

ДОШКІЛЬНА ПЕДАГОГІКА

«ВИЩА ШКОЛА»

ДОШКІЛЬНА ПЕДАГОГІКА

За редакцією В. І. Ядешко і Ф. А. Сохіна

*Допущено Міністерством освіти СРСР
як навчальний посібник для учнів
педагогічних училищ із спеціальності № 2010
«Виховання в дошкільних закладах»
і № 2002 «Дошкільне виховання»*

КИЇВ
ГОЛОВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«ВИЩА ШКОЛА»

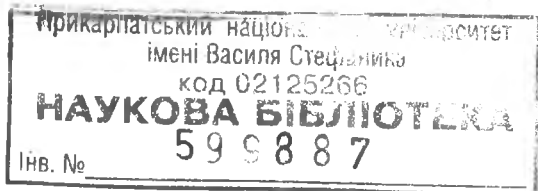
1981

Учебное пособие создано в соответствии с новой программой педагогических училищ по курсу дошкольной педагогики для специальностей № 2010 «Воспитание в дошкольных учреждениях» и № 2002 «Дошкольное воспитание».

Навчальний посібник створено відповідно до нової програми педагогічних училищ за курсом дошкільної педагогіки із спеціальностей № 2010 «Виховання в дошкільних закладах» і № 2002 «Дошкільне виховання».

Вступ написали В. І. Ядешко і Ф. А. Сохін, розділи 1—4 — Г. А. Ільїна, 5 — В. І. Єрхов і Л. Н. Литвин, 6 — Н. С. Подлеська, 7—9 — С. В. Фонарьова і І. М. Кононова, 10 — І. М. Кононова, 11 — Р. А. Алексахина, 12 — Л. Г. Сьомушина, 13 — Б. Р. Борщанська і Р. С. Буре, 14 — Р. С. Буре, 15 — В. Н. Вишнеvsька, 16 — А. І. Сорокіна, 17 — В. Н. Вишнеvsька, 18 — Н. С. Подлеська, 19 — П. І. Саморукова, 20 — Б. Р. Борщанська, 21 — З. Н. Огарьова.

Переклад з російського видання (М., Просвещение, 1978)
О. Д. Чемериса.

Д 60300—236 303—81 4305000000
М211(04)—81

© Издательство «Просвещение»,
1978

© Переклад українською мовою.
Видавниче об'єднання «Вища школа»,
1981

ВСТУП

Ви, майбутні вихователі найменших громадян нашої країни, приступате до вивчення педагогіки — науки про виховання. Науки, оволодіння якою необхідне для успішного виконання вашого професійного обов'язку — виховання майбутніх будівників комуністичного суспільства.

Виховання в нашій країні передбачає формування нової людини, в якій гармонійно поєднуються духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість. Всебічне виховання має починатися з ранніх років життя, і провідна роль у цьому належить дошкільним закладам — першій ланці в системі народної освіти.

У статті 25 Конституції СРСР вказується, що створена в нашій країні єдина система народної освіти постійно вдосконалюється. Вона покликана забезпечити комуністичне виховання підростаючого покоління, підготувати його до праці і суспільної діяльності.

Формування нової людини — необхідна умова побудови комуністичного суспільства, тому проблемі виховання наша партія постійно приділяє велику увагу. Зокрема, рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено дальше розширення мережі дошкільних закладів. На дошкільні установи разом з сім'єю покладається турбота про майбутніх громадян нашої країни.

Складний шлях фізичного і психічного розвитку пройде дитина, перш ніж стане будівником нового суспільства.

Що ж являє собою дошкільник?

Перші сім років життя дитини — дуже важливий період, коли закладаються основи здоров'я, розумового, морального, трудового й естетичного розвитку.

Дошкільний вік — час активного пізнання навколишнього світу. Звівшись на ноги, малятко починає робити відкриття. Воно ознайомлюється з предметами, що знаходяться в кімнаті, домі, в дитячому садку, на вулиці. Стикаючись з різноманітними предметами, розглядаючи їх, прислухаючись до звуків, які вони створюють, малюк пізнає їхні властивості та якості: у нього формується наочно-дійове і наочно-образне мислення.

Увагу малят привертає все яскраве, незвичайне, тому в процесі виховання широко використовуються іграшки та ігрові прийоми, що збуджують активність дитячого мислення.

Емоційне сприймання навколишнього світу малюками зобов'язує педагога бути чуйним і уважним, спиратися у вихованні на почуття дітей, створювати в дитячому садку таку обстановку, щоб кожному маляткові було затишно й радісно.

Дітям дошкільного віку властиве наслідування. Використовуючи цю особливість, дорослі вчать малюків особистим прикладом, а також залучаючи художні образи дружити один з одним, поважати старших, дбайливо ставитись до рослин і тварин, до наслідків людської праці.

Дошкільний вік охоплює істотно різні періоди розвитку: фізичні та психічні своєрідності дітей першого року життя відрізняються від особливостей дітей сьомого року життя значно більше, ніж аналогічні дані школярів-першокласників і випускників середньої школи. Кожний період дошкільного дитинства характеризується притаманними йому особливостями психофізіологічного розвитку, а кожна дитина — індивідуальними своєрідностями. Знання вікових та індивідуальних особливостей, володіння методикою роботи з дітьми допомагає вихователю успішно вести їх від групи до групи, підіймати у розвитку і вихованні із сходинок на сходинок.

Особистість людини — активного грудівника 2000 року формується сьогодні. Якою ж має бути програма виховання і навчання дошкільників? Щоб визначити її завдання і зміст, треба зазирнути у майбутнє, підготувати основи успішного виконання діяльності, в якій сьогоднішня дитина візьме активну участь не раніш ніж через 15—20 років.

Прогнозує і визначає завдання виховання дітей дошкільного віку особлива галузь педагогічної науки — дошкільна педагогіка, що спирається на міцний фундамент марксистсько-ленінської педагогіки.

Радянська дошкільна педагогіка посідає особливе місце у світовій педагогічній науці. Вона вивчає цілі, завдання і зміст всебічного комуністичного виховання дітей дошкільного віку. Ця наука відображує суспільний характер виховання в нашій країні, де Комуністична партія і Радянська держава виявляють постійну турботу про розширення мережі дошкільних закладів, удосконалення їх діяльності та підготовку спеціалістів з середньою і вищою освітою. Радянська дошкільна педагогіка являє собою сплав колективної думки вчених і передової практики.

У нашій країні діє державна «Програма виховання у дитячому садку», що передбачає всебічне виховання дітей дошкільного віку з урахуванням їхніх психофізіологічних та індивідуальних особливостей. Досвід створення цієї програми та її реалізацію вивчають і переймають у братніх соціалістичних країнах. Так, одна з державних програм виховання маленьких дітей діє на Острові Свободи.

Виконання «Програми виховання в дитячому садку» здійснює насамперед педагог (вихователь). Він — головна фігура в дошкільному вихованні.

Вихователь керує неповторним, ні з чим не зрівняним за своєю складністю і красою процесом становлення людської особистості.

Робота вихователя в дитячому садку — виховально-освітня, бо розв'язання основного завдання — виховання всебічно розвинутої особистості — охоплює навчання на заняттях: формування в дитини різноманітних, доступних їй знань, умінь і навичок, необхідних для успішного засвоєння рідної мови, елементарних основ математики, розвитку образотворчої діяльності та ін.

Яким же має бути вихователь дитячого садка, щоб відповідати високим вимогам творення людської особистості?

Передусім він повинен любити дітей, бо виховання — тривалий процес, що потребує великого терпіння і душевної щедрості.

Вихователь — радянський патріот, інтернаціоналіст, який розумом і серцем приймає Програму Комуністичної партії, опановує науку про комуністичне виховання маленьких дітей.

Вихователь постійно вдосконалює свою майстерність, широко використовуючи досягнення радянської педагогічної науки і передової практики.

Вихователю необхідні різнобічні знання, щоб задовольняти допитливість сучасної дитини, допомагаючи їй пізнавати навколишній світ.

Вихователь покликаний бути авторитетом для дітей та їхніх батьків, разом з сім'єю вирішувати відповідальні проблеми виховання.

Нині в нашій країні понад 12 млн. дітей відвідують дошкільні заклади. В них працюють 700 тис. вихователів. Країна довіряє їм найдорожче — своє майбутнє.

Пишайтеся, що будете належати до цієї армії вихователів, прагніть виправдати високе довір'я нашої держави.

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ

Розділ 1

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ПЕДАГОГІКИ

**Предмет педагогіки
як науки**

Педагогіка як наука має свій предмет, тобто певну галузь наукового пізнання. Цією галуззю є виховання — особлива функція суспільства, що полягає в підготовці молодого покоління до життя. Основне призначення виховання — передача підростаючим поколінням нагромаджених знань і суспільно-історичного досвіду.

У процесі виховання нові покоління повинні оволодіти знаннями, певними трудовими вміннями, засвоїти норми поведінки в суспільстві, виробити цілісну систему поглядів на життя. Оскільки перед кожним поколінням виникають завдання, які часто навіть не можна передбачити, у молодих людей слід сформувати кращі якості, які допомагали б їм орієнтуватися в нових завданнях, бути потенціально готовими виконати їх.

Яка роль педагогіки у вихованні? В чому виявляється зв'язок між педагогікою як наукою і вихованням як функцією суспільства?

Щоб відповісти на ці питання, необхідно розкрити соціальну сутність виховання, розглянути особливості його здійснення на різних етапах розвитку людського суспільства, а також ознайомитися з тим, як розвивалась і формувалась педагогічна наука.

**Виховання
як соціальне явище**

Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс, здійснивши матеріалістичний аналіз законів соціального розвитку, встановили закономірний зв'язок між вихованням і розвитком продуктивних сил. Вони довели, що «разом з умовами життя людей, з їх суспільними відносинами, з їх суспільним буттям змінюються також і їх уявлення, погляди і поняття...»¹. Звідси — характер виховання завжди відповідає рівню розвитку продуктивних сил і типу виробничих відносин, властивих певній суспільно-економічній формації.

В. І. Ленін називав виховання вічною категорією, нерозривно пов'язаною з розвитком людського суспільства. Виховання зумовлене соціальними потребами і змінюється з розвитком та вдосконаленням знарядь і засобів праці, появою нових видів і форм трудової діяльності, розподілом продуктів праці та зміною відносин між

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 428.

його учасниками. Тому виховання має яскраво виражений історичний характер, відображаючи типові риси певної суспільно-економічної формації. Так, у первісному суспільстві виховання здійснювалось на основі наслідування старших у процесі самого життя, трудової діяльності. Хлопчиків навчали прийомів мисливства, рибальства, виготовлення і застосування зброї, та знарядь праці; дівчаток — збирання їстівних плодів і рослин, виготовлення одягу, виконання домашньої роботи; всіх дітей вчили з повагою ставитись до старших.

З розвитком землеробства і тваринництва, відповідно до ускладнення трудової діяльності, зміст і методи виховання змінювалися. Коли в родовій общині виділялася сім'я, діти здобували в ній елементарні основи виховання, а підготовку до життя — у спілкуванні з членами свого роду, племені, наприклад вчилися в особливо спритних і досвідчених мисливців прийомів полювання та ін.

В пізньому періоді розвитку первісної формації, коли посилилась влада вождів, старшин, жерців, виховання видозмінюється — деяких дітей почали готувати до виконання особливих функцій, пов'язаних з ритуалами, обрядами, управлінням.

У рабовласницькому суспільстві виховання набуло якісно іншого напрямку. Це було перше суспільство, розділене на антагоністичні класи рабовласників і рабів, з різко відмінними умовами життя, соціальним становищем. Виховання, продовжуючи бути функцією суспільства, почало відповідно спрямовуватися державою. Для здійснення виховання створювались спеціальні навчально-виховні заклади. Вперше вони виникли в країнах Стародавнього Сходу ще за кілька століть до нашої ери. Це були школи жерців, де викладали читання і письмо, початки математики і основи релігійного культу, а також школи писців, де вчили грамоти та лічби, готували хлопчиків до ведення справ, пов'язаних з управлінням державою, наглядом за рабами.

Струнка система виховання склалася в Стародавній Греції — у Спарті й Афінах. У Спарті у вихованні дітей рабовласників, яких готували до ведення загарбницьких воєн і захисту своїх здобутків, багато місця відводилось воєнній справі, фізичним вправам, воєнно-спортивним іграм. В Афінах чимало уваги приділялось розумовому та естетичному вихованню. Дітей рабовласників прилучали до наук і мистецтва, готували до ролі вмілих, вольових правителів і воєначальників. У них виховували презирство до фізичної праці.

Дітей рабів привчали до покірливості і слухняності. Жодних спеціальних навчальних закладів для них не було — виховання і передавання трудових умінь та навичок здійснювались у процесі праці.

Таким чином, в поділом суспільстві на класи виховання стає класовим: створюється кілька систем виховання у відповідності з різнотипними цілями підготовки до життя дітей — представників різних класів. Оскільки виховання перебуває у віданні держави, воно спрямоване на зміцнення позицій панівного класу і сприяє поглибленню класової нерівності, посиленню експлуатації трудового народу.

У феодальному суспільстві основні антагоністичні класи — феодалі і селяни-кріпаки. З-поміж класу феодалів виділяються соціальні стани — духовенство і дворяни. Виховання набуває яскраво вираженого класового забарвлення. В епоху феодалізму продовжували розвиватись навчально-виховні заклади, що обслуговували привілейовані верстви населення, скажімо, давали духовне виховання дітям духовенства, рицарське — дітям дворян.

У Росії також були створені спеціальні навчальні установи, призначені для дітей певного соціального стану.

На перших етапах становлення феодального суспільства, коли рівень розвитку виробництва не вимагав від кріпаків навіть зародків освіти, діти селян здебільшого в школах не вчилися. Через сім'ю передавались традиції поведінки, відносин між старшими і молодшими, виконання ряду обов'язків. Деякі традиції відображались в народних обрядах.

Характерною для епохи феодалізму, особливо його раннього періоду, була провідна і спрямовувальна роль церкви й духовенства у вихованні. Відмічаючи це, Ф. Енгельс писав, що в епоху середньовіччя «...монополія на інтелектуальну освіту дісталась попом, і сама освіта набрала тим самим переважно богословського характеру»¹. Тому найрозвиненішою була система навчально-виховних закладів, створюваних церквою. Вони призначались як для підготовки духовенства, так і для релігійного виховання інших верств суспільства.

Із зростанням міст з'явився і почав формуватись новий соціальний прошарок експлуатованих — ремісники, дрібні торговці, які формально були вільними. У процесі розвитку ремісничого виробництва виникла потреба в елементарній практичній освіті — грамоті, лічбі, необхідних для ведення обліку, обміну, торгівлі. Діти ремісників і дрібних торговців почали навчатися в церковних, а пізніше в цехових і гільдійських школах. У церковні школи згодом інколи потрапляли і діти селян.

Розширення торгівлі й торгово-економічних зв'язків між державами, зростання міст, розвиток ремесел і мануфактури спричинили появу буржуазії, яка не могла миритися із становим характером навчальних закладів. Її не влаштовував і обмежений запас знань, які здобували учні в різних типах церковноприходських, цехових, гільдійських та інших шкіл, відкритих міською владою. Молода буржуазія, нагромаджуючи сили, в той період була прогресивною в питаннях освіти: вона виступала з вимогами ширшого розвитку освіти, доступу своїх дітей в навчальні заклади, призначені для дворянських синків, посилення наукових основ і практичної спрямованості виховання. Буржуазія обстоювала навіть розширення освіти народних мас, оскільки промислового виробництва, що розвивалося, потрібні були грамотні робітники. Організована освіта дітей трудящих стала суспільно необхідною. Внаслідок цього почала розширюватись шкільна освіта, з'явилися нові типи шкіл. К. Маркс, виділяючи цей знаменний етап у розвитку виховання, писав: «Для

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.

того щоб перетворити загальнолюдську природу так, щоб вона набула підготовки і навичок у певній галузі праці, стала розвиненою і специфічною робочою силою, потрібна певна освіта або виховання»¹.

Із зміцненням позицій буржуазії на політичній арені став помітним відхід від демократичних вимог у галузі освіти, що висувалися в період боротьби проти феодалізму. Буржуазія почала здійснювати сувору класову диференціацію в освіті. Будучи панівним класом, вона прагне дати добру загальну освіту своїм дітям для підготовки їх до керування державою, її економікою, збройними силами. Цій меті відповідали передусім дорогої приватні школи, що існували паралельно з системою державних шкіл.

Далеко не всіх своїх привілеїв при капіталізмі позбулась і феодальна знать, продовжуючи залишатись сильним експлуататорським класом. Висуваючи ряд бар'єрів на шляху дітей трудящих до більш високих ступенів освіти, буржуазія створила ряд типових шкіл, доступних лише дітям забезпечених батьків. Зміст навчання в масових школах, призначених для дітей бідноти, був різко обмежений: їм давали лише той мінімум знань, який був необхідний для роботи на виробництві, оснащеному машинами. З цього приводу Ф. Енгельс зауважив, що буржуазія дає знання робітникам «лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам»².

Навіть на початку розвитку капіталістичного виробництва технічний рівень сільського господарства залишався низьким, тому від селян не вимагалось ні загальних, ні спеціальних знань. Початкову освіту їм продовжували давати церковнопарафіяльні школи різного типу, що відкривалися сільськими властями. Проте охоплення селянських дітей навчанням було дуже незначним. Становище почало змінюватись лише з початком технічного переоснащення сільського господарства, яке потребувало більш грамотних працівників.

Поява нового експлуатованого класу — пролетаріату, який боровся за свої права, в тому числі й за право на освіту для своїх дітей, привело до різкого загострення всіх суперечностей у галузі виховання. Ці протиріччя стають ще гострішими в сучасному буржуазному суспільстві.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відбулася в нашій країні в 1917 році, покликана до життя нову суспільну формацію — соціалістичне суспільство і вперше відкрила широкі можливості для здобуття підростаючими поколіннями різнобічної освіти та розвитку всіх здібностей. З'явилися політичні, економічні й соціальні умови для розв'язання всіх демократичних завдань у галузі виховання. Виховання як особлива функція держави дістало нове спрямування. Вперше в історії класового суспільства школа із знаряддя панування експлуататорів перетворилася в державі з неантагоністичними класами на засіб комуністичного перетворення суспільства.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 170.

² Там же, т. 2, с. 329.

Новий характер розвитку виробництва і виробничих відносин при соціалізмі викликав потребу в новому типі різнобічно освічених працівників, для підготовки яких стала необхідною інша система навчально-виховних закладів, розробка нового змісту і методів виховання. Почала складатись система народної освіти, яка забезпечувала всім членам суспільства можливість здобути загальну, а потім професійну або спеціальну освіту.

На першому етапі розвитку соціалістичного суспільства — створення фундаменту соціалізму — в галузі освіти трудящих були вирішені завдання ліквідації неписьменності, введення загальної обов'язкової початкової освіти і забезпечення загального піднесення освітнього і культурного рівня населення.

Велику увагу було приділено розвитку освіти раніш відсталих народів, що населяють територію СРСР.

В період побудови основ соціалізму здійснено перехід до загальної семирічної освіти, забезпечено достатню загальноосвітню підготовку вступників у вищі і середні спеціальні навчальні заклади, що дало змогу створити велику армію спеціалістів. Значно зріс освітній і культурний рівень всього населення.

Коли наше суспільство вступило в стадію розвинутого соціалізму, на порядку денному стали інші проблеми: введення загальної середньої освіти, більш ефективного здійснення всебічного розвитку людини і формування її комуністичного світогляду.

Науково-технічна революція, активно сприяючи побудові матеріальної бази комунізму, водночас створює передумови для успішнішого вирішення всіх проблем виховання нової людини, яка повинна мати широку загальноосвітню і спеціальну підготовку. Високий рівень науки і техніки забезпечує кращі умови для зростання творчих сил і всебічного розвитку людини: у суспільства з'являється можливість неухильно підвищувати добробут трудящих, збільшувати кошти для розвитку народної освіти, зміцнення її матеріальної бази, розширення системи різноманітних культурно-освітніх установ. Всебічно розвинені люди не тільки відповідають вимогам, що ставляться до працівника в різних сферах високорозвинутого виробництва, а й активно сприяють дальшому розвитку науки і техніки, створюють нові матеріальні та духовні цінності. Ці завдання і умови розвитку виховання будівників комунізму дістали яскраве відображення в матеріалах XXVI з'їзду КПРС.

Педагогіка як наука про виховання

Виховання як суспільне явище набуває конкретних форм під впливом педагогічних ідей, що з'являються і розвиваються в певну історичну епоху, тож воно багато в чому відображує наслідки діяльності педагогів і просвітителів. Поява педагогіки викликана потребою більш ефективного виховання підростаючих поколінь. Виділення педагогіки в окрему науку пов'язане з необхідністю осмислити вже нагромаджений досвід виховання дітей, вивести з нього певні закономірності, знайти найкращі організаційні форми, а також створити правила і рекомендації щодо виховання підростаючого покоління.

Узагальнення досвіду виховання, безперечно, відбувалося навіть у первісному суспільстві, коли почали складатися певні форми поводження, пов'язані насамперед з ритуалами та обрядами, взаємовідносинами старших і молодших.

Педагогіка як наукова дисципліна почала формуватися у робітничому суспільстві. Коли виховання посіло помітне місце у житті суспільства, почали створюватися спеціальні навчально-виховні заклади, де спеціалісти мали забезпечувати планомірну і цілеспрямовану підготовку підростаючого покоління до життя. Для виконання цих обов'язків вихователям були необхідні педагогічні вміння і спеціальні знання. В чому ж мали полягати ці знання і вміння, що відображували узагальнення вже нагромадженого досвіду виховання? Як і на що слід було орієнтуватись вихователю в роботі над формуванням особистості людини, підготовкою її до життя? Які установи потрібні для здійснення цілеспрямованої виховної дії на підростаюче покоління? Відповіді на ці запитання і повинна була дати педагогічна наука.

Педагогічна думка почала оформлятися спочатку у вигляді окремих суджень і висловлювань про зміст і завдання виховання, про ставлення учнів до вчителя і норми поведінки; згодом ці судження і висловлювання набули форми узагальнень.

Витоки теоретичної педагогічної думки слід шукати в надрах філософії, яка з давніх-давен була відома як наука, що займається осмисленням життя, пошуком відповідей на питання про мету існування людини, його роль і місце в суспільстві, підготовку до реалізації свого призначення в житті.

Філософська думка у робітничому суспільстві набула значного розвитку. Струнки філософські системи були створені Сократом, Платоном, Аристотелем, Демокритом. В їхніх системах значне місце відводилося вихованню, висувалися пропозиції щодо його вдосконалення. В історію педагогічної науки яскраві сторінки вписані великим чеським педагогом Яном Амосом Коменським, французьким просвітителем Жан-Жаком Руссо, швейцарським педагогом Йоганном Песталоцці та ін.

Істотний вплив на розвиток педагогічної історії справили прогресивні діячі дореволюційної Росії. Основоположники революційно-демократичної педагогіки В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов висували проекти, спрямовані на зміну системи народної освіти в країні, вимагали надати дітям трудящих рівних прав на освіту. Природно, більша частина їхніх пропозицій не дістала підтримки царських чиновників і не була реалізована. Проте не варто забувати, що в їхніх працях вперше в історії розвитку педагогічної думки завдання здійснення ідеалів виховання почали пов'язуватися з необхідністю боротьби за перетворення суспільства.

Багато зробив для розвитку російської школи і педагогіки відомий російський хірург і громадський діяч ліберального напрямку М. І. Пирогов (1830—1884). Він виступав з різкою критикою стапової школи, боровся за внесення докорінних змін у загальний підхід до виховання, вимагав поваги до особистості дитини.

Значну роль у розвитку вітчизняної педагогічної думки відіграв великий російський педагог К. Д. Ушинський. Його теоретичні погляди викладені в капітальній праці «Людина як предмет виховання». Методичне втілення вони дістали в ряді створених ним навчальних книг. Серед них — широковідомі «Рідне слово» і «Дитячий світ», по яких училося не одне покоління дітей.

Важливе значення К. Д. Ушинський надавав вихованню в дітей почуття патріотизму, любові до рідної мови як кращому вияву народності, формуванню моральних якостей, вихованню поваги до праці. Він виступав проти «забавляючої педагогіки» і розглядав навчання як серйозну працю, що потребує зусиль і напруження волі. К. Д. Ушинський розробив струнку дидактичну систему, докладно розглянувши структуру уроку. Він висунув і обґрунтував ряд методичних прийомів та правил навчання, зокрема розробив звуковий аналітично-синтетичний метод навчання читання. Чимало зробив К. Д. Ушинський і для вдосконалення змісту й методики початкового навчання, а також для підготовки вчительських кадрів.

Над питаннями педагогічної теорії й організації практичного навчання і виховання багато працював Л. М. Толстой. Він створив школи для селянських дітей, сам написав ряд підручників для школярів, в тому числі «Нову азбуку» і підручник арифметики. В своїх педагогічних пошуках Л. М. Толстой висловлював протест проти формалізму і казенщини царської школи, закликав розвивати творчі здібності дітей, поважати особистість кожної дитини.

Одночасно з розвитком прогресивної педагогічної думки, що висловлювала інтереси та прагнення народних мас і відображувалась у працях і практичній діяльності передових педагогів, продовжувала розвиватися народна педагогіка. Народна мудрість і повчання в галузі трудового, морального й естетичного виховання відзеркалювались у казках, билинах, приказках, прислів'ях, загадках, іграх і танцях, піснях, святкових обрядах, а також у традиціях родинного виховання. Народна педагогіка сприяла збереженню і передаванню колективного трудового й естетичного досвіду, засвоєнню мудрості й ясності суджень людей праці. Поряд з прогресивними педагогічними ідеями минулого вона стала одним з джерел формування основ педагогіки соціалістичного суспільства.

Справжнє наукове пояснення педагогічних явищ, встановлення їх закономірностей і формування основ нової, комуністичної педагогіки стало можливим лише з появою теорії наукового комунізму — марксизму-ленінізму.

К. Маркс і Ф. Енгельс, розвиваючи ідеї, висунуті прогресивною педагогічною думкою минулого, вперше пов'язали ці ідеї з завданнями революційного перетворення суспільства і науково довели, що гармонійний і різнобічний розвиток людини необхідний, оскільки він зумовлений закономірностями виробництва. Вони писали: «Приватна власність може бути знищена тільки при умові всебічного розвитку індивідів, бо наявні форми стосунків і продуктивні

сили всебічні, і тільки індивіди, що всебічно розвиваються, можуть їх привласнити, тобто перетворити в свою вільну життєдіяльність»¹.

К. Маркс і Ф. Енгельс показали також, що важливими умовами здійснення такого розвитку людини має бути усунення старого розподілу праці, правильно організоване трудове виховання, засноване на зміні видів діяльності², раннє поєднання продуктивної праці з навчанням³. Вони висунули вимогу забезпечити «...загальне навчання за рахунок держави всіх дітей без винятку, навчання, однакове для всіх, аж до того віку, коли людина здатна виступити як самостійний член суспільства»⁴.

Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про виховання і навчання стало основою для розробки справді демократичної марксистської педагогіки, яка сформулювала основні принципи виховання і навчання в соціалістичному суспільстві.

Дальше розроблення марксистських ідей у галузі педагогіки належить В. І. Леніну, з ім'ям якого пов'язане становлення радянської педагогіки, сформованої після перемоги пролетарської революції.

Отже, педагогіка як наука про виховання з'явилася на певному етапі розвитку суспільства і, розвиваючись, почала вирішувати дедалі ширше коло завдань виховання.

Педагогіка як наука про виховання дає відповіді на загальні питання про мету виховання (до чого готувати підростаюче покоління), про його зміст і методи (чого і як учити дітей і молодь, які якості у них виховувати), про організаційні форми (де і в яких закладах здійснювати навчання і виховання, які використовувати форми організації навчально-виховного процесу). Предметом нашого вивчення є радянська педагогіка.

Радянська педагогіка Радянська педагогіка — це наука про комуністичне виховання. Її виникнення пов'язане з розвитком нової суспільно-економічної формації — соціалістичного суспільства. Вона досліджує особливості виховання підростаючих поколінь на всіх етапах будівництва комуністичного суспільства і є якісно новим, вищим ступенем у розвитку педагогічної науки. В процесі свого формування вона увібрала всі прогресивні педагогічні ідеї минулого, критично використала все раціональне з досвіду вітчизняної і зарубіжної педагогіки.

Радянська педагогіка — справді демократична педагогіка: вона вперше почала вирішувати проблеми виховання в інтересах народу.

Основи теорії комуністичного виховання, розроблені К. Марксом і Ф. Енгельсом, дістали дальший розвиток в працях В. І. Леніна, який розв'язував виховні питання вже в умовах звершеної революції.

Вказуючи на тісний зв'язок освіти з політикою, В. І. Ленін розкрив лицемірство буржуазної педагогіки, яка твердила, що школа

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 420.

² Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 324.

³ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 31.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 520.

може начебто стояти поза політикою: «В усіх буржуазних державах зв'язок політичного апарату з освітою є надзвичайно міцний, хоч визнати це прямо буржуазне суспільство не може»¹.

В. І. Ленін підкреслював, що після перемоги революції школа повинна перетворитись у зброю боротьби за побудову нового суспільства, стати провідником комуністичної ідеології.

Особливе значення для побудови нової школи мали положення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна про політичну спрямованість навчання в школі, про поєднання його з виробничою працею. Великої ваги В. І. Ленін надавав вихованню молоді в дусі комуністичної моралі, оволодінню всім багатством людських знань.

Принципи навчання і виховання, розроблені К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним, лягли в основу побудови системи народної освіти в нашій країні і стали науковим фундаментом дальшого розвитку марксистської педагогіки в нових умовах — перемоги соціалістичної революції.

Видатна роль у розвитку марксистської педагогіки належить Н. К. Крупській (1869—1939). Вірний друг і соратник В. І. Леніна, Н. К. Крупська ще до революції виявляла глибокий інтерес до проблем виховання, сама займалась педагогічною діяльністю, вивчала досвід навчання і виховання дітей за кордоном. Педагогічні погляди Н. К. Крупської і думки про організацію народної освіти та виховання молоді були викладені в книзі «Народна освіта і демократія», що була першою марксистською працею. Найповнішого розвитку ці ідеї набули в теоретичній і практичній роботі Н. К. Крупської після Жовтневої революції, коли вона безпосередньо почала займатися проблемами створення нової школи, суспільного дошкільного виховання. Н. К. Крупська внесла великий вклад у розроблення теорії комуністичного виховання, наукових основ дитячого і молодіжного комуністичного руху.

Значну роль у розвитку радянської педагогіки і вирішенні практичних завдань виховання відіграв видатний радянський педагог А. С. Макаренко (1888—1939). Він висунув і довів можливість втілити в практику принципи створення дитячого колективу, методики трудового виховання, виховання в дусі свідомої дисципліни.

Педагогічні ідеї А. С. Макаренка й основні принципи виховання, реалізовані в керованих ним виховних закладах, яскраво відтворені в його книгах «Педагогічна поема», «Прапори на вежах», у багатьох теоретичних і публіцистичних працях. В останні роки життя він багато уваги приділяв проблемам сімейного виховання, написав «Книгу для батьків» і «Лекції про виховання дітей», часто виступав перед батьками і педагогічною громадськістю.

Широко відоме ім'я видатного радянського педагога В. О. Сухомлинського, педагогічна діяльність якого пройнята ідеями гуманізму, віри в великі можливості кожної дитини за правильно органі-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 380.

зованого виховання, що поєднує колективні форми з індивідуальним підходом до кожного.

Радянська педагогічна наука розвивається під безпосереднім керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу, яка ставить перед педагогікою завдання, що відбивають об'єктивні потреби суспільства, і допомагає накреслити шляхи для їх ефективного розв'язання. Щоденна турбота про потреби школи, радянського вчителя і працівників освіти відображена в матеріалах партійних з'їздів, у спеціальних постановках та інших директивних документах партії та уряду з питань народної освіти.

Особливо велику роль у розвитку радянської педагогіки відіграла прийнята на XXII з'їзді КПРС (1961) Програма Комуністичної партії, де в розділі «Завдання партії в галузі ідеології, виховання, освіти, науки і культури» були визначені перспективи розвитку народної освіти і комуністичного виховання трудящих: «Партія вважає головним в ідеологічній роботі на сучасному етапі — виховання всіх трудящих в дусі високої ідейності і відданості комунізму, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, цілковите подолання пережитків буржуазних поглядів і нравів, всебічний, гармонійний розвиток особи, створення справжнього багатства духовної культури»¹. В Програмі КПРС записано, що особливого значення партія надає вихованню підростаючого покоління. У цьому зв'язку передбачено забезпечити нове піднесення освітнього і культурного рівня трудящих введенням загальної середньої освіти, досягненням ще більших успіхів у галузі морального виховання людини відповідно до вимог морального кодексу будівника комунізму. На XXIV з'їзді КПРС (1971) було підкреслено необхідність посилити роботу над всебічним розвитком людини.

Велике значення для розвитку школи і педагогіки мають «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» (липень 1973 р.), спрямовані на дальше зміцнення законності в цій галузі суспільних відносин, які допомагають практично втілювати в життя рішення Комуністичної партії і Радянського уряду про дошкільне виховання, про середню і вищу школу. В цьому документі зафіксовано наукові основи і загальні принципи розвитку народної освіти в нашій країні, розроблені радянською педагогічною наукою.

Нові завдання були поставлені перед педагогічною наукою і всією системою народної освіти на XXV з'їзді КПРС (1976). В рішеннях XXV з'їзду намічено широку програму комплексного розвитку і вдосконалення всіх ланок системи народної освіти, змісту і методів навчання і виховання, підготовки педагогічних кадрів.

На з'їзді підкреслювався зв'язок цих завдань з розгортанням науково-технічної революції. У Звітній доповіді Л. І. Брежнєв сказав: «Комуністичне виховання передбачає постійне вдосконалення системи народної освіти і професійної підготовки. Це особливо важливо тепер, в умовах науково-технічної революції. Вона надає

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. М., 1976, с. 104.

іншого, ніж раніше, характеру праці, а значить, і підготовці людини до праці»¹.

Важливою подією в житті нашої країни стало прийняття в жовтні 1977 р. нової Конституції, в якій відображено сучасний етап розвитку нашого суспільства, яке досягло стадії зрілого, розвинутого соціалізму.

У цьому законодавчому документі зафіксовано також успіхи, досягнуті в комуністичному вихованні підростаючих поколінь, розкрито справді народний, високогуманний характер освіти, якою збагачують громадян радянські навчально-виховні заклади. В статті 25 Конституції вказується: «В СРСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує її до праці і суспільної діяльності».

У грудні 1977 р. Центральний комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». В ній відмічаються великі успіхи в галузі освіти, досягнуті в нашій країні. Видатним досягненням Комуністичної партії і радянського народу, соціалістичного суспільного ладу є завершення переходу до загальної обов'язкової середньої освіти. Це створює нові можливості для дальшого зростання продуктивності праці, формування всебічного розвитку людини комуністичного суспільства. В постанові накреслено широке коло конкретних заходів, що сприяють докорінному поліпшенню трудового виховання, підготовки учнів до суспільно корисної продуктивної праці, вдосконаленню всіх сторін діяльності загальноосвітньої школи, забезпеченню єдності зусиль школи, сім'ї і громадськості у вихованні дітей і молоді.

Конституція СРСР в статті 45 гарантує громадянам СРСР право на освіту. Це право забезпечується безплатним навчанням усіх видів, здійсненням загальної обов'язкової освіти молоді та ін., а також безплатним виданням шкільних підручників. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» (листопад 1977 р.) передбачає здійснити цей перехід протягом 1978—1983 рр. Безплатне користування шкільними підручниками, зазначається в постанові, сприятиме поліпшенню умов здійснення загальної обов'язкової середньої освіти, дальшому вдосконаленню організації навчально-виховного процесу.

XXVI з'їзд КПРС висунув нові важливі завдання розвитку школи і педагогіки в одинадцятій п'ятирічці і на наступні десять років (до 1990 р.).

Педагогіка, вивчаючи історичний досвід, практику роботи сучасної школи і передових учителів, особливості й тенденції розвитку різноманітних суспільних явищ, має розробляти науково обгрунто-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. М., 1976, с. 86.

вані прогнози дальшого розвитку народної освіти, шляхи переростання школи етапу розвинутого соціалізму в школу комуністичного суспільства.

Радянська педагогіка розвивається в тісній співдружності з педагогічною наукою в соціалістичних країнах, яка, в свою чергу, спирається на марксистсько-ленінську теорію, вивчає практичний досвід розвитку школи і педагогіки в СРСР, застосовуючи його з урахуванням національних та історичних умов кожної країни. Велике значення мають радянська педагогіка і досвід шкільного будівництва в СРСР для країн, які скинули ярмо колоніального рабства.

Основні педагогічні поняття

Кожна наука пов'язана з певним колом понять і категорій, що характеризують суть, зв'язки і відношення явищ, які вона вивчає.

Основними педагогічними поняттями є: виховання, навчання, освіта.

У сучасній педагогіці поняття «виховання» вживається в трьох значеннях:

в широкому соціальному розумінні, коли йдеться про виховний вплив на людину всього суспільного ладу і всіх громадських інститутів;

в широкому педагогічному смислі, коли мається на увазі цілеспрямоване виховання, яке здійснюється в навчальному закладі й охоплює весь навчально-виховний процес;

у вузькому педагогічному значенні, коли під вихованням розуміють спеціальну роботу, спрямовану на формування певних рис і якостей особистості, поглядів і переконань вихованців.

Розглянемо послідовно кожне значення.

Історія виховання і формування педагогічної думки показує, що виховання, дослідженням закономірностей якого займається педагогічна наука, є дуже широким суспільним явищем.

А. С. Макаренко писав: «Виховання є процес соціальний у найширшому розумінні. Виховує все: люди, речі, явища, але насамперед і більше — люди. З них на першому місці — батьки і педагоги. З усім складним світом навколишньої дійсності дитина входить у незліченні стосунки, кожен з яких неминуче розвивається, переплітається з іншими стосунками, ускладнюється фізичним і моральним зростанням самої дитини»¹.

Справді, ми знаємо, що на формування юної людини впливають сім'я, дитячий садок, школа, піонерська і комсомольська організації, все соціальне оточення, яке формує її як особистість, сприяє усвідомленню нею себе як члена суспільства.

Коли мається на меті вся сума впливів, що йдуть від соціального середовища і створених суспільством установ, то говорять про виховання в найширшому — соціальному розумінні.

Безпосередньо галуззю педагогіки як науки є виховання, яке здійснюється в системі навчально-виховних закладів, спеціально

¹ Макаренко А. С. Твори в семи томах, т. 1, КСР 1954, с. 19—20.

створюваних суспільством для забезпечення цілеспрямованої і планомірної підготовки підростаючих поколінь до життя, до участі в суспільному виробництві.

Проте навіть за такого обмеження поняття «обсяг виховання» лишається досить широким. Виховання як спеціально організований процес у системі навчально-виховних установ здійснюється під керівництвом особливих людей, які виділяються суспільством — учителів, педагогів, вихователів. Воно охоплює і навчання, тобто озброєння учнів знаннями, вміннями і навичками, і власне виховання. Коли ми говоримо, що радянська педагогіка — це наука про комуністичне виховання, маємо на увазі виховання в широкому педагогічному смислі, тобто і виховуюче навчання, і виховну роботу в позанавчальний час в їх єдності, що здійснюється в навчально-виховних закладах під керівництвом педагогів.

Під вихованням у більш вузькому значенні розуміємо формування певних рис і якостей людини, її поглядів, переконань. Часто слово «виховання» у вузькому розумінні вживається для визначення спеціальної виховної роботи, що здійснюється в позаурочний час.

Безперечно, такий розподіл понять — виховання в широкому педагогічному розумінні і виховна робота — досить штучний, однак він дає змогу докладніше розглядати особливості виховуючого навчання і специфіку позанавчальної роботи, що потребують використання своєрідних організаційних форм і методів роботи з вихованцями.

Освіта передбачає оволодіння певною сумою суспільно необхідних знань, умінь і навичок. Цей обсяг завжди визначається рівнем розвитку продуктивних сил суспільства. Поняття «освічена людина» було неоднаковим у різні історичні епохи і періоди розвитку суспільства. Рівень суспільно необхідних знань підвищується з розвитком суспільства, із зростанням його продуктивних сил.

Освіта, яку здобуває людина, охоплює знання, вміння і навички, набуті як на навчальних заняттях і в ході різноманітної позанавчальної виховної роботи, що проводиться навчальним закладом, так і ті, що формуються поза школою на основі самоосвіти.

Під навчанням маємо на думці озброєння учнів знаннями, вміннями, навичками, а також способами пізнавальної діяльності, яке здійснюється під керівництвом викладача в процесі навчальних занять.

Навчання — поняття вужче, ніж освіта. Воно є основним способом, який забезпечує оволодіння систематизованими знаннями, вміннями, навичками.

Нині обсяг знань, набутих внаслідок читання книг, слухання радіо і перегляду телепередач, відвідування кіно, театрів, концертів, значно зростає. Інформація, засвоєна учнями за допомогою сучасних засобів масової комунікації, сприяє поглибленню і розширенню освіти, яку вони набувають безпосередньо в навчальному закладі.

Л. І. Брежнєв в доповіді на XXV з'їзді КПРС сказав: «В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, уже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у стрімкому потоці наукової і політичної інформації. Тут нас чекає велика робота»¹.

Під час розгляду педагогічних явищ, пов'язаних з навчанням, вживаються поняття: знання, вміння, навички.

Так, **знання** являють собою засвоєну учнями навчально-пізнавальну інформацію, яка охоплює конкретні факти, правила, закони і закономірності, що встановлюють зв'язки між фактами і явищами. Оволодіваючи знаннями, учні засвоюють термінологію, основні наукові поняття та ін.

Вміння — це сформована в учнів здатність виконувати певні дії на основі набутих знань. Вміння виявляється в діяльності.

Навичка — автоматизоване вміння, яке виражається в здатності швидко і безпомилково виконувати дії на основі засвоєних знань. Навичка формується внаслідок багаторазового виконання певних дій.

Зв'язок педагогіки з іншими науками

Визначення галузі будь-якої науки має мету показати більш чітко її специфіку і накреслити коло тих питань, які вона покликана

розв'язувати. Проте жодна наука не розвивається цілком відособлено: їй доводиться користуватися даними суміжних наук, брати на озброєння методи дослідження, які склалися в інших галузях наукових знань, об'єднуватися з спорідненими науками для дослідження спільних проблем, використовувати термінологію інших наук. Все це характерно і для розвитку педагогіки.

Об'єктом навчання і виховної роботи педагогів є людина, яка росте і розвивається, тому педагогіка тісно пов'язана з науками, що вивчають людину. Досліджуючи виховання як суспільне явище, педагогіка спілкується з науками, які вивчають людину як члена суспільства.

Марксистсько-ленінська філософія — наука про найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства і мислення — становить той науковий фундамент, на якому розвивається радянська педагогічна наука, є її методологічною основою.

Велике значення для розробки проблем педагогіки мають такі галузі філософії, як соціологія, естетика, етика, науковий атеїзм.

Соціологія — наука про суспільство, про основні закони його життя. Вона досліджує вплив середовища на людину, допомагає педагогіці зрозуміти процес соціального формування людини.

Етика дає теоретичне обґрунтування моралі, поглиблює розуміння проблем морального виховання підростаючого покоління, ролі морального ідеалу у формуванні людської особистості.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

Естетика вивчає загальні закономірності розвитку естетичного ставлення людини до дійсності, мистецтва, є науковою основою естетичного виховання.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли освіта стала невід'ємною частиною і обов'язковою умовою здійснення науково-технічного прогресу, посилюється зв'язок педагогіки з економікою. Дослідження економістів встановлюють вплив загальної і спеціальної освіти на розвиток науки й техніки і доводять, що освіта є однією з найважливіших умов підвищення продуктивності праці.

Педагогіка тісно і безпосередньо пов'язана з фізіологією, яка вивчає людину як предмет біологічної еволюції.

Фізіологія розглядається як природна база педагогіки, яка спирається насамперед на дані науки про розвиток вищої нервової діяльності людини, типологічні особливості нервової системи, про розвиток і функціонування органів чуттів, опорно-рухового апарату, серцево-судинної і дихальної систем, залоз внутрішньої секреції та ін. На базі цих даних педагогіка може більш успішно розв'язувати питання підвищення ефективності навчально-виховного процесу, глибше проникати в деякі закономірності психічних явищ. Сучасна фізіологія допомагає педагогіці в правильному вирішенні важливих педагогічних проблем: визначення співвідношення впливу середовища, спадковості і виховання в розвитку дитини, формування її здібностей тощо.

Особливо велике значення для розробки питань навчання і виховання має вікова фізіологія, яка розкриває основні принципи побудови і закономірності функціонування дитячого організму. Без знання цих особливостей не можна правильно визначити засоби і методи виховання, які відповідають віковій учнів, організаційні форми проведення певних занять чи виховних заходів.

Загальна психологія як наука про закономірності та механізми психіки, що визначають пізнання людиною дійсності і регулюють її поведінку, досліджує різноманітні психічні процеси, стани і якості, які формуються в процесі розвитку людини, її виховання і взаємодії з навколишнім середовищем (мислення, пам'ять, уява, почуття, воля та ін.). Вона озброює педагогіку знанням уже пізнаних умов і механізмів перебігу внутрішніх процесів формування різних якостей і рис особистості людини, використовуючи які педагогіка розробляє зміст і методи виховання.

Нині психологія являє собою складну, розгалужену науку, яка має ряд самостійних галузей, що досліджують певне коло психологічних явищ. З них для розвитку педагогіки найбільше значення мають вікова і педагогічна психологія. Посилюються зв'язки педагогіки з соціальною, інженерною і диференціальною психологією.

Вікова психологія, яка ґрунтується на віковій фізіології, досліджує закономірності перебігу і розвитку психічних процесів людини, допомагаючи педагогіці орієнтуватися в пізнавальних можливостях, у сприйнятливості дітей різного віку до тих чи інших виховних дій.

Педагогічна психологія вивчає особливості перебігу психічних процесів у дитини в ході її виховання і навчання, а також психо-

логічні закономірності ефективного педагогічного впливу на формування особистості. Педагогічна психологія, досліджуючи особливості розвитку дітей під впливом організованого навчання і виховання, прокладає педагогіці шляхи для розробки нових підходів до визначення змісту навчання, пошуку найефективніших методів навчання і виховання. Так, результати досліджень психологами проблеми виховання можливостей у навчанні молодших школярів відіграли важливу роль в обґрунтуванні перебудови системи початкового навчання. По суті, сучасна педагогічна психологія входить у структуру і педагогіки, і психології і розглядається як суміжна спеціальна дисципліна, яка виникла на стику двох наук.

Соціальна (суспільна) психологія вивчає особливості формування особистості, включеної в різні соціальні групи, і озброює педагогіку цінними даними й фактами для дослідження питань виховання в колективі та розробки методів і засобів впливу на учнів з допомогою колективу.

Інженерна психологія — відносно молода галузь психологічної науки — досліджує взаємовідносини людини з технікою. Вона виявляє умови ефективності роботи людини з технічним устаткуванням, а також визначає вимоги до конструкції технічного обладнання з тим, щоб воно відповідало психофізіологічним можливостям людини. Наслідки досліджень у галузі інженерної психології мають велике значення для розробки багатьох проблем педагогіки у період науково-технічної революції. Педагогіка, спираючись на дані інженерної психології, займається розробкою ефективної науково обґрунтованої методики використання технічних засобів у навчальному процесі й повинна сприяти психологічній і практичній підготовці як учнів, так і вчителів до роботи з сучасною технікою.

Диференціальна психологія — галузь сучасної психології, яка займається дослідженням індивідуально-психологічних відмінностей людей, допомагає педагогіці у вирішенні проблеми індивідуалізації навчання і виховання, здійснення індивідуального підходу до кожного учня.

Останнім часом педагогіка почала встановлювати зв'язок з **кібернетикою** — наукою про управління складними динамічними системами. З погляду кібернетики процес навчання і виховання можна уявити як замкнуту динамічну систему, управління якою здійснюється на основі зворотного зв'язку, який іде від керованого об'єкта (учня) до керуючого центру (вчителя або вихователя). Зворотний зв'язок у цій системі здійснює передачу вчителю інформації про хід засвоєння учнем навчального матеріалу, залежно від чого вчитель (вихователь) повинен визначити, як будувати далі навчально-виховний процес, які вносити в нього корективи. Одним з практичних наслідків застосування загальних ідей кібернетики в педагогіці став розвиток так званого програмованого навчання, в основі якого лежить використання особливих навчальних засобів — програмованих підручників і навчальних машин, які допомагають здійснювати більш ефективне керування пізнавальною діяльністю учнів.

Таким чином, педагогіка, маючи свій об'єкт і предмет дослідження, тісно пов'язана з рядом суміжних наук. На відміну від інших дисциплін, які вивчають окремі сторони розвитку людини, педагогіка займається людиною в цілому і шукає найдійовіші шляхи формування цілісної особистості.

Структура педагогічної науки та її основні галузі

Педагогіка, зародившись у надрах філософії, пройшла тривалий шлях розвитку і перетворилась сьогодні в науку, яка нагромадила великий теоретичний і емпіричний матеріал, що породило потребу в певній диференціації, виділенні окремих галузей педагогічних знань.

Історія педагогіки як особлива галузь педагогічних знань досліджує питання розвитку виховання як суспільного явища і розвитку педагогічних вчень. Вона показує боротьбу ідеалізму і матеріалізму в педагогіці, прогресивних педагогів проти реакційної педагогіки, а також простежує шляхи відображення педагогічних теорій на практиці. Історія педагогіки допомагає не тільки побачити, що радянська педагогіка — спадкоємиця прогресивних ідей педагогіки минулого, а й зрозуміти, чому вона є якісно новим етапом розвитку марксистської педагогіки.

Цілеспрямоване комуністичне виховання в нашій країні поширюється на всі вікові групи. Відповідно до цього педагогіку прийнято розподіляти на дошкільну (включаючи педагогіку раннього дитинства), шкільну і педагогіку дорослих.

Дошкільна педагогіка досліджує закономірності освітньо-виховної роботи з дітьми дошкільного віку (від народження до 7 років) і розробляє програми та методи цієї роботи в дошкільних закладах (яслах, яслах-садках, дитячих садках), прагнучи забезпечити єдність виховних дій громадських дошкільних закладів і сім'ї.

Педагогіка школи досліджує закономірності навчання і виховання дітей у масовій середній школі. Свою специфіку має навчально-виховний процес у школах-інтернатах, у суворовських і нахімовських училищах, а також у професійно-технічних училищах і в середніх спеціальних учбових закладах.

Дедалі чіткіше проступають обриси педагогіки вищої школи як галузі педагогіки дорослих, що розробляє питання теорії і методики комуністичного виховання молоді у вищому навчальному закладі.

Деякі галузі педагогічної науки вже чітко оформилися і достатньо глибоко розроблені (наприклад, дошкільна педагогіка, педагогіка школи), інші перебувають у процесі становлення (педагогіка вищої школи, виробнича педагогіка), виділення деяких нових галузей тільки-но починається.

До галузей педагогіки належать так звані часткові методики, що вивчають закономірності викладання і вивчення конкретних наук. На сьогодні закінчилося становлення методик викладання основних навчальних дисциплін, що вивчаються в школі (фізики, хімії, географії, історії та ін.), а також методик розділів, які становлять зміст освітньо-виховної роботи дитячого садка (фізичного, морального,

естетичного виховання тощо). Починає формуватися і методика викладання окремих вузівських курсів (філософії, педагогіки, психології та ін.).

Особливу групу становлять педагогічні науки, які досліджують особливості навчання, виховання і підготовки до трудової діяльності дітей з серйозними порушеннями зору, слуху, мовлення, а також з психічними розладами, що перешкоджає їм учитися в масовій школі. Ці галузі педагогіки об'єднані в групу, яка дістала назву спеціальної педагогіки, або **дефектології**.

Дефектологія, в свою чергу, розподіляється на окремі самостійні галузі: питаннями навчання і виховання глухих і приглухуватих дітей займається **сурдопедагогіка**, сліпих — **тифлопедагогіка**, розумово відсталих — **олігофренопедагогіка**, дітей з розладами мовлення — **логопедія**. Спеціальні галузі педагогічної науки розвиваються в нашій країні на суттєво новій психолого-педагогічній матеріалістичній основі. Радянська дефектологія виходить з оптимістичної оцінки пізнавальних можливостей дітей з недоліками фізичного і розумового розвитку, вважаючи, що ці можливості можна значно розширити за правильного навчання і виховання.

Усі ці галузі педагогічної науки — ті, що вже сформувалися, ще формуються або щойно зародилися, — пов'язані з особливими формами здійснення педагогічних впливів. Їх виділення вказує на чітко виражену тенденцію диференціації педагогічних наук. Поява нових галузей — не тільки наслідок дроблення основної наукової галузі й утворення нових розгалужень; нові галузі виникають і як проміжні на стику основної науки з суміжними. Так виникла педагогічна психологія. Явище спеціалізації і диференціації педагогічної науки, як і інших наук, за бурхливого нарощення потоку наукової інформації цілком закономірне. Це одна з форм розподілу наукової праці, одна з умов глибокого проникнення в галузь вивчення часткових явищ, один із засобів розв'язання наукових проблем на високому рівні.

Водночас спостерігається процес інтеграції знань, допомагаючи подолати деякі негативні явища, пов'язані з дробленням наук, що відображає діалектичну єдність протилежних тенденцій: з одного боку, з'являються нові, «додаткові», науки, з другого — в ході цього процесу відбувається стирання граней між окремими науками, об'єднання їх (або певних розділів).

Особливого значення набувають науки, в основі яких лежать деякі загальні підходи до різних явищ. Так, велику узагальнювальну силу має кібернетика з її ідеєю спільності підходу до аналізу і математичного вираження принципів управління процесами найрізноманітнішої природи. Вона допомагає абстрагуватися від специфіки кожної з наукових дисциплін, що взяли на озброєння ідею і принципи кібернетики (таких, як біологія, медицина, технічні науки, педагогіка), і привертає увагу до спільного, що лежить в основі процесів, які вивчають ці науки, до можливості керувати ними.

Педагогічній науці також певною мірою властива інтеграційна сила: обходячи специфіку окремих навчальних дисциплін, яку

вивчають часткові методика, та особливості організації навчального процесу в різноманітних навчальних закладах, педагогіка встановлює загальні закономірності навчання і виховання різних груп учнів. Так, останнім часом велика увага спрямована на розроблення загальних основ педагогіки, виявлення спільних закономірностей теорії навчання — дидактики і теорії виховання, які слід враховувати в ході опрацювання її часткових методик.

Педагогіка — наука, що постійно розвивається. Для розв'язання багатьох завдань, поставлених перед нею, необхідні дальші спеціальні дослідження.

Методи науково-педагогічних досліджень

Педагогічні дослідження в нашій країні проводяться планово і ґрунтуються на науковому прогнозі розвитку комуністичного виховання і системи народної освіти. Вони спрямовані як на вирішення поточних завдань, пов'язаних з підвищенням ефективності сучасного навчально-виховного процесу, так і майбутніх, прокладаючи теоретичні шляхи вдосконалення та перебудови системи навчання і виховання в усіх ланках народної освіти.

В науково-дослідній роботі беруть участь учені — представники різних галузей педагогічної і психологічної наук, а також учителі шкіл, вихователі дитячих садків та інші працівники, що безпосередньо займаються практикою комуністичного виховання. Для ведення педагогічних досліджень застосовуються спеціальні наукові методи.

Метод — у найзагальнішому значенні — це спосіб досягнення мети, що являє собою певним чином упорядковану діяльність. Слід відрізняти методи ведення наукових досліджень від методів навчання і виховання.

Методологічні принципи — основні філософські світоглядні положення, з позицій яких проводиться наукове дослідження. Жодна наука не може розвиватись без певної філософської методологічної основи. Методологічною основою радянської педагогіки є марксистсько-ленінська теорія.

Розглянемо методи ведення наукових досліджень, що забезпечують розвиток педагогічної науки.

Як правило, дослідження будь-якої педагогічної проблеми починається з **вивчення літератури**. Робота з літературними джерелами передбачає використання таких загальнонаукових методів, як складання бібліографії, анотування, реферування, конспектування, виписування даних і цитат. Вибір методу роботи з літературним джерелом залежить від її мети: деякі книги чи статті уважно вивчають, інші — просто перечитують, ще інші — швидко переглядають.

Бібліографія — це перелік літературних джерел, дібраних для роботи над досліджуваною проблемою.

Загальний зміст книги чи статті може бути відображений у стислому запису — **анотації**, що дає загальне уявлення про порушені в них питання, або в **рефераті** — короткому викладі основного змісту наукової праці. **Конспектування** передбачає ведення більш докладних записів, воно допомагає вичленити і взяти на замітку головні ідеї і положення, розвинуті в книзі. В багатьох випадках виникає

потреба зробити **виписки фактичних або цифрових даних** чи цитат, дослівних виразів або визначень, зроблених автором.

Величезне значення для розв'язання більшості проблем педагогіки має вивчення реального перебігу навчально-виховного процесу, теоретичне осмислення і перероблення творчих знахідок практичних працівників, тобто **узагальнення і поширення передового досвіду**.

Для цієї мети застосовуються такі методи, як спостереження, бесіда, анкетування, вивчення письмових, графічних і творчих робіт учнів, педагогічної документації.

Спостереження становить цілеспрямоване сприймання певного педагогічного явища, за допомогою якого дослідник озброюється фактичним матеріалом або даними.

Бесіда застосовується як самостійний вид або допоміжний метод дослідження для одержання необхідної інформації чи пояснення з приводу того, що не було достатньо ясним під час спостереження. Вона проводиться також за раниш складеним планом з виділенням питань, які потрібно з'ясувати.

При анкетуванні — методи масового збирання матеріалу за допомогою анкет — письмові відповіді на запитання дають ті, кому вони адресовані. Як правило, анкетування застосовується на заключному етапі дослідження і використовується для одержання таких даних, які дослідник не може добути іншим шляхом.

Вивчення письмових, графічних і творчих робіт учнів є методом, що озброює дослідника цінними даними, які характеризують індивідуальність кожного школяра, його ставлення до роботи, наявність тих чи інших здібностей.

Методом збирання фактичних даних є **вивчення педагогічної документації**, що характеризує навчально-виховний процес у певному учбовому закладі (вивчення журналів обліку успішності та відвідування, особових справ і медичних карток учнів, протоколів зборів і засідань тощо). В цих документах зафіксовані об'єктивні дані, що допомагають встановити ряд причинових зв'язків, виявити деякі залежності (приміром, між станом здоров'я і успішністю).

Однак, щоб робити висновок про ефективність тих чи інших педагогічних дій або цінність педагогічних знахідок, зроблених практичними працівниками, а тим більше щоб давати рекомендації щодо застосування певних нововведень у масовій практиці, розглянутих методів недостатньо, оскільки вони встановлюють в основному лише зовнішні зв'язки між окремими сторонами досліджуваного педагогічного явища.

Для глибшого проникнення у ці зв'язки і залежності застосовують **педагогічний експеримент** — спеціально організовану перевірку того чи іншого методу або прийому роботи. На відміну від вивчення реально сформованого досвіду за допомогою методів, які ресструють лише те, що вже існує, експеримент завжди передбачає створення нового досвіду, в якому активну роль має відігравати передбачене і конкретизоване педагогічне нововведення.

Основною умовою застосування педагогічного експерименту в радянській школі є проведення його без порушення **нормального**

перебігу павчального процесу, коли є достатня підстава вважати, що нововведення може сприяти підвищенню ефективності навчання і виховання. Такий експеримент дістав назву **природного**.

Якщо експеримент проводиться для перевірки якогось часткового питання чи коли для одержання необхідних даних потрібно забезпечити особливо пильне спостереження за деякими учнями (іноді із застосуванням спеціальної апаратури), допускається штучна ізоляція одного або кількох школярів і створення для них особливих умов, спеціально передбачених дослідником. В цьому разі йдеться про так званий **лабораторний експеримент**.

Суттєвою частиною експерименту є **спостереження**, яке проводиться за спеціально розробленою програмою, а також збирання певних даних, для чого застосовують контрольні роботи, анкети, бесіди. Останнім часом дедалі частіше починають використовувати для цієї мети і технічні засоби: магнітофонний запис, кінозйомку, фотографування, спостереження за допомогою прихованої камери телебачення. Надзвичайно важливим у науковому розумінні є аналіз зібраних даних, теоретичне осмислення і узагальнення їх. На цьому етапі дослідник намагається відділити випадкове і часткове від необхідного і суттєвого, прагнути виявити регулярність чи порядок, якому підпорядковується основна маса індивідуальних випадків, розкрити внутрішні зв'язки між ними, встановити певну закономірність.

У педагогічних дослідженнях використовують і різноманітні **математичні методи**. Застосування цих методів аналізу зібраних даних дає змогу більш точно оцінити результати експериментів, підвищує надійність висновків з них і дає більше підстав для дальших теоретичних узагальнень. Найважливіше після завершення педагогічного дослідження — **впровадження його рекомендацій у практику**.

Запорукою успішного впровадження результатів педагогічних досліджень і передового досвіду є творча співдружність практичних працівників і вчених, інтерес учителя і вихователів до науково-педагогічної і методичної літератури, прагнення брати участь у дослідній та експериментальній роботі, особливо в період масової перевірки нових навчально-методичних матеріалів.

Знання основних методів ведення педагогічних досліджень необхідне кожному вчителю і вихователю як база здійснення самостійного наукового пошуку в галузі, що його цікавить, так і для вивчення та оцінювання досвіду інших.

Розділ 2

РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ

Поняття про розвиток **Розвиток людини** являє собою процес фізичного, психічного і соціального дозрівання й охоплює всі кількісні та якісні зміни природжених і набутих властивостей. Фізичний розвиток пов'язаний із зміною зросту, маси, збільшенням м'язової сили, вдосконаленням органів чуттів, коорди-

нації рухів та ін. В процесі психічного розвитку відбуваються істотні зміни в пізнавальних, вольових, емоційних процесах, у формуванні психічних якостей і рис особистості.

Соціальний розвиток дитини, здійснюваний у ході її включення в життя суспільства, виявляється у зміні поведінки, ставлення до навколишніх, в особливостях участі у справах колективу тощо.

Внаслідок розвитку відбувається перетворення дитини як біологічного індивіда в людину як особистість — члена людського суспільства.

Розвиток людини — це не просто кількісна зміна успадкованих і закладених від народження ознак. Розвиток означає передусім якісні зміни в організмі та психіці, що відбуваються під впливом навколишньої дійсності.

Під дією зовнішніх впливів на внутрішні процеси постійно виникають суперечності, наприклад, між новими потребами і можливостями дитини. Наявність суперечностей є головною рушійною силою розвитку людини.

Що ж виступає як основне, провідне в цьому розвитку: те, що закладено в дитині від природи, успадковано нею, чи те, що пов'язане з впливом умов певного соціального середовища, дією людей, що її оточують?

У вирішенні цієї проблеми є крайні погляди, які визначають провідним і визначальним одне з названих начал, а також ряд таких, що відображають проміжні позиції, по-різному оцінюючи взаємодію згаданих факторів, залежно від багатьох обставин і умов.

Так, прихильники переваги біологічного начала в розвитку людини твердять, що загальні особливості її як представника роду та індивідуальні своєрідності, що характеризують її як індивіда, зумовлені біологічною природою. Вони розглядають процес розвитку як визрівання того, що закладено в людині від народження. За такого підходу розвиток характеризується в основному лише кількісними змінами природних властивостей, які виявляються в людині лише під впливом середовища. Виховання ж може тільки прискорити або загальмувати цей процес. У подібних концепціях роль суспільного, соціального середовища в розвитку людини прирівнюється до ролі природного середовища в розвитку тварин. Такі позиції характерні для багатьох напрямів сучасної буржуазної педагогіки і педагогічної психології. Біологізаторські теорії — головна наукова основа педагогіки вільного виховання, що вимагає від вихователя не втручатись у природний хід розвитку дитини. Оскільки виховання нічого не може змінити, його слід пристосувати до задатків і здібностей дитини. А звідси висновок: освіту високого рівня доцільно давати лише дітям, які мають високі розумові здібності. Самі здібності потрібно вимірювати за допомогою спеціальної системи контрольних завдань — так званих тестів для визначення розумової обдарованості, а потім розподіляти дітей відповідно до результатів по різних групах, щоб дати ту освіту, яка їм «під силу». Завдяки тенденційно дібраним тестам забезпечується класова диференціація учнів і визначаються їх шляхи в навчанні і в житті.

Основним наслідком практичного застосування цієї концепції в створення елітарної школи, тобто системи навчальних закладів для начебто більш здібних дітей, якими на основі тестового добору завжди виявляються діти з привілейованих груп і станів.

Представники другого крайнього напрямку вважають найважливішим і визначальним у розвитку людини умови її життя, особливості домашнього і соціального середовища. Деякі з них при цьому твердять, що від народження всі діти мають однакові можливості — являють собою *tabula rasa* «чисту дошку», на якій можна написати що завгодно. Оскільки ж людина повинна пристосовуватись до навколишнього середовища і є його продуктом, виникають істотні відмінності між людьми, які перебувають в різних умовах. Звідси — відмінності в розумових здібностях і рівневі розвитку дітей, що зростали в різних умовах.

В буржуазній педагогіці і психології поширені терміни «соціально знедолені діти», «сприятливе» і «несприятливе» середовище. Вплив несприятливого середовища з дитячих років нібито прирікає таких соціально знедолених дітей на уповільнений розвиток, а отже, й на здобуття неповноцінної, «урізаної» освіти. Як відзначав Ф. Енгельс, буржуазія «...чинить подвійний злочин проти особи, коли робить темноту неминучим наслідком бідності»¹.

Прибічники соціологізаторських концепцій твердять: дітям, які вирости в несприятливому середовищі, що не стимулювало їхній інтелектуальний розвиток, марно пропонували освіту, спрямовану на розвиток їхніх інтелектуальних сил.

Разом з тим ці теорії не дають відповіді на питання про те, чому за однакового виховання і приблизно однакового побуту формуються не тільки цілком різні характери людей, а й різна соціальна спрямованість їх, різні прагнення, інтереси.

Нині, коли буржуазія в період бурхливого розвитку науки і техніки, потребуючи підготовки кваліфікованих працівників, змушена підвищувати рівень освіти в масовій школі, проблема співвідношення впливу середовища та спадковості і визначення меж та можливостей виховання постає з ще більшою гостротою.

Буржуазні діячі освіти, як правило, говорять тепер лише про переважний вплив того чи іншого фактора (тобто середовища або спадковості), а не про повне заперечення одного з них. Незважаючи на всі варіанти і різновиди названих концепцій, загальним у них лишається одне — їхня класова і політична спрямованість проти дітей трудящих, проти національних меншостей, використання їх для обґрунтування расистських теорій і політики класової та расової дискримінації. Такі психолого-педагогічні концепції виправдовують класову нерівність в буржуазному суспільстві і доводять право півних класів на привілейоване становище, обґрунтовуючи його або винятковими спадковими даними, або особливими умовами навколишнього середовища.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 520.

Марксистська концепція розвитку заперечує крайні точки зору — біологізаторську (біогенетичну) і соціологізаторську (соціогенетичну), що протиставляють вплив біологічних задатків середовищу, що оточує дитину, а тим більше інтерпретацію цих поглядів буржуазними вченими.

Соціальне і біологічне — два взаємодіючі фактори. Розвиток людини і формування її особистості — єдиний, цілісний процес. Визначаючи вплив спадковості і середовища, радянська психологія і педагогіка всебічно вивчають характер і механізми цього впливу, щоб знати, як і в якому напрямі слід впливати на розвиток дитини, як здійснювати її виховання.

Розглянемо позиції марксистсько-ленінської педагогіки в питанні про вплив спадковості, середовища і виховання на розвиток людини і формування її особистості.

Роль спадковості в розвитку людини

Під спадковістю розуміють відтворення у нащадків біологічної схожості з батьками.

Успіхи сучасної генетики дають змогу повному визначити механізм передачі спадкових якостей і особливостей людини. Дані молекулярної генетики свідчать про хімічну природу генів, що дає право зробити висновок: властивості організму зашифровані в своєрідному генетичному коді, який зберігає і передає цю інформацію в спадщину.

Спадкова програма поведінки людини має на меті продовження людського роду, забезпечення системи регуляцій, що допомагають організму пристосовуватись до змін умов його існування. До спадкових властивостей належать анатомо-фізіологічна структура людського організму, стадії його дозрівання, особливості будови нервової системи, індивідуальні своєрідності людини. Серед спадкових анатомо-фізіологічних особливостей — колір шкіри, очей, волосся, будова тіла, тип нервової системи, а також особливості людини як представника людського роду, тобто високоорганізований мозок, задатки мовлення, хода у вертикальному положенні, мислення і здатність до праці.

Відомо, що кожна людина здатна до одного виду діяльності (або кількох) більше, ніж до інших. Це зумовлено її генотипом. Згадаємо положення К. Маркса про певні життєві сили, якими людина наділена від природи. К. Маркс писав: *«Людина є безпосередньо природною істотою. Як природна істота, до того ж жива природна істота, вона... наділена природними силами, життєвими силами, будучи активною природною істотою; ці сили існують в ній у вигляді задатків і здібностей, у вигляді нахилів ...»*¹. Ці слова К. Маркса вказують на необхідність враховувати у вихованні органічну природу людини, виявляючи її задатки і здібності, що визначають спрямованість закладених в ній життєвих сил, особливості захопленя, нахилів та інтересів.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. М., 1973, с. 587.

Під життєвими силами, закладеними в природі людини, що виявляються у формі задатків, а потім здібностей, слід розуміти можливість успішної діяльності в окремих галузях. Реалізація цих можливостей багато в чому залежить від умов життя і виховання. К. Маркс і Ф. Енгельс вказували: «Чи вдасться індивідові, подібному до Рафаеля, розвинути свій талант, — це цілком залежить від попиту, який, в свою чергу, залежить від поділу праці і від породжених ним умов освіти людей».

Успадкування здібностей в окремих сім'ях, поява в ряді поколінь обдарованих людей пояснюється значною мірою не тільки передачею у спадок певних задатків, а й вихованням дітей в атмосфері інтересу до певного виду діяльності і досить раннім залученням їх до занять ним.

Задатки належать до найширших галузей діяльності, вони не орієнтовані на якийсь певний вид праці чи творчості, які завжди конкретно-історично зумовлені, пов'язані з наявністю різних видів виробництва, мистецтва і визначаються рівнем їх розвитку. Так, дитина народжується лише з загальними задатками до мовлення, а на якій мові говоритиме, залежить від того, в якому національному середовищі вона розвиватиметься. Задатки стають однією з умов успішного виконання людиною певного виду діяльності. Проте успіх в будь-якій діяльності значно більшою мірою залежатиме від працьовитості, нагромадження досвіду.

Визначаючи біологічну нерівність задатків і здібностей, радянська педагогіка приділяє головну увагу не виявленню відмінностей і пристосуванню до них навчання, а створенню необхідних умов для розвитку задатків і здібностей, які в різному поєднанні є в кожного. Радянська система навчання і виховання на ділі забезпечує цю рівність умов для всебічного розвитку кожної людини.

В буржуазній педагогіці і психології поширена думка про те, що всі сили від природи народжуються добрими або злими, альтруїстами або людяноненависниками; що окремим людям властивий нахил до агресії чи здійснення злочинів і т. ін. Класовою й політичною підосновою цих тверджень є невіра у можливість виховувати досконали людину в нових, сприятливих соціалістичних умовах, які є лише при соціалізмі, прагнення знеславити ідею формування нової людини — будівника комуністичного суспільства.

Радянська педагогіка і психологія доводять, що всі психічні властивості та якості особистості розвиваються і формуються в процесі життєдіяльності людини, її спілкування з іншими людьми, взаємодії з навколишнім середовищем. Велику роль відіграє виховання. В людині від народження не закладено ніяких — ні соціальних, ні асоціальних програм поведінки. Процес соціального розвитку для кожної людини починається фактично з нуля. Він відбувається в індивідуально неповторних умовах і пов'язаний з відмінністю реакцій на зовнішні впливи.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 374.

Розвиток людини з фізіологічного погляду дуже складний процес. Її органи на різних етапах вікового дозрівання розвиваються по-різному, причому спостерігається певна нерівномірність їх розвитку в окремі періоди зростання і змузнення людини. Це, в свою чергу, виявляється в деяких загальних особливостях психічного розвитку дітей різних вікових груп. Так, ряд своєрідностей анатомо-фізіологічного розвитку підлітків відображується в деяких характерних рисах їхньої поведінки, що дають підставу говорити про цей вік як про трудний. Однак соціальні сторони особистості, тобто якості, що характеризують особистості поведження людини в суспільстві та її відносини з людьми, формуються тільки в конкретних соціальних умовах і не можуть бути наперед визначені біологічними властивостями людини.

Людина як біологічний вид за відносно великий період свого розвитку зазнавала незначних змін, оскільки відносно неї не діє закон природного добору, що виявляється в загибелі або виживанні того чи іншого виду тваринного світу; до того ж людина сама є активним перетворювачем натурального середовища, місця свого проживання.

Роль середовища у формуванні особистості

В понятті «особистість» розкривається суспільна сутність людини. «Сутність людини, — писав К. Маркс, — не є абстракт, властивий окремому індивідові. В своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин»¹. Тому, розглядаючи вплив середовища на розвиток людини, ми говоримо про формування її особистості. Поняття «особистість» охоплює якості, що формуються в людини під впливом найрізноманітніших взаємодій з соціальним середовищем.

Розглядаючи вплив середовища на розвиток людини, марксистсько-ленінська педагогіка підкреслює роль суспільства і контактів з людьми в становленні особистості і насамперед у розвитку суто людських задатків, на основі яких формується мовлення, мислення, вміння ходити. Наприклад, у дітей, які опинилися немовлятами в середовищі тварин, ці задатки не розвивались, тож здатність до їх розвитку виявлялась настільки загальмованою, що, потрапляючи в людське суспільство, такі діти або важко навчались форм спілкування з людьми, або так і не змогли звикнути до способу життя людини.

Коли говорять про вплив середовища, то мають на меті передусім середовище соціальне, тобто сукупність суспільних відносин, властивих певній суспільно-історичній формації. До поняття соціального середовища входять матеріальні умови життя суспільства, його економіка, суспільний і державний лад, система виробничих відносин і визначений ними спосіб життя людей.

Характеризуючи радянський спосіб життя, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв говорив на XXV з'їзді нашої партії: «Атмосфера справжнього колективізму і товариськості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2—3.

у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими, — такими в яскраві грані нашого способу життя, такими в великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»¹.

До основних соціальних інститутів, що впливають на розвиток і формування особистості людини, належать: навчально-виховні заклади, які охоплюють усі ланки системи народної освіти, позашкільні, культурно-освітні установи, громадські організації, масові засоби інформації і сім'я як основний осередок суспільства.

Людина є продуктом соціального середовища. Вона змінюється відповідно до впливу соціальних умов. Особистість людини відображає і своєрідності соціальних умов її життя, і її класову приналежність, і становище її класу в структурі суспільства. З докорінною зміною змінюється і духовне обличчя людини.

Яскравим прикладом цього є формування духовного світу людини при соціалізмі. Розвинуте соціалістичне суспільство, побудоване в нашій країні, являє собою нове соціальне середовище, яке благотворно впливає на розвиток і формування особистості радянської людини. Зміни, які відбулися в житті народу після перемоги Жовтневої революції в ході будівництва соціалізму, настільки значні, що дають підставу говорити про формування нового типу особистості радянської людини, або особистості соціалістичного типу.

Радянська людина — представник радянського народу. Радянський народ — це нова історична спільність людей, що сформувалася в нашій багатонаціональній державі в нових соціальних умовах.

Процес соціалізації людини, тобто входження її в суспільство, встановлення соціальних контактів, починається в сім'ї.

Роль родини в процесі розвитку і формування особистості людини надзвичайно велика. Сім'я створює певні умови побуту, культурне середовище, впливає на розвиток емоційної сфери, формування перших соціальних і моральних уявлень, становлення характеру людини. Становище дитини в родині багато в чому визначається наявністю або відсутністю інших дітей. Члени сім'ї і близькі їй люди з раннього віку турбуються про охорону життя дитини, загальне зміцнення здоров'я, про контакти з навколишньою дійсністю, захист її від небажаних впливів.

З вступом дитини до школи її соціальні контакти стають більш інтенсивними. Тут вона вступає в спілкування з товаришами в класі, в піонерській і комсомольській організаціях, з колективом учителів і вихователів. З часом у неї розширюються контакти з дітьми з позакласних та інших громадських організацій, з незнайомими раніше людьми (в таборах, громадських місцях та ін.). В цей період активно формуються духовні інтереси та потреби особистості і досить чітко виявляється не тільки вплив школи, а й культурного оточення — театрів, музеїв, кінотеатрів, бібліотек. Значно поглиблюється соціальний досвід дітей. Школяр разом з батьками або

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 98.

з товаришами по школі буває в різних кінцях нашої країни, і ці мандрівки залишають яскраві й вже усвідомлювані і осмислювані враження, що надовго запам'ятовуються.

Вплив сім'ї, природно, залишається значним і після того, як дитина стала школярем. Формуванню поглядів і світогляду учнів, основи якого закладаються школою, сприяє загальна моральна атмосфера в родині, ідейна переконаність і суспільна активність батьків, їх зацікавлене ставлення до своєї праці. В окремих випадках вплив сім'ї, де немає здорового морального клімату, може вступити в суперечність з тим, чого навчають дітей в школі, і тоді особливо важлива її керівна роль, використання різних засобів впливу на родину, на свідомість самого учня, подання йому допомоги в певній життєвій позиції.

Процес формування особистості людини триває все життя, проте на час вступу її на самостійний трудовий шлях основні риси її характеру вже сформовані. Згодом, після кількох років роботи в трудовому колективі, створення власної сім'ї, соціальне обличчя людини змінюється — вона починає виступати як вихователь своїх дітей, наставник молодих робітників на виробництві: починається передавання нагромадженого і осмисленого життєвого досвіду молодому поколінню.

Цілком очевидно, що людина як особистість являє собою сплав закладених від природи задатків, які відповідно розвинулися залежно від умов виховання та соціального формування, набутих рис і якостей, що формуються в неї протягом усього життя під впливом взаємодії з навколишньою дійсністю. Внаслідок цього в особистості кожної людини можна виділити соціально-типізовані риси, властиві їй як представнику певного суспільства (громадянин СРСР), її соціальної групи (радянський учитель, радянський студент), і психологічно індивідуальні, тобто притаманні їй як індивіду, що стали наслідком відбиття всіх зовнішніх впливів і виявляються в її індивідуальному поведженні.

**Роль виховання
в розвитку людини
і формуванні
її особистості**

Виховання як цілеспрямований процес має забезпечувати поведінку людини відповідно до норм і правил, прийнятих у певному суспільстві, і разом з тим сприяти формуванню індивідуальних рис і якостей особистості. Виховання справляє великий вплив на розвиток людини і формування її особистості. Однак сила його дії залежить від ряду обставин і передусім від характеру впливу, що йде від середовища, а також від спадковості.

Марксистсько-ленінська педагогіка вважає, що виховання може відігравати певну роль у розвитку і формуванні особистості людини лише у сприятливому соціальному середовищі, коли все суспільство турбується про створення найкращих умов для всебічного розвитку задатків і здібностей людини, і це є основною метою виховання, здійснюваного державою. У нашому соціалістичному суспільстві роль виховання посилюється ще й тому, що виховний вплив країни та установ підкріплюється всім державним устроєм, дотриманням

принципів соціалізму в усіх сферах господарського, культурного і політичного життя. При цьому дедалі тісніше зливаються інтереси держави і кожної радянської людини, що полегшує прийняття і засвоєння нею вимог суспільства.

Однак сприятливе соціальне середовище діє позитивно не само по собі. Як підкреслювалося на XXIV з'їзді КПРС, «морально-політичні якості радянських людей формуються всім соціальним укладом нашого життя, всім ходом справ у суспільстві, але передусім цілеспрямованою, наполегливою ідейно-виховною роботою партії, всіх її організацій»¹. А це означає також і те, що дуже важливу роль у вихованні людини відіграє цілеспрямована діяльність усіх виховних закладів, створюваних суспільством. Цю діяльність — навчальну і виховну роботу з учнями — в загальноосвітній школі здійснює вчитель.

В. І. Ленін у червні 1918 р. в промові на I Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів говорив: «Учительська армія повинна поставити собі гігантські освітні завдання і насамперед повинна стати головною армією соціалістичної освіти. Треба звільнити життя, знання від підлеглості капіталу, від ярма буржуазії. Не можна обмежити себе рамками вузької учительської діяльності. Учителство повинно злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства»².

Комуністична партія, Радянський уряд високо цінують діяльність учителя, виявляють постійну турботу про нього. Л. І. Брежнєв у зверненні до колективу редакції, авторів і читачів «Учительської газети» пише: «Народний учитель — гордість радянського суспільства. Він здобув загальну повагу беззавітним служінням справі народної освіти, щедрістю свого серця, благородними духовними якостями, любов'ю до дітей. Партія високо цінить ідейну переконаність, самовіддану працю вчителя, його великий вклад у формування нової людини»³.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (грудень 1977 р.) відмічається зростання ролі народного вчителя, дається висока оцінка його благородної праці. Разом з тим передбачаються заходи, спрямовані на підвищення ідейно-політичного рівня і педагогічної майстерності вчителя, поліпшення умов його роботи.

Встановлено почесне звання «Народний учитель СРСР», яке присвоюється вчителям шкіл і викладачам професійно-технічних навчальних закладів, працівникам навчально-виховних, медичних та інших установ органів освіти за особливі заслуги в навчанні і комуністичному вихованні дітей та молоді, видатну діяльність у галузі народної освіти.

XXVI з'їзд КПРС, підкресливши роль учителя у вирішенні зав-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 83.

² Ленін В. І. Повне збр. творів, т. 36, с. 397.

³ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, с. 144.

дань, поставлених перед школою, вказав і на підвищення вимог до нього.

Особливу увагу у розвитку людини і формуванні її особистості відіграє взаємодія виховання з впливом мікросередовища — сім'ї та найближчого оточення. Вивчення і врахування таких впливів дає змогу зрозуміти особливості поведінки кожної дитини. В разі виявлення несприятливої домашньої обстановки, що негативно позначається на розвитку, успішності і поведінці дитини, вихователь може і повинен втручатися в родинне виховання. Водночас він посилює індивідуальний підхід до дитини, організовує необхідну допомогу в заняттях тощо.

Вихователь повинен також знати і найближче оточення дитини поза школою, оскільки іноді воно може справляти небажаний вплив на дітей і підлітків. Нині проводиться велика спільна робота школи і громадськості за місцем проживання учнів для організації культурного відпочинку дітей та підлітків, широкого залучення їх до спорту, різноманітних гуртків, занять технічною творчістю.

Школа дедалі більше перетворюється в центр виховної роботи в мікрорайоні і пропаганди педагогічних знань серед батьків та громадськості. Слід зазначити, що дошкільні заклади також відіграють велику роль у пропаганді педагогічних знань і педагогічній освіті батьків.

Як бачимо, виховання перебуває в тісній взаємодії з усіма видами впливів навколишнього середовища, відіграючи при цьому провідну роль як у використанні сприятливих соціальних умов, які є в соціалістичному суспільстві, так і в усуненні або послабленні впливу несприятливих дій сім'ї чи найближчого середовища поза школою.

Виховання — процес двосторонній. Він досягає належного ефекту, якщо вихованець розуміє і приймає вимоги вихователя, намагається активно їх виконувати. В основі формування такого ставлення закладено розуміння дитиною доцільності вимог, висунутих перед нею, їх справедливості, обґрунтованості.

Найбільша активність особистості у виховному процесі відмічається тоді, коли учень починає серйозно замислюватись над самовихованням, розробляє програму власного вдосконалення, мобілізує свою волю. Витрачаючи спеціальні зусилля на виконання цієї програми, він сам активно формує свою особистість. Природно, інтерес до самовиховання і самовдосконалення може виникнути тільки після досягнення певного рівня морального розвитку, пробудження самосвідомості. Дуже важливий і розвиток уміння порівнювати власну поведінку, особливості свого характеру і особисті якості з відповідними властивостями інших людей. Чимале значення має й наявність у людини ідеалу, на який вона хоче рівнятися. Неабиякої ваги набирає постановка людиною особистих суспільно значущих цілей в житті, вироблення прагнення добиватися їх виконання, розвиток у себе необхідних для цього якостей. Така зрілість і ступінь самосвідомості здебільшого пов'язуються з юнацьким віком, проте можуть виявлятися вже в підлітків.

Головне, що характеризує наслідки виконання, — це забезпечення загального розвитку людини, формування спрямованості її особистості, розвиток у неї духовних потреб та інтересів. Виховання в соціалістичному суспільстві покликане посилити вплив сприятливого соціального середовища і зробити формування особистості людини цілеспрямованим, підпорядкованим завданням комуністичного будівництва.

**Виховання
і вікові особливості
розвитку людини**

Виховна робота завжди орієнтована на певну вікову групу. Відповідно до можливостей і особливостей віку висуваються виховні завдання і вибираються засоби та методи педагогічної дії.

В різних навчально-виховних закладах здійснюється диференційована робота з окремими віковими групами.

У житті людини усталився звичай виділяти дошкільний, шкільний вікові періоди і період соціальної зрілості — дорослість. Всередині кожного періоду є більш короткі вікові етапи, що характеризуються певною своєрідністю розвитку людини. Так, дошкільний вік поділяється на період раннього дитинства — до 2 років, власне шкільний — з 2 до 7 років. Шкільний вік, відповідно до нових етапів навчання і виховання, розподіляється на молодший — 7—9 років (I—III класи), молодший і середній підлітковий вік — 10—12 років (IV—VI класи), старший підлітковий вік — 13—15 років (VII—VIII класи) і юнацький вік — 16—17 років (IX—X класи).

Варто, однак, пам'ятати, що названі межі умовні. Слід взяти до уваги деякі нові явища, що справляють певний вплив на ці межі: спостережуване останнім часом раннє фізичне дозрівання і розумовий розвиток дітей — акселерація, причини якої в цілому ще недостатньо з'ясовані; дещо пізніше настання соціальної зрілості юнацтва, збільшення розривів між фізичним дозріванням і громадянським, між наставанням статевої зрілості і досяганням економічної самостійності людини. Визначення вікових меж окремих етапів розвитку має велике значення для встановлення строків початку занять, обсягу навчального навантаження, режиму для учнів, вибору засобів та методів навчання і виховання, для вирішення багатьох питань, пов'язаних з медичною і юридичною практикою, з нормативами і судійством у спорті та ін.

Дошкільний вік — це значний період у житті дітей, оскільки від народження до школи вони проходять великий шлях розвитку. Це період інтенсивного фізичного зростання і загального зміцнення людини, розвитку головного мозку і всіх основних функцій організму. В цей час помітно виявляються не тільки загальні вікові особливості, а й індивідуально-типологічні риси.

Типологічні риси зумовлюються у дитини насамперед нервовою системою певного типу. Як відомо, за вченням І. П. Павлова, таких основних типів може бути чотири: сангвінічний (сильний, урівноважений, рухливий); холеричний (сильний, нерівноважений, рухливий); флегматичний (сильний, урівноважений, інертний); меланхолічний (слабкий). Особливі властивості окремих типів нервової си-

стеми становлять природну основу індивідуально-психологічних відмінностей в галузі темпераменту, в психічних реакціях при взаємодії з навколишньою дійсністю. Однак практично в чистому вигляді такі типи нервової системи трапляються рідко. Здебільшого дитину можна віднести до проміжного типу з тяжінням (наближенням) до одного з основних.

Спеціальними дослідженнями і вивченням практики доведено можливість у певних межах здійснювати тип вищої нервової діяльності під впливом цілеспрямованого виховання, обставин і умов життя, внаслідок чого характерні особливості його вияву можуть бути дещо «розмитими». Найбільш чітко, в «чистому» вигляді своєрідності поведінки і темпераменту дитини, зумовлені типом вищої нервової діяльності, проступають у наймолодшому віці. Вони виявляються як у найпростіших реакціях на вплив режиму (перехід від сну до неспання, затримка годування), так і в дедалі складніших контактах і взаємодіях з навколишніми дорослими та ровесниками (виконання вимог батьків і старших, стосунки з іншими дітьми в іграх та ін.).

У дошкільному віці розвиваються потреби і формуються на цій основі різноманітні інтереси. Шлях розвитку потреб у цей період дуже значний — від органічних, задоволення яких необхідне для підтримання життя, до соціальних (в діяльності, спілкуванні), в основі яких лежить прагнення орієнтуватись в оточуючій дитину дійсності, досліджувати її. Найважливіший інтерес у цей період — пізнавальний, що забезпечує розвиток у дітей допитливості.

У ранній період життя дитина проходить шлях від інтересу до процесу виконання дій — до інтересу щодо їх наслідків, коли виявляється певна цілеспрямованість у діях: дитина поступово починає бачити мету і вибирає способи, які забезпечують її досягнення.

У сфері спілкування і встановлення контактів з іншими людьми дедалі помітніше виявляється здатність будувати ці взаємини диференційовано, на основі усвідомлення того, що можна і чого не можна (наприклад, при спілкуванні з матір'ю і з вихователем в дитячому садку).

У період дошкільного дитинства починають проступати такі індивідуальні особливості, як нахил до певних видів діяльності (малювання, співів та ін.), прагнення бути в колі дітей або діяти поодиноці, виявляється вміння підкорятися вимогам або небажання зважати на них тощо.

Наприкінці дошкільного періоду в дитини нагромаджуються деякий спеціальний досвід і знання, що визначають її готовність до вступу в школу.

Слід особливо підкреслити, що дослідження вчепих і спостереження за дітьми, які виховувалися до школи в різних умовах, показують, що правильно поставлене дошкільне виховання має вирішальне значення для всього наступного фізичного і духовного розвитку дитини.

Молодший шкільний вік — це також значний етап у житті й розвитку дитини. Молодший школяр проходить складний шлях від

новачка-першокласника, що тільки-но переступив поріг школи, до учня, який добре засвоїв режим і ритм шкільного життя, оволодів значним багажем знань, активно включився в громадське життя школи, прилучився до справ піонерської організації. В цей період починається посилений розвиток розумових сил, відбувається дальший фізичний, моральний і естетичний розвиток.

Під впливом систематичного навчання і виховання багато відмінностей в освітньо-виховній підготовці дитини, що були на початку шкільного навчання, поступово згладжуються. На перше місце виступає те, що діти дістають у школі, що формується в них у процесі спілкування з учителем та учнями і що дає змогу говорити про деякі спільні риси і якості молодших школярів.

У процесі навчання і виховання в початковій школі значного розвитку набувають пізнавальні інтереси. Від учителя та застосовуваних ним методів навчання і способів оцінювання успіхів учнів залежить, щоб величезний інтерес до пізнання, з яким дитина приходить до школи, дістав підкріплення і подальший розвиток, а не виявився б загальмованим доганами і поганими оцінками. Під впливом стягнень чи осуду дитина може втратити віру в свої сили, інтерес до навчання, який був у неї напочатку.

У цьому віці можуть яскравіше виявлятися нахили і задатки до окремих видів мистецтва — малювання, музики, танців; до певних галузей знання — математики, мов. Під впливом навчання в учнів виробляється ряд умінь, необхідних для самостійного оволодіння знаннями, роботи з різним навчальним матеріалом.

Посилюється потреба в спілкуванні. Між окремими дітьми встановлюються досить чітко виражені взаємини дружби і товариськості. Вони вибіркові, в їх основі лежить вияв певних індивідуальних рис і якостей, що сприяють (або перешкоджають) встановленню дружніх контактів товариськості, ініціативності, чуйності або замкнутості та ін. Велику роль у виникненні добрих товариських стосунків між всіма дітьми і регуляції їх може й повинен відігравати вчитель, який враховує індивідуальні особливості дітей, що відчують труднощі у налагодженні відносин з товаришами, допомагає формувати мотиви дружби.

Завдяки великій навіюваності дітей цього віку авторитет батьків залишається значним. Авторитет же вчителя практично завжди беззаперечний, і тому сила впливу його на особистість молодшого школяра надзвичайно велика.

Початок підліткового віку збігається з переходом учня до IV класу, завершення — із закінченням восьмирічної школи. Підлітковий вік досить складний для навчально-виховного впливу. В основі труднощів лежать особливості фізіологічних процесів, що відбуваються в організмі підлітка, та їх відображення в загальному розвитку, що приводить до значної нерівноваженості його поведінки, легкої збудливості нервової системи і навіть окремих зривів.

У дітей цього віку при швидкому рості трубчастих кісток спостерігається деяке відставання в рості м'язів, що спричинюється до відомої вайлуватості і незграбності рухів. Відмічається деяка nere-

гулярність у постачанні кров'ю головного мозку, що викликає підвищене роздратування і швидко втомлюваність.

В цей період розвивається почуття дорослості, що викликає прагнення позбавитись опіки старших (і батьків, і вчителів), а звідси— певний негативізм у поведінці, опір виховним впливам, нахил до сперечання, обстоювання своїх прав і бажання робити по-своєму.

Значно розширюється коло інтересів підлітка. Він захоплюється читанням пригодницької літератури, фільмами на героїчні теми, його приваблює спілкування з цікавими (з його погляду) людьми, серед яких опинаються інколи і не найбільш достойні.

З'являється інтерес до професій. Підлітки починають замислюватися над вибором шляху по закінченні школи. Посилюються патріотичні почуття, мрії про подвиги.

Зростає й потреба спілкування з ровесниками. Дружні зв'язки і симпатії стають більш стійкими і міцними. При цьому в основі їх виникнення часто лежить спільність інтересів та захоплень. Дружба між дівчатками і хлопчиками в цей період виникає рідше, хоч у них починає виявлятися взаємний інтерес.

У виховній роботі з підлітками особливого значення набирають чуйність і такт, вияв поваги до права на самостійність (у межах дотримання загальних вимог, висунутих школою і батьками). Велику роль може відіграти в цей час пробудження у підлітків інтересу до самовиховання, і насамперед— на основі прагнення наслідувати улюблених героїв. Цей же інтерес доцільно використати для правильного вибору професії, якщо підліток уже повинен вирішувати це питання до моменту закінчення VIII класу і визначення шляху завершення повної середньої освіти.

У вихованні учнів старшого шкільного (юнацького) віку роль учителя особливо зростає. Це період активного формування основ світогляду молоді людини, засвоєння нею системи наукових, етичних і естетичних уявлень, поглядів і переконань, які мають потім стати керівництвом у виборі життєвого шляху. Старші школярі беруть активну участь в роботі комсомольської організації.

В цей період відбувається згладжування і поступове зникнення суперечностей в характері і диспропорцій у фізичному розвитку, що спостерігаються в підлітковому віці.

На згаданому етапі вікового розвитку особливо помітно проступають індивідуальні відмінності. Разом з тим більш чітко видно і соціально-типізовані риси особистості та форми поведінки, які школа прагнула сформувати в учнів протягом цих десяти років навчання і виховання. Передусім це широке коло соціальних інтересів і вироблення якостей, що характеризують суспільну активність нашої молоді.

У багатьох старшокласників помітно виявляються нахили та інтереси до певних видів діяльності або професій, підкріплені впевненістю в їхньому праві на вільний вибір життєвого шляху і здобуття освіти, необхідної для оволодіння улюбленою професією, а також усвідомлення того, що використання цього права залежить від знань і наполегливості самого учня.

У ці роки ще більше розвивається почуття власної гідності радянської молоді людини.

Учителю дуже важливо зуміти заслужити в старшокласників довіру і повагу, щоб стати справжнім духовним наставником, допомогти їм розібратися в питаннях, які їх хвилюють, визначити своє місце в житті.

Розділ 3

МЕТА І ЗАВДАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Щоб краще зрозуміти й усвідомити суть мети і завдань комуністичного виховання, розглянемо докладніше питання про те, як зародились уявлення про цілі виховання, що відображують інтереси трудового народу, якого дальшого розвитку вони набули і як були досліджені й сформульовані марксистською педагогікою.

Відображення уявлень про якості досконалої людини можна знайти у творах народної творчості, в описах героїв казок, билин і пісень. Казковий добрий молодець і хоробрий, і чесний, і розумний, і винахідливий, може справитися з будь-якою перешкодою, завжди готовий виручити з біди людину, захистити Батьківщину, своїх близьких. Героїня — «красна дівця» також добра, чуйна, працювита, майстриня-митець, поважлива дочка і скромна наречена. В таких і подібних образах віддзеркалювались ідеальні уявлення про багатство людської природи, її досконалість, що передбачали розум, красу, працювитість, високі моральні достоїнства, фізичну силу, витривалість, якості борця за справедливість.

Формування досконалої людини — таку ідеальну мету висувало багато прогресивних педагогів минулого, які мріяли про справедливе суспільство, в якому не було б експлуатації людини людиною.

У педагогічних і філософських працях судження про ідеал людини, до якого має прагнути виховання, зустрічаємо вже в епоху рабовласництва. Однак ці уявлення пов'язувались лише з підготовкою до життя дітей представників панівного класу.

В період раннього середньовіччя з його культом аскетизму, забороною фізичних задоволень і обмеженням духовних запитів ідея гармонійної людини зовсім занепала. Але вона виникає знову в епоху Відродження в працях педагогів-гуманістів. Вони проголошували культ краси тіла, закликали до насолоди мистецтвом, музикою, літературою. Хоч таке виховання призначалося вже для ширшого кола людей, воно, як і раніш, обмежувалось дітьми з привілейованих станів.

У соціалістів-утопістів Т. Мора, Т. Кампанелли, Р. Оуена, А. Сен-Симона і Ш. Фур'є ідея всебічного гармонійного розвитку пов'язана з вихованням усіх людей, а не тільки обраних. Їхні уявлення про всебічний розвиток відрізнялися від попередніх і тим, що в це поняття входила ідея праці, був висунутий принцип поєднання її з навчанням. При цьому в праці, на їхню думку, повинні були брати участь усі члени суспільства. Однак світогляд цих мислите-

лів був утопічним, оскільки вони вважали можливим здійснити таке виховання при збереженні існуючого суспільного ладу. Соціалісти-утопісти не піднялись до розуміння класової суті цілей виховання і вирішуваних ним соціальних завдань. Вони мріяли побудувати суспільство, засноване на принципах розуму і справедливості за допомогою тільки правильно організованого виховання.

Ідея різнобічного гармонійного розвитку близька французьким філософам-просвітителям XVIII ст. — Гельвецію, Дідро та ін. Особливо докладно вона розроблена в педагогічних працях Ж.-Ж. Руссо і передусім у його романі-трактаті «Еміль, або Про виховання», де, зокрема, висловлюється думка про необхідність готувати до праці всіх дітей, підкреслюється значення фізичного, розумового і морального виховання, цінність спілкування з природою.

Дуже чітко думки про необхідність всебічного розвитку людини виражені в працях російських революційних демократів, і насамперед М. Г. Чернишевського, який також висував на перше місце у вихованні різноманітну трудову діяльність.

Однак у працях і висловлюваннях прогресивних педагогів минулого до появи марксизму не вказувались шляхи, які могли б привести до реалізації таких ідеалів виховання. До того ж самі уявлення про гармонійний розвиток виводились насамперед з ідеальних уявлень про досконалу людину і не були пов'язані з вивченням об'єктивних потреб суспільного розвитку.

Тільки К. Маркс і Ф. Енгельс вперше поєднали питання про мету виховання з закономірностями розвитку суспільства і науково довели, що 'всебічний розвиток людини' є об'єктивною необхідністю будівництва комунізму.

Марксистсько-ленінське вчення про всебічний розвиток особистості

Здійснивши глибокий аналіз закономірностей розвитку продуктивних сил суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс встановили, що суспільний розподіл праці привів до однобічності розвитку людини і зрештою породив класи експлуататорів і експлуатованих. У суспільстві з антагоністичними класами появились і різні цілі виховання.

З особливою силою це виявилось в буржуазному суспільстві. Якщо раніше ремісник виконував весь комплекс операцій, необхідних для випуску якого-небудь закінченого виробу, тобто його праця була насичена й певним інтелектуальним змістом, що вимагав напруження думки і виявлення творчих сил, то робітник в умовах капіталістичного виробництва, по суті, є додатком машини, позбавленим змоги зробити щось самостійно, зайнятим працею, що отупляє своєю монотонністю.

«Довічна спеціальність — орудувати частковим знаряддям, — писав К. Маркс, — перетворюється в довічну спеціальність — служити частковій машині»¹. Розвиваючи думку, Ф. Енгельс писав: «Разом з поділом праці ділиться й сама людина. Розвиткові одної-єдиної діяльності приносяться в жертву всі інші фізичні і духовні

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 401.

здібності. Це калічення людини зростає в тій самій мірі, в якій зростає поділ праці...»¹.

Показуючи всю згубність участі дітей в такій праці, К. Маркс зазначав, що «більша частина дітей, зайнятих на сучасних фабриках і мануфактурах... цілими роками зазнає експлуатації, не маючи змоги навчитися якоїсь роботи, яка зробила б їх згодом придатними хоч би на цій самій мануфактурі чи фабриці»².

К. Маркс і Ф. Енгельс показали також, що в розвитку сучасного машинного виробництва спостерігається дві тенденції. Першою з них є більш вузька спеціалізація виробництва, що виявляється в дробленні його галузей і виробничих операцій. Друга тенденція пов'язана з тим, що поступово найрізномірніші за своєю природою виробництва набувають певної спільності, що створюється єдиними науковими принципами, покладеними в основу технологічних процесів і операцій, виконуваних машинами. Розуміння основ цієї сутності дає змогу людині швидко освоювати постійно здійснювані технічні нововведення.

Однак таке розуміння наукових основ виробництва може бути забезпечене лише відповідною широкою освітою. Воно недоступне ледь навченому грамоти робітникові, приреченому в процесі праці виконувати лише однорідні вузькоспеціалізовані дії.

Зображуючи картину майбутнього суспільства, побудованого на нових, справедливих засадах, К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, що матеріальною основою соціалізму і комунізму повинна стати високорозвинута в науково-технічному розумінні виробнича база, а відносини між учасниками виробництва мають будуватись на принципах свободи, рівноправності, надання кожному можливості вибору сфери праці і застосування своїх різнобічно розвинутих здібностей. Щоб підняти промислове і сільськогосподарське виробництво на необхідну висоту, «не досить одних тільки механічних і хімічних допоміжних засобів. Треба також відповідно розвинути і здібності людей, які приводять в рух ці засоби»³.

Висуваючи ідею необхідності для людини всебічного розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали високогуманний характер такої мети і вказували, що кожна людина безперечно має право на повний розвиток своїх здібностей. Проте тільки «суспільство, організоване на комуністичних засадах, дасть можливість своїм членам всебічно застосовувати свої всебічно розвинуті здібності»⁴.

К. Маркс і Ф. Енгельс пов'язували велику мету побудови комунізму із здійсненням мети про розкриття всього багатства людської природи і творчих обдарувань кожної людини. Сам процес поділу праці вони не вважали таким, що суперечить інтересам робітників. Визначаючи його неминучість, закономірність і об'єктивну необхідність, засновники наукового комунізму говорили лише про

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 285.

² Там же, т. 23, с. 459.

³ Там же, т. 4, с. 325.

⁴ Там же, с. 324.

зникнення поділу праці в тому вигляді, коли в його основі лежить експлуатація людини людиною. Ця думка не раз розвивалась ними в ряді праць, де вказувались шляхи здійснення всебічного розвитку людини. Так, у «Принципах комунізму» підкреслювалось, що такий розвиток людських здібностей буде забезпечений внаслідок «усунення старого поділу праці, шляхом виробничого виховання, зміни родів діяльності, участі всіх у користуванні благами, що виробляються всіма ж, і, нарешті, шляхом злиття міста з селом...»¹.

Надзвичайно важливим є положення про революційне перетворення суспільства як основної умови здійснення ідеї вільного всебічного розвитку людини. Революція необхідна, писали К. Маркс і Ф. Енгельс, «не тільки тому, що ніяким іншим способом неможливо скинути пануючий клас, а й тому, що скидаючий клас тільки в революції може скинути з себе всю стару мерзоту і стати здатним створити нову основу суспільства»².

Вперше в історії прогресивної філософії і педагогічної думки К. Маркс і Ф. Енгельс науково довели, що всебічний гармонійний розвиток людей є об'єктивною необхідністю будівництва комуністичного суспільства і що перемога соціалістичної революції є важливою умовою і передумовою організації такого виховання, яке б дійсно забезпечувало розкриття всього багатства людської природи, розвиток усіх задатків і здібностей кожної людини.

Розкриваючи зміст поняття «виховання», К. Маркс і Ф. Енгельс виділяли розумове виховання — передусім широку загальну освіту; фізичне виховання — «таке, яке дається в гімнастичних школах і військовими вправами», а також технічну освіту, «яка ознайомлює з основними принципами всіх процесів виробництва і водночас дає дитині або підлітку навички поводження з найпростішими знаряддями всіх виробництв»³. Іншими словами, під всебічним вихованням основоположники марксизму розуміли єдність розумового виховання і фізичного розвитку, поєданого з технічним навчанням і участю молоді в практичній трудовій діяльності. В одній з праць К. Маркса говориться про велике значення і художнього виховання дітей, яким слід займатися у вільний для всіх час і засобами, які стали доступними для всіх⁴.

Висуваючи ідею всебічного розвитку людини, К. Маркс і Ф. Енгельс аж ніяк не мали на думці однаковість розвитку у всіх людей самих задатків і здібностей або якогось вирівнювання їхнього духовного і фізичного розвитку. Вони підкреслювали: соціалісти ніколи не вважали, що кожна людина повинна стати Рафаелем, але «кожний, в кому сидить Рафаель, повинен мати можливість безперешкодно розвиватися»⁵. Інакше кажучи, основоположники марксизму висували завдання створити рівні для всіх умови, за яких могли б

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 324.

² Там же, т. 3, с. 65.

³ Там же, т. 16, с. 193.

⁴ Див.: Маркс К.— В кн.: О коммунистическом воспитании, М., 1966, с. 57.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 374.

виявлятися і розвиватися таланти та здібності кожного, які, природно, значно різняться і трапляються в різних повднаннях.

Розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про всебічно гармонійну людину, В. І. Ленін підкреслював, що школа має стати знаряддям всебічного розвитку і розкриття всіх закладених у дітях трудящих талантів, які капіталізм глушив і придушав.

Ще під час підготовки першої Програми РСДРП у 1902 р. В. І. Ленін пропонував включити в неї пункт про необхідність перебудови суспільного виробництва на нових засадах «...не тільки для задоволення потреб членів, а для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»¹. Це ленінське положення було збережене в другій Програмі партії, прийнятій у 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б). Подальшого розвитку воно набуло в Програмі, прийнятій на XXII з'їзді КПРС (1961).

Виступаючи проти перекрученого тлумачення поняття рівності, В. І. Ленін говорив, що соціалісти борються за громадську рівність, рівність суспільного становища, але не ставлять завдання добиватися рівності «фізичних і душевних здібностей окремих осіб»².

В. І. Ленін різко критикував потворний поділ праці при капіталізмі і однобічність розвитку людини, висуваючи завдання повного усунення протилежності між розумовою і фізичною працею в соціалістичному суспільстві. В. І. Ленін вказував, що для повного знищення класів потрібно не тільки скинути експлуататорів, відмінити приватну власність на засоби виробництва, «треба знищити як різницю між містом і селом, так і різницю між людьми фізичної і людьми розумової праці»³. Накреслюючи програму комуністичного будівництва, В. І. Ленін вказував, що йти до комунізму треба, здійснюючи перехід «до знищення поділу праці між людьми, до виховання, навчання і підготовки *всебічно розвинених і всебічно* підготовлених людей, людей, які *вміють все робити*»⁴. Всі ці ідеї набули дальшого розвитку в ленінській теорії культурної революції, програмі будівництва нової радянської школи, покликаної стати знаряддям комуністичного перетворення суспільства.

Як і передбачали класики марксизму-ленізму, практичне втілення в життя ідеї всебічного гармонійного розвитку людини могло початися лише після звершення соціалістичної революції. Для повної реалізації завдань всебічного розвитку людини необхідні як соціальні, так і певні матеріальні умови.

Здійснена в нашій країні культурна революція, створивши сприятливі умови для значного підвищення освітнього рівня народу, не могла зразу повністю вирішити завдання всебічного розвитку кожної людини, хоч і заклала міцну основу для втілення його в життя.

Історія будівництва радянської школи показує, що підвищення рівня загальної обов'язкової освіти, зміна її змісту, методів і орга-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

² Там же, т. 24, с. 346.

³ Там же, т. 39, с. 15.

⁴ Там же, т. 41, с. 31.

нізаційних форм відображають послідовні етапи практичного втілення ідеї всебічного розвитку людини в соціалістичному суспільстві. Нині, коли наша країна досягла стадії розвинутого соціалізму, вступила в період будівництва комунізму, значно зростають можливості і поліпшуються матеріальні умови для реалізації завдання всебічного розвитку людини, а саме воно стає особливо актуальним і значущим. Це знайшло відображення в Програмі КПРС, прийнятій на XXII з'їзді партії, де одним з найважливіших завдань, від розв'язання якого залежить побудова комунізму, було названо виховання нової людини, яка гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість.

XXIV (1971) і XXV (1976) з'їзди КПРС стали новими важливими етапами дальшого розвитку марксистсько-ленінського вчення про всебічний розвиток особистості: завдання піднесення матеріального і культурного рівня життя народу були тісно пов'язані з вихованням нової людини — носія і творця науково-технічного і соціального прогресу.

Як зазначалось на XXIV з'їзді партії, «велику справу — будівництво комунізму — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹. З'їзд підкреслив також об'єктивну необхідність посилення уваги до питань всебічного розвитку особистості. Зокрема, було показано, що сучасний рівень розвитку виробництва вимагає високої професійної підготовки і загальної культури від значно ширших верств трудящих; це стає нині обов'язковою умовою успішної праці трудівників сучасного виробництва. «Сучасне виробництво, — відзначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, — ставить швидкозростаючі вимоги не до самих лише машин, техніки, але і насамперед до самих працівників, до тих, хто ці машини створює і цією технікою управляє»².

У документах XXV з'їзду КПРС була особливо чітко розкрита гуманістична спрямованість науково-технічного прогресу в соціалістичному суспільстві, що створює матеріальні умови для розвитку всіх задатків і здібностей людини. Так, підкреслювалось, що вся діяльність партії в напрямі дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їхньої праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури спрямована на те, щоб сприяти «формуванню нової людини, всебічному розвитку особистості, вдосконаленню соціалістичного способу життя»³. Велике значення використання всіх можливостей суспільства розвинутого соціалізму для більш повної реалізації ідеї всебічного гармонійного розвитку особистості підкреслювалось і на XXVI з'їзді КПРС.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 94.

² Там же, с. 47.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 45.

Таким чином, головне у марксистсько-ленінському вченні про всебічний розвиток людини, те, що воно є об'єктивно необхідним компонентом будівництва соціалізму і комунізму, не тільки неодмінною умовою науково-технічного і соціального прогресу, а й надзвичайно важливою метою, ідеалом формування комуністичної особистості, для повної реалізації якого потрібні певні соціальні і матеріальні здобутки.

Мета комуністичного виховання

На основі вчення класиків марксизму-ленізму про всебічний розвиток людини як найважливішої складової частини ідеалу комуністичного суспільства можна сформулювати мету комуністичного виховання. Метою комуністичного виховання є підготовка всебічно і гармонійно розвиненої людини, активного будівника і захисника комуністичного суспільства.

Реалізація цієї мети вимагає глибокого розуміння сутності та змісту поняття всебічно розвиненої людини і визначення конкретних завдань її досягнення, що відображають особливості соціально-економічних умов, властивих певному етапові розвитку суспільства.

Н. К. Крупська на початку становлення радянської школи, розкриваючи мету комуністичного виховання, писала, що вона полягає у вихованні всебічно розвинених людей, які «мають цілісний, продуманий світогляд, ясно розуміють все те, що відбувається довкола них у природі і суспільному житті; людей, які підготовлені в теорії і на практиці до будь-якої праці, як фізичної, так і розумової, уміють будувати розумне, сповнене змісту, красиве і радісне суспільне життя»¹.

Історія побудови соціалізму в нашій країні є водночас історією формування соціалістичного типу особистості, яка відзначається особливою ідеологічною спрямованістю і життєвою орієнтацією, основні риси якої сформувались уже в новій, радянській школі, в умовах виконання планів перших п'ятирічок, захисту Радянської Батьківщини від зазіхань на її незалежність.

У Програмі КПРС розкрито загальний зміст поняття «нова людина», яка повинна гармонійно поєднувати в собі «духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість»².

XXVI з'їзд КПРС поставив нові завдання щодо формування особистості радянської людини, підкресливши, що успіх виховання забезпечується лиш тоді, коли суспільство спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики. Радянська людина — це людина праці, їй притаманна активна життєва позиція, громадянськість, вона не відокремлює себе від держави, вважає загальнонародні інтереси своєю кровною справою; їй відзначають ідейна переконаність, патріотизм та інтернаціоналізм, прагнення до висот знань і культури, почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, сумлінне ставлення до праці, що стає змістом всього її життя.

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, 1963, т. 2, с. 11.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 107.

Завдання комуністичного виховання

Комуністичне виховання підростаючого покоління є найважливішим завданням радянської школи. Воно конкретизується в «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту». Майбутніх будівників комуністичного суспільства потрібно виховувати на ідеях марксизму-ленізму, в душі поваги до радянських законів і соціалістичного правопорядку, комуністичного ставлення до праці. Радянська школа покликана виховувати фізично здорових людей, здатних успішно працювати в різних галузях господарського і соціально-культурного будівництва, брати активну участь у громадській і державній діяльності, готових самовіддано захищати соціалістичну Ватківщину, зберігати і примножувати її матеріальні і духовні багатства, берегти і охороняти природу¹.

У радянській педагогіці в ході визначення шляхів реалізації мети комуністичного виховання висувуються і часткові завдання, пов'язані із здійсненням розумового, ідейно-морального, трудового, естетичного і фізичного виховання. Виділення цих галузей, або складових частин комуністичного виховання, є дещо умовним, оскільки всі вони тісно взаємозв'язані, тож виконання завдань в одній галузі неодмінно позначається на інших (наприклад, забезпечення доброго фізичного розвитку позитивно відбивається і на розв'язанні завдань розумового, естетичного і трудового виховання). Умовність виділення названих галузей виявляється в тому, що ряд спеціальних завдань, в тому числі ті, що потребують особливої уваги, не можна віднести до якоїсь однієї галузі, а потрібно вирішувати в комплексі. Такі, наприклад, завдання ідейно-політичного і науково-атеїстичного виховання, формування комуністичного світогляду та чимало інших, пов'язаних з кількома спорідненими галузями.

Розумове виховання Розум, інтелект дитини, її здатність до мислення виявляються і розвиваються, якщо вона перебуває в постійному, щоденному контакті з людьми і якщо є умови для її нормального фізичного росту і розвитку. Однак за спеціального навчання і виховання розвиток розумових сил та інтелектуальних здібностей людини відбувається значно інтенсивніше, оскільки вихователі регулярно і систематично ставлять перед нею пізнавальні завдання і залучають її до активної діяльності для їх розв'язання.

Розумовий розвиток — це процес формування інтелектуальних сил і пізнавальних дій людини, що відбувається внаслідок всієї суми життєвих впливів і вчинків. Він пов'язаний з цілеспрямованою діяльністю вихователів у галузі розвитку мислення учнів, формування в них наукового світогляду. В основі розумового виховання лежить навчання, мета якого — збагачення учнів системою наукових знань,

¹ Див.: О состоянии и мерах по дальнейшему усовершенствованию народного образования в СССР. М., 1973, с. 61.

рівними інтелектуальними і практичними вміннями та навичками.

В. І. Ленін надавав великого значення оволодінню молоддю знаннями. В промові на III з'їзді РКСМ в 1920 р., закликаючи молодь учитися, він говорив: «Комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням усіх тих багатств, які виробило людство»¹. При цьому В. І. Ленін підкреслював, що для засвоєння знань не потрібне зубріння; найголовніше в процесі засвоєння набутих знань — перероблення їх у свідомості, формування на їх основі комуністичного світогляду. Ці ленінські вказівки і рекомендації особливо актуальні нині, в період бурхливого зростання обсягу знань, які потрібно оланувати людині.

Сучасна праця дедалі більше ґрунтується на широкому колі загальноосвітніх знань. Змінюється певним чином і вимоги до самого складу розуму сучасного працівника, від якого вимагають значно більшої гнучкості, широти і систематичності мислення, психологічної готовності до змін умов праці і характеру трудової діяльності, пов'язаних з модернізацією виробництва.

Зростання обсягу наукової і технічної інформації відбувається такими швидкими темпами, що людині постійно доводиться поповнювати і поновлювати свої знання. На XXIV з'їзді КПРС вказувалось: «У наш час відбувається такий швидкий розвиток в усіх галузях, що здобута в молодості освіта — це лише база, яка потребує постійного поповнення знань»². Це означає, що у сучасної молоді людини має бути виховане прагнення до безперервного вдосконалення і поповнення своїх знань і вироблене вміння їх набувати. На XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися в стрімкому потоці наукової і політичної інформації»³.

Таким чином, роль розумового виховання в епоху науково-технічної революції значно зростає, і воно набуває нових рис і особливостей.

Найважливішим завданням розумового виховання є збагачення учнів знаннями. Обсяг знань, якими оволодіває сучасна молода людина, визначається програмою загальної середньої освіти, профілем наступної професійної підготовки, а також колом особистих пізнавальних інтересів, що задовольняються на основі самоосвіти.

Друге, не менш важливе завдання розумового виховання, — формування наукового світогляду, в основі якого лежить діалектико-матеріалістичне розуміння наукової картини світу, осмислення основних законів розвитку природи і суспільства. Складовою його частиною є вироблення правильного ставлення до релігії, яке має формуватись з позицій наукового атеїзму, на основі активного протиставлення наукового матеріалістичного світогляду релігійному підходу до пояснення окремих фактів і явищ.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 291.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 98.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 77.

Одним з провідних завдань розумового виховання є розвиток розумових сил та інтелектуальних потреб учнів. Воно завжди перебувало в центрі уваги радянської школи і педагогіки. Збільшення частки розумової праці в усіх професіях і підвищення вимог до характеру мислительної діяльності працівника сучасного виробництва викликали нині помітне посилення уваги до цієї галузі виховання школярів і підготовки їх до життя.

До завдання розвитку розумових сил та інтелектуальних потреб дітей входить пробудження в них інтересу до розумових занять, розвиток здатності до інтелектуальних зусиль і тривалої мислительної діяльності, самостійного осмислення фактів і закономірностей науки, вміння оперативно користуватись своїми знаннями. Суттєвим є формування загальної культури розумової праці, в тому числі озброєння учнів прийомами самостійного здобування знань, вироблення в них уміння працювати з різноманітними джерелами інформації. Все це має допомогти молодим людям у майбутньому орієнтуватися у дедалі складнішому процесі трудової діяльності, освоювати те нове, що з'являтиметься в ході науки і техніки.

У період будівництва комунізму особливого значення набуває завдання розвитку творчого мислення учнів — здатність до створення суспільно значущих цінностей, раціоналізаторства і винахідництва, вдосконалення організації та умов праці, розв'язання нових, непередбачених завдань.

Успішне здійснення розумового виховання залежить від змісту навчання, застосовуваних методів і способів організації пізнавальної діяльності школярів, а також, звичайно, від особистості самого учня.

Проведена в країні перебудова шкільної освіти була спрямована не тільки на оновлення її змісту, приведення її у відповідність з сучасним рівнем розвитку науки, техніки, культури, а й на внесення змін у самі принципи організації навчального матеріалу. Чіткіше виділено провідні та визначальні наукові і світоглядні ідеї, посилено міжпредметні зв'язки між окремими курсами та ін.

Другий шлях реалізації завдань розумового виховання пов'язаний із застосуванням передових методів навчання, орієнтованих на максимальний розвиток пізнавальних творчих начал. Серед таких методів слід назвати проблемний підхід до навчання, що стимулює розвиток творчого мислення, використання завдань, які вимагають пошуку і знаходження найбільш раціонального і економічного вирішення, а також завдань, спрямованих на розвиток здатності до перенесення, тобто вміння виділяти в частковому загальне і застосовувати його для розв'язання наступних завдань або до роботи над новими об'єктами в інших галузях; дослідницькі методи, що дають уявлення про методи самої науки і сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів.

З огляду на велике значення, яке надається нині підготовці людини до самостійного здобування знань, при організації занять більше часу слід приділяти всім видам роботи, що передбачають самостійність школярів, активізують їхнє мислення, а також навчанню їх

прийомів самостійного набуття знань, роботі з різними джерелами необхідної їм інформації.

Неабияку вагу має оволодіння учнями основними прийомами культури розумової праці: організації раціонального режиму навчальної роботи, правильного розподілення часу і встановлення послідовності у виконанні різних видів розумової діяльності, вироблення ефективної системи інтелектуальної роботи тощо.

Основа для розв'язання розумового виховання закладається вже в дошкільному віці, коли дитина набуває перших уявлень про навколишню дійсність, в неї починають формуватися пізнавальні психічні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява) і перші інтелектуальні вміння та навички, розвивається допитливість і цікавість як передумови до пізнання світу. Особливо цілеспрямованою є робота над вихованням дитини у дитячих дошкільних закладах.

Необхідність розв'язання нових завдань у галузі розумового виховання висуває високі вимоги до освіти, загальної і методичної культури вчителя та вихователя, їх загального розвитку. Від них вимагається власна пізнавальна активність, інтерес до поповнення своїх знань. Педагог повинен бути прикладом захопленості своїм предметом, виявляти творчий підхід до його викладання, ерудованість і поінформованість про найновіші досягнення в своїй і суміжних галузях, знати відповідну літературу. Широка загальна освіченість потрібна і вихователю дошкільних закладів.

Політехнічна освіта і трудове виховання

Велику роль у забезпеченні правильного виховання професії, формуванні вміння швидко орієнтуватись у потоці науково-технічних відкриттів і постійному впровадженні нововведень у технологічні процеси відіграє політехнічне навчання. Воно є вагомою складовою частиною комуністичного виховання, тісно пов'язане з завданням розумового виховання і підготовкою учнів до праці.

Ще К. Маркс і Ф. Енгельс, вивчаючи тенденцію розвитку суспільного виробництва і машинної індустрії, вказували на необхідність і важливість здобуття молодими людьми політехнічної освіти, яка покликана ознайомлювати їх з основними принципами всіх процесів виробництва і водночас виробляти «... навички поводження з найпростішими знаряддями всіх виробництв»¹. Саме така освіта має подолати згубну однобічність розвитку робітника при розподіленні праці в умовах машинного виробництва і допомогти йому швидше пристосуватись до зміни характеру роботи внаслідок технічних переворотів і виникнення нових галузей промисловості.

Наукове передбачення К. Маркса і Ф. Енгельса, певна річ, не могло відобразитися в практиці навчання і виховання дітей у капіталістичному суспільстві, зацікавленому в однобічності та вузькості професійної і загальноосвітньої підготовки працівника виробництва. Робітник у капіталістичному виробництві приречений бути лише гвинтиком, що сліпо підкоряється волі тих, хто здійснює керівництво

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 193.

і регулює потребу в кадрах, використовуючи свою владу для придушення ініціативи і будь-якого протесту трудящих проти пригноблення капіталу та жорстокої експлуатації найманої робочої сили.

Тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли молода Радянська республіка стала на шлях створення своєї промисловості і розвитку народного господарства на принципах соціалізму, з усією гострою постало завдання перетворити робітника з простого додатку до машини у свідомого, ініціативного і творчого працівника, який розуміє суть і основи як технологічних процесів, так і загальних принципів організації та керування соціалістичним виробництвом.

З перших кроків становлення радянської школи В. І. Ленін висунув першочергове завдання — здійснити загальну і політехнічну освіту. Так, у розробленій за участю В. І. Леніна Програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді РКП(б) в 1919 р., було записано, що необхідно забезпечити проведення «безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної освіти (що знайомить в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) для всіх дітей обох статей до 17 років»¹.

У процесі практичної реалізації цього основоположного принципу в радянській школі В. І. Леніну доводилось не раз захищати загальні марксистські позиції в розумінні сутності і завдань політехнічної освіти від тих, хто пробував підмінити її професійною, вимагаючи не здійснення широкої політехнічної підготовки, а набуття кожним школярем вузької професії. Боротьба між цими двома напрямками в забезпеченні підготовки учнів до самостійної праці в тій чи іншій формі відновлювалась і в наступні роки.

Заперечуючи професіоналізацію навчання в школі, В. І. Ленін звертав особливу увагу на важливість і значення загальноосвітньої підготовки як бази для засвоєння наукових основ і загальних принципів організації сучасного виробництва. Надаючи великого значення електрифікації всієї країни і електриці як основному засобу підняття і розвитку соціалістичного виробництва, В. І. Ленін у зміст політехнічної освіти вводив поняття про електрику, застосування її в механічній і хімічній промисловості, знання основ агрономії, а також широке ознайомлення учнів з електричними станціями, заводами, радгоспами².

Н. К. Крупська повністю підтримувала позиції В. І. Леніна з питань політехнічної освіти в школі і була активним пропагандистом марксистських ідей у галузі поєднання навчання з виробничою працею та здійснення принципу політехнізму при вивченні основ науки. Розвиваючи, зокрема, положення про політехнічний підхід, вона писала, що принцип політехнізму «... повинен проймати всі дисципліни, відбитися на доборі матеріалу і в фізиці, і в хімії, і в

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. 7-е вид., ч. 1. К., 1954, с. 392.

² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 219—222.

природознавстві, і в суспільствознавстві. Потрібне взаємне пов'язання цих дисциплін і пов'язання їх з навчанням праці»¹.

Завдання політехнічної освіти, висунуті К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинуті В. І. Леніним, який вказав конкретні шляхи їх реалізації в умовах перемігшої пролетарської революції і будівництва соціалізму, є надзвичайно актуальними і в наш час. Бурхливий розвиток науки і техніки, скорочення строків освоєння наукових відкриттів виробництвом, докорінне вдосконалення технологічних процесів на багатьох підприємствах, створення нових наукових галузей, що базуються на найновіших науково-технічних досягненнях, — все це ще раз підтвердило висновок про відносно меншу цінність вузькоспеціальних, швидко старіючих професійних знань і показало велике значення загальнотеоретичних і загальноосвітніх. Тільки останні дають людині змогу орієнтуватися в різноманітних видах виробництва, розуміти сутність змін, що відбуваються в них, і швидше опанувати вузькі професійні навички і вміння, яких потребують нова техніка і технологія, що приходять на зміну старій.

Саме тому сьогодні, коли відбувається зміна змісту освіти, в Основах законодавства про народну освіту підтверджено ще раз, що масова середня школа повинна і далі розвиватися як трудова, загальноосвітня, політехнічна.

Політехнічне навчання в сучасній школі здійснюється в ході викладання основ наук, де (передусім при вивченні предметів політехнічного циклу — математики, фізики, хімії, біології, географії та ряду інших дисциплін) відбувається ознайомлення учнів з науковими принципами процесів, що лежать в основі найважливіших галузей сучасного виробництва, озброєння їх знаннями в галузі техніки та організації сучасного соціалістичного виробництва, а також під час спеціального трудового навчання.

Трудове навчання в сучасній школі, включене як навчальний предмет в учбовий план, починається з I класу і має на меті збагатити учнів I—VIII класів початковим колом необхідних у житті знань і умінь в галузі технічної, сільськогосподарської і побутової праці, розвивати в них технічне мислення, конструкторські здібності, виховувати загальну трудову культуру. У навчанні старшокласників головним є оволодіння трудовими навичками на основі розуміння загальних принципів функціонування сучасного виробництва. Ці знання ґрунтуються на основі загального і політехнічного навчання. Велике значення має участь у науково-технічних практикумах, які проводяться в формі практичних занять у школі або спеціальної виробничої практики. Останнім часом значного розмаху набуває трудове навчання у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах.

Для ефективного вирішення завдань розвитку творчого технічного мислення бажано залучати учнів до різних видів технічної творчості та конструювання. Такі види діяльності доцільні як у ході практичних занять, так і в позакласній роботі — в різних технічних гуртках і секціях, при здійсненні технічного переоснащення школи:

¹ К р у п с ь к а Н. К. Пед. твори, т. 4, 1959, с. 189.

обладнанні кабінетів сучасними технічними засобами, створенні автоматизованих класів програмованого навчання, лінгафонних кабінетів, монтажі шкільного радіовузла та ін.

Організація різних практикумів (з використанням доступної для школи виробничої бази), що поєднуються з факультативними заняттями, дає змогу посилити вивчення теоретичних основ трудових процесів і полегшити оволодіння практичними вміннями і навичками. Досвід проведення різноманітної позакласної роботи в галузі технічної творчості тепер старанно вивчається і узагальнюється, щоб знайти оптимальні шляхи розв'язання на сучасному етапі завдань політехнічної освіти і трудового виховання, підготовки учнів до свідомого вибору професії.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» вказано на необхідність здійснення багатьох конкретних заходів, спрямованих на всебічне поліпшення трудового виховання і навчання в загальноосвітній школі.

На XXVI з'їзді КПРС підкреслювалось завдання дальшого підвищення якості трудового виховання в школі.

Здійснення загальної обов'язкової освіти надає кожному широкі можливості вибирати професію за покликанням з урахуванням як особистих нахилів та інтересів, так і загальнодержавної потреби в спеціалістах різного профілю.

Поняття «трудове виховання» в цілому більш широке, ніж «політехнічна освіта», яка є лише одним з шляхів підготовки школярів до участі в суспільному виробництві. Трудове виховання насамперед передбачає формування комуністичного ставлення до праці, поваги до будь-якої праці і до трудівників, потреби трудитись, щоб праця стала найпершою необхідністю людини, яка вступає в життя.

Основи трудового виховання закладаються вже в дошкільному віці, коли в дитини виховується повага до праці дорослих і вона сама залучається до певного виду трудової діяльності — самообслуговування, виконання господарсько-побутових справ, до роботи на ділянці дитячого садка, в городі тощо.

Ідейно-моральне виховання

Ідейно-моральне виховання молоді є найважливішою складовою частиною комуністичного виховання. В. І. Ленін, надаючи величезного значення моральному вихованню, не раз підкреслював, що вся справа виховання, освіти і навчання радянської молоді має бути підпорядкована вихованню її в дусі комуністичної моральності.

Мораль є однією з форм суспільної свідомості і виконує функцію регулювання поведінки людей у суспільстві. Механізм цього регулювання заснований на системі визнаних суспільством вимог до людини, які підкріплюються силою громадської думки. Самі ці вимоги відповідають усталеним уявленням про те, як належить людині жити і діяти в певних ситуаціях. До їх виконання людину спонукає власна свідомість, основана на усвідомленні розумності вимог, що поєднується з необхідністю зважати на суспільну оцінку дій, ставлення до людей і до суспільства.

У вимогах моралі відображені домінуючі в певному суспільстві уявлення про норми і правила поведінки людей. Мораль завжди має класовий та історичний характер. Так, докорінно відрізняються уявлення експлуатованих і експлуататорів про те, що таке добро і зло, справедливість і несправедливість, гуманність, людська гідність, обов'язок, відповідальність. Буржуазна мораль, переплітаючись з мораллю релігійною, повністю спрямована на закріплення класової нерівності та експлуатації людини людиною, на виховання трудящих у душі смирення та покірливості, культивування психології індивідуаліста.

Характеризуючи цю мораль, В. І. Ленін говорив: «Старе суспільство ґрунтувалося на такому принципі, що або ти грабуєш іншого, або інший грабує тебе, або ти працюєш на іншого, або він на тебе, або ти рабовласник, або ти раб. І зрозуміло, що виховані в цьому суспільстві люди, можна сказати, з молоком матері сприймають психологію, звичку, поняття — або рабовласник, або раб, або дрібний власник, дрібний службовець, дрібний чиновник, інтелігент, словом, людина, яка турбується тільки про те, щоб мати своє, а до іншого їй діла нема»¹.

Комуністична мораль — це класова мораль пролетаріату, що виникла і сформувалась у його боротьбі проти експлуатації; в умовах перемоги пролетарської революції і побудови соціалізму нова мораль стає загальнонародною.

Підкреслюючи особливості комуністичної моралі, В. І. Ленін писав: «... Наша моральність підкорена цілком інтересам класової боротьби пролетаріату»². І якщо на першому етапі революційної боротьби головне полягало в тому, щоб зруйнувати старе суспільство, то потім основним стає об'єднання всіх трудящих для створення нового суспільства. «В основі комуністичної моральності, — вказував В. І. Ленін, — лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму»³. Це завдання залишається головним і визначальним і на сучасному етапі суспільного розвитку, коли наша країна вступила в стадію розвинутого соціалізму, підготувавши умови для переходу до нових, більш високих ступенів комуністичного будівництва, для чого потрібна й зростає ідейно-моральна зрілість кожної людини.

Ідейно-моральне виховання набуває такого великого значення й через те, що розвиток науки і техніки дає в руки людині дедалі сильніші засоби дії на природу і впливу на долі людей. Основні завдання морального виховання відображені в моральному кодексі будівника комунізму, включеному в Програму КПРС.

Основою морального виховання є ідеологічне виховання — оволодіння марксистсько-ленінською ідеологією, яка озброює людину розумінням основних закономірностей суспільного розвитку і вищих цілей, що стоять перед нашим суспільством. Це завдання особливо важливе тепер, коли марксистсько-ленінська ідеологія перетворилась

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 297.

² Там же, с. 295.

³ Там же, с. 298.

в ідеологію всього радянського народу, а марксизм-ленінізм набуває дальшого розвитку і збагачується новими поняттями, що відображають сучасний етап комуністичного будівництва.

Як вказувалось у резолюції XXIV з'їзду КПРС, в центрі всієї ідеологічної роботи повинне бути «... формування в трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейно-політичних якостей, норм комуністичної моралі»¹.

Саме світогляд людини — система поглядів на дійсність, уявлення про її роль і місце в житті — має стати найважливішим внутрішнім радником у розв'язанні життєвих проблем, виборі лінії поведінки в тій чи іншій ситуації.

В основі комуністичного світогляду людини лежить переконаність у правоті справи комунізму, віра в комуністичні ідеали, готовність втілити їх у життя і, якщо потрібно, боротися за їх утвердження. З огляду на велику гостроту, якої сьогодні набирає ідеологічна боротьба двох систем, особливо важливим стає завдання сформулювати в молоді непримиренність до буржуазної і ревізійоністської ідеології. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді говорив: «У боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам. Тут потрібна висока політична пильність, активна, оперативна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям»².

Про посилення ідеологічної боротьби та про нову тактику буржуазної пропаганди йшлося і на XXVI з'їзді КПРС.

Ясні ідейно-політичні позиції, чітке розуміння законів суспільного розвитку є тією основою, яка допомагає людині вибрати правильну лінію поведінки, погоджену з її суспільним обов'язком, підвищує відповідальність за власні вчинки.

Одним з провідних завдань морального виховання є виховання в людини відданості своїй соціалістичній Батьківщині, радянському народу, готовність віддати всі сили для захисту завоювань соціалізму. Радянська молода людина — це насамперед полум'яний патріот. Патріотизм охоплює почуття гордості за свою Вітчизну, її суспільний лад, величезні досягнення народу в усіх галузях комуністичного будівництва, а також почуття поваги до вікопомних сторінок її минулого.

Особливе значення в нашій багатонаціональній країні має виховання братерських почуттів, поваги до всіх народів, що населяють її, формування усвідомлення братської єдності всіх соціалістичних націй і народностей Радянського Союзу, об'єднаних спільною ідеологією, соціально-політичною і економічною базою, згуртованих довір'ям, дружбою, співробітництвом, благодотворним взаємовпливом усіх культур.

Виховання братерських почуттів до представників усіх націй і народностей, що утворюють нову історичну спільність людей — радянський народ, має за мету і виховання непримиренності до

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 230.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 83.

всього, що може завдати шкоди його соціальній і морально-політичній єдності, до всіх проявів націоналізму, шовінізму і національної обмеженості.

Як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, священний обов'язок партії — «виховувати трудящих в душі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої Радянської Батьківщини»¹.

Виховання радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму означає виховання дружніх почуттів до трудящих усіх соціалістичних країн, гордість за їх досягнення в будівництві соціалізму.

Неабияке значення має і виховання в учнів почуття солідарності з усіма народами, які борються проти сил імперіалізму за свою свободу і незалежність, за право на самостійний політичний і економічний розвиток.

Комуністична моральність передбачає суспільну активність людини, діяльну участь у громадсько-політичному житті країни і свого колективу, розуміння громадського обов'язку та особистої відповідальності за доручену справу, за все, що відбувається в суспільстві, сумлінне виконання власних обов'язків перед людьми і країною, вимогливість до себе та інших, свідому дисципліну в праці і повсякденній поведінці.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслювалось: «Ніщо так не підносить особу, як активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки. Виробити таку позицію — завдання морального виховання»².

Значення соціальної активності радянської людини підкреслювалось і на XXVI з'їзді КПРС.

Особливого значення набуває тепер виховання комуністичного ставлення до праці та суспільної власності як вияв високої свідомості, громадянськості. У статті 14 Конституції СРСР зазначено, що суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві і що держава, заохочуючи новаторство, творче ставлення до роботи, сприяє перетворенню праці в першу життєву потребу кожної людини.

Чим вища комуністична свідомість кожної молодої людини, що вступає у світ праці, чим краще вона розумітиме роль і значення свого особистого внеску в спільну справу комуністичного будівництва, тим з більшою готовністю віддаватиме свої сили і знання суспільству, тим успішніше здійснюватиметься велика справа будівництва комунізму.

Вихованням комуністичного ставлення до праці передбачено формування прагнення творчо ставитися до своєї справи, вміння працювати ініціативно на будь-якій ділянці, в першій-ліпшій галузі

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 68.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 87.

зі. Вироблення такого ставлення починається з старанного виконання навчальних завдань, елементарних обов'язків у школі і дома, громадських доручень, суворого дотримання дисципліни.

Першочергове значення має формування в молоді моральних якостей колективіста, що вміє жити і працювати в колективі, зважати на інтереси всіх і кожного його члена. Виховання в душі колективізму — один з провідних принципів усієї системи комуністичного виховання молоді в нашій країні. Риси і якості людини-колективіста набувають особливого значення нині, бо в період будівництва комунізму роль колективних засад зростатиме в усіх сферах народного господарства, суспільного і державного життя, що відображено в Конституції СРСР, де в статті 8 розкриваються основні завдання трудових колективів, підкреслюється їх роль як найважливішого осередку господарського, політичного і духовного життя нашого суспільства.

Моральний розвиток молодого покоління пов'язаний з вихованням у нього соціалістичного гуманізму, вміння турбуватись про потреби інших людей, подавати їм необхідну допомогу, не проhodити мимо виявів жорстокості.

Водночас з формуванням позитивних моральних якостей і навичок правильної поведінки необхідно займатись подоланням негативних якостей. На XXV і XXVI з'їздах КПРС згадувалися деякі відхилення від соціалістичних норм моральності, які стають тим більш нестерпними, чим вище піднімається наше суспільство в своєму розвитку. Серед них названі користолюбство, приватновласницькі тенденції, хуліганство, бюрократизм, несумлінне ставлення до праці і рвацтво, пахлібництво, скнарість, байдужість до турбот і справ народу.

Основи моральності повинні закладатись змалку. Сучасні дослідження розвитку дошкільників показали можливість формування в них багатьох моральних почуттів, розвитку уявлень про деякі норми поведінки і ставлення до людей, вироблення певних моральних навичок. Так, у дитячому садку в дошкільників виховують почуття любові до Батьківщини, формують початки колективістських відносин, прагнення до дружби і товариської взаємодопомоги, повагу до праці і відповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків, елементарні навички культурної поведінки, спілкування з ровесниками і дорослими. Всі ці завдання, а також шляхи і засоби їх реалізації відображені в «Програмі виховання в дитячому садку».

Моральне виховання в школі здійснюється як у процесі навчання, так і в різноманітній позакласній роботі, що проводиться піонерською і комсомольською організаціями школи. Викладання окремих навчальних дисциплін озброює учнів знанням норм і правил поведінки, сприяє пробудженню і зміцненню в них моральних почуттів, а також формуванню твердих поглядів та переконань, які є моральним регулятором вчинків і дій учнів, їхнього ставлення до батьків, товарищів, навколишніх. Досвід колективного життя, участь у спільних заняттях, праці, життя піонерського загону і

комсомольської організації допомагають формуванню навичок правильної поведінки, які згодом трансформуються в риси характеру і особистості молодшої людини. Виняткове значення в формуванні моральних почуттів і переконань має виховання учнів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна.

Розширенню моральних уявлень та понять школярів і формуванню їхніх переконань сприяють як викладання навчальних предметів, так і бесіди та лекції на етико-моральні теми, в яких розкриваються провідні положення і принципи комуністичної моралі. Корисні й піонерські та комсомольські збори на цю тему, а також спеціальні диспути і дискусії, проводжувані в старших класах, коли учні висловлюють власні погляди, виявляють особисте ставлення до вчинків товаришів.

Знання закономірностей суспільного розвитку і переваг соціалістичного ладу, основ нашої ідеології учні набувають з курсів історії, географії, літератури. Ці знання поглиблюються і розширюються за допомогою системи політичної освіти, особливо в ході політінформації.

Посиленню патріотичних і моральних почуттів допомагає робота з військово-патріотичного виховання учнів, що останнім часом набула великого розмаху, охоплюючи святкування Дня Радянської Армії, Дня Перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні, Днів авіації, артилерії і ракетних військ, Військово-Морського Флоту та ін. Неабияку виховну вагу мають встановлення школою зв'язків з військовими училищами, створення військово-спортивних гуртків і секцій ДТСААФ, а також такі форми комсомольської та піонерської роботи, як експедиції шляхами революційних боїв громадянської і битв Великої Вітчизняної воєн.

Важливу роль у зміцненні дружби між учнями різних національностей, що населяють нашу країну, відіграє організація листування, поїздок для праці і відпочинку в інші республіки, збирання матеріалів, що ознайомлюють з розвитком національних культур і економіки союзних й автономних республік. Ці матеріали бажано використовувати для підвищення ефективності політичних інформацій.

У формуванні глибоких соціальних почуттів, розширенні соціально-політичних знань і вихованні почуття обов'язку та відповідальності особливе місце належить спеціальній роботі, здійснюваній шкільними комітетами комсомолу в ході підготовки учнів до вступу в його ряди — вивченню Статуту та історії ВЛКСМ, ряду ленінських праць і передусім — промови В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ.

Неабиякої ваги набуває суворий громадський контроль за успішністю і поведінкою кожного учня, виконанням усіма школярами навчальних, трудових і громадських обов'язків.

Зміцненню і поглибленню інтернаціоналістських почуттів сприяє також робота шкільних клубів інтернаціональної дружби,

мітинги солідарності з народами, які борються проти реакційних режимів, ярма імперіалізму. Все це активно допомагає формуванню в учнів уміння розбиратися в буржуазних пропагандистських міфах, протистояти ворожій ідеології.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (грудень 1977 р.) ставить вимогу: «У нових програмах і підручниках ширше поставити питання по більш глибокому вихованню в учнів почуття радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, громадянського і військового обов'язку, вихованню учнів на революційних, бойових, трудових традиціях Комуністичної партії, радянського народу і його Збройних Сил».

Естетичне виховання — одна з найважливіших складових частин комуністичного виховання. Воно передбачає виховання учнів засобами прекрасного в природі, мистецтві, навколишній дійсності, прилучення їх до духовних цінностей, розвиток естетичних почуттів і культурних потреб.

У Програмі Комуністичної партії спеціально підкреслюється, що партія невпинно турбується «... про створення всіх умов для найповнішого виявлення особистих здібностей кожної людини, про естетичне виховання всіх трудящих, формування в народі високих художніх смаків і культурних навичок»¹. Художнє начало покликане одухотворити працю, прикрашати побут і облагороджувати людину. У соціалістичній державі створюються всі умови для забезпечення естетичного розвитку людей і прилучення їх до духовної культури.

Естетичне виховання тісно пов'язане з моральним. Спілкування з прекрасним, вміння його сприймати, розуміти і відчувати багато в чому сприяють формуванню соціально-моральних основ світогляду і ставлення до дійсності. Використання засобів мистецтва часто — найкоротший шлях донесення до свідомості дитини уявлень про добро і зло, про прекрасне і потворне.

Це дуже серйозна ділянка ідеологічної роботи. Необхідно сформувати в нашій молоді активну протидію буржуазним естетичним ідеалам. Знання основ марксистсько-ленінської естетики, що становить ідеологічну основу нашого розуміння сутності прекрасного і його впливу на людину, допомагає протиставляти і обстоювати наші моральні й естетичні погляди, переконання, ідеали. Естетичне виховання вносить значний вклад у формування світогляду людини, діючи на її почуття та свідомість, сприяючи виробленню поглядів і переконань.

Завдання естетичного виховання складні й багатогранні. Вони відображають різноманітність джерел естетичного впливу і складність шляхів художнього розвитку людини, який починається формуванням вміння сприймати й відчувати прекрасне і завершується вмінням творити красу, вносити її в навколишнє життя.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 116.

Передумовою естетичного виховання дітей є розвиток здатності помічати прекрасне в природі, мистецтві, навколишній дійсності, пробудження простих естетичних почуттів і здійснення постійного прилучення до краси, створення умов, що допомагають повноцінному її сприйманню. Навіть найменших дітей можна навчити бачити і оцінювати красиве в побуті, в природі, в людях та їхній праці, у творах мистецтва.

Першочерговим є формування естетичного смаку — здатності оцінювати прекрасне, відрізнити справді красиве від неестетичного, яскраве, талановите — від пустоцвіту. Естетичний смак людини відображає її загальний світогляд, ідейну спрямованість особистості, моральні позиції. В оцінці прекрасного виявляються і класові позиції людини, її погляди на життя, переконання.

XXVI з'їзд КПРС звернув увагу на необхідність удосконалення форм і методів естетичного виховання.

Конче потрібно виробити в молоді естетичне ставлення до дійсності, що передбачає як активні дії щодо охорони і захисту всього прекрасного, так і прагнення створювати нові духовні й матеріальні цінності.

За стрімкого розвитку техніки і посилення її впливу на природу (шумітного забруднення навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів) особливо необхідно виробити в учнів дбайливе ставлення до природи, до її багатств, до тієї краси, яку вона дарує людям. Турбота про збереження природи, виступаючи як вагомий фактор формування естетичного сприймання прекрасного, має велике значення і в моральному вихованні. Виховання любові до природи нерозривно пов'язане з поглибленням почуття патріотизму, з вихованням справжнього гуманізму.

Перетворення навколишнього життя за законами краси вимагає розвитку в людини потреби прекрасного, доброго смаку, сформованих естетичних ідеалів, а також деяких, хоча б елементарних, умінь і навичок діяльності в будь-якому виді художньої творчості.

Уже з раннього дитинства потрібно виховувати в дітей прагнення виявити себе в якій-небудь творчій діяльності, а для цього навчати їх співів, танців, образотворчої діяльності, розвивати в них музикальний слух.

Варто підкреслити, що основною спрямованістю естетичного виховання є не спеціальна чи професійна підготовка в галузі певного виду мистецтва, а загальний естетичний розвиток, виховання художнього смаку, розвиток інтересу до творчої діяльності.

Основними засобами естетичного виховання учнів є навчання і різноманітна позакласна робота, яка доповнюється впливом закладів культури — театрами, кінотеатрами, клубами, а також різновидів масової комунікації (преса, радіо, телебачення).

Серед шкільних дисциплін найбільше значення для естетичного виховання мають література, історія, географія, біологія і предмети власне естетичного пиклу — музика і образотворче мистецтво. Неабиякі можливості відкривають для цього й уроки фізичного виховання.

У завдання шкільного курсу музики входить розвиток музичного смаку і виховання любові до музики, формування активно-творчого ставлення до неї. Цей курс закладає основи загальної музичної освіти учнів, які за період перебування в школі вчать грамотно, емоційно і виразно співати, слухати і розуміти музику, ознайомлюються з творчістю видатних радянських і зарубіжних композиторів.

Курс образотворчого мистецтва охоплює навчання учнів елементарних основ реалістичного рисунка, формування в них умінь малювати з натури, за пам'яттю і за уявою, розвиток інтересу і любові до мистецтва, потреби виявити себе в образотворчому мистецтві.

Помітну роль в естетичному розвитку старшокласників відіграють факультативні заняття з мистецтва, літератури.

Слід зазначити, що свій вклад в естетичне виховання і розвиток учнів безумовно вносять і дисципліни природознавчого циклу. Естетичний вплив справляють логіка і стрункість математичного доведення, надихають краса наукового подвигу, поезія творчого пошуку та ін. Велике значення мають естетично виразні методи навчання — яскраве, образне оповідання, засоби наочності та ін.

Безперечно, естетичний розвиток школярів багато в чому визначається й самою організацією роботи школи, її оформленням, стилем взаємин між вихователями і вихованцями.

У процесі навчання естетичне виховання учнів доповнюється позакласною роботою, здійснюваною піонерською і комсомольською організаціями, шкільними клубами і гуртками, художньою самодіяльністю. Ним займаються й різні позашкільні заклади — палаци і будинки піонерів, дитячі бібліотеки, станції юних натуралістів та ін.

Естетичне виховання в дитячому садку, поставлене відповідно до вимог програми, створює добрі передумови для наступної роботи в цій галузі і повноцінного художнього розвитку дитини.

Фізичне виховання Фізичне виховання є невід'ємною частиною комуністичного виховання. Воно спрямоване на вдосконалення фізичного розвитку дітей, зміцнення здоров'я, кращу підготовку до суспільно корисної праці, життя, до захисту Батьківщини.

Заняття фізкультурою і спортом важливі для розумного використання молоддю вільного часу, культурного проведення дозвілля, внаслідок чого зміцнюється здоров'я і підвищується працездатність.

Фізичне виховання тісно пов'язане з розумовим, оскільки інтелектуальний розвиток, становлення духовних сил людини визначаються й станом її здоров'я, витривалістю, міцністю нервової системи.

Особливої уваги набуває фізичне виховання в епоху науково-технічної революції, коли зміни, які вона вносить у життя і характер виробництва, справляють значний вплив на фізичний стан людини. Зросло інтелектуальне навантаження, викликане необхідністю засвоювати дедалі більший обсяг інформації. Праця в ряді професій

ставити людину в умови, що вимагають серйозного випробування її фізичних і психічних можливостей, її свідомості і волі.

Ознайомлення з умовами праці сучасного робітника, а також представників інших сфер діяльності показує, що повсюдно спостерігається загальна тенденція до скорочення рухових операцій, а створення нових технічних засобів, які полегшують працю, активно сприяє появі нової загрози людині — гіподинамії — зменшенню витрат фізичних зусиль, скороченню рухових дій. Таким чином, добра фізична підготовка і витривалість в епоху машинної техніки і автоматів мають особливе значення.

XXVI з'їзд підкреслив необхідність розвитку масовості фізкультури і спорту, прилучення до них широких верств населення і особливо дітей.

До завдань фізичного виховання дітей, здійснюваного в умовах школи, входять:

зміцнення здоров'я і загартування, сприяння правильному фізичному розвитку і підвищенню працьовитості організму;

вироблення і вдосконалення рухових навичок і вмінь, навчання нових видів рухів і збагачення відповідними знаннями;

розвиток основних рухових якостей (сили, швидкості, спритності, витривалості та ін.);

прищеплення гігієнічних навичок, повідомлення знань з гігієни фізичних вправ і загартування;

виховання волі, сміливості, наполегливості, дисциплінованості, колективізму, почуття дружби і товарищескості, навичок культурної поведінки, комуністичного ставлення до праці і суспільної власності;

формування звички і виховання стійкого інтересу до систематичних занять фізичними вправами;

створення організаторських навичок, підготовка громадського фізкультурного активу.

Дальше вдосконалення роботи з фізичного виховання учнів в усіх ланках пов'язане з введенням з 1 березня 1972 р. нових норм Всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці і оборони СРСР» (ГПО).

Фізичне виховання школярів здійснюється на спеціальних заняттях і уроках в школі. Учні з ослабленим здоров'ям займаються за особливими програмами в підготовчих і спеціальних медичних групах (в позанавчальний час).

У школі регулярно проводиться медичний огляд усіх учнів і щоденно — загальний нагляд за їхнім здоров'ям. У цьому велика роль не тільки шкільного лікаря, а й кожного вчителя, який повинен спостерігати за працездатністю учнів, їх загальним станом на уроках, відвідуванням.

У багатьох школах сьогодні добре організована різнобічна позакласна робота з фізичної культури і спорту. Здійснюються масові фізкультурні заходи — спортивні змагання і фізкультурні свята, складання нормативів ГПО. Дедалі ширшого розвитку набуває робота різних спортивних секцій і туризм. Добре загартування і загаль-

ний фізичний розвиток забезпечує правильно організована спортивно-фізкультурна робота в піонерських і комсомольсько-молодіжних таборах праці і відпочинку для старшокласників, де заняття фізкультурою і спортом поєднуються з суспільно корисною працею. Збільшується охоплення учнів спеціальними спортивними заняттями, що проводяться дитячими спортивними таборами.

Велика увага фізичному вихованню і зміцненню здоров'я дошкільників приділяється у дитячих садках.

* * *

Для виділення особливостей і специфіки конкретних завдань, вирішуваних у різних галузях комуністичного виховання, вони були розглянуті поодинокі. На практиці ж усі сторони комуністичного виховання тісно взаємопов'язані і в педагогічному процесі виступають в єдності.

Поняття всебічного розвитку особистості, як уже зазначалось, знає певних змін залежно від історичного етапу. Реалізація ідеалу всебічного розвитку багато в чому зумовлена можливостями, наданими суспільством для навчання і виховання підростаючого покоління.

У період розвинутого соціалізму ці можливості у суспільстві значно зростають, тому завданням учителів і вихователів є якомога повніше використання їх в інтересах кожної дитини, створення їй сприятливих умов для виявлення і розвитку талантів та здібностей.

Розділ 4 СИСТЕМА НАРОДНОЇ ОСВІТИ В СРСР

Поняття системи народної освіти

Під системою народної освіти розуміємо сукупність навчально-виховних закладів, призначених для здійснення цілеспрямованого навчання і виховання населення кожної країни. Система народної освіти виникає в період, коли освіта стає достатньо поширеною, коли набувають розвитку не тільки заклади для навчання і виховання дітей панівного класу, а й з'являються різні школи для дітей трудящих. Система народної освіти почала складатись передусім в економічно розвинутих країнах приблизно з середини XVIII ст.

Слово «система» передбачає наявність певних елементів, що становлять її структуру, і різних зв'язків між ними.

Основними елементами (ланками) системи народної освіти є початкове, середнє загальне і професійне навчання. Вже до середини XIX ст. у більшості розвинутих капіталістичних країн були видані закони про загальну обов'язкову початкову освіту.

Ланка, що дає змогу здобути середню освіту, як правило, охоплює кілька типів шкіл. Деякі з них забезпечують тільки загальну освіту, в інших набуття її поєднується з певною практичною або

професійною підготовкою. У царській Росії це були, наприклад, гімназії і реальні училища, куди дітям трудящих доступ практично був закритий; у сучасній Англії — це граматичні, технічні і сучасні школи, в США — школи з диференційованою старшою ланкою, яка має різне спрямування (академічне, технічне та ін.).

Для систем народної освіти характерні певні зв'язки між окремими ланками, що визначають різні види освіти. Є два принципових підходи до забезпечення цих зв'язків: єдина система, яка будується на основі наступності, що визначає природне просування з одного ступеня освіти на інший, і дуалізм, тобто функціонування двох паралельних систем навчальних закладів, що усуває можливість переходу з однієї системи в іншу.

На основі єдності й наступності побудовано систему народної освіти в СРСР та інших соціалістичних країнах. За принципом дуалізму створені системи народної освіти практично всіх держав, в яких є антагоністичні класи, де освітня політика визначається інтересами панівної верхівки. За дуалізму — подвійної системи навчально-виховних закладів — одна система призначена для дітей з привілейованих станів, друга — для дітей експлуатованих. Наприклад, чітко за принципом дуалізму будується система народної освіти в Англії.

Існують також два типи державного керування навчально-виховними закладами: централізоване, коли воно здійснюється з єдиного центру (міністерство, управління, відділ), і децентралізоване — місцевими органами, а централізований заклад здійснює лише загальний нагляд, координацію, збирання інформації. Прикладом централізованого керування народною освітою є СРСР, де відповідно до «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» чітко визначено функції загальносоюзних і республіканських органів керування народною освітою, децентралізованого — Сполучені Штати Америки і Англія, де внаслідок цього спостерігається значна відмінність у становищі різних шкіл, а також у рівні, якості і обсязі освіти, забезпечуваної однотипними школами.

Природно, система народної освіти в кожній країні має конкретно-історичний характер, тобто зумовлена рівнем розвитку продуктивних сил і сформованими виробничими відносинами, відображає соціально-економічні потреби суспільства, характеризується рядом національних рис і особливостей. Найбільш чітко освітня політика кожної держави проступає в принципах, покладених в основу побудови її системи народної освіти.

Основні принципи народної освіти в СРСР

Основні принципи народної освіти, що виражають багатолітні сподівання і потяг трудячого народу до світла і знань, були визначені в працях К. Маркса і Ф. Енгельса і дальшого розвитку набули в працях В. І. Леніна і програмних документах Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянського уряду. В 1973 р. Верховна Рада СРСР затвердила «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту». Принципи, викладені в ст. 4 цього законодавчого документа, відповідають

етапові розвинутого соціалістичного суспільства і є основою для дальшого вдосконалення системи народної освіти в СРСР.

Перший принцип — рівність усіх громадян СРСР в здобутті освіти незалежно від расової і національної приналежності, статі, ставлення до релігії, майнового і соціального становища — є основоположним, що відображає наші соціалістичні досягнення, підкреслює демократичний дух усієї системи народної освіти і тісно пов'язаний із здійсненням конституційного права кожного громадянина Радянського Союзу на освіту.

До революції було багато різних обмежень у набутті освіти. Так, у дворянські навчальні заклади (кадетські корпуси, інститути благородних дівичь) могли вступати тільки діти дворян. Діяли обмеження для всіх неросійських народів. Зазнавали нерівноправності жінки порівняно з чоловіками: жіноча середня школа давала знання у скороченому обсязі; вища освіта для жінок була практично недоступною: лише на початку ХХ ст. з'явилися вищі жіночі курси.

Виступаючи з різкою критикою стану народної освіти в Росії до революції, В. І. Ленін писав: «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання,— такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії»¹.

Принцип обов'язкового навчання для всіх дітей і підлітків відображає турботу Радянської держави про загальний розвиток та освіту всієї молоді і безпосередньо пов'язаний з досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил суспільства і виробничими відносинами.

До революції в царській Росії $\frac{3}{4}$ населення не вмело ні читати, ні писати і тільки 20% дітей відвідували школу. Становище на її окраїнах, населених неросійськими народами, було ще гіршим: наприклад, письменних серед узбецького населення було близько 3,6%, киргизького — 3,1%, таджицького — 2,3%.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли назріла необхідність зміцнювати Радянську владу і відновлювати зруйновану економіку країни, будувати заново систему народної освіти, не було можливості зразу ставити питання навіть про введення загальної обов'язкової початкової освіти. Насамперед потрібно було ліквідувати масову неписьменність. В цей період молода Радянська республіка, набираючи сил, виділяла великі кошти на розвиток освіти, внаслідок чого до 40-х рр. неписьменність населення у віці до 50 років повністю ліквідовано.

В міру реалізації курсу на ліквідацію і розвиток народного господарства потреба у підвищенні рівня освіти населення ставала дедалі гострішою, і в 1930 р. зі створенням необхідних економічних умов у СРСР вводиться загальне обов'язкове початкове чотирикласне навчання (з восьми років). На це пішло три роки.

До кінця 30-х рр. у містах в основному було здійснено семирічну освіту, а в 1939 р. на XVIII з'їзді партії поставлено завдання ввести загальну семирічну освіту і поступово готуватися до впровадження

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 123.

загальної середньої освіти. Проте напад на нашу країну фашистської Німеччини перешкодив втіленню в життя намічених планів.

Високі темпи розвитку економіки в післявоєнні роки створили сприятливі передумови і зробили необхідним даліше підвищення рівня загальної обов'язкової освіти, строк якої в 1958 р. був продовжений ще на один рік — став восьмирічним.

У Програмі КПРС, прийнятій на XXII з'їзді партії (1961), накреслено завдання здійснити загальну середню освіту. На XXIV з'їзді КПРС (1971) відзначено велику роботу, проведenu в країні в галузі піднесення освітнього і культурного рівня населення та в підготовці до введення загальної обов'язкової середньої освіти. А через п'ять років, на XXV з'їзді КПРС (1976) було проголошено, що одним з досягнень дев'ятої п'ятирічки є «завершення в основному переходу до загальної середньої освіти молоді»¹.

Конституція СРСР, прийнята в жовтні 1977 р., законодавчо закріпила в статті 45 введення загальної обов'язкової середньої освіти молоді. Реалізація цього принципу забезпечується безплатністю всіх видів навчання, безкоштовним виданням шкільних підручників, розширенням мережі шкіл різних типів, введенням у сільській місцевості безплатного проїзду школярів на всіх видах транспорту, забезпеченням організованого підвозу, будівництвом пришкільних інтернатів та рядом інших заходів. Все це допомагає дітям і молоді реалізувати право на освіту, виконавши вимогу суспільства щодо обов'язкового середнього всеобучу як основи для дальшого спеціального навчання і набуття кваліфікації, що відповідає духові науково-технічного прогресу та особистим нахилам і прагненням учнів.

В усіх високорозвинутих капіталістичних країнах під впливом об'єктивних вимог виробництва, яке розвивається, і боротьби робітничого класу та всіх трудящих за право на освіту також встановлено обов'язковий освітній мінімум. При цьому в деяких країнах загальна обов'язкова початкова освіта почала вводитись ще з кінця XIX ст. (Англія, Франція). Нині внаслідок зростаючих вимог до освіти і кваліфікації працівників виробництва обов'язковий освітній мінімум у капіталістичних країнах підвищується. Так, у багатьох штатах США нині обов'язкове навчання учнів триває до 16 років; такий же мінімум у Франції і Англії.

Однак підвищення рівня обов'язкової освіти в країнах капіталу зовсім не має на меті загальний і різнобічний розвиток молодих людей, а передбачає засвоєння ними лише мінімуму знань і навичок, без яких неможлива участь у сучасному виробництві.

Тільки в нашій країні вперше в світі висунуте завдання запровадити загальну обов'язкову середню освіту високого рівня, яка дає змогу молоді здобути на цій основі спеціальну освіту, набути робітничу кваліфікацію або продовжити навчання у вищому учбовому закладі.

Введення в СРСР загальної середньої освіти — рубіж величезного історичного значення. У постанові Центрального Комітету

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 127.

КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (грудень 1977 р.) зазначається: «Завершення переходу до загальної обов'язкової середньої освіти є видатним досягненням Комуністичної партії і радянського народу, соціалістичного суспільного ладу. В умовах розвинутого соціалізму підростає покоління нашої країни вступає в життя, маючи повну середню освіту, що створює нові можливості для дальшого зростання продуктивності праці, духовної культури і свідомості трудящих мас, формування людини комуністичного суспільства».

Л. І. Брежнєв у доповіді на XXVI з'їзді КПРС зазначав: «Взято важливий рубіж — завершено перехід до обов'язкової загальної середньої освіти»¹.

Високий рівень обов'язкової загальної освіти для всієї молоді необхідний для дальшого розвитку науки і техніки. Разом з тим це новий ступінь у здійсненні великих соціальних цілей, що стоять перед нашим суспільством, яке турбується про всебічний розвиток людини, про більш повне задоволення її матеріальних і духовних потреб.

Важливим для реалізації завдань розвитку радянської системи народної освіти є принцип державного і суспільного характеру всіх навчально-виховних закладів. У Радянському Союзі всі вони перебувають у віданні держави, яка відкриває, фінансує їх і відповідно спрямовує їх діяльність. Завдяки цьому забезпечується здійснення державної політики в галузі народної освіти, єдність навчальних планів і програм. Таким шляхом закріплюється єдиний напрям освіти і зв'язок між окремими учбовими закладами, що дає змогу продовжувати навчання в однотипному закладі при переїзді з однієї частини країни в іншу, з міста в село і з села в місто. Держава здійснює також шкільне будівництво, планує розміщення шкіл та інших навчальних закладів, вирішує проблеми постачання їх учбовими матеріалами і посібниками. В нашій країні немає приватних навчальних закладів.

Державний характер усіх навчально-виховних закладів закріплений і в нашій Конституції. У статті 25 чітко вказується, що в СРСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує її до праці та суспільної діяльності.

Принцип державності в керуванні народною освітою проголошений практично і в усіх розвинутих країнах капіталістичного світу, проте в жодній з них він повністю не здійснюється, і передусім тому, що поряд з державною системою навчальних закладів діє розгалужена мережа приватних (як середніх, так і вищих) шкіл. Вони відкриваються не тільки окремими особами, а й установами. Серед останніх помітне місце посідає церква. Навчальні заклади відкривають і великі промислові підприємства, які мають як професійні,

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 72.

середні спеціальні і вищі навчальні заклади, так і загальноосвітні школи, куди приймають дітей робітників і службовців цих підприємств, що є однією з форм закріплення й ідеологічної обробки робітників та їхніх сімей.

Принцип свободи вибору мови навчання, тобто надання права вчитися рідною мовою або мовою іншого народу СРСР, яскраво відображає сутність ленінської національної політики. Як відомо, в царській Росії основною мовою навчання повсюдно була російська. Багато народностей, що населяли Російську імперію, не мали своєї писемності. Національна культура і традиції всіляко пригнічувались, проводилась політика асиміляції перосійських народів.

Основні програмні вимоги Комуністичної партії в галузі освіти перосійських народів і надання їм умов для розвитку національних культур почали реалізуватись лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції. З перших днів Радянської влади, незважаючи на величезні труднощі, було взято курс на прискорений економічний, культурний і соціально-політичний розвиток національних окраїн. Одним з перших кроків у цій галузі було повсюдне відкриття шкіл з викладанням рідною мовою, для чого стала необхідною організація випуску відповідних підручників різними мовами, а для багатьох національностей — розробка писемності. За роки Радянської влади понад 40 народів вперше оформили свою писемність, для багатьох мов було введено спрощений алфавіт.

Основна лінія Комуністичної партії і Радянської держави в галузі національної політики проводиться в напрямі створення в кожній республіці шкіл з рідною і російською мовою викладання, де мова населення вивчається як навчальний предмет. Російська мова як засіб міжнаціонального спілкування вивчається в усіх школах.

Проблема мови навчання є однією з найважливіших соціальних і політичних проблем капіталістичного світу, що особливо гостро стоїть перед країнами, які скинули ярмо колоніального рабства і стали на шлях самостійного розвитку. У багатонаціональних капіталістичних державах навчання в законодавчому порядку здійснюється державною мовою і проводиться курс на асиміляцію всіх національних меншостей. Це особливо характерно для США, національний склад яких відзначається великою строкатістю, загальнодержавною мовою і мовою навчання в державних школах є англійська, хоч вона є рідною лише для 14% населення англо-саксонського походження.

У багатьох країнах, що звільнилися від колоніального рабства і самостійно розвиваються, мови колишніх метрополій, залишаючись мовою навчання, нерідко є засобом ідеологічної обробки населення і опорою у здійсненні економічного і політичного тиску.

Принцип безплатності всіх видів навчання, що підкріплюється рядом інших фінансових заходів (утриманням частини школярів на повному державному забезпеченні, виплатою стипендій учням середніх спеціальних навчальних закладів і студентам та наданням їм іншої матеріальної допомоги), є тією реальною основою, яка забезпечила в нашій країні швидке зростання і розвиток усіх ланок си-

стеми народної освіти. З перших кроків організації радянської школи держава не тільки відмінила будь-яку плату за навчання, а й узаконила такі форми практичної допомоги населенню, як безплатне забезпечення одягом, взуттям, підручниками і харчуванням дітей, які цього потребують. Тепер усі учні будуть безплатно одержувати підручники. Нині за рахунок держави здійснюється виховання і утримання значної частини дітей у дошкільних закладах, школах-інтернатах, у групах та школах продовженого дня.

У жодній капіталістичній країні навіть на етапі обов'язкового навчання цей принцип не реалізується повністю, оскільки в школах застосовуються різні форми прихованої плати (за користування окремими видами навчального обладнання, спортивним інвентарем, за членство в різних клубах і організаціях тощо). Як правило, плата за навчання береться на тих ступенях буржуазної державної школи, які не є обов'язковими. Платні там і всі вищі навчальні заклади. Стипендіями ж забезпечується лише незначна частина студентів. Надзвичайно висока плата за навчання в усіх типах приватних навчальних закладів, призначених для дітей з привілейованих верств населення. Все це призводить до того, що фінансовий бар'єр є основною перешкодою на шляху значної маси дітей трудящих цих країн до здобуття повної середньої і особливо вищої освіти.

Принцип єдності системи народної освіти та наступності всіх типів навчальних закладів забезпечує можливість переходу від нижчих ступенів навчання до вищих. У нашій країні немає таких учбових закладів, закінчення яких не давало б змоги продовжувати навчання на більш високому рівні. В той же час наявність закладів тупикового типу характерна практично для всіх капіталістичних країн. Навчальні заклади, призначені для дітей трудящих, взаємопов'язані лише на етапі початкового і неповного середнього навчання і не дають виходу до вищої освіти. Наприклад, така система народної освіти в Англії, де закінчення основного типу середньої школи не дає права вступу до університету. Туди є доступ лише тим, хто закінчив граматичну школу або приватну паблік скул.

Деякі принципи характеризують тільки радянську систему народної освіти. Так, принцип єдності навчання і комуністичного виховання, що відображає загальну політичну спрямованість роботи школи соціалістичного суспільства, підкреслює важливість здійснення комуністичного виховання в процесі навчання.

Реалізації загальної лінії комуністичного виховання сприяє співдружність школи, сім'ї і громадськості, що розглядається як важливий принцип здійснення в нашій країні цілеспрямованого виховання підростаючого покоління. Освіта в СРСР є загальнонародною справою, в якій зацікавлена не тільки кожна сім'я, а й усе суспільство в цілому. Насамперед цим принципом підкреслюється відповідальність школи перед сім'єю і суспільством за виховання кожного юного громадянина Країни Рад.

У постанові Центрального Комітету КІРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (грудень 1977 р.) ставиться

завдання: «Повсюдно організувати педагогічну освіту батьків, добиватись єдності у вихованні дітей з боку сім'ї, школи і громадськості, пам'ятаючи, що підготовка підростаючого покоління до життя і праці є найпершим обов'язком громадян СРСР».

Основна спрямованість виховання нашої молоді відображена в принципі, який стверджує зв'язок навчання і виховання підростаючого покоління з життям, з практикою комуністичного будівництва. Радянська школа готує молоде покоління не до пустого життя, а до праці на благо суспільства, і метою діяльності кожного громадянина є внесення свого безпосереднього вкладу в побудову комуністичного суспільства.

Особливий принцип підкреслює науковий характер освіти, здобутої нашою молоддю, та її постійне вдосконалення на основі найновіших досягнень науки, техніки, культури. Майбутньому будівникові комунізму потрібні знання, які забезпечили б йому можливість якнайшвидше включитися в суспільне виробництво, що постійно оновлюється на основі даних науки. Високий рівень освіти радянської молоді відповідає завданню задовольняти культурні запити трудящих і потреби суспільства в спеціалістах різної кваліфікації.

Як особливий принцип виділено гуманістичний і високоморальний характер освіти і виховання, що визначає загальну спрямованість всієї системи народної освіти, її зв'язок з вищими соціальними цілями нашого суспільства, спрямованими на благо людини, на формування в неї моральних якостей у душі морального кодексу будівника комунізму.

Надання жінкам рівного права з чоловіками на здобуття освіти є однією з важливих проблем політичної боротьби робітничого класу. Її розв'язанню величезного значення надавав В. І. Ленін. І з перших днів встановлення Радянської влади було проголошено, а потім повністю реалізовано рівноправність чоловіків і жінок в усіх сферах політичного й суспільного життя, в тому числі в користуванні всіма видами освіти.

У статті 35 Конституції законодавчо закріплено положення про те, що жінка і чоловік в СРСР мають рівні права і що одним із шляхів здійснення цих прав є надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти та професійної підготовки.

В Основах законодавства про народну освіту в СРСР рівне право чоловіків і жінок на навчання в усіх типах учбових закладів підкреслено в положенні про здійснення спільного навчання осіб обох статей.

У той же час в усіх капіталістичних країнах здійснюється явна дискримінація жінок у здобутті загальної і професійної освіти. Всюди, де є роздільне навчання хлопчиків і дівчаток на початковому і середньому ступені освіти, учбові курси, що вивчаються дівчатками, помітно відрізняються від курсів відповідних чоловічих навчальних закладів. В усіх країнах капіталістичного світу жінкам практично обмежений шлях до інженерних, юридичних та деяких інших професій.

Серед законодавчих актів Радянської влади був декрет, що відокремлював церкву від держави і школу від церкви (1918). Цим

документом церква оголошувалась поза державою, проголошувалось повне звільнення школи від будь-якого релігійного впливу. Нова, соціалістична школа відразу почала розвиватись як світська, де викладання всіх навчальних дисциплін будувалось на діалектико-матеріалістичній основі, а атеїстичне виховання є одним із засобів формування у школярів наукового уявлення про закономірності розвитку природи і суспільства. Цей важливий принцип функціонування школи в нашому суспільстві відображено в Основах законодавства про народну освіту, в якому утверджується його світський характер, що виключає вплив релігії.

Усі згадані принципи реалізуються безпосередньо в самій системі народної освіти і втілюються в життя в діяльності всіх навчально-виховних закладів.

Плануючи і вдосконалюючи роботу системи народної освіти, Радянська держава вживала і вживає необхідних заходів для повного здійснення всіх проголошених принципів організації народної освіти, турбується про її даліше вдосконалення.

На XXV з'їзді партії вказувалося: «Комуністичне виховання передбачає постійне вдосконалення системи народної освіти і професійної підготовки»¹.

На XXVI з'їзді було відзначено, що вказівки партії щодо розвитку народної освіти в десятих п'ятиріччі (1976—1980 рр.) виконувались загалом успішно.

Система народної освіти в СРСР охоплює установи для здійснення дошкільного виховання, загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти.

Дошкільне виховання Дитячі дошкільні заклади є першою ланкою нашої державної системи народної освіти. Вони відкриваються виконкомом районних, міських, сільських і селищних Рад народних депутатів, а також з їх дозволу — державними підприємствами і установами, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями. У жодній сучасній капіталістичній країні дошкільне виховання не входить до державної системи народної освіти, оскільки практично дошкільні заклади існують або на приватні кошти, або на асигнування церкви, а також різних суспільних організацій чи благодійних товариств. У царській Росії діяло близько трьохсот дитячих дошкільних закладів, які охоплювали приблизно 5 тис. дітей.

У нашій країні за 60 років розвитку дошкільного виховання склалась струнка розгалужена система дошкільних закладів для дітей у віці від народження до 7 років. Це — ясла (для дітей від 2 місяців до 3 років), дитячі садки (для дітей від 3 до 7 років), а також ясла-садки, в яких діти можуть перебувати з 2 місяців до 7 років.

Дошкільні заклади вирішують важливі соціальні завдання: надають необхідну допомогу сім'ї у вихованні дітей, створюють реальні умови жінці-матері для активної участі у виробничому

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 86.

і суспільному житті. Усіх дітей, прийнятих у дошкільні заклади, охоплюють цілеспрямованим вихованням, оточують турботою про їхнє здоров'я і всебічний гармонійний розвиток.

Загальна середня освіта

Основною школою, що дає повну середню освіту, є середня загальноосвітня школа. Як зазначено у статті 18 Основ законодавства про народну освіту, ця школа є єдиною, трудовою, політехнічною. Іншим шляхом здобуття середньої освіти може бути навчання в середніх професійно-технічних училищах — новому типові навчальних закладів, в якому учні оволодівають робітничою професією і водночас завершують свою загальну середню освіту. Третій шлях — це вступ до середніх спеціальних навчальних закладів, які дають повну середню освіту і спеціальність, потрібну для зайняття посад середнього педагогічного, технічного, медичного та іншого персоналу в різних ланках народного господарства і культури.

Молодь, яка через різні обставини не здобула середньої освіти, має змогу продовжити заняття у вечірній (змінній) або заочній школі. Розглянемо послідовно всі названі шляхи здобуття загальної середньої освіти.

Загальноосвітня школа

Нині в нашій країні залежно від місцевих умов, крім повних десятирічних шкіл, функціонують окремо початкові школи у складі I—III класів і восьмирічні школи у складі I—VIII класів. У статті 21 Основ законодавства про народну освіту підкреслюється необхідність збереження єдності і наступності між усіма існуючими школами.

Кількість початкових шкіл поступово скорочується. У великих містах та індустріальних центрах їх практично не залишилося. Процес поступового закриття дрібних початкових шкіл і створення більш великих передбачає значне підвищення рівня навчально-виховної роботи, забезпечення шкіл потрібними кадрами, сучасним обладнанням і необхідними наочними посібниками, а також розширення будівництва пришкільних інтернатів, де діти перебували б повний навчальний тиждень. Безсумнівно, ще буде збережена, через велику розкиданість селищ сільського типу, і восьмирічна школа.

Десятирічна середня єдина, трудова, політехнічна школа є основним типом школи, що дає повну середню освіту. Це підкреслено в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972).

У зв'язку з переходом до загальної обов'язкової середньої освіти особливо гостро постає питання про забезпечення підвезення дітей до школи або створення пришкільних інтернатів.

Основні типи загальноосвітньої школи

Денна загальноосвітня десятирічна школа має ряд різновидів, що враховують як особливості умов життя учнів, так і спрямованість інтересів окремих з них. Так, для розширення впливу суспільного виховання, створення більш сприятливих умов для всебічного розвитку школярів і подання допомоги сім'ям створено школи-інтернати і школи з продовженим днем.

З тією метою в школах організуються групи продовженого дня.

Школи-інтернати нового типу (на відміну від існуючих і раніше припільних інтернатів у сільських місцевостях і на Півночі для дітей, що живуть далеко від місця навчання) почали створюватися з 1957 р. Учні тут, як правило, перебувають повний навчальний тиждень. За таких умов є широкі можливості для більш чіткої організації навчальних занять (виконання домашніх завдань у спеціально відведений час під контролем вихователя, консультації тощо), а також для різноманітної позакласної роботи — піонерської, комсомольської, гурткової, клубної. Держава бере на себе значну частину витрат на утримання учнів у школах-інтернатах. Плата визначається батькам диференційовано — залежно від їхньої заробітної плати.

Школи з продовженим днем охоплюють здебільшого учнів восьмий клас включно і вирішують в основному ті ж виховні завдання, що і школи-інтернати, з тією тільки відмінністю, що школярі йдуть ввечері додому. Ці школи користуються великою популярністю у батьків молодших школярів, оскільки забезпечують нагляд за ними по закінченні навчання, мають добрі умови для приготування уроків, відпочинку і різних гурткових занять. Для учнів I—II класів і дітей з ослабленим здоров'ям організується денний сон. Кількість таких шкіл зростає. Збільшується і кількість груп продовженого дня, створюваних у звичайних школах. Робота шкіл і груп продовженого дня допомагає виконанню Закону про всеобщу і створенню кращих, порівняно із звичайною школою, умов для всебічного розвитку дітей, привчання їх до порядку і режиму. В такому типі шкіл більш органічно поєднується суспільне виховання з впливом сім'ї.

Постанова Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (грудень 1977 р.) зобов'язує Міністерство освіти СРСР і Ради Міністрів союзних республік «розробити і здійснити конкретні заходи по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл з продовженим днем і поліпшенню роботи цих шкіл, особливо в сільській місцевості». Це потрібно для дальшого розвитку та вдосконалення роботи шкіл і класів з продовженим днем, які, як зазначається в постанові, є однією з ефективних форм дальшого розширення суспільного виховання дітей та підлітків, а також подання допомоги сім'ї. У постанові підкреслено також необхідність поліпшити діяльність усіх інтернатних закладів, виявляючи особливу турботу про дітей, які залишилися без опіки батьків.

Радянська держава завжди піклувалась і піклується про навчання дітей з ослабленим здоров'ям, хворих. Далі розвиватиметься система санаторно-лісних шкіл, де поряд з проходженням курсу спеціального лікування діти вивчають основи наук, передбачені державною програмою для відповідного класу. Протягом життя в таких закладах вони перебувають на державному забезпечен-

ні, оскільки навчання і всі види лікування в нашій країні безплатні.

Якщо діти за станом здоров'я не можуть відвідувати школу і потребують лікування в домашніх умовах, радянська система народної освіти передбачає на основі відповідного висновку лікувального закладу безплатне індивідуальне навчання дітей вдома (наприклад, при лікуванні після поліомієліту, активної форми ревматизму та ряду інших захворювань).

За єдиного навчального плану і програми з усіх загальноосвітніх предметів дозволяється деяка диференціація в організації навчання дітей, які виявляють інтерес, здібності і нахили до занять у певній галузі. Це зафіксовано в статті 18 Основ законодавства про народну освіту, де вказується, що для розвитку різнобічних інтересів і здібностей учнів та їх професійної орієнтації можна організовувати школи і класи з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих предметів, різних видів праці, мистецтва і спорту. З 1948 р. почали створюватись школи з поглибленим вивченням іноземних мов.

Останнім часом набули поширення школи з поглибленим вивченням в IX—X класах математики і фізики, причому почато експеримент і з більш раннім добором у математичні школи дітей, які виявили відповідні здібності. Зростає й мережа середніх шкіл з поглибленим теоретичним і практичним вивченням у старших класах фізики і радіоелектроніки, хімії і хімічної технології, біології і агробіології, гуманітарних предметів.

Особливим типом загальноосвітніх середніх шкіл є суворовські і нахімовські училища, в яких хлопчики здобувають повну середню освіту і початкову підготовку з військової спеціальності.

Основою роботи всіх названих шкіл є більш інтенсивне вивчення певної групи навчальних предметів за обов'язкового, засвоєння усіх інших дисциплін в обсязі, передбаченому єдиним навчальним планом загальноосвітньої школи.

У СРСР, на відміну від дореволюційної Росії і багатьох зарубіжних країн, де школи для глухонімих, сліпих і розумово відсталих були і є філантропічними установами, всі навчально-виховні заклади цього типу включені в державну систему народної освіти.

У школах для дітей з дефектами фізичного і недоліками розумового розвитку встановлено диференційований освітній мінімум при відповідно тривалому строкові навчання. Так, повна середня освіта в школах для глухих дітей триває 12 років. У школах для сліпих навчання в обсязі неповної і повної середньої школи поєднується з обов'язковою професійною підготовкою. Школи для розумово відсталих дітей (так звані допоміжні) дають освітню підготовку в межах початкової школи або за п'ять класів неповної середньої школи. Вихованців також навчають певної професії. Добір у такі школи проводиться з великою обережністю. Дітей з уповільненим розвитком уважно вивчають і роблять все можливе для подання їм допомоги в масовій школі.

Для дітей і підлітків, які залишилися без опіки батьків,

у нашій країні створено дитячі будинки. Як правило, в них вихованці перебувають весь час після закінчення занять, які вони відвідують у найближчій масовій школі. Вони беруть участь у роботі класного і шкільного колективу, а також вихованців свого будинку. Останнім часом набувають поширення дитячі будинки за типом шкіл-інтернатів, де діти живуть і навчаються.

Таким чином, у нашій країні створена гнучка і різноманітна мережа неповних і повних середніх загальноосвітніх шкіл, що дає змогу всім дітям реалізувати своє право на освіту.

Вечірня (змінна) школа Поряд з далішим розвитком і вдосконаленням денної загальноосвітньої середньої школи великого значення надається системі вечірньої і заочної загальної освіти працюючої молоді. Середні загальноосвітні вечірні (змінні), а також заочні школи призначені для осіб, які працюють у різних галузях народного господарства і не мають середньої освіти. Режим роботи таких шкіл та їх структура враховують умови життя і особливості навчальних занять працюючої молоді.

З введенням загальної обов'язкової середньої освіти цей тип шкіл набуває особливої ваги. Через вечірню школу має пройти практично вся працююча молодь, яка з різних причин не завершила середньої освіти. Велику роль у залученні працюючої молоді до вечірніх шкіл покликані відіграти громадські організації підприємств, де працює молодь, що не здобула середньої освіти.

Щоб створити ще сприятливіші умови для навчання молодих трудівників, введено нові, більш гнучкі форми роботи таких шкіл, краще пристосованих до режиму праці різних категорій молоді. Так, багато вечірніх шкіл організують свої філіали при великих підприємствах, деякі, по суті, стають базовими школами підприємств, а також радгоспів і колгоспів. Великі підприємства самі створюють вечірні (змінні) школи для своїх робітників, споруджуючи для них спеціальні приміщення.

Уже набуто досвіду часткової спеціалізації вечірніх шкіл, тобто комплектування їх працівниками певного профілю чи галузі праці (наприклад, торгівлі, міського транспорту, будівництва тощо), що дає змогу під час викладання основ наук більшою мірою спиратися на їх життєвий і професійний досвід.

Посилюється спільна робота вечірніх шкіл і ПТУ, зокрема практикується створення спеціальних класів з учнів певного ПТУ (іноді за принципом: група училища — клас школи).

Застосовуються і різноманітні режими організації занять для різних категорій учнів.

Слід особливо зазначити, що в нашій країні молодь, яка навчається у вечірній (змінній) школі, користується багатьма пільгами. Так, молодь, яка працює і вчиться, має право на один додатковий вільний день на тиждень із збереженням 50% заробітної плати, а також на оплачувану відпустку, що надається для складання екзаменів за восьмирічну і повну середню школу.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про даліше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і

підготовки їх до праці» (грудень 1977 р.) підкреслюється важлива роль вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл у здійсненні загальної середньої освіти. Постанова зобов'язує міністерства і відомства СРСР, Ради Міністрів союзних республік «розширювати мережу вказаних шкіл та їх філіалів безпосередньо на підприємствах, у колгоспах і радгоспах».

XXVI з'їзд КПРС націлив на подальший розвиток і поліпшення вечірнього та заочного навчання.

Професійно-технічна освіта

Система професійно-технічної освіти, яка склалась нині, охоплює три типи професійних училищ, в які приймають учнів, що закінчили восьмирічну або неповну середню школу. Донедавна найпоширенішими були професійно-технічні училища, що приймали учнів з восьмирічною освітою і готували робітників найбільш масових і нескладних професій (слюсарів, електриків, верстатників по металу, мулярів, ткачів, кравчинь та ін.). Строк навчання в них — 1—2 роки.

Ускладнення ряду спеціальностей, які давалися раніше на базі восьмирічної освіти, викликало об'єктивну потребу розширити загальноосвітню основу в робітників, що готувалися за цими спеціальностями. Так виник новий тип ПТУ — середнє професійно-технічне училище, в якому одночасно учні здобувають повну середню освіту і оволодівають робітничою професією високої кваліфікації. Останнім часом спостерігається розширення цього типу професійно-технічних училищ як найбільш дійової форми підготовки молодого покоління робітничого класу в період науково-технічної революції.

Третім типом професійно-технічних училищ є технічні училища, до яких приймають учнів, що вже мають повну середню освіту. Роль таких училищ також зростає, оскільки вони дають учням робітничу кваліфікацію, набуття якої ґрунтується на широкій загальноосвітній основі. Строк навчання в них — 1—2 роки. Як і середні ПТУ, технічні училища готують робітника нового типу, основу професійної кваліфікації якого становлять не прості навички ручної праці, а широкий загальний і технічний кругозір, розуміння наукових основ спеціальних і виробничих процесів.

Система професійно-технічної освіти зайняла вагоме місце в підготовці кваліфікованих кадрів для всіх галузей промисловості, а нині її значення ще збільшується, бо за її допомогою відкриваються різні шляхи до здобуття молоддю повної середньої освіти.

Надаючи великого значення системі професійно-технічної освіти, держава витрачає великі кошти на утримання не тільки професійно-технічних училищ, а й самих учнів, на подання їм матеріальної допомоги різних видів. Так, у період навчання учні ПТУ перебувають на повному державному забезпеченні: їм надається гуртожиток, харчування, обмундирування, виплачується стипендія.

Як підкреслюється в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення процесу навчання і виховання учнів системи професійно-технічної освіти» (1977), ці училища стали основною школою підготовки кваліфікованих робітничих кадрів для

народного господарства. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання дальшого розвитку мережі цих навчальних закладів, передбачаючи при цьому підготовку дедалі більшої кількості кваліфікованих робітників з середньою освітою.

Середня спеціальна освіта

Середня спеціальна освіта в СРСР — струнка і розгалужена система спеціалізованих навчальних закладів, що готують працівників багатьох спеціальностей для середньої ланки управління виробництвом і зайняття посад спеціалістів середньої кваліфікації в найрізноманітніших галузях народного господарства. Ця підготовка здійснюється на базі повної середньої освіти або в поєднанні з нею, якщо приймаються учні з восьмирічною освітою.

До середніх спеціальних навчальних закладів у нашій країні належать технікуми і різні училища (будівельні, медичні та ін.). Велику роль у підготовці вчителів початкової школи та дошкільних працівників відіграють педагогічні училища.

Підготовка в середніх спеціальних навчальних закладах ведеться тепер майже з 500 спеціальностей.

Нині середня спеціальна освіта розглядається як один з раціональних і доступних шляхів здобуття повної середньої освіти і професії для молоді і як дійовий засіб підготовки значної частини спеціалістів для всіх галузей народного господарства.

Вища освіта

Вища освіта — важлива ланка в системі народної освіти. Вона значною мірою визначає темпи соціалістичного і науково-технічного прогресу, забезпечуючи випуск висококваліфікованих спеціалістів для всіх галузей народного господарства і культури. Це підкреслюється в прийнятій 1972 р. постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо дальшого вдосконалення вищої освіти в країні», спрямований на те, щоб значно підняти рівень і якість підготовки спеціалістів вищої кваліфікації, а також в «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту».

Серед понад 800 вищих навчальних закладів країни є університети, політехнічні та інші технічні, педагогічні, сільськогосподарські, медичні, економічні, юридичні інститути, вищі навчальні заклади мистецтв та деякі інші спеціалізовані вузи. Основна маса вчительських кадрів готується в педагогічних вузах. Університети є провідними навчальними закладами у підготовці наукових кадрів з природничих і гуманітарних спеціальностей. На них покладено також обов'язок готувати вчителів для старших класів середньої загальноосвітньої школи і викладачів загальноосвітніх дисциплін для середніх і спеціальних навчальних закладів.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (грудень 1977 р.) відмічається значне розширення мережі університетів у нашій країні і вказується, що в подальшому більша кількість випускників університетів буде направлятися на педагогічну роботу в школу, особливо з природничо-математичних предметів. Решта вузів будуються в основному за га-

луасвим принципом, забезпечуючи підготовку спеціалістів вищої кваліфікації для певної галузі народного господарства.

Вищі навчальні заклади не тільки готують спеціалістів вищої кваліфікації, а й є центром дослідницької роботи і підготовки наукових кадрів.

XXVI з'їзд КПРС підкреслив необхідність більш повного використання наукового потенціалу вузів.

Студенти вищих і середніх спеціальних навчальних закладів забезпечуються стипендіями, які призначаються на основі результатів екзаменів і оцінки суспільної активності.

Такий загальний вигляд має система народної освіти і підготовки кадрів різного рівня для всіх ланок народного господарства і культури, яка покликана забезпечити розв'язання завдань комуністичного виховання і водночас задовольнити особисту потребу кожної людини в освіті.

Щоб бути на рівні сучасних вимог науки і техніки, потрібно постійно вчитися і підвищувати свою кваліфікацію. З цією метою в нашій країні створено розгалужену галузеву систему інститутів, факультетів і курсів підвищення кваліфікації, через які періодично проходять усі працівники різних спеціальностей. Для підвищення загальної культури і розширення загальноосвітніх знань дорослих створені народні університети культури, які останнім часом набули великого поширення. Ці університети мають різні профілі (суспільно-політичний, природничо-наукових знань, культури, громадських професій та ін.) і працюють при вищих та середніх наукових закладах, науково-дослідних інститутах, при творчих спілках тощо.

Перспективи розвитку народної освіти в СРСР

Розвиток народної освіти найтісніше пов'язаний із зростанням економіки, національного доходу і матеріального рівня життя населення, а також з потребою народного господарства в кадрах певного профілю і рівня загальноосвітньої підготовки. XXV з'їзд КПРС, який озброїв радянський народ широкою програмою творчої діяльності в усіх галузях життя суспільства, дав принципові настанови з докорінних питань дальшого розвитку і вдосконалення системи народної освіти.

В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», затверджених XXVI з'їздом КПРС, записано: «Забезпечити дальший розвиток системи народної освіти, повніше задоволення потреб країни у спеціалістах і кваліфікованих робітниках. Підвищувати ефективність роботи всіх ланок і форм освіти та підготовки кадрів»¹.

Розвиватиметься й система дошкільного виховання. В 1980 р. в дошкільних закладах нашої країни виховувалось понад 14 млн. дітей. В одинадцятій п'ятиріччі буде побудовано ясел-садків і дитячих садків на 2,5 млн. місць².

Дальший розвиток рівня різних ланок системи народної освіти і всієї системи в цілому відбуватиметься таким чином, що кожна

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 216.

² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 212.

людина матиме значно ширші можливості для всебічного розвитку своїх задатків і здібностей, оволодіння професією.

За повного здійснення загальної обов'язкової середньої освіти десятирічна школа (з усіма її різновидами) стає основним типом єдиної загальноосвітньої трудової політехнічної школи.

В одинадцятій п'ятирічці розширилась мережа палаців і будинків піонерів, станцій юних техніків і нагуралістів, дитячих клубів, спортивних, музичних шкіл та інших дитячих закладів, що допомагають школі здійснювати всебічний розвиток учнів.

В системі народної освіти зростатиме роль середніх професійно-технічних училищ, що збагачують учнів повною середньою освітою і готують робітників високої кваліфікації, такі училища дедалі більше привертають до себе увагу молоді, яка закінчує восьмирічну школу.

На XXVI з'їзді КПРС зазначалось, що випуск учнів професійно-технічних училищ в одинадцятій п'ятирічці має бути доведено до 13 млн. чоловік, а підготовку робітників з середньою освітою в цих училищах збільшено в 1,6 раза¹.

Робота вечірніх (змінних) шкіл як основного типу навчальних закладів, які дають змогу робітничій молоді завершити середню освіту, повинна бути поліпшена. В перспективі можна сподіватись, що внаслідок повного і послідовного здійснення загальної середньої освіти і охоплення молоді, що закінчує восьмирічну школу, іншими видами навчання, яке поєднує професійну і загальноосвітню підготовку, а також із зростанням матеріального добробуту населення кількість вечірніх шкіл поступово скорочуватиметься.

У середніх спеціальних навчальних закладах зростатиме питома вага відділень, що будують свою роботу на базі повної середньої освіти. Проте кількість деяких середніх спеціальних закладів буде скорочуватись у зв'язку зі збільшенням підготовки спеціалістів певного профілю з вищою освітою (наприклад, збільшення кількості факультетів початкових класів у педагогічних вузах, які готують класоводів з вищою освітою, а звідси скорочення таких відділень у педагогічних училищах).

Продовжуватиметься розвиток і вдосконалення системи вищої освіти. XXVI з'їзд КПРС затвердив завдання в одинадцятій п'ятирічці підготувати приблизно 10 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою².

Дальшого розвитку набуває й система дошкільного виховання.

XXVI з'їзд КПРС поставив ряд завдань у справі забезпечення дальшого поліпшення умов праці, побуту й відпочинку працюючих жінок³. У 1981 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей». Все це сприяє удосконаленню виховання дітей, дає змогу вже з ранніх літ закладати міцні основи гармонійного розвитку особистості майбутнього будівника комунізму.

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 216.

² Див.: там же.

³ Див.: там же, с. 212.

Розділ 5

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОГО ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

§ 1. КЛАСИКИ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРО ЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Ідеї про необхідність суспільного дошкільного виховання вперше були сформульовані соціалістами-утопістами, які шукали шляхи створення досконалого людського суспільства. Проте тільки в середині XIX ст., коли К. Маркс і Ф. Енгельс створили теорію наукового комунізму, питання про значення суспільного дошкільного виховання було поставлене на реальну основу. Воно розглядалось класиками як важливий засіб розкріпачення трудівниці жінки-матері, надання їй можливості брати активну участь у виробничому, політичному і культурному житті. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що саме суспільне виховання дітей у спеціальних установах є найбільш досконалим засобом формування всебічно розвинених людей. Однак науково обгрунтована система суспільного дошкільного виховання, використовуюваного в інтересах всього народу, могла бути здійснена тільки при соціалізмі.

У «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс накреслили основні заходи щодо виховання підростаючого покоління, які повинен здійснити пролетаріат після завдання політичної влади: «Суспільне і безплатне виховання всіх дітей. Ліквідація фабричної праці дітей у сучасній їй формі. Поєднання виховання в матеріальним виробництвом і т. д.»¹.

Щоб суспільне виховання приносило бажані результати, воно має починатися якомога раніше. Ф. Енгельс у праці «Принципи комунізму» сформулював це завдання так: «Виховання всіх дітей з того моменту, як вони можуть обходитись без материнського догляду, в державних закладах і державним коштом»².

В. І. Ленін, продовжуючи справу К. Маркса і Ф. Енгельса, творчо розвинув марксизм стосовно нових історичних умов. Багато уваги він приділяв проблемам виховання і освіти. В. І. Ленін вказував, що широке залучення жінок до капіталістичного виробництва підвищує їх економічну і політичну роль у суспільстві, але нестримна експлуатація веде до погіршення їхнього здоров'я, перешкоджає повноцінному фізичному розвитку і вихованню дітей.

Саме тому в основних партійних документах, які склалися за активної участі В. І. Леніна, ставились завдання захисту материнства і дитинства та створення системи суспільного дошкільного виховання. У Програмі РСДРП, прийнятій II з'їздом партії 1903 р., вперше в історії світового робітничого руху висунуто такі вимоги:

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 430.

² Там же, с. 321.

«6. Заборони жіночої праці в тих галузях, де вона шкідлива для жіночого організму; увільнення жінок від роботи протягом чотирьох тижнів до і шести тижнів після пологів, зі збереженням заробітної плати у звичайному розмірі за весь цей час.

7. Влаштування при всіх заводах, фабриках та інших підприємствах, де працюють жінки, ясел для немовлят і малолітніх дітей; увільнення жінок, що годують дитину, від роботи не рідше ніж через три години, на час не менший як півгодини»¹.

Перемога соціалістичної революції в Росії дала змогу підійти до вирішення завдань суспільного дошкільного виховання як невід'ємної частини всієї системи народної освіти. У Програмі РКП(б), прийнятій на VIII з'їзді в 1919 р., було поставлене завдання створення «сітки дошкільних закладів: ясел, садків, дитячих захистків і т. п., з метою поліпшення громадського виховання і розкріпачення жінки»². В. І. Ленін, назвавши ці заклади «паростками комунізму», визначив їх принципово важливу роль у соціалістичному суспільстві. Дошкільні виховні установи набули в СРСР широкого розвитку. Дитячі садки і ясла надають працюючим матерям реальні можливості брати активну участь у суспільному житті, вносять великий вклад у формування майбутніх будівників комунізму. Відповідно до вікових особливостей дітей тут реалізуються завдання комуністичного виховання, всебічного гармонійного розвитку особистості.

Важливу роль відіграють дошкільні заклади в підготовці дітей до навчання в школі.

§ 2. КОРОТКИЙ НАРИС РОЗВИТКУ ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

На ранніх етапах історії людства за первісного ладу основним засобом підготовки дітей до життя були ігри з примітивними іграшками, що відображали мисливське і трудове знаряддя, наслідування занять дорослих.

Засобом морального виховання був фольклор (казки, легенди, прислів'я і приказки), що передавав новим поколінням правила і норми поведінки в різних життєвих ситуаціях.

В античній Греції з'явилися зачатки педагогічної теорії, в якій були вже ідеї виховання дітей дошкільного віку в сім'ї. Найбільшої слави зажили спартанська й афінська системи виховання, що істотно відрізнялися своїми цілями і засобами. У Спарті, військовій рабовласницькій державі, вони визначались завданнями виховання майбутніх громадян-воїнів. Суспільна мораль вимагала з раннього віку виховувати дітей сміливими, загартованими, невибаг-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 8-е вид., т. 1. К., 1978, с. 63.

² Там же, 7-е вид., ч. 1. К., 1959, с. 392.

ливими в їжі та одязі, які не знали, що таке плач і свавілля. З прагненням мати в майбутньому здорових дітей була пов'язана і та увага, яка приділялась фізичному вихованню дівчаток і дівчат.

В Афінах діти рабовласників проводили час в основному в ізольованій жіночій частині будинку. Вони діставали більш зніжене виховання, ніж спартанці. З рук годувальниці дитина потрапляла в руки педагога (від двох слів «пайдос» — дитина і «аго» — веду за руку), часто з рабів, уже не здатних до фізичної праці.

Для спартанської і афінської систем, при всіх відмінностях, загальним було виховання презирства до рабів і фізичної праці, погляд на освіту як монополію вільних людей.

У формуванні основ педагогічної теорії особливе значення мали погляди видатних філософів Стародавньої Греції Платона і Арістотеля.

Платону (427—347 рр. до н. е.) належить визначення найважливіших понять, таких як суть виховання і навчання, співвідношення суспільного укладу і виховання. Він висунув ідею державної системи виховання дітей вільних громадян з раннього віку. Платон вказав на гру як важливий засіб виховання, визначив основні вимоги до осіб, які займаються вихованням дітей.

Арістотель (384—322 рр. до н. е.) сформулював ідею гармонійного розвитку особистості, який охоплював фізичне, розумове і моральне виховання. Велике значення він надавав природовідповідності виховання. Дошкільний період Арістотель виділяв як особливий і важливий етап у формуванні особистості. В цей період поряд з різноманітними іграми слід, на його думку, використати розвивальні розум оповідання, а починаючи з п'ятирічного віку цілеспрямовано готувати дітей до школи.

Важливу роль у формуванні основ теорії дошкільного виховання відіграв перший в історії педагогіки спеціально педагогічний трактат, написаний римським педагогом Марком Фабієм Квінтіліаном (42—118), «Про виховання промовця». Ця праця охоплює широке коло проблем, серед яких є й питання дошкільного виховання.

Квінтіліан підкреслював важливість впливу навколишнього середовища на формування початкових уявлень у дітей і вказував на шкідливий, розтлінний вплив сучасного йому суспільства.

Говорячи про виховання дітей до школи, Квінтіліан звертається до батьків, годувальниці та педагога. Від годувальниці, крім фізичного здоров'я, вимагається висока моральність і добра, правильна мова. Вибір педагога — дуже складна справа, оскільки від нього дитина одержує і знання про світ, і уявлення про норми моралі.

Квінтіліан вважав можливим проводити до школи систематичні заняття з дітьми. Однак при цьому обсяг повідомлюваних знань не повинен бути широким, методика їх передачі має створювати у дітей радісні переживання, викликати інтерес, «щоб дитина не зненавиділа навчання, полюбити яке не мала ще часу».

У період феодалізму величезний вплив на виховання дітей справляла католицька релігія, яка твердила, що кожна людина несе в собі гріховне начало. Перемогти цю гріховність можна, згідно з церковним вченням, лише перетворенням земного життя в підготовчий етап до життя загробного. Щоб заслужити майбутнє райське блаженство, людина мусить жити в повному підкоренні приписам церкви і постійному страху божому, займатися умертвінням плоті.

З ранніх літ слід придушувати в дітях прагнення до пустощів, земних радощів, ігор та розваг і приборкувати подібні вияви суворими заходами; зокрема фізичним покаранням. Католицька церква вороже ставилась до античної культури, як створеної язичниками.

У XIV—XVI ст., в епоху Відродження, суспільна думка знову звертається до людини, стає гуманною (humanus — людський), закликає відродити античну цивілізацію — культуру, мистецтво, науку. Змінюються й погляди на дитину, яку гуманісти розглядають як природну істоту, яка має право на радісне життя, фізичний розвиток, ігри, інтелектуальні заняття. Проте гуманізм епохи Відродження мав аристократичний характер, захищав інтереси дітей тільки привілейованої частини суспільства, а діти народу продовжували виховуватись під гнітючим впливом церкви.

У працях перших соціалістів-утопістів Томаса Мора (1478—1535) «Утопія» і Томмазо Кампанелли (1568—1639) «Місто Сонця» виражено думки про досконале людське суспільство, вільне від експлуатації, злиднів і класової нерівності. В описаних Т. Мором і Т. Кампанеллою ідеальних державах введено суспільне виховання всіх дітей дошкільного віку. Велика увага приділяється їхньому фізичному розвитку, навчання проходить в іграх з широким використанням наочності.

Вчення

**Яна Амоса Коменського
про материнську школу**

Великий слов'янський педагог Ян Амос Коменський (1592—1670), який започаткував розвиток наукової педагогіки, приділяв велику увагу вихованню дітей дошкільного

віку. Ян Коменський належав до релігійної общини Чеських братів, що виступала проти католицької релігії та феодального пригноблення і об'єднувала народні маси Чехії. Він був людиною віруючою, проте в його світогляді переважали елементи стихійного матеріалізму. Він відкидав церковні вигадки про гріховність людини. Вважав, що людина як істота природна перебуває в постійному розвитку. Ян Коменський підкреслював, що завдяки вихованню «з будь-якої дитини можна зробити людину».

Грунтуючись на принципі природовідповідності, який він розумів як універсальність, загальність законів розвитку природи і людини, Я. А. Коменський розробив вікову періодизацію. Характеризуючи періоди розвитку людини (дитинство, отрочество, юність, змужнілість), він приділяв особливу увагу першому з них, який триває 6 років. Ян Коменський вважав, що в цей період, коли відбувається посилений фізичний ріст і розвиток органів чуттів, молодші діти

попийні виховуватись у материнських школах, сім'ї, керовані мудрими матерями, які мають педагогічні здібності і люблять своїх вихованців. Спеціальна праця Я. Коменського про виховання дітей дошкільного віку «Материнська школа» була першою в світі програмою і посібником з дошкільного виховання. Ян Коменський закликав старанно турбуватись про здоров'я і фізичний розвиток дітей. Він дав ряд важливих і цінних вказівок про спосіб життя в період вагітності, спираючись на народний досвід і тогочасну медицину, запропонував конкретні рекомендації, як доглядати за новонародженим, про їжу і одяг для нього, режим тощо. Дітям, писав Ян Коменський, потрібно створити умови для фізичного розвитку. Не варто без потреби обмежувати їх рухливість, а, навпаки, розвивати в них навички тримати голову, сидіти, брати, згинати, згортати, складати і т. д. Оволодіння цими та іншими навичками і вміннями має відбуватися неодмінно у формі гри, вона — основний засіб розвитку дітей.

Я. А. Коменський вважав, що засвоєння моральних норм тісно пов'язане з релігійним вихованням, але метою повинна бути не підготовка до служіння богу, а відповідність морального обличчя людини реальним умовам і потребам суспільства. Цінними були рекомендації Я. А. Коменського щодо виховання таких якостей, як прагнення до діяльності, любов до праці, правдивість, охайність, ввічливість та ін.

Видатний педагог проголошував принцип помірної і розумної дисципліни, пропонуючи впливати на дітей особистим прикладом, розумними настановами, умовлянням, осудом. Фізичні покарання він вважав можливим застосовувати лише у виняткових ситуаціях.

З моральним вихованням у Я. Коменського тісно пов'язувалось трудове, яке передбачало не тільки формування трудових навичок, відповідних певному вікові, а й виховання любові, звички до праці. Дошкільне дитинство Ян Коменський розглядав як період підготовки до дальшого систематичного навчання в школі. Він вважав, що материнська школа покликана сприяти нагромадженню дітьми конкретних уявлень, і докладно накреслив досить широке коло елементарних знань про навколишній світ, які мусить опанувати дитина дошкільного віку. Так, у галузі природознавства до сьомого року дитина повинна знати, що таке вогонь, повітря, вода і земля, дощ, сніг, лід, олово, залізо та ін., розрізняти сонце, місяць, зірки, знати, коли дні довгі і коли короткі. В галузі математики дитина має навчитись лічити до 20, знати числа парні і непарні, розуміти, що 7 більше 5, а 15 більше 13; засвоїти поняття «довгий», «короткий», «широкий», «вузький», знати основні фігури — коло, квадрат, хрест, основні міри довжини і об'єму — крок, лікоть, чверть. Географічні відомості передбачали розуміння того, що таке місто, село, поле, сад, знання назви свого села чи міста. Крім того, дитині слід знати пори року, розуміти терміни «година», «день», «тиждень», «місяць», «рік».

Рекомендуючи матерям розвивати пам'ять і мислення дітей, Я. А. Коменський пропонував у доступній формі ознайомлювати їх

з початками історії, економіки, політики, суспільними відносинами. Він радив не тільки впливати на пам'ять дитини, а й головним чином розвивати в неї осмислене сприймання і розуміння явищ навколишнього світу.

Багато положень Яна Амоса Коменського — про фізичне виховання, розвиток мови і мислення, про виховання моральних якостей — стали важливим вкладом у розвиток світової педагогіки. Видатна праця Я. А. Коменського «Материнська школа», написана майже три з половиною століття тому, була першою і блискучою спробою створити теорію дошкільного виховання, яка поклала початок продуманій і організованій роботі з маленькими дітьми відповідно до їхніх вікових особливостей.

Школа
для малолітніх дітей
Г. Песталоцці

Великий внесок у розвиток теорії дошкільного виховання зробив видатний швейцарський педагог-демократ Генріх Песталоцці (1746—1827). Він жив у період руйнування

феодальних суспільних відносин і переходу до капіталізму, бачив широке зубожіння народу і розпад старих моральних норм. Думаючи про поліпшення становища народу, Г. Песталоцці вважав, що мети можна досягти внаслідок правильного виховання і загальної освіти. Утопічність його поглядів полягала в ілюзорній вірі в те, що освіта сама по собі гарантує народним масам краще життя.

Г. Песталоцці вважав, що кожній дитині притаманні одвічно закладені задатки, які прагнуть до розвитку. Керуючись принципом природовідповідності, він вимагав від педагога враховувати вікові можливості та своєрідності дітей. Г. Песталоцці одним з перших прагнув будувати процес навчання з огляду на закономірності психічного розвитку дітей. Зважаючи на особливості дитячого сприймання, він запропонував поступово переходити в процесі навчання від елементів до цілого, від близького до далекого, від простого до складного, дотримуючись при цьому безперервності і послідовності.

Перед системою виховання Г. Песталоцці ставив завдання гармонійного — фізичного, трудового, морального і розумового розвитку всіх дітей. Він запропонував систему «елементарної гімнастики», основаної на типових для дитини природних рухах, висунув цікаву ідею створення «азбуки вмінь», наступним розвитком якої мала стати «індустріальна гімнастика». Ця гімнастика, на його думку, підготує дітей до трудової діяльності, зокрема на виробництві.

Моральне виховання, розвиток діяльної любові до навколишніх людей посідають провідне місце в системі Г. Песталоцці. Засобами морального виховання є, по-перше, поширення доброзичливого, любовного ставлення дитини до найближчого оточення на дедалі ширше коло людей, явищ, предметів і, по-друге, власний позитивний досвід дітей (необхідність поступитись і чимось пожертвувати заради інших, виявити певні зусилля тощо), нагромаджений ними з допомогою педагогів. На основі такого досвіду вправляють у моральних вчинках дитина вчиться поступатися особистими інтересами, діставати задоволення від усвідомлення того, що допомогла іншим.

У галузі розумового виховання Г. Песталоцці належать два надзвичайно важливих положення, які багато в чому визначили його значення в історії педагогіки. Першим було доведення і пропаганда необхідності якнайширшого застосування наочності в процесі навчання. Вихідним моментом пізнання Г. Песталоцці вважав почуттєве сприймання і обстоював необхідність формувати в дітей культуру спостереження. Кількість, форма і слово (назва) характерні для всіх предметів, є найпростішими елементами, тому дитині слід передусім навчити лічити, виміряти, говорити. Г. Песталоцці розробив методику початкового навчання дітей рідної мови, лічби і вимірювання, спростивши її так, що будь-яка селянка могла нею скористатися в заняттях із своїми дітьми. Запропоновані ним різноманітні дидактичні матеріали з часом набули значного поширення.

Другим важливим положенням Г. Песталоцці була ідея про розвивальне навчання, тобто таку побудову процесу навчання, яка веде не тільки до нагромадження відомостей, а й розвитку здібностей дітей, готує їх до майбутньої самостійної діяльності. Ця ідея виявилась дуже плідною і набула дальшого розвитку у працях багатьох педагогів.

Головним і найкращим вихователем Г. Песталоцці вважав матір. Надаючи величезного значення початковому сімейному вихованню і турбуючись про його правильний напрям, він узяв активну участь у складанні спеціального посібника «Книга матерів, або Керівництво для матерів, як їм навчити дітей спостерігати і говорити». Матеріали книги покликані були допомогти матері розширити і впорядкувати уявлення дитини про навколишній світ.

За всієї обмеженості і утопічності суспільно-політичних поглядів Г. Песталоцці його гаряча любов до народу, просвітительська діяльність і висунуті ним ідеї справили значний вплив на розвиток світової педагогічної думки.

**Школа
для маленьких дітей
Р. Оуена**

Роберт Оуен (1771—1858) належав до видатних соціалістів-утопістів. Він різко засудив капіталістичний лад і проголосив необхідність встановити суспільну власність

на засоби виробництва.

Р. Оуен успішно здійснив першу спробу суспільного дошкільного виховання дітей робітників. Будучи управителем, а потім співвласником паперопрядильної фабрики в Нью-Ланарку (Шотландія), Р. Оуен здійснив ряд заходів для полегшення життя робітників: скоротив робочий день до 10,5 годин (замість 14—16), заборонив приймати на роботу дітей до 10 років, збільшив заробітну плату, побудував нові будинки. Велику увагу він приділяв формуванню нових людей, вільних від пороків капіталістичного ладу. Цій меті мав відповідати організований ним у Нью-Ланарку «Новий інститут для створення характеру», в який входили: ясла (для дітей від 1 до 3 років), «школа для маленьких дітей (3—5 років), початкова школа (5—10 років). У «Новому інституті» проводились також заняття для працюючої молоді, влаштовувались лекції і культурні розваги для робітників та їхніх сімей.

Дошкільні заклади обслуговували до 300 дітей. Заняття проводились у спеціально відведених, красиво оформлених приміщеннях і на майданчику для ігор. Організація таких закладів мала дві мети: по-перше, матері-робітниці увільнялись від турбот про своїх дітей під час роботи, по-друге, Р. Оуен намагався якомога раніше захистити дітей від поганого впливу навколишнього середовища. Велика увага приділялась вихованню чесності, правдивості, ввічливості, духу колективізму. Для розвитку в дітей добрих манер і смаку їх одягали в красиві національні шотландські костюми або вільне плаття, що нагадувало староримську туніку, вчили танців і пісень.

Більшу частину дня вихованці проводили в іграх на повітрі. Під час ігор вихователі звертали увагу дітей на навколишню природу, в приміщенні з ними вели невимушені бесіди, проводилось ознайомлення з предметами обстановки, їхнім призначенням. Під час бесід і занять широко використовувалась наочність. До початкової школи дітей не вчили читання, оскільки Р. Оуен був проти раннього читання книжок. Він вважав, що невимушені бесіди, спостереження в природі, ознайомлення з предметами і явищами реального життя є більш ефективними засобами розвитку дітей. Крім того, навчальні книжки того часу мали в основному релігійне забарвлення, а весь напрям виховання в закладах Р. Оуена був безрелігійним.

Особливу увагу Р. Оуен приділяв добору вихователів, головними якостями яких він вважав не освіченість, а любов до дітей, доброту і порядність.

Діяльність Р. Оуена в галузі дошкільного виховання дістала високу оцінку передової громадськості. Ф. Енгельс писав: «В Нью-Ланарку були вперше заведені школи для дітей молодшого віку, придумані Оуеном. До них приймали дітей, починаючи з двох років, і діти так добре проводили там час, що їх важко було забрати додому»¹.

Багатогранна діяльність здобула Р. Оуену гучну славу. Нью-Ланарк відвідували підприємці, державні та громадські діячі. Р. Оуен став європейською знаменитістю. Проте становище робітників в цілому ніяк не поліпшувалось. Переконавшись, що його діяльність не в змозі примусити буржуазію змінити соціальний лад, Р. Оуен став на шлях рішучої критики капіталізму.

Поки Р. Оуен займався своїми філантропічними дослідженнями, він, за словами Ф. Енгельса, «пожинав тільки багатство, похвалу, пошану і славу... Але як тільки він виступив із своїми комуністичними теоріями, справа набрала іншого обороту»².

К. Маркс і Ф. Енгельс високо цінували педагогічні ідеї і суспільно-педагогічну діяльність Р. Оуена. Прогресивні сторони його вчення і педагогічний досвід були охарактеризовані К. Марксом як «зародок виховання епохи майбутнього».

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 194.

² Там же, с. 195.

Дитячі садки
Ф. Фребеля

У другій половині XIX — початку XX ст. в Європі великого поширення набула теорія дошкільного виховання німецького педагога Фрідріха Фребеля (1782—1852).

Педагогічна система Ф. Фребеля була суперечливою. Вона ґрунтувалась на ідеологічній філософії, яка стверджувала зверхність духовного над матеріалістичним. Виховання трактувалось Ф. Фребелем як розвиток у людини чотирьох природних інстинктів: діяльності, пізнання, художнього і релігійного. Мета виховання — виявлення закладеного в дитині божественного начала, притаманного всім людям. Саме таке тлумачення Ф. Фребель дав і принципу природовідповідності. Він вважав, що виховання нічого не дає до того, що дано природою, а лише розвиває закладені в дитині якості.

Разом з тим Ф. Фребель пропагував цінну і важливу думку про нескіпченний рух у природі і про розвиток людини протягом усього життя. Надаючи величезного значення дошкільному вихованню, він вважав гру основним засобом розвитку, показав її велику роль у фізичному й психічному становленні дитини. Беручи до уваги природні особливості дітей, Ф. Фребель вважав, що для задоволення потреб дитини в діяльності і спілкуванні з іншими дітьми необхідно виховувати її в товаристві ровесників. Він дав глибоке педагогічне обґрунтування цієї ідеї і багато зробив для її популяризації та поширення.

Ф. Фребель ввів термін «дитячий садок», який став загальноприйнятим у всьому світі. У цій назві дошкільного закладу, а також і в тому, що виховательку Ф. Фребель називав «садівницею», яскраво виявилась його любов до дітей, заклик до педагогів допомагати дитині рости і розвиватись, висока оцінка означення цілеспрямованого педагогічного впливу.

Видатний педагог поклав початок створенню системи дидактичних ігор і різноманітних занять, зробив методичні вказівки щодо їх проведення. Він значно збагатив практику дошкільного виховання, розробив різноманітні прийоми роботи з дітьми відповідно до їхнього віку. Ф. Фребель докладно показав етапи формування мовлення дітей раннього і дошкільного віку і висунув вимогу про те, щоб ознайомлення з предметом передувало його називанню. Багато цінного було в пропозиціях Ф. Фребеля про роботу дітей з різним матеріалом (паличками, мозаїкою, намистом, соломкою, папером).

Ідеї Ф. Фребеля набули великого поширення, проте прогресивні педагоги критикували їх за надмірну регламентацію діяльності дітей, ускладненість вправ і занять, містичне тлумачення природи дитини.

Значення Ф. Фребеля в історії педагогіки визначається тим, що він сприяв виділенню дошкільної педагогіки в самостійну галузь науки, вперше створивши теорію діяльності дошкільних закладів. Він багато зробив для пропаганди ідеї дошкільного виховання і великого поширення дитячих садків.

Наприкінці XIX — початку XX ст. в зарубіжній дошкільній педагогіці відбуваються значні зміни. У зв'язку з успіхами природ-

ничих наук — біології, фізіології і на їх основі психології — продовжується дальший розвиток педагогіки та її окремих галузей, зокрема дошкільної педагогіки. Капіталізм вступив у новий — імперіалістичний етап розвитку. Прагнення буржуазії підкорити своєму впливові всі сфери суспільного життя приводить до того, що педагогіка стає об'єктом пильної уваги буржуазних ідеологів. Гучно оголошуючи педагогіку безпартійною і надкласовою, ідеологи капіталізму намагались обґрунтувати класові відмінності в суспільстві нібито природними відмінностями людей. Доводячи, що можновладці стали такими не внаслідок економічних причин, а завдяки природній перевазі над іншими, чимало буржуазних педагогів поширювали ідеї спонтанного розвитку особистості дитини в процесі вільного самовиховання і самонавчання, проповідували відмову від керівної ролі вихователя, обмежуючи його роль створенням відповідних умов і можливостей для саморозвитку дітей.

Порівняно значного поширення набули в цей період дитячі садки, що увільнювали жінок-матерів, які дедалі більше включались у процес капіталістичного виробництва, від догляду за дітьми і планомірно виховували дітей в дусі норм буржуазної моралі.

У галузі суспільного дошкільного виховання періоду імперіалізму особливо виділяється визначний італійський лікар-психіатр і педагог Марія Монтессорі (1870—1952). В заснованих нею будинках дитини, що охоплювали дітей дошкільного віку, здійснювалась своєрідна система виховання. Від вихователя вимагалось, не втручаючись у процес розвитку дитини, лише організувати обстановку, що сприяла б її самовихованню. Однак при цьому вплив вихователя зберігався безумовно і безперечно. Насамперед діти виховувались у чітко вираженому релігійному дусі, на якому будувалось все моральне формування. Використовувались спеціальні вправи для вироблення слухняності. Заперечення колективних форм діяльності, заняття з кожним окремо вели до виникнення у дітей різко індивідуальних рис.

Розумове виховання М. Монтессорі, по суті, підмінила вихованням органів чуттів, для чого розробила відповідний дидактичний матеріал. В основу занять покладено матеріали і вправи, взяті з практики роботи з розумово відсталими дітьми. Система вправ спрямована на вироблення у дітей певних умінь і навичок: розрізняти предмети за формою, масою і кольором, розпізнавати різноманітні звуки і запахи. Цікаві й цінні зокрема, ці вказівки застосовувались дуже педантично і надто деталізовано, що замість широкого розвитку особистості призводило до дресирування різних почуттів. Позбавлені будь-якого елемента гри і фантазії, ці вправи перетворювались на нудну механічну працю, негативно позначались на розумовому розвитку дітей.

Таке бездуховне, практичне виховання, присмачене релігійністю, повністю відповідало потребам буржуазії. Н. К. Крупська підкрес-

лювала: «І флеберівські і монтезорівські дитячі садки наскрізь пройняті духом буржуазного патріотизму, повністю сприяють вихованню підростаючого покоління в напрямку, що диктується владою поміщиків і капіталістів їх країни»¹.

Пілдавши глибокій і ґрунтовній критиці відірвану від життя індивідуалістичну педагогіку М. Монтезорі, прогресивна педагогіка взяла на озброєння деякі її цінні знахідки. Це особливо стосується різноманітних дидактичних матеріалів і методів використання їх у сенсорному вихованні.

§ 3. РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОГО ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В РОСІЇ

Державна централізація Росії, яка особливо посилилась при царюванні Петра I, привела до необхідності надати державного характеру опікуванню багатьох безпритульних дітей. У 1706 р. було відкрито перший «будинок для підкидьків», або, як їх ще називали, ганебнонароджених дітей. Указом Петра I при деяких монастирях були відкриті своєрідні виховні будинки. У другій половині XVIII ст. організовуються державні притуки для безпритульних у Петрограді і Москві. 1763 р. відкривається виховний будинок у Москві, філіали якого пізніше починають діяти і в інших містах.

У притулках і виховних будинках була надто висока смертність, особливо серед немовлят. Так, у Московський виховний будинок у 1764 р. було прийнято 524 немовлят, з них померло 424; в 1767 р. — відповідно 1089 і 1073. Подібна картина була характерна для закритих виховних закладів Росії аж до Жовтневої революції. Навіть у 1906 р. в Рязанському земському притулку смертність немовлят становила 77,8%, у Мінському — 77,9%. У Московському виховному будинку, за офіційними звітами 1907—1910 рр., смертність немовлят коливалась від 30 до 40%. На думку сучасників, ці дані були явно занижені. Причини цього явища корінилися у соціальному укладі, у відсутності турботи держави про дітей трудящих.

Найбільш повно причину смертності в цих установах — у виховних будинках, притулках — пояснює термін «госпіталізм», яким користувалися в педіатрії. Він охоплює весь комплекс тих шкідливих явищ, яких зазнавали діти у закритих приміщеннях, як лікувальних, так і тих, що призначалися для опікування. Діти помирили головним чином від інфекційних захворювань, різних розладів органів травлення, викликаних неповноцінним штучним годуванням, скупченістю, поганими гігієнічними умовами. А ті, що вижили, слабо розвивались фізично: відставали в рості і масі, відзначались зниженим імунітетом, високою захворюваністю.

Для таких дітей був характерний так званий психічний госпіталізм, що проявлявся в таких явищах: загальна млявість, малорухливість, пізній розвиток рухів (нерідко діти починали ходити май-

¹ Круппська Н. К. Пед. твори, т. 6. К., 1965, с. 327.

же в 2 роки). Зафіксовано різке відставання у розвитку мови — до 3 років вони говорили тільки деякі слова. У них переважав емоційно пригнічений стан, помічалися зайві рухи у вигляді автоматичних похитувань головою, тулубом або рукою. Іноді дітям був властивий стійкий прояв різних страхів або інших нав'язливих станів, які свідчили не тільки про відставання психічного розвитку, а й про його порушення.

Як показали пізніші дослідження, однією з основних причин госпіталізму була відсутність умов, необхідних для нормального розвитку вищої нервової діяльності, обмеження виховання годуванням і примітивним доглядом. Закритим дитячим закладам бракувало необхідних природних виховних засобів, які з усіх сторін оточують дитину в сім'ї.

Малоефективною виявилась і система патронування, тобто передача дітей на виховання в сім'ю з виплатою невеликої державної допомоги. За даними Московського виховного будинку, з 1772 р. за 15 років на патронування було віддано понад 9 тис. дітей, до кінця ж цього строку в живих залишилася лише 1 тисяча.

З XVIII ст. починає складатись російська дошкільна педагогіка. У розвитку вітчизняної науки, зокрема педагогічної, особливе місце належить видатному вченому Михайлу Васильовичу Ломоносову (1711—1765). У праці «Про збереження і розмноження російського народу» він висунув програму соціальних, медичних і педагогічних заходів, необхідних для зміцнення і розвитку нації. М. В. Ломоносов вважав обов'язковим поліпшити економічне становище селян, зменшити поміщицьку сваволю, організувати медичну допомогу породіллям, для чого налагодити навчання акушерок, проводити «повивальні бабські з'їзди», готувати вітчизняних лікарів. Різко виступив він проти поширеного церковного звичаю хрестити дітей в холодній воді. «Невігласам попам фізику тлумачити немає потреби... Упертих попів, котрі хочуть насильно хрестити холодною водою, вважаю я катами тому, що бажають після родин і хрестин невдовзі й похорону для свої ж користі». Для боротьби з народним неучтвом і забобонами М. В. Ломоносов рекомендував видавати книжки про народне здоров'я і поширювати їх серед людей.

Важливу роль у розвитку російської педагогіки відіграв відомий державний діяч другої половини XVIII ст. І. І. Бецкої (1707—1795). За його проектом вперше в Росії були відкриті виховні будинки і розроблені для них різні настанови.

Великий інтерес становив трактат М. І. Новикова (1744—1818) «Про виховання і настановлення дітей», в якому були глибоко розкриті питання розумового і морального виховання, емоційного розвитку.

К. Д. Ушинський про дошкільне виховання

Величезний вплив на розвиток дошкільного виховання в Росії мав великий російський педагог Костянтин Дмитрович Ушинський (1824—1870). В основу його педагогічної системи був покладений принцип народності, згідно з яким виховання і навчання підростаючого покоління повинні виходити з

умов історичного розвитку, насущних потреб народу. «Виховання, — писав К. Д. Ушинський, — якщо воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним»¹. К. Д. Ушинський підкреслював, що тільки створена народом або заснована на народних началах педагогічна система виховання має дійову силу і може виховати справжнього патріота.

У видатній праці «Людина як предмет виховання» К. Д. Ушинський висунув і обґрунтував важливе положення про необхідність обов'язкового врахування вікових та психологічних особливостей кожної дитини. «Якщо педагогіка бажає виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна *передусім пізнати її* також в усіх відношеннях», — писав він².

Створюючи на основі науково-психологічних даних теорію дитячої гри, К. Д. Ушинський показав її виховально-освітнє значення. Він вважав, що в психологічному житті дитини велику роль відіграє уява, яка найповніше реалізується в грі. «У грі ж дитина, — писав К. Д. Ушинський, — зріюча уже людина пробує свої сили і самостійно розпоряджається своїми ж творіннями»³. Він показав, як впливають на характер і зміст ігор соціальне середовище і вік дітей, як в іграх пізнаються основи суспільних відносин. Особливого значення надавав він народним іграм, вбачаючи в них чудовий і могутній виховний засіб. Висловлені К. Д. Ушинським думки про дитячу гру стали важливим вкладом у російську і світову дошкільну педагогіку.

Багато місця в роботі з дітьми дошкільного віку К. Д. Ушинський відводив ознайомленню з природою, естетичному і моральному вихованню. Він вважав, що лише завдяки моральному вихованню дитина стає людиною. В розумовому вихованні К. Д. Ушинський утверджував необхідність опори на наочність з огляду на конкретність, образність дитячого мислення. На його думку, твори для дітей мають відзначатися простотою викладу, ясністю і високою художністю. Цим вимогам повністю відповідали його власні твори. Багато оповідань з написаної ним книги «Рідне слово» використовуються і нині для читання і розповіді дітям дошкільного віку.

К. Д. Ушинський піддав ґрунтовній критиці систему Фребеля і практику роботи фребелівських дитячих садків за надмірну регламентацію життя дітей, придушення самостійності й активності в іграх і відсутність у дитини можливості побути на самоті. К. Д. Ушинський ставив високі вимоги до особистості «дитячої садівниці», справедливо вважаючи, що вона покликана любити дітей, бути відданою своїй справі і всебічно освіченою.

Високо оцінюючи достоїнства суспільного виховання, К. Д. Ушинський все ж найбільш природним середовищем для виховання дошкільників вважав сім'ю і в цьому зв'язку визначив завдання родинного виховання дітей, а також права і обов'язки батьків, звернувши особливу увагу на роль матері.

¹ Ушинський К. Д. Собр. соч., т. 2. М. — Л., 1948, с. 160.

² Там же, т. 8. М. — Л., 1950, с. 23.

³ Там же, с. 439.

Перші дитячі садки в Росії

Перші дитячі садки в Росії з'явилися в 60-х рр. XIX ст. за ініціативою приватних осіб, благодійних і філантропічних товариств, деяких передових земств. Було їх мало, і за поодиноким винятком усі вони були платними. Держава не брала участі в їх організації. Плата за відвідування приватних дитячих садків була дуже високою, час перебування в них обмежувався здебільшого чотирма годинами, тому їх послугами могли користуватися тільки заможні батьки. Напряму виховної роботи і добір персоналу цілком залежали від осіб, які утримували дитячі садки.

Перший безплатний, так званий народний дитячий садок для дітей нижчих верств населення було відкрито 1866 р. при благодійному «Товаристві дешевих квартир» у Петрограді. Заняття в ньому, як і в інших дошкільних закладах, проводились за системою Фребеля.

З'явилося і кілька дитячих садків, де на основі принципових висловлювань видатних російських учених і педагогів велись пошуки нових шляхів дошкільного виховання. Наприклад, уже в 60-ті рр. XIX ст. велику експериментальну роботу здійснювали в Петрограді в дитячому садку подружжя Я. М. і А. С. Симоновичів.

В цілому розвиток дошкільних закладів у Росії відбувався дуже повільно. У державному бюджеті Російської імперії на 1913 р. статтею «Заняття з дітьми дошкільного віку» передбачались витрати в середньому на одну дитину-дошкільника в розмірі 1 коп. за рік. До жовтня 1917 р. в країні було всього близько 280 дитячих садків, зосереджених у великих містах, з них 250 — платні.

Таке становище дошкільних закладів у дореволюційній Росії цілком закономірне. Перед ними не ставилось завдання організувати виховання дітей широких народних мас. Уряд розглядав дитячі садки лише як заклади для допомоги буржуазному сімейному вихованню чи для опікування сиріт.

В. І. Ленін, говорячи про дитячі садки і ясла в буржуазному суспільстві, так схарактеризував причини їх жалюгідного становища: «Ці засоби не нові, вони створені (як і всі взагалі матеріальні передумови соціалізму) великим капіталізмом, але вони лишалися при ньому, по-перше, рідкістю, по-друге, — що особливо важливо — або торгашескими підприємствами, з усіма гіршими сторонами спекуляції, наживи, обману, підробки, або «акробатством буржуазної благодійності», яку кращі робітники по справедливості ненавиділи і зневажали»¹.

Дошкільне виховання в Росії існувало і розвивалось лише завдяки ентузіазму педагогів, серед яких слід виділити А. С. Симонович, Є. М. Водозову, Л. К. Шлегер, Є. І. Тихєєву.

А. С. Симонович

Видатний діяч суспільно-педагогічного руху 60-х рр. XIX ст. Аделаїда Семенівна Симонович (1840—1933), попередньо ознайомившись з роботою дитячих садків Швейцарії, в 1866 р. разом з чоловіком відкрила в Петрограді для дітей інтелігенції платний дитячий садок і почала

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 23.

видавати перший в Росії журнал з дошкільного виховання «Дитячий садок». Вивчаючи особливості дітей, вона переконалась у неможливості правильного виховання за системою Фребеля і звернулась до ідеї народного виховання, запропонованої К. Д. Ушинським.

А. С. Симонович вважала, що до 3 років діти повинні виховуватися в сім'ї за активної участі матері, а у віці від 3 до 8 років родині має допомагати дитячий садок.)

Розглядаючи дитячий садок як «з'єднувальну ланку між сім'єю і школою», вона вважала, що він повинен готувати дітей до шкільного навчання. На її думку, заняття в дитячому садку мають відбуватися у формі гри. У старшому дошкільному віці вводиться більш систематична підготовка до школи в спеціальному елементарному класі. Дитина, продовжуючи грати, одночасно звикає до посидливості, ознайомлюється з азбукою, письмом і лічкою. Заняття в елементарному класі слід будувати так, щоб сформувати в дітей радісне передчуття шкільних уроків.

Успіх роботи дитячого садка багато в чому залежить від особистості виховательки, до якої А. С. Симонович ставила високі вимоги. За її словами, «дитяча садівниця» зобов'язана бути освіченою, енергійною, бадьорою, веселою, суворою, але не злопам'ятною, вимогливою, але не прискіпливою. Вона повинна знати природу дітей. На думку А. С. Симонович, від ступеня розумового і морального розвитку «садівниці» залежить характер і напрям дитячого садка.

Визначивши певну систему ігор і занять з дітьми 5—7 років за тижневим розкладом, А. С. Симонович водночас вважала можливим у зв'язку з новими подіями або настроями вихованців йти на деякі відступи від розкладу. Не задовольнившись фребелівською методикою проведення ігор і занять, вона підготувала власні орієнтовні методичні розробки з вітчизнознавства, рухливих ігор і гімнастики, з розповіді, малювання та аплікації, конструювання, вирізування, плетіння та інших видів роботи, вважала необхідним залучати дітей до виконання деяких обов'язків (наприклад, до чергування), привчати до взаємодопомоги й товаришування, до обмеження своїх бажань.

Є. М. Водовозова Єлизавета Миколаївна Водовозова
(1844—1923) була послідовницею
К. Д. Ушинського в галузі дошкільної педагогіки. В праці «Розумове і моральне виховання дітей від першого вияву свідомості до шкільного віку» вона піддала критиці систему Фребеля, переконливо показала її недоліки і запропонувала батькам та працівникам дитячих садків свої оригінальні розробки для проведення ігор і занять з дітьми.

Є. М. Водовозова написала ряд книжок для дітей, які часто перевидавались. Її книгою «Життя європейських народів» за відмінне навчання в гімназії був нагороджений Володя Ульянов.

У своїй педагогічній системі Є. М. Водовозова послідовно проводила принцип народності, сформульований К. Д. Ушинським. Добір

ігор і планування занять вона здійснювала так, щоб життя дітей було цікавим і змістовним, будувалось в дусі російських традицій, пробуджувало й задовольняло інтерес до навколишнього. Цій меті служували і рекомендовані нею програми прогулянок, екскурсій та спостережень, творчої діяльності, фізичних вправ, рухливих народних ігор, посильної праці дітей та ін. Причому всі заняття були побудовані в поступово ускладнювальній системі.

У програмах Є. М. Водовозової велике місце відводилось розумовому і моральному вихованню. Приділяючи багато уваги спілкуванню з природою як засобів розумового розвитку, вона включила в його зміст ознайомлення з навколишнім життям, з працею і побутом народу. Її ідеал людини сформувався під впливом прогресивних ідей 60-х рр. Рекомендації з морального виховання були спрямовані на формування в дітей працьовитості, вміння керувати власними бажаннями.

Соціальні і педагогічні погляди Є. М. Водовозової були прогресивні для свого часу, а її праця «Розумове і моральне виховання дітей» стала одним з основних посібників при підготовці вихователів дитячих садків у Росії.

Л. К. Шлегер

Педагогічна діяльність Луїзи Карлівни Шлегер (1813—1942) розпочалась у 1882 р., а з 1905 р. вона стала активним учасником товариств «Сетлемент» та «Дитяча праця і відпочинок», які проводили виховні заходи для дітей московської бідноти. На робітничій околиці Москви був відкритий дитячий садок, в якому Л. К. Шлегер та інші члени товариства працювали безплатно. Вони переглянули фребелівський матеріал, зробили основою виховної роботи так званий план життя дітей, в якому віддали данину поширеній на той час теорії вільного виховання, надавши дітям повної свободи в іграх та заняттях. Проте незабаром вони були змушені встановити елементи організованого впливу на дітей, а потім ввели так звані запропоновані заняття і обов'язкові заняття за планом виховательки, фактично перейшовши до планування роботи народного дитячого садка. Разом з тим виховна робота не об'єднувалась якою-небудь єдиною програмою або метою.

В ряді праць Л. К. Шлегер («Матеріали для бесід з маленькими дітьми», «Практична робота в дитячому садку» та ін.) є цінні поради з методики організації бесід з дошкільниками, вивчення дітей, індивідуальної роботи, застосування спеціальних вправ для розвитку органів чуттів. Л. К. Шлегер помітно вплинула на розвиток теорії дошкільного виховання. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції вона брала активну участь у розвитку теорії і практики радянського дошкільного виховання.

Є. І. Тихеева

Єлизавета Іванівна Тихеева (1867—1943) почала займатись проблемами дошкільного виховання з 1907 р. В 1913—1917 рр. вона керувала дитячим садком Петроградського товариства сприяння дошкільному вихованню та його шкільною комісією. Є. І. Тихеева була послідовником і пропагандистом ідей К. Д. Ушинського й особливу увагу приділяла

підготовці дітей до школи, погодженню і наступності програм дитячого садка і початкової школи.

До революції Є. І. Тихєєва, як і багато представників ліберально-буржуазної педагогіки, сподівалась переконати уряд в необхідності реформ у галузі народної освіти, і це зумовило обмежений характер її суспільно-педагогічних поглядів. У працях («Рідна мова і шляхи до її розвитку», «Сучасний дитячий садок, його значення і обладнання», «Будинки дитини в Римі, їх теорія і практика» та ін.) вона розвивала свою теорію дошкільного виховання, піддавши при цьому обгрунтованій критиці систему М. Монтесорі. Є. І. Тихєєва вважала, що на відміну від будинків дитини атмосфера в дитячому садку має бути радісною, а це можливо за широкого використання гри, живої мови і колективних форм роботи.

На противагу прихильникам теорії вільного виховання вона твердила, що провідна роль у розвитку дитини належить заняттям, організованим відповідно до плану; передбачала необхідність використання програми, яка б давала напрям виховально-освітній роботі, в загальних рисах визначаючи її зміст та форми і озброюючи виховательку перспективою, яка не регламентує її в деталях. Високі вимоги ставила Є. І. Тихєєва до особистості виховательки. Вона вважала, що вихованцям у дитячих садках слід щоденно давати гарячі сніданки, що в кожного дитячого садка має бути своя ділянка (садок чи двір).

Створена Є. І. Тихєєвою система дидактичних матеріалів для розвитку органів чуттів, рекомендації з розумового, морального, естетичного виховання дітей застосовуються в роботі сучасних дитячих садків. Найбільший вклад внесла вона в розробку методик розвитку мовлення. Запропонований нею наочний матеріал і посібники з розвитку мовлення і тепер використовуються в роботі з дітьми дошкільного віку.

Є. І. Тихєєва, як і деякі інші педагоги, не відразу прийняла ідеї соціалістичної революції, проте, захопившись діяльністю Радянської держави в близькій їй галузі виховання, вона однією з перших відгукнулася на заклик Наркомосу і взяла активну участь у будівництві радянської системи дошкільного виховання.

§ 4. РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОГО ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В СРСР

**Питання
дошкільного виховання
в партійних
і державних документах**

З перших днів Радянської влади почалося створення нової, справді народної системи освіти і виховання. Уже 9(22) листопада 1917 р. Декретом ВЦВК і Раднаркому була заснована Державна комісія з освіти, до складу якої входив відділ дошкільного виховання і допомоги дітям. Це означало, що Радянська влада розглядає дошкільне виховання як частину єдиної системи народної освіти і бере на себе турботи про її розвиток. Визнання дошкільного виховання необхідною і складовою частиною всієї систе-

ми народної освіти було не раз підкреслено в багатьох декретах про радянську школу.

У грудні 1917 р. Наркомос опублікував декларацію «Про дошкільне виховання», в якій говорилось, що суспільне (безплатне) дошкільне виховання має починатися з народження дитини і покликане здійснювати її всебічний розвиток.

Незважаючи на дуже важкі умови, пов'язані з інтервенцією і громадянською війною, Комуністична партія приділяла величезну увагу створенню нової, демократичної системи освіти. Прийнята 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) друга Програма партії розглядала дошкільне виховання як одну з «основ шкільної і освітньої справи» і висувала завдання широкого розвитку системи садків і ясел, що повинно сприяти меті «поліпшення громадського виховання і розкріпачення жінки»¹.

Історія радянської системи дошкільного виховання є прикладом успішної реалізації висунутих партією завдань.

У післяжовтєві дні, незважаючи на численні труднощі, розруху і голод, відсутність засобів, обладнання і посібників, а також підготовлених кадрів, у країні повсюдно створювались дошкільні заклади. На кінець 1918 р. в 192 повітах Радянської республіки (більша частина її території ще не була визволена від білогвардійців та інтервентів) працювало близько 400 дошкільних закладів, а в 1920 р. — уже 4723 із загальним охопленням 254 527 дітей. Дошкільна справа порівняно швидко набирала сили, демонструючи великі можливості робітничо-селянської держави.

Відновлення народного господарства в 20-ті рр., наступна індустріалізація і здійснення колективізації сільського господарства в 30-х рр. створили сприятливі умови для розвитку суспільного дошкільного виховання. Широке залучення жінок до соціалістичного виробництва вимагало прискороного розв'язання питань виховання дітей. 27 червня 1936 р. було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР, спрямовану на подання допомоги матерям і розширення мережі дитячих закладів, будівництво пологових будинків, дитячих ясел і садків². Щоб прискорити розвиток мережі дитячих закладів, підприємствам і відомствам передавались у господарче підпорядкування створені при них і щойно відкриті ясла і садки. У системі органів освіти залишались установи для населення, яке не обслуговувалось відомчими садками. Педагогічне керівництво всіма садками здійснював Народний комісаріат освіти.

Усі проблеми дошкільного виховання розв'язувались на науковій основі. Були розроблені нормативи з будівництва, об'єму приміщень, наповнюваності груп, обладнання дитячих садків та ін. Рада Народних Комісарів СРСР 3 травня 1937 р. постановила: «1. Зобов'язати господарські організації і установи, у віданні яких перебувають дитячі садки, додержувати встановлені народними комісаріатами

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 7-е вид., ч. 1. К., 1954, с. 392.

² Див.: Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917—1973 гг. М., 1974, с. 328.

охорони здоров'я і освіти відповідних союзних республік норми будівництва і утримання дитячих садків відносно санітарних правил, об'єму приміщень, обладнання, наочних посібників, харчування і медичного обслуговування дітей»¹.

Внаслідок великих досягнень радянського народу, який завершив до 1940 р. в основному побудову соціалізму, була створена система дошкільного виховання. У країні було вже 245 тис. дитячих садків, які відвідувало понад 1 млн. дітей.

У тяжкі роки Великої Вітчизняної війни, коли вирішувалась доля всіх завоювань соціалізму, Рада Народних Комісарів СРСР приймає постанови (від 9 січня і 10 листопада 1944 р.), спрямовані на дальше розширення мережі та поліпшення роботи дитячих садків.

У післявоєнний період особливе значення мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшення виховання і медичного обслуговування дітей дошкільного віку» (1959).

У 1973 р. Верховна Рада прийняла «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту». За цим законом до дошкільних закладів віднесені дитячі ясла, дитячі садки, дитячі ясла-садки загального і спеціального призначення. Відповідні закони були прийняті в усіх союзних республіках.

Завдання розвитку дитячих садків постійно включаються в народногосподарські плани. У рішеннях усіх партійних з'їздів, на яких приймалися директиви з розвитку народного господарства, відображались і плани вдосконалення дошкільного виховання.

Особлива увага приділяється розвитку дошкільних закладів на селі. З перших років Радянської влади партійні і державні органи, прагнучи створити новий побут у селі і залучити жінку-селянку до суспільної діяльності, спрямовували зусилля кооперативів на відкриття дитячих ясел і майданчиків. Успіхи колективізації сільського господарства привели до створення і зростання дошкільних закладів у колгоспах. У 1954 р. міністерства освіти і охорони здоров'я РРФСР затвердили «Положення про колгоспний дитячий садок».

Важливе значення для розвитку дошкільного виховання на селі має постанова Ради Міністрів СРСР від 17 березня 1973 р. «Про заходи дальшого розвитку мережі дитячих дошкільних закладів у колгоспах», в якій поставлено завдання в найближчі роки максимально задовольнити потреби колгоспників у дошкільних закладах, здійснити заходи щодо розвитку матеріальної бази, поліпшення методичного керівництва і забезпечення дитячих садків кадрами.

Широкий рух за поліпшення суспільного дошкільного виховання дітей у сільській місцевості розгорнувся в ході Всесоюзного огляду колгоспів і радгоспів на кращу організацію суспільного дошкільного виховання, який був організований спільно міністерствами освіти і охорони здоров'я.

У 1976 р. в СРСР налічувалось понад 117 тис. постійних дошкільних закладів, що охоплювали більш як 12 млн. дітей.

¹ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917—1973 гг. М., 1974, с. 328—329.

Охорона материнства і дитинства

У нашій країні здійснюється струнка система державних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для збереження і зміцнення здоров'я жінки і виконання нею найважливішої функції — народження здорової дитини та її виховання.

Основні принципи охорони материнства і дитинства в СРСР були сформульовані в перші роки соціалістичного будівництва. Уже у листопаді 1917 р. був створений Наркомат державного опікування (пізніше Наркомат соціального забезпечення), до складу якого ввійшов відділ охорони материнства і дитинства. 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р. за новим стилем) цей наркомат видав декрет про створення особливої колегії для розробки питань і проведення невідкладних заходів щодо охорони і забезпечення материнства як суспільної функції жінки і охорони дитинства як прямого обов'язку держави. Першим головою колегії була нарком державного опікування О. М. Коллонтай.

1922 р. організовано спеціальний Державний науковий інститут охорони материнства і дитинства, пізніше перетворений в Інститут педіатрії Академії медичних наук СРСР.

В наступні роки в країні здійснювалась величезна робота в напрямі систематичного поліпшення охорони материнства і дитинства. Найважливіші її завдання і спрямування всебічно відображені в ряді партійних і державних документів, передусім в Основному Законі нашої держави — Конституції СРСР. Так, у статті 35 Конституції СРСР говориться: «Жінка і чоловік мають в СРСР рівні права. Здійснення цих прав забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійної підготовки, у праці, нагородженні за неї і просуванні по роботі, у громадсько-політичній і культурній діяльності, а також спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям, поступове скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей».

Роль Н. К. Крупської у розвитку суспільного дошкільного виховання

ки виховання дітей

дошкільного віку. Найближчий соратник В. І. Леніна, видатний теоретик радянської педагогіки, вона поєднувала державну діяльність з розробкою питань марксистської теорії виховання.

Велику увагу Надія Костянтинівна приділяла організації, змісту і методам суспільного дошкільного виховання. Аналізуючи становище жінок-робітниць та їхніх дітей у капіталістичній Росії¹, Н. К. Крупська показала, що змінити життя жінки-трудівниці може лише її активна революційна боротьба нарівні з чоловіка-

Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави Надія Костянтинівна Крупська (1869—1939) відіграла величезну роль у розвитку теорії і практи-

¹ Див.: Крупська Н. К. Пед. твори, т. 1, с. 91—96.

ми. Розкріпачення трудящої жінки-матері, повернення їй радості материнства можливі тільки за соціалістичного ладу, коли суспільство забезпечить кожній дитині не тільки матеріальні засоби існування, а й усі умови для всебічного розвитку. «Жінка-робітниця,— писала Н. К. Крупська,— не може не оцінити всіх благ суспільного виховання. Материнське почуття змушує її бажати суспільного виховання дітей, соціалістичного ладу, перемоги робітничої справи»¹.

Полемізуючи з буржуазною шведською письменницею Еллен Кей, прихильницею сімейного виховання, Н. К. Крупська переконливо доводила, що тільки в колективі діти можуть розвиватися всебічно й повноцінно і що суспільне виховання матиме великий вплив на зміцнення сім'ї, допоможе підняти родинні відносини на більш високий рівень. Напередодні Жовтневої революції у статті «Шкільна муніципальна програма» Н. К. Крупська сформулювала основні вимоги більшовиків у галузі освіти і виховання дітей: «...міське самоврядування повинно подбати про влаштування якомога більшої кількості безплатних ясел і материнських шкіл для дітей дошкільного віку»².

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Надія Костянтинівна внесла значний вклад у розробку теорії дошкільного виховання. Вона вважала, що дошкільне виховання є складовою частиною соціалістичного будівництва, і багато зробила для визначення конкретних завдань фізичного, морального, розумового, сенсорного виховання дітей дошкільного віку, вказала на шляхи і методи роботи радянського дитячого садка. Н. К. Крупська розглядала роботу з мовлення як основу розумового розвитку дитини. Великого значення надавала вона естетичному вихованню, вважаючи його одним з найважливіших засобів формування гармонічної особистості.

Організацію суспільного дошкільного виховання дітей раніш пригнічуваних національностей нашої країни Н. К. Крупська розглядала як важливий фактор у подоланні пережитків минулого, залишків національної ворожнечі і розбрату, релігійних пересудів, звичаїв, що закріпачували жінку.

Н. К. Крупська добре знала і розуміла психологію дитини-дошкільника, вимагала дбайливого ставлення до її духовного світу, потреб та інтересів. На нараді завідуючих дошкільними секторами в 1931 р. вона говорила: «Як же можна правильно налагодити справу, якщо ми не будемо знати фізичних здібностей дитини, якщо ми не будемо знати, що вона може, якщо ми перескочимо через вікові особливості? Як же педагогіка може не вивчати тієї дитини, з якою вона має справу?»³.

Дитячий садок Н. К. Крупська розглядала як складову частину загальної системи народної освіти, вказуючи, що між дитячим сад-

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 1, с. 96.

² Там же, с. 397.

³ Там же, т. 6, с. 234—235.

ком і школою має бути наступність, тож у старшій групі дитячого садка необхідно готувати дітей до школи.

Педагогічні погляди Н. К. Крупської продовжують збагачувати науку, допомагають вирішувати завдання, які стоять перед дошкільним вихованням.

Підготовка кадрів дошкільних працівників

Організація суспільного дошкільного виховання вимагала великої кількості педагогічних кадрів. Ще 1918 р. дошкільний відділ Наркомосу звернувся з закликом до дошкільних працівників і до всіх, хто бажав працювати в галузі дошкільного виховання. Багато старих спеціалістів дошкільного виховання, а також осіб, які не мали педагогічної освіти, але захоплених новизною і величезним значенням дошкільної справи, відгукнулись на заклик. Проте кадрів було недостатньо. Треба було створити систему їх підготовки. У квітні 1918 р. в Москві були відкриті курси дошкільних працівників на 100 осіб. Потім почали роботу курси підготовки інструкторів-пропагандистів дошкільної справи. На ці курси місцеві Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів відрядили своїх представників. Потреба в кадрах дошкільних працівників зростала, і наприкінці 1918 р. Наркомос постановив організувати обласні, губернські, повітові і волосні курси.

У 1918 р. в Петрограді засновано інститут дошкільного виховання, а наступного року в Москві при Академії комуністичного виховання організовано дошкільне відділення. В 1921 р. таке ж відділення було відкрито у складі педагогічного факультету 2-го МДУ¹. Це були перші у світі державні навчальні заклади, що підготували кадри з вищою дошкільною освітою. З 1921 р. у багатьох містах країни організовано підготовку вихователів дошкільних установ у державних педагогічних технікумах. До 1928 р. організаторів-методистів дошкільної роботи готували 4 вузи, а педагогів дошкільних закладів — 23 педагогічні технікуми. Мережа педагогічних навчальних закладів постійно зростала. У 1978 р. педагогічні кадри з дошкільного виховання готувались у СРСР у 38 педагогічних інститутах і 214 педагогічних училищах.

У зв'язку з переходом в систему народної освіти дитячих ясел з 1975 р. в педагогічних училищах розпочато підготовку спеціалістів дошкільного виховання широкого профілю (включаючи ранній, ясельний вік).

Розвиток теорії дошкільного виховання

Створення радянської системи виховання дітей дошкільного віку потребувало глибокої розробки теорії розвитку і виховання дитини з перших місяців її життя.

1918 р. в Петербурзькому інституті мозку було створено відділ розвитку і клініку вивчення дитини. У 1931 р. відділ і клініку було переведено в Москву і пізніше, із створенням Академії медичних наук СРСР, вони стали одним з відділів Інституту педіатрії АМН СРСР.

¹ Наві МДП імені В. І. Леніна.

Значний вклад у вивчення розвитку і виховання дітей раннього віку внесли член-кореспондент АМН СРСР проф. Н. М. Щелованов, проф. Н. М. Аксаріна, їхні співробітники і послідовники. Внаслідок досліджень цих учених створено основи радянської педагогіки раннього дитинства, розроблено систему виховання, застосування якої забезпечує повноцінний нервово-психічний розвиток дітей.

Формування радянської теорії дошкільного виховання відбувалось у боротьбі різних систем, поглядів і потребувало певного часу. В перші роки Радянської влади в дошкільних закладах використовувались системи Фребеля, Монтесорі і вільного виховання. Видана 1919 р. «Інструкція щодо ведення домівки і дитячого садка» була важливим документом, який містив багато цінних вказівок, проте в цілому вона була витримана в дусі теорії вільного виховання: заперечувалась керівна роль вихователя, вважався недопустимим розклад занять, рекомендувалось об'єднувати дітей не за віком, а за інтересами. Розробка нової системи виховання в дитячому садку почалась на I з'їзді з питань дошкільного виховання (1919) і тривала в наступні роки.

Будівництво суспільного дошкільного виховання диктувало необхідність розробляти питання змісту і методів роботи дошкільних закладів відповідно до нових завдань. Помітних успіхів у розробленні проблем дошкільної педагогіки в радянський період досягли Ю. А. Аркін, Є. О. Флеріна, О. П. Усова.

Юхим Аронович Аркін (1873—1948) приділяв основну увагу проблемам дошкільної педагогіки. Його капітальна праця «Дошкільний вік» витримала п'ять видань. Велике значення вчений надавав правильній постановці фізичного виховання, зміцненню і загартуванню дитячого організму. Узагальнивши досвід роботи одного з перших санаторних дитячих садків для зміцнення здоров'я дітей, Ю. А. Аркін показав величезну роль у лікувально-виховній роботі таких факторів, як перебування дітей на повітрі, організація правильного харчування, дитячі ігри, участь у трудових процесах. Його численні статті, опубліковані в журналах «Дошкольное воспитание» і «Семья и школа», висвітлювали різноманітні питання педагогіки і гігієни, гри і дитячої праці. Після заснування в 1943 р. Академії педагогічних наук РРФСР Ю. А. Аркін був обраний її дійсним членом.

Євгенія Олександрівна Флеріна (1888—1952), член-кореспондент АПН СРСР, вирішуючи загальні проблеми дошкільної педагогіки, приділяла велику увагу питанням естетичного виховання дітей.

Є. О. Флеріна розкрила важливі особливості естетичного розвитку дітей. Розробила методику розвитку мовлення, художнього слова, образотворчої діяльності дітей дошкільного віку. 1946 р. за її редакцією вийшов перший навчальний посібник для студентів дошкільних факультетів педагогічних інститутів — «Дошкольная педагогика».

Багато зробила для розвитку теорії дошкільної педагогіки

член-кореспондент АПН РРФСР Олександра Платонівна Усова (1898—1951). Вона була першим керівником лабораторії дошкільного виховання, створеної в Академії педагогічних наук РРФСР.

О. П. Усова розробила теоретичні основи навчання дітей дошкільного віку в дитячому садку і сім'ї, досліджувала шляхи поліпшення підготовки їх до школи. Її праці сприяли визначенню принципів нової системи сенсорного виховання в дитячому садку, плідотворному вивченню проблем гри.

Праці цих видатних радянських педагогів у галузі дошкільного виховання, а також багатьох інших дослідників створили, по суті справи, нову галузь у системі педагогічних наук — радянську дошкільну педагогіку.

У розвитку радянської дошкільної педагогіки велике значення має професійна преса. З 1928 р. у РРФСР видається методичний журнал «Дошкольное воспитание», який ознайомлює своїх читачів з передовим досвідом, новими ідеями і методикою, висвітлює стан дошкільного виховання за кордоном. Подібні видання є і в інших національних республіках.

1960 р. створено Інститут дошкільного виховання АПН СРСР, який розробляє основні напрями теорії і практики. Різномісні дослідження проводяться також на кафедрі дошкільної педагогіки педагогічних інститутів. Особлива увага приділяється проблемам морального виховання, зокрема питанням формування особистості дитини, взаємовідносин дітей у спільній діяльності, розвитку колективізму і патріотизму.

Помітне місце в планах досліджень посідає трудове виховання, в ході якого у дошкільників формуються початкові трудові навички і любов до праці. Розробляються також наукові основи вдосконалення фізичного, естетичного, розумового виховання, розвитку мовлення.

Набула значного розвитку теорія гри в її конкретних напрямках: виховання дитини у грі, формування колективізму, особливості дидактичних ігор і добір виховально цінних ігор, вплив вихователя на процес гри та ін.

У розвитку дошкільної справи в СРСР постійно зростає роль громадськості. Підвищення ролі місцевих Рад народних депутатів дає змогу повніше задовольняти інтереси і потреби народу в дошкільних закладах.

Чимало роблять у цьому напрямі діючі з 1976 р. у Верховних Радах республік комісії з питань праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства.

XXVI з'їзд КПРС і перспективи розвитку дошкільного виховання в СРСР

Комуністична партія і Радянський уряд вважають турботу про Всесвітній всебічний розвиток підрастаючих поколінь одним з найважливіших державних завдань. Програма КПРС поставила завдання «забезпечити

виховання, починаючи з самого раннього дитячого віку, фізично міцного молодого покоління з гармонійним розвитком фізичних і духовних сил».

XXVI з'їзд КПРС, який відбувся в 1981 р., вказав, що в період 1981—1985 рр. розширюватиметься мережа дошкільних дитячих закладів. У ці роки будуть відкриті нові дитячі садки і ясла не менш ніж на 2,5 млн. місць.

В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» підкреслювалась необхідність подальшого розвитку мережі і поліпшення роботи дитячих закладів. Таким чином, одинадцята п'ятирічка є новим етапом не тільки в кількісному, а й в якісному зростанні системи дошкільного виховання.

Накреслено спеціальні заходи щодо поліпшення умов праці, побуту і відпочинку жінок-матерів, які працюють. Це — надання можливості працювати неповний день або неповний тиждень, працювати вдома. Для працюючих жінок вводиться частково оплачувана відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею однорічного віку. Якщо взяти до уваги, що в нашій країні щорічно народжується близько 4,5 млн. дітей, то ці заходи дадуть змогу поліпшити умови життя мільйонів дітей раннього віку.

Суспільне дошкільне виховання в соціалістичних країнах

Комуністичні і робітничі партії в соціалістичних країнах приділяють багато уваги розширенню мережі дошкільних закладів і вдосконаленню процесу виховання.

Суспільне дошкільне виховання в соціалістичних країнах є початковою ланкою єдиної системи виховання і навчання і має державний характер. Дитячі садки, як правило, перебувають на державному бюджеті. Місцеві органи влади, промислові підприємства, сільськогосподарські колективи та інші організації виявляють ініціативу у створенні нових дитячих установ. Великого поширення в містах і сільській місцевості набули такі типи дошкільних закладів, як стаціонарні і сезонні з різною тривалістю роботи ясла і садки; дошкільні відділення при початкових класах, материнські школи, дитячі майданчики.

Підготовка педагогічних працівників здійснюється на курсах, у середніх спеціальних, а в деяких соціалістичних країнах — і в вищих навчальних закладах. Існує система підвищення кваліфікації дошкільних працівників, для них проводяться семінари, симпозіуми.

Керівництво всіма типами дошкільних закладів здійснюється органами народної освіти, є єдині програми виховної роботи, затверджені міністерствами освіти (народної освіти) кожної з країн. Мета виховної роботи в дитячих садках — гармонійний розвиток дітей, формування навичок життя в колективі.

У науково-дослідних закладах, на кафедрах педагогіки і психології університетів і педагогічних вузів провадяться наукові дослідження з урахуванням прогресивних традицій своєї країни і передового досвіду вихователів.

Вагому роль у розвитку суспільного дошкільного виховання відіграє регулярний обмін досвідом і науковими досягненнями між соціалістичними країнами. Так, наприкінці 1975 р. у Бухаресті відбувся VII Міжнародний семінар країн соціалістичної співдруж-

ності, присвячений проблемам розумового виховання дітей дошкільного віку.

Педагоги дошкільних закладів соціалістичних країн постійно звертаються до радянського досвіду суспільного дошкільного виховання.

Розділ 6

«ПРОГРАМА ВИХОВАННЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ»

«Програма виховання в дитячому садку» — державний документ, який визначає цілі, завдання і зміст виховально-освітньої роботи з дітьми в дошкільному закладі. У ній передбачені завдання всебічного виховання дошкільників відповідно до їх вікових та індивідуальних особливостей.

У Програмі характеризується роль дитячого садка як першого ступеня в загальній системі народної освіти і формуванні нової людини, майбутнього активного будівника комуністичного суспільства, розкриваються завдання і зміст освітньо-виховної роботи в дошкільному закладі в цілому і відповідно до кожної вікової групи. Підкреслюється керівна роль вихователя у педагогічному процесі, спрямованому на всебічний розвиток особистості дитини-дошкільника.

Життя дітей у дитячому садку, побудоване згідно з вимогами Програми, створює сприятливі умови для задоволення потреби спілкування з ровесниками, розвитку пізнавальної діяльності, фізичного, морального і естетичного розвитку.

«Програма виховання в дитячому садку» синтезує все нове в розвитку теорії дошкільного виховання, переконливо показуючи величезне значення цього вікового етапу у фізичному і духовному розвитку людини. Основи її єдині для всіх союзних республік нашої країни. І в кожній союзній республіці створена своя програма, в якій враховується місцева специфіка (рідна мова, національні традиції та ін.).

У капіталістичних країнах нема єдиної системи суспільного дошкільного виховання, тож дошкільні заклади, як правило, не включаються у систему народної освіти. Основна їх частина належить приватним особам, тому нема єдиної програми виховання в дитячому садку. А існуючі програми, їх зміст і спрямованість мають різний характер, втілюючи в собі різноманітні політичні і педагогічні погляди їх авторів.

Програма виховання вдосконалювалась разом з розвитком суспільного дошкільного виховання. Основні вказівки щодо організації, змісту і методів роботи дошкільних закладів були дані дошкільним відділом Наркомосу в

Створення
і вдосконалення
програми виховання
дітей дошкільного віку

1919 р. у спеціальній «Інструкції щодо ведення домівки і дитячого садка». Для поліпшення якості дошкільного виховання велике значення мало створення науково обгрунтованої програми роботи

дитячого садка. Пошуки найбільш досконалих форм і змісту програми велися безперервно. За роки Радянської влади було створено ряд проектів відповідних програм і програмно-методичних документів. Кожний програмовий документ виникав на певному історичному етапі і відображав існуючий рівень розвитку теорії і практики дошкільного виховання.

Перший проект Програми був випущений Народним комісаріатом освіти РРФСР у 1932 р. Цей документ складався з розділів, що відповідали видам дитячої діяльності: суспільно-політичне виховання, образотворча діяльність, математика, грамота. В ньому була зроблена спроба визначити завдання і обсяг роботи з дітьми у дитячому садку. Поява Програми сприяла упорядкуванню роботи дошкільних закладів, чіткості, спрямованості та збагаченню змісту діяльності педагогів-вихователів.

1934 р. опубліковано вдосконалену «Програму виховання». В цій більше уваги приділено питанням організації та змісту багатогранного життя дітей у дитячому садку. Програма охоплювала такі розділи: суспільне виховання, фізичне виховання, малювання, ліплення, трудові заняття, розвиток мовлення, заняття з книгою, картою, початки знань про природу, розвиток елементарних математичних уявлень, заняття грамотою. Разом з тим вона мала істотні вади: вивчався складний пізнавальний матеріал, не враховувались вікові особливості дітей, недооцінювалась керівна роль вихователя в організації педагогічного процесу.

З огляду на постанову ЦК ВКП(б) «Про педологічні перекручення в системі наркомосів» від 4 липня 1936 р. виникла необхідність створити новий програмовий документ з дошкільного виховання. У 1938 р. було видано «Керівництво для вихователя дитячого садка». В ньому правильно висвітлювались завдання виховання дітей дошкільного віку. Більш чітко говорилось про всебічний розвиток особистості, врахування вікових особливостей дітей. Та все ж Керівництво мало багато недоліків, на які у свій час вказувала Н. К. Крупська: «Мені здається, ця програма *дуже далеко від життя*, дуже штучна, обминає ряд важких питань, і тому добрі побажання її укладачів про суспільне виховання, про комуністичне виховання зависають у повітрі»¹.

Керівництво по-старому визначало зміст роботи з дітьми не за віковими групами, а за окремими розділами виховання. Це сковувало вихователя в доборі програмового матеріалу для роботи з дітьми того чи іншого віку. Чимало питань фізичного, розумового, морального виховання не дістали в Керівництві належного відображення. Не було науково обгрунтованого розкриття проблем навчання дітей дошкільного віку. Недостатньо висвітлювалась і робота з батьками.

В 1953 р. у зв'язку з введенням навчання в дитячому садку для підвищення якості навчально-виховної роботи і підготовки дітей до школи Керівництво було перероблено. У програмі досить чітко виділено освітній зміст, який діти повинні були засвоїти на організованих заняттях за керівної ролі вихователя.

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 6, с. 385.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР, враховуючи досягнутий рівень розвитку науки про виховання дітей раннього і дошкільного віку, а також великий практичний досвід, у травні 1959 р. прийняли постанову «Про заходи дальшого розвитку дитячих дошкільних установ, поліпшення виховання і медичного обслуговування дітей дошкільного віку». Постановою передбачалось, зокрема, об'єднання (з урахуванням місцевих умов і можливостей) двох типів дитячих закладів — ясел і дитячих садків — в один дошкільний заклад (ясла-сад) і розробка єдиної програми виховання дітей переддошкільного і дошкільного віку. Створити програму було доручено Академії педагогічних наук РРФСР спільно з Академією медичних наук СРСР.

В основу нового документа лягли дані дошкільної педагогіки, дитячої психології і суміжних наук про розвиток дитини в поєднанні з узагальненням кращого досвіду комуністичного виховання дітей дошкільного віку.

Єдина програма освітньо-виховної роботи з дітьми від раннього віку до вступу в школу, підготовлена великим колективом авторів і затверджена Міністерством освіти РРФСР, була вперше опублікована в 1962 р.

Програма була спрямована на ліквідацію міжвікової роз'єднаності у виховному процесі; більшою, ніж у попередніх програмно-методичних документах, мірою в ній відображені проблеми навчання дітей дошкільного віку. Поданий у розділі «Навчання на заняттях» програмовий матеріал створює сприятливі умови для здійснення системності в навчанні, повноцінного засвоєння дітьми освітнього мінімуму, розуміння доступних їм взаємозв'язків предметів і явищ навколишньої дійсності. Програма передбачала також формування певних знань, умінь і навичок, позитивних звичок поведінки, моральних якостей, необхідних для всебічного розвитку особистості дитини. В ній був зазначений режим занять, відпочинку, розваг, сну, харчування, прогулянок. Керуючись «Програмою виховання в дитячому садку», вихователь був зобов'язаний забезпечити вирішення різнобічних завдань виховання дитини-дошкільника в іграх, розвагах і праці, у навчанні і побуті.

У 1969 р. вийшла у світ вдосконалена «Програма виховання в дитячому садку», створена на основі використання наукових досліджень і кращого досвіду роботи, в якій було враховано вимоги, пов'язані з переходом школи на нові програми початкового навчання. В наступні роки ця Програма не раз перевидавалась з деякими доповненнями. Так, 1978 р. було опубліковано 8-е, виправлене видання.

Наявність єдиної «Програми виховання в дитячому садку» забезпечила послідовність у розв'язанні завдань виховання і навчання дітей на всіх вікових етапах дошкільного дитинства, а також наступність у роботі дитячого садка і початкової школи.

Структура програми охоплює чотири вікових ступеня фізичного і психічного розвитку дитини протягом дошкільного віку: ранній вік — від народження до 2 років; молодший дошкільний вік — від

2 до 4 років; середній дошкільний вік — до 5 років; старший дошкільний вік — від 5 до 7 років. На останньому ступені особливо виділяється підготовчий до школи період.

Увесь зміст виховної і освітньої роботи з дітьми в дитячому садку визначається завданнями комуністичного виховання.

Основні завдання дитячого садка викладені в пояснювальній записці до Програми і далі конкретизуються відповідно до віку (за роками життя).

Програма розкриває зміст навчання і виховання дітей, вимоги до рівнів, яких має досягти дитина на різних ступенях свого розвитку. Програма побудована з урахуванням положення про провідну роль діяльності у вихованні і розвитку. При цьому всі види дитячої діяльності підпорядковані розв'язанню основних освітньо-виховних завдань. Наприклад, у дидактичних іграх на перше місце висувається освітнє завдання, здійснюється розвиток розумових здібностей. Сюжетно-рольові ігри — добра школа виховання моральних якостей. У них дитина активно і творчо засвоює норми поведінки радянських людей, ставлення до праці і суспільного життя. Слід зазначити, що той чи інший вид гри, крім виконання згаданих виховних завдань, сприяє всебічному розвитку дитячої особистості.

У молодшому дошкільному віці провідною діяльністю є гра, в старшому — значно збільшується час, що відводиться в режимі дня для різних занять, праці, самостійної діяльності. Це забезпечує формування у дітей знань, умінь, навичок і якостей особистості, які необхідні для навчання в школі.

Сучасний рівень розвитку теорії і практики дошкільного виховання вимагає підходу до дитини як до цілісної особистості в усій різноманітності її виявів. Виховна робота здійснюється як цілісний, комплексний процес. Тому «Програма виховання в дитячому садку» спрямовує увагу вихователів на глибоке вивчення дитини, знання вікових закономірностей та індивідуальних особливостей її розвитку. Програма вказує вихователю на необхідність цілеспрямовано керувати різними видами дитячої діяльності — ігровою, трудовою, навчальною, побутовою, в ході яких можуть активно засвоюватись знання, вміння, певні форми поведінки.

У Програмі підкреслюється також основна роль дитячого садка у підготовці дітей до школи, відповідальність вихователя за їх комуністичне виховання, організацію педагогічного процесу та здійснення завдань, які стоять перед дошкільними закладами.

Програма побудована відповідно до таких принципів:

Принципи побудови «Програми виховання в дитячому садку»

1. Ідейність змісту програмового матеріалу, відповідність його завданням комуністичного виховання.

2. Єдність навчання і виховання.

3. Цілісність і безперервність педагогічного процесу виховання і навчання дітей від раннього дитячого віку до вступу в школу.

4. Систематичність і послідовність розміщення матеріалу, поступове ускладнення від групи до групи.

5. Віковий принцип розміщення загальних і часткових завдань, виконуваних у різних видах діяльності.

6. Здійснення виховання в різних видах діяльності: ігровій, навчальній, трудовій, побутовій.

7. Концентричність — повернення до раніш пройденого матеріалу на більш високому рівні.

Знання Програми і виконання її вимог з урахуванням конкретних умов життя групи є обов'язковим для кожного дошкільного спеціаліста.

На допомогу вихователю для успішного засвоєння дітьми всього змісту, передбаченого «Програмою виховання в дитячому садку», створюються методичні вказівки, посібники, рекомендації. У них розкриваються методи роботи з дітьми з кожного виду діяльності. Знання вихователем методичних вказівок і рекомендацій, вміння користуватися різними посібниками — запорука успішного виховання і розвитку дитини на кожному виховному етапі.

РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ

Розділ 7

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРІОДУ РАНЬОГО ДИТИНСТВА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

Ранній вік — це період швидкого формування всіх властивих людині психофізіологічних процесів. Своєчасно розпочате і правильно здійснюване виховання дітей раннього віку є важливою умовою їх повноцінного розвитку.

Для фізичного і нервово-психічного розвитку дітей перших двох років життя характерний швидкий темп. У цей період інтенсивно збільшується зріст і маса дитини (особливо на першому році), посилено розвиваються всі функції організму. На другому і третьому році життя її основні рухи вдосконалюються, вона починає координувати свою рухову активність з навколишнім. Великі успіхи робить дитина в оволодінні рідною мовою. Якщо в активному словнику немовляти, як правило, налічується 10—12 слів, то до 2 років кількість їх становить 200—300, а до 3 — 150 слів.

Розвиток у ранньому віці відбувається на такому несприятливому фоні, як підвищена уразливість організму — низька його опірність захворюванням. Кожне перенесене захворювання негативно позначається на загальному розвитку дітей. Тому турбота про охорону здоров'я малої дитини є одним з найважливіших завдань виховання в ранньому дитинстві.

У перші роки життя особливо сильний взаємозв'язок фізичного і психічного розвитку. Міцна, фізично повноцінна дитина не тільки менше піддається захворюванням, а й краще розвивається психічно. Разом з тим веселі, рухливі, активні діти фізично більш витривалі. Незначні порушення в стані здоров'я викликають зміни в їх загальному самопочутті — вони стають дратівливими і кволими, погано граються, швидко стомлюються.

У ранньому віці діти відзначаються значною нестійкістю емоційного стану: здавалося б, з дуже незначних причин часто плачуть і довго не можуть заспокоїтись; і навпаки, не встигають висохнути сльози, як на зміну їм з'являється усмішка. Добрий настрій дітей підтримується правильною організацією їхнього життя, активною діяльністю, цікавими враженнями і головним чином розумно організованим спілкуванням з дорослими.

Забезпечення позитивного емоційного стану дітей, їх урівноваженої поведінки, охорона нервової системи, запобігання втомі — важливі завдання педагогіки раннього дитинства.

У вихованні маленьких дітей слід враховувати перевагу в них збудження над гальмівними процесами: маленька дитина погано переносить доживання їжі, обмеження в рухах та ін. З урахуванням цієї особливості в яслах і групах раннього віку ясел-садків введено принцип послідовного, поступового проведення всіх режимних процесів, що дає змогу обслуговувати кожну дитину індивідуально.

Умовні, тобто набуті в процесі життя, рефлексії, що лежать в основі поведінки дитини, починають утворюватися з перших днів. Так, характерний умовний рефлекс, який можна спостерігати у дитини другого тижня життя, — смоктальний — на положення для годування. Раннє створення умовних рефлексів є переколивим, фізіологічно обгрунтованим доказом необхідності правильного виховання дітей з перших днів життя.

Умовні рефлексії, які швидко формуються у малюка і виявляються у звичках, можуть бути як доцільними для здоров'я і розвитку (засинати і просипатися в певний час, активно «гуляти» — рухати руками і ногами, белькотати тощо), так і недоцільними (засинати при погойдуванні, смоктати пустушку, «гуляти» на руках дорослого та ін.). Порівняно легко закріплюючись, звички важко піддаються змінам. Перевиховання — справа дуже складна і шкідлива для діяльності нервової системи. Тому необхідно буквально з моменту народження дитини забезпечити їй правильне виховання.

Наслідки цілеспрямованого виховання виявляються вже у 2 місяці: малюк засинає, просинається, відчуває потребу в їжі у чітко визначений час; відпочивши і поївши, воно спокійне, у спілкуванні з дорослими виявляє радість.

З огляду на високу пластичність функцій мозку і психіки, дитина має великі потенційні можливості розвитку, реалізація яких залежить від безпосереднього впливу дорослих, що оточують її, від виховання і навчання.

Педагогіка раннього дитинства, основи якої були розроблені Н. М. Щеловановим, Н. М. Аксаріною та їхніми учнями, намічає конкретні завдання і методи всебічного виховання дітей.

До змісту виховної роботи на цьому віковому етапі дитинства входять такі розділи:

дотримання встановленого для дітей раннього віку режиму дня, тобто правильне розподілення протягом доби і чітка послідовність сну, годування, неспання, зміна різних видів діяльності;

правильне здійснення режимних процесів: годування, гігієнічного догляду, укладання спати, обливання та ін.;

проведення індивідуальних та групових занять, ігор, розваг;

створення сприятливих умов для активної і різноманітної самостійної діяльності дітей.

Успішне здійснення завдань виховної роботи залежить від педагогічно обгрунтованого вибору її форм і методів, від правильної організації всього життя дітей.

ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ПЕРШОГО РОКУ ЖИТТЯ

На першому році життя відбуваються значні зміни у фізичному розвитку дитини. За правильного догляду, раціонального годування і виховання вона інтенсивно розвивається. У першому півріччі щомісяця малюк набуває у масі 600—700 г, в другому — 400—500 г. За кожний місяць життя дитина виростає на 2—3 см. До кінця року маса її становить 10—10,5 кг, а зріст — 74—75 см. У дитини, яка нормально розвивається, в 7—8 місяців починають прорізуватися молочні зуби, до року їх виростає вісім. Протягом першого року значно посилюється працездатність нервової системи. Це виражається у збільшенні часу активного «гуляння» дитини — від 20—30 хв у перший місяць життя до 3,5 год наприкінці року.

Для успішного виховання малюка, який інтенсивно розвивається, перший рік життя умовно ділять на періоди, що якісно відрізняються один від одного: від народження до 2,5—3 місяців (включаючи період новонародженості, тобто перші 3—4 тижні); від 2,5—3 до 5—6 місяців, від 5—6 місяців до 9—10 місяців і від 9—10 місяців до 1 року.

Кожний період розвитку дитини є фундаментом для наступного і відзначається провідними реакціями й змінами. Провідними називають такі реакції та вміння дитини, які визначають її розвиток на певному віковому етапі і є сприятливими передумовами для наступного розвитку.

Період від народження до 2,5—3 місяців

У перші три місяці життя провідними, визначальними для розвитку дитини є зорові, слухові і емоційні реакції. Вони дають змогу формувати активне неспання, забезпечують сенсорний розвиток дитини, розширюють її орієнтування в навколишньому, сприяють розвитку рухів рук, а в подальшому і загальних рухів. Завдяки позитивному емоційному стану поліпшуються фізіологічні процеси (дихання, кровообіг, травлення), підвищується загальна активність.

Дитина народжується з готовою системою безумовних рефлексів, які частково забезпечують її пристосування до зовнішнього середовища. Це рефлексі орієнтувальні, харчові, зорові, слухові та ін. Харчові безумовні рефлексі виражаються в появі смоктальних рухів при подразненні губів і ротової порожнини, в умінні ковтати та ін. Основні рефлексі зорового і слухового аналізаторів виявляються в зажмурюванні очей від яскравого світла, здригання при різних звуках. Природженими є й деякі рефлексі вестибулярного апарату — наприклад, під час погойдування дитина затихає, заспокоюється. У новонародженого немає різкої межі між сном і неспанням: 80% доби він спить, під час просипання тривожиться. Рухи його хаотичні. Навіть під час сну немовля робить імпульсивні рухи. Руки і ноги новонародженого зігнуті, притиснуті до грудей, тому що м'язи-розгиначі ще слабо розвинені.

Істотно важливим для 2—3-місячного немовляти є розвиток зорового і слухового аналізаторів. У цьому віці дитина ще не вміє довго фіксувати погляд на предметах, тож легше сприймати річ, якщо в полі зору немає інших подразників. Тому дитині першого місяця життя слід показувати одну яскраву іграшку, а не гірлянди різнокольорових брязкалець.

Здатність фіксувати погляд на предметі, зосереджуватися на ньому, прислухуватись до звуків розвивається в дитини за правильного виховання на кінець цього періоду. Одночасно формується і конвергенція — здатність зводити на предметі зорові осі обох очей. До 2—3 місяців діти звикають стежити за рухомими предметами і за всім, що відбувається в полі їхнього зору, реагують на невидиме джерело звуку, скажімо, повертають голову в сторону, звідки лине голос.

Для розвитку зорових і слухових реакцій у дитини перших трьох місяців життя з нею ласкаво розмовляють, добиваючись зосередження уваги на обличчі дорослого; показують яскраву іграшку, повільно її пересувають перед очима дитини, щоб змусити її стежити за рухом предмета. «Гуляють» діти здебільшого в манежі; на стійці манежу підвищують яскраві великі брязкальця на відстані 40—60 см від очей дитини. Час від часу рухають іграшку, щоб дитина привчалась стежити за нею.

Розвиток здорового і слухового зосередження сприяє виникненню у маляти позитивних емоцій. Усмішка з'являється в кінці першого місяця життя у відповідь на ласкавий голос дорослого. Спочатку вона виникає рідко, через силу. Двомісячна дитина вже часто усміхається, виявляє радість, узрівши дорослого чи іграшку. До цього віку радість малюка виявляється у вигляді комплексу поживлення. До складу цього комплексу входять кілька реакцій: емоційна — усмішка, голосові — звуки, рухові — рухи рук і ніг. Голосові реакції дитини виражаються у формі гукання — уривчастого вимовлення приголосних звуків ги, кхи. Гукання, що виникає на фоні позитивного емоційного стану, є підготовчим етапом розвитку мовлення.

У перші 2,5—3 місяці у дитини починають розвиватися рухи. Якщо маля 4—6 тижнів під час спокійного неспання («гуляння») брати на руки і, підтримуючи за спину і голову, надавати йому вертикального положення, то до 2 місяців воно оволодіває вмінням тримати голову в цьому положенні, розглядає навколишнє.

З 6 тижнів слід привчати дитину лежати на животі. Для цього перед годуванням або в кінці «гуляння» дитину кладуть на живіт, легко погладжують по спині. До 3 місяців вона вже добре лежить на животі, спираючись на передпліччя, високо піднімаючи голову. Таке положення корисне для розвитку дихальних рухів, кровообігу, а також для підготовки до повзання. У дитини, яка набула вміння тримати голову у вертикальному положенні, слід розвивати упирання ніг: малюка тримають так, щоб його ноги торкалися манежу або сповивального столу, тим самим викликаючи підтанцювання. Однак ставити його на ніжки ще не можна.

**Період від 2,5—3
до 5—6 місяців**

У дітей цього віку відбувається вдосконалення зорових, слухових і голосових реакцій, виникають хапальні рухи рук, починається підготовка до повзання. Все це є передумовою стійкого емоційно-позитивного стану, виникнення прихильності до дорослих, формування в подальшому різноманітних предметних дій і основних рухів.

У цей період відбуваються істотні зміни в психічному розвитку дитини: розвиваються вміння диференціювати звуки, колір і форму предметів. Розрізнювання предметів і явищ зовнішнього середовища особливо яскраво виявляється у вибірному ставленні до старших. Якщо активно розвиваються органи чуттів дитини, то вже тримісячне маля починає упізнавати свою маму, а в 6 місяців, бачачи знайому людину, радіє, а при звертанні незнайомої — насуплюється, відвертається, іноді плаче.

Дитина у 5—6 місяців розрізняє інтонацію дорослого, по-різному реагуючи на суворий або ласкавий голос. Так, малюк може розплакатися, якщо з ним заговорять різким тоном.

Для розвитку у дітей здатності розрізнити подразники зовнішнього середовища треба добирати іграшки різноманітних кольорів і відтінків, різної форми і звучання. Спонукаючи дитину розглядати їх, прислуховуватись до «голосів» звукових іграшок, дорослі сприяють її сенсорному розвитку.

Дальший розвиток діяльності зорового і слухового аналізаторів відбувається в процесі маніпуляції немовляти з предметами, емоційного спілкування з дорослими. Однак, щоб слух його розвивався нормально, в приміщенні, де «гуляють» діти, необхідна сприятлива акустична обстановка. Голосна розмова, крик інших дітей, постійно включений радіоприймач — все це не тільки заважає розвитку слуху, а й гальмує становлення мовлення, порушує діяльність нервової системи. Маля, не привчене з перших місяців життя прислуховуватись до тихого голосу дорослого, реагуватиме тільки на голосні звуки, підвищений тон.

Розвиток слуху дитини, позитивних емоцій, артикуляційного апарату (при вимові гортанних коротких звуків, гукання) сприяє виникненню в 4—5 місяців співучого агукання (співуче вимовляється голосна а-а-а і поєднання звуків а-гу), а в 6—7 місяців — лепетання (так звані повторні склади: багаторазове промовляння одного складу — ба-ба-ба).

Співучі звуки агукання вимовляються на тривалому видиху, що сприяє формуванню мовного дихання. Агукання здебільшого виникає під контролем слуху, тому у глухих від народження дітей його немає. Обов'язковою умовою агукання і лепетання у дітей є емоційно-мовне спілкування з ними дорослого. При цьому в розмові з дітьми 3—4 місяців доцільно вживати співучі звуки, з дітьми 5—6 місяців — склади. У груповій кімнаті має панувати відносна тиша, щоб цілеспрямоване мовне спілкування дорослого з дитиною підвищувало голосову активність усіх дітей групи, сприяло виникненню у них наслідування звуків мови.

Передумовою своєчасного розвитку мовлення є формування у дитини потреби мовного спілкування. Вже в 4—6 місяців діти використовують своє вміння вимовляти звуки, щоб привертати увагу дорослого.

Заняття з розвитку голосових реакцій слід проводити індивідуально, хоч можна об'єднувати 2—3 дітей з однаковим рівнем розвитку. На занятті бажано послідовно використовувати різні прийоми: емоційно-мовне спілкування, показ іграшок у поєднанні з лагідною розмовою, мовчазна присутність дорослого, повторне емоційно-мовне спілкування. Між кожним використанням прийомів варто зробити паузу (приблизно 30 с), щоб дати змогу дитині відреагувати. Таке заняття може тривати 6 хв. Якщо на занятті вихователь обмежитья ласкавою розмовою, то його тривалість не повинна перевищувати 3 хв, оскільки дитина стомлюється від одноманітності вражень.

У дітей віком 5—6 місяців поступово розвиваються рухи рук. У 3—3,5 місяця дитина здебільшого випадково натрапляє на іграшку, підвішену низько над нею. У 3,5—4 місяці заховає, обмацує іграшку, яка висить на відстані витягнутих рук. У 4,5—5 місяців приймає іграшку з рук дорослого. В 6 місяців дитина вже сама бере іграшку.

Щоб сформувати в маляти вміння брати і утримувати предмети, спочатку йому підвішують невеликі іграшки, зручні для захоплення: брязкальця з кульками на кільці. У 4—4,5 місяця дорослий учить дитину брати іграшку з рук. Для цього він підносить їй брязкальце, акцентуючи зорове зосередження на ньому, потім торкається ним руки дитини, викликаючи тактильне відчуття і бажання взяти іграшку. Спонукаючи дитину до активних рухів, не варто вкладати брязкальце їй в долоню. Потрібно вправляти маля в умінні брати іграшку, що розташована збоку, над обличчям, тримати одночасно два предмети.

Навчання дій з іграшками сприятливо впливає на розвиток у малюків деяких загальних рухів: перевертатися із спини на бік (в 4 місяці), на живіт (в 5 місяців), з живота на спину (в 6 місяців). Так, дитина, бажаючи дістати іграшку, яка висить збоку, тягнеться до неї і часто сама, без допомоги дорослого чи за незначної допомоги, перевертається на бік або на живіт. Вміння перевертатися — це перший рух, внаслідок якого маля самостійно, без допомоги дорослого змінює своє положення. Це, а також вміння лежати на животі, спираючись на долоні витягнутих рук (у 5 місяців), є підготовчим рухом до повзання. До кінця першого півріччя дитина уже рівно, впевнено стоїть, якщо підтримувати її під пахви, що є передумовою самостійної ходьби.

Своєчасному розвитку дітей у першому півріччі життя поряд з безпосереднім впливом дорослого сприяє правильна організація умов неспання. У цьому віці малюки «гуляють» від 1,5 до 2 год. Вихователь турбується, щоб протягом цього часу вони перебували в активному діяльному стані. На час неспання їх обов'язково розташовують у манежі, де для них підвішують різні брязкаль-

пл, потім маленькі целулоїдні та гумові іграшки докладають у манежі. Протягом неспання дітей слід кілька разів замінити іграшки в манежі.

Період від 5—6
до 9—10 місяців

Для цього періоду характерні початок повзання, вдосконалення лепетання, розвиток розуміння розмови дорослих. Повзання як перший вид активного пересування дитини в подальшому сприяє розвитку вміння сидати, вставати, переступати. З лепетних звуків на основі розуміння розмови навколишніх виникають перші обдумані слова.

У 6,5—7 місяців за сприятливих умов для розвитку рухів діти починають повзати: по-пластунськи, рачки. Повзання дуже корисне, тому що розвиває і зміцнює кістково-м'язову систему, сприяє розширенню орієнтування малюка в навколишньому середовищі, робить його більш самостійним.

Щоб навчити дитину на початку другого півріччя повзати, треба дати їй змогу вільно рухатись, тобто розмістити її в манежі. Для малят, які навчилися повзати, варто відгородити бар'єром частину групової кімнати, утеплити підлогу.

Навчаючи дитину повзати, дорослий спонукає її до цього руху цікавою іграшкою. Якщо спроба просунутись вперед виявиться невдалою, треба створити опору для її ніг, скажімо, підставити долоню, в яку малюк може впертись ніжками і відштовхнутись. Якщо дорослі не допомагають дитині, яка навчилась повзати, пересуватися вперед, вона може почати повзати назад, не наближаючись до предметів, а віддаляючись від них. Навчившись повзати, малюк починає сам сидати і скоро сидітиме твердо.

Учити дитину сидіти раніше 8—9 місяців шкідливо, оскільки це може призвести до викривлення хребта. Крім того, раннє сидіння привчає до пасивного неспання, до загальної залежності від дорослих, бо в цій позі дитині важко самій дістати іграшку, що відкотилася, змінити положення тіла та ін.

Психічний розвиток дитини другого півріччя першого року життя пов'язаний з формуванням передумов цілеспрямованих дій з предметами. Спочатку в неї з'являється бажання повторювати дії дорослого: поплескувати рукою по предметах, перекладати іграшку з однієї руки в другу. Інтерес до таких рухів пов'язаний з посиленням орієнтувальної діяльності маляти, яке навчилось до 5—6 місяців розглядати предмети, сприймати їх колір, форму, звуки, що видаються ними, тощо.

Найефективнішими прийомами навчання малюка різних дій є ті, що підкріплюються іншими цікавими для дитини подразниками. Наприклад, вихователеві, показуючи маляті, як вкладати кульку в коробку, слід покласти її так, щоб пролунав звук.

Оволодіння цілеспрямованими результативними діями готує дитину до виконання складніших маніпуляцій з предметами, розвиває її увагу, пам'ять, наочно-дійове мислення, робить активнішою, самостійною.

До початку другого півріччя поряд з копіюванням рухів (типу постукування, розмахування) у дитини з'являється бажання

багато разів вимовляти деякі звуки. В основі цього явища лежить розвиток інтересу до звуків власного голосу. До 5—6 місяців малюк, який перебуває в емоційно-позитивному стані, вчиться вимовляти повторні складки, наприклад та-та-та. Багаторазовість вимовляння звуків є ґрунтом для розвитку самонаслідування, а згодом — наслідування звуків голосу дорослого.

Формуючи в малюка лепіт, треба вчити його вимовляти, наслідуючи спочатку складки, які він уже вимовляє сам, потім — невідомі, нові для нього. В розмові з дітьми слід чітко вимовляти звуки і стежити за тим, щоб маля бачило обличчя дорослого, артикуляцію звуків. Коли діти навчаться лепетати, варто організувати ігри-переключки, тобто підтримувати лепетання окремих дітей, вимовляти звуки слідом за ними.

Тісний контакт дитини другого півріччя з вихователем приводить до розвитку розуміння мови дорослих. Показником розуміння слів дорослого є специфічна рухова реакція малюка: поворот голови в бік названого предмета, жест, що вказує на предмет, виконання названого дорослим руху, приміром, зробити ладки. На початку цього періоду маля пов'язує слово з якимось одним конкретним предметом. Наприклад, слово «ляля» воно відносить не до будь-якої, а лише до певної ляльки. Це означає, що слово ще не набуло функції узагальнення. Дитина швидко починає розуміти назви тих предметів, які цікаві їй, тому, навчаючи її первинного розуміння мови, слід використати озвучені, яскраві, великі іграшки, прийоми сюрпризності — ховання і появи іграшок.

У віці 6—7 місяців діти на запитання «де?» (ляля, годинник, півник) повертають голову в бік названого предмета. Якщо місце розміщення предмета змінюється, дитина не може його знайти, тому що слово пов'язане для неї не тільки з предметом, а й з певним місцем його перебування. У 9—10 місяців малюки знаходять предмети при називанні незалежно від їх місцеперебування. Тому спочатку предмети мають стояти завжди на певних місцях: на полицях, підвіконні та ін. Словесно визначаючи предмети, дорослі повинні потурбуватися про те, щоб дитина не тільки дивилась на них, а й торкала, прислуховувалась до їх звучання. Чим більше аналізаторів включається у сприймання іграшки, тим швидше маля запам'ятає її назву.

Уміння лепетати, а також співвідносити слова з предметами і діями — це та основа, на якій у подальшому будується весь процес мовного розвитку.

Період
від 9—10 місяців
до 1 року

Велике значення для психічного розвитку дітей мають уміння, які формуються в останній чверті року. Це вміння самостійно ходити, цілеспрямовано гратися іграшками, наслідувати дії і мову дорослих.

Передумовами ходьби є зміцнення кістково-м'язової системи в ході повзання, розвиток уміння вставати біля бар'єра, твердо стояти, переступати, тримаючись за поручні манежу. У 9—10 місяців, навчившись підніматись біля бар'єра, діти починають

ступати вздовж нього, сходять на гірку, тримаючись за поручні; в 11 місяців багато малюків самостійно стоять, ходять, підтримувані вихователем за одну руку, а до року — самостійно. Самостійне ходіння вивільняє руки дитини, що створює сприятливі умови для розширення діяльності з предметами, збільшує можливості ознайомлення з навколишнім. Своєчасне навчання малюка ходьби необхідне для його фізичного і розумового розвитку, для розвитку рухів: драбинку з нахилом, лавочки, стіл-бар'єр.

У цій роботі дорослі повинні створювати такі умови, які сприяли б розвитку вміння ходити. На полицках вздовж бар'єра манежу розкладаються яскраві іграшки, які спонукають малят вставати. Вихователь, переміщуючи іграшку по краю бар'єра, стимулює переступання малюка слідом за нею. Дітей, які навчилися добре повзати, вставати і переступати вздовж бар'єра, розміщують у порожній частині кімнати. Тут встановлюють обладнання, необхідне для розвитку рухів: драбинку з нахилом, лавочки, стіл-бар'єр. Меблі розміщують так, щоб малюк міг відірватися від одного предмета, переступити і тут же ухопитися за інший.

Ефективним прийомом навчання самостійної ходьби є створення дорослими ситуації, яка змушувала б дитину зробити перший самостійний крок. Скажімо, вихователь кличе дитину, показуючи їй цікаву іграшку, малюк тягнеться до неї і робить перші кроки. При цьому слід оберегати малюків від можливого падіння, тому що страх перед ним може загальмувати розвиток ходьби.

У період від 9—10 місяців до 1 року відбуваються якісні зміни в діяльності дітей з предметами. У зв'язку з ускладненням координації рук і очей у малят з'являється здатність зіставляти предмети: нанизувати кільця на палички, вставляти різні вкладиші у відповідні отвори, підносити чашку до рота ляльки та ін. Значення розвитку подібних умінь дитини величезне. По-перше, тому, що в процесі оволодіння співвідносними діями розвивається дрібна мускулатура кисті руки. По-друге, встановлюється чітка координація рухів очей і рук. По-третє, спеціально організована дорослими діяльність дитини з предметами приводить до розвитку наочно-дійового мислення: малюк може нанизувати на паличку спочатку кільця від брязкалец, пізніше — кільця піраміди, «годувати» не тільки ляльку, а й зайченя, ведмедика. По-четверте, спрямованість дій на одержання певного результату сприяє розвитку їх довільності. І нарешті, значна кількість розучених дій з предметами є фундаментом, на якому будується ігрова діяльність на другому році життя.

Організуючи вільний час дітей кінця першого року життя, вихователь зобов'язаний пильно стежити за правильним використанням іграшок і посібників, запобігати появі простих маніпулятивних дій з ними: постукуванню, розмахуванню предметами та ін. Помітивши, що дитина стомилась займатися іграшками, дорослому необхідно переключити її на інший вид діяльності, приміром, на роздягання нової іграшки. Щоб постійно підтримувати інтерес ма-

люка до важливих для його розвитку іграшок і посібників, необхідно періодично на деякий час забирати їх.

Для гри дітям цього віку бажано давати різноманітні вкладиші: чашечки, формочки для піску, вкладні куби, втулки, грибочки для втикання в отвори, кулькомети, пластмасові кубики, цеглинки для «будівництва», а також ляльки та інші образні іграшки, клаптики тканини для загортання їх. Пірамідки, вкладиші, кубики та інші ігрові посібники слід пропонувати для самостійної гри лише після того, як малята навчаться правильно поводитися з ними у процесі занять з вихователем, інакше вони звикнуть використовувати ці предмети не за призначенням.

Значну роль у розвитку цілеспрямованих дій з іграшками відіграє здатність наслідувати дорослого, яка формується в цьому віці.

Високо цінувала цю здатність малюків Н. К. Крупська, вбачаючи в ній спосіб засвоєння дитиною знань.

У навчанні дитини різних дій розрізняють кілька етапів. Спочатку застосовують метод пасивних дій. Вихователь бере руки маляти у свої і розучує з ним певні дії, наприклад відкрити і закрити мотрійку. Потім дорослий пропонує дитині виконати дію за словом, що поєднується з показом дії. І нарешті, вона починає виконувати дію тільки за словесною вказівкою: відкрий мотрійку, закрій мотрійку. Таким же методом діти вчаться виконувати ладки, «до побачення», показувати частини тіла на собі і на ляльці тощо.

Систематичне індивідуальне спілкування вихователя з дітьми розширює запас слів, які вони розуміють. На першому році життя пасивний словник малюків ширший, ніж використовуваний ними в активному мовленні. В пасивному словнику однорічної дитини налічується 20—30 слів. Це слова, що означають частини тіла (очі, ніс, рука), дії (дай, іди, сідай), іграшки (півник, ляля; собачка) та ін.

Для розвитку розуміння назв предметів бажано провести заняття типу показу іграшок з мішечка, з використанням прийому раптового з'явлення і зникнення. Іграшка, назва якої розучується, з'являється несподівано для дітей з «чарівного мішечка», яскравою хусточки. Проробивши з іграшкою одну-дві дії (собачка біжить, гавкає тощо), її ховають, пропонуючи дітям покликати її: «іди-іди!» У малят яскраво виражається орієнтувальна реакція на іграшку, яка їх зацікавила. Одночасно дивитись і називати її діти не можуть, тому спонукати їх до називання доцільно тоді, коли іграшка схована. Такі заняття варто проводити з невеликою підгрупою (3—4 дитини).

Щоб розучити імена дітей, а також назвати іграшок, радимо провести гру в хованки. Красиву прозору (щоб крізь неї було видно дитину) хусточку накидають на голову малюка. «Де Альоша?» — питає вихователь. Діти стягують хустинку і радісними вигуками супроводжують появу дитини. Таким же чином обігруються іграшки і розучуються їх назви.

Для формування розуміння усної мови слід використовувати не тільки заняття, а й щоденні життєві ситуації: засвітилась лампочка — запитали, де вогник; випустив з рук іграшку — сказати: «Бах, упала!», йде з кімнати жінка — «Помахай ручкою» тощо.

Наприкінці першого року бажано ознайомити дітей з первинним узагальненням іграшок за істотними ознаками. Для цього треба добирати однорідні іграшки, які різняться зовнішнім виглядом. У 10—11 місяців малята вже знають, що ляля — це не тільки та лялька, що сидить на поличці, а й, наприклад, маленька гумова, і велика, яку показує вихователь на заняттях. Узагальненню дій сприяють такі доручення вихователя, як «погодуй лялю, собачку, качечку» та ін. Виконання дитиною тієї самої дії щодо різних іграшок розвиває розуміння слова, що означає дію з багатьма предметами.

У запасі слів, які розуміють діти в кінці першого року, є й такі, як «можна», «не можна». Вони починають розуміти ці слова, якщо дорослий зупиняє небажану дію, вимовляючи слово «не можна» з відповідною суворою інтонацією, і, навпаки, вимовляє «можна» з м'яким відтінком дозволу. Таким чином, уже в цей період стає можливим за допомогою мовлення впливати на поведінку малюків.

В останній чверті року інтенсивно розвиваються голосові реакції: діти багато і різноманітно лепечуть, до року вимовляють перші, легкі для вимови слова, що складаються з повторюваних складів: ма-ма, ба-ба, ав-ав, бах, дай та ін. В активному словнику малят налічується в цей час до 12 слів.

Перші слова вимовляються на основі вже набутого дитиною лексикону, здатності артикулювати звуки і наслідувати їх. У цей період важливо навчити дітей легко наслідувати звуки, які вимовляють дорослі. Вчити малят наслідування слід індивідуально. Дитину 9—10 місяців садять за комбінований стіл. На занятті (як і в першому півріччі) використовують кілька прийомів тривалістю 1—1,5 хв кожний, з паузою між ними в 30 с. Почати можна з емоційно-мовного спілкування, за якого вимовляються розучувані звуки. Оскільки діти цього віку, через яскраво виражену орієнтувальну реакцію, легко відволікаються, доводиться застосовувати різноманітні прийоми для утримання їхньої уваги на обличчі, артикуляції вихователя. З цією метою ті самі звуки вимовляються то голосно (з різною інтонацією), то пошепки, то беззвучно (самими губами). Далі вихователь показує іграшку, називає її, ховає, знову показує і називає.

Відтворити точну назву предмета в цьому віці важко, тому допускається заміна слова полегшеним звукосполученням. Дорослий повинен використовувати і повне, і полегшене слово. На одному занятті можна показати дві іграшки, контрастні за виглядом, з простою назвою: скажімо, собачку (ав-ав) і ляльку (ля-ля) або гуску (га-га) і машину (бі-бі). Здебільшого при показі другої іграшки голосова активність малят підвищується. У цій частині заняття дитині дають завдання «Знайди!», «Покажи!», «Поклич!», пропонують повторити за дорослим назву іграшок і дії з нею: ля-ля, бах, на, дай, іди. Закінчують повторним емоційно-мовним спілкуванням без іграшки. Від-

творення звуків дається дітям нелегко, часто наслідуювання уповільнюється і виникає через деякий час після заняття.

Пам'ятаючи про необхідність формувати активну мову малюків, не варто негайно реагувати і виконувати їхні бажання, виражені жестами, мімікою, а треба пропонувати їм виразити своє прохання відповідним простим словом. Водночас слід обов'язково підтримувати кожне мовне звертання дитини до дорослого, навіть якщо воно незрозуміле. Дорослі здебільшого здогадуються про справжнє бажання дітей, придивляючись до їхньої поведінки.

У кінці року зростає потреба малят у спілкуванні з навколишніми. Разом з тим посилюється вибіркове ставлення до них: діти починають виділяти тих, хто виявляє до них ласку, грається і займається з ними. Настороженість або навіть негативне ставлення до незнайомих дорослих є свідченням того, що малята, які вступили наприкінці першого року життя до дитячого закладу, значно важче звикають до нових умов, ніж наймолодші.

Дитина 9—12 місяців цікавиться тим, що роблять інші малюки. Іноді вона починає перегукуватися з ними, усміхатися і випадково може виникнути спільна гра (побачивши маля, що відповзає від неї, швидко повзе за ним, доганяє — обоє радіють). Проте нерідко в цьому віці спостерігаються й негативні взаємини, здебільшого вони виникають при бажанні взяти іграшку, яка знаходиться в руках іншої дитини.

Організація життя дітей першого року

Важливою умовою, що забезпечує раціональну організацію життя дітей цього віку, є режим дня. Він передбачає відповідний віковим та індивідуальним особливостям дітей розподіл протягом доби процесів неспання, годування, сну та їх чергування, а також зміну видів діяльності під час «гуляння». За правильного режиму забезпечується не тільки зміцнення здоров'я, а й їхній нормальний фізичний і нервово-психічний розвиток. З віком збільшується працездатність нервової системи дитини, тобто здатність активно проводити певний відрізок часу. Саме ця обставина лежить в основі зміни режимів у ранньому дитинстві.

Вченими (Н. М. Щелованов, Н. Л. Фігурін, Н. М. Аксаріна та ін.) розроблені і науково обгрунтовані режими дня для кожного вікового періоду розвитку дитини першого року життя: від народження до 2,5—3 місяців, з 2,5—3 до 5—6 місяців, з 5—6 до 9—10 місяців, з 9—10 до 1 року 2—3 місяців¹. Встановлено найраціональнішу послідовність задоволення органічних потреб дитини в неспанні, сні, годуванні. Годування слід проводити після сну, а неспання — після годування. Коли дитина виспить, то, як правило, добре їсть, а сита активно «гуляє», що сприяє її повноцінному розвитку. Визначаючи режим дня, необхідно враховувати не тільки вік, а й індивідуальні особливості.

¹ Див.: Програма виховання в дитячому саду. 8-е изд., испр. М., 1978, с. 24.

На першому році життя малюк потребує індивідуального обслуговування і навчання, тому групу слід комплектувати дітьми різних вікових періодів, щоб у ній було не менше двох вікових підгруп, кожна з яких «гуляє» під час сну іншої. Це дає змогу приділяти більше уваги кожній дитині.

Приміщення групи дітей першого року життя має складатися з кімнати для неспання і веранди для сну. Ці малюки не ходять, тому їх сон слід організовувати на повітрі. Веранда необхідна і для дотримання режиму дня, щоб діти, які «гуляють», не порушували спокій тих, кому в цей час потрібно спати.

За систематичного додержання режиму дитина до 2—3 місяців звикає до нього, тобто засинає і прокидається в певний час, з апетитом їсть, спокійно «гуляє», глибоко спить.

Годування малят варто проводити в міру їх пробудження.

Важливо сформувати у дітей позитивне ставлення до годування. Для цього дитину привчають до посильної активності: з 3,5—4 місяці кладуть її руки на пляшечку, привчаючи її утримувати, з 7—8 місяців — їсти шкуринку хліба, з 10 місяців — притримувати чашку, до року — самостійно пити з неї. Позитивне ставлення до їжі підтримується і розмовою дорослого. Він називає їжу, просить дитину відкусити хліба, відкрити рот та ін.

До 7—8 місяців маля годують на руках дорослого. Дітей, які навчилися сидіти, годують по двох за високим комбінованим столом з висувними кріселями.

При вкладанні дітей і вставанні після сну необхідно дотримувати індивідуального підходу. Передусім вкладають малят, які легко стомлюються, потім тих, що повільно засинають: уклавши перших, можна більше уваги приділити іншим. Щоб діти не просинались одночасно, треба проводити вкладування на денний сон неквапливо, щонайменше протягом 20—30 хв. Піднімати дітей після сну треба поступово, в міру пробудження їх. Не можна допускати одночасного вставання усіх, бо тоді малюкам доведеться чекати годування. Кожну дитину, яка прокинулася, після необхідного туалету тут же годують. Переодягання після сну і протягом дня використовують для спілкування з дитиною, розвитку її рухів, розуміння і формування активного мовлення.

Одяг для неспання складається з сорочечки, кофточки, повзунків; після 8 місяців повзунки замінюють комбінезоном, на ноги дитині надягають теплі шкарпетки або черевички.

Привчання до охайності слід починати з того часу, коли малюк навчиться самостійно сидіти, тобто з 8—9 місяців.

Розділ 9

РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

За правильного гігієнічного догляду, харчування і виховних заходів діти другого року життя кожного місяця додають у масі 170—190 г, виростають на 1 см. До 2 років маса дитини в середньому до-

сягає 12—12,7 кг, зріст — 85→86 см. У дворічної дитини — 20 молочних зубів. Збільшується працездатність нервової системи: в першому півріччі діти можуть активно «гуляти» 3—4 год, в другому — 4—5 год. Відповідно зменшується добовий час сну — з 14 до 12,5 год.

У перші 2—3 місяці другого року життя зберігаються особливості фізичного і психічного розвитку, характерні для попереднього етапу. Вдосконалюються вже освоєні дитиною рухи, дії з предметами, мовні реакції. В цей час в основному продовжується педагогічна робота, розпочата з малюками в кінці першого року їхнього життя.

Темп психічного і фізичного розвитку дітей на другому році життя інтенсивніший, ніж на першому. Тому «Програма виховання в дитячому садку» передбачає зміни режиму дня, завдань і методів виховання не поквартально (через кожні 3 місяці), а за півріччям.

Організація життя дітей другого року

Група другого року життя комплектується малятами віком від 1 року до 2 років. Дітей до 1,5 року має бути не більше як третина: якщо в групі 18 малюків, то малят першого півріччя бажано мати приблизно 6, другого 12.

У цьому віці в малюків подовжується тривалість неспання. До 1,5 року діти можуть не спати 3—3,5 год, після 1,5 року — 5 год. Малята першого півріччя сплять вдень 2 рази: по 2—2,5 год і 1—1,5 год, після 1,5 року — один раз — 2,5—3 год.

Переведення малюків на режим з одноразовим денним сном проводиться поступово, протягом кількох місяців. Спочатку, в 1 рік 3 місяці — 1 рік 5 місяців, укладання на перший денний сон відсувається на пізніший час — замість о 9 год 30 хв. на 10-ту год. Якщо діти, укладені на другий денний сон, довго не засинають, їх до 1 року 5 місяців (залежно від індивідуальних особливостей і стану здоров'я) переводять на одноразовий, більш тривалий денний сон.

Спочатку переведені на цей режим денного сну малята почувають себе добре, однак поступово в них нагромаджується втома, викликана збільшенням часу неспання: вони погано їдять під час обіду, інколи засинають за столом, стають збудженими. У цьому разі слід тимчасово повернутись до режиму з двома денними снами, а приблизно через два тижні знову перевести малюків на одноразовий денний сон.

Комплектування групи дітьми першого і другого півріччя дає змогу розділити її на дві підгрупи: під час «гуляння» однієї друга підгрупа спить. Це дає змогу більше уваги приділяти малятам, які не потребують допомоги дорослих.

Виконання режиму в групі другого року має свої труднощі, тому дуже важливо чітко розподілити обов'язки між вихователем і нянею.

Усі режимні процеси слід проводити з урахуванням принципу поступовості. Це означає, що вихователь або няня включають в процес стільки малюків, скільки одночасно може обслужити, а кож-

по маля має витратити на режимний процес стільки часу, скільки потрібно йому одному, а не всій групі дітей. Решта часу воно мусить гратися.

Малюків до 1,5 року піднімають і годують поступово, в міру пробудження, по 3—4 особи. Діти старші 1,5 року снідають, обідають і вечеряють усі разом.

Під час годування, одягання, туалету малят залучають до посильної самостійності. До 1 року 3 місяців вони починають користуватися ложкою, в 1,5 року — самостійно їдять, за нагадуванням вихователя витирають рот салфеткою, засувають стільчик, виходячи із-за столу, та ін. Дітей учать при умиванні підставляти руки під струмінь води, брати участь у витиранні обличчя і рук, виявляти активність під час одягання і роздягання.

До 2 років малюки повинні вміти самостійно їсти всі види страв, знати своє місце за столом, правильно користуватися салфеткою, висувати і засувати стільчик, виходячи із-за столу. Під час переодягання діти знімають колготки, штани, черевики. Ці дії вони проводять під керівництвом і за допомогою дорослого.

До кінця першого року життя маля починає ходити, розмовляти, діяти з предметами. Ці передумови визначають його розвиток на другому році життя. Тому провідними вміннями є: вдосконалення ходьби, розвиток дій з предметами, виникнення сюжетної гри, становлення мови і на її основі — формування взаємини з дорослими, потім з ровесниками.

Рухи

Важливу роль у розвитку рухів у малюків другого року життя відіграє організація спеціальних умов неспання, проведення рухливих ігор, гімнастичних вправ. Провідним видом рухів у цей час є самостійне ходіння. Дитина відчуває в ньому велику потребу, тому воно викликає в неї позитивні емоції. Ходьба дає малюку змогу краще орієнтуватись у світі предметів, пізнавати їх властивості, взаємозв'язки та ін.

Активні рухи маляти, що розширюють його орієнтування в навколишньому, стимулюють розвиток психічних функцій (відчуттів, сприймання, пам'яті, уваги, наочно-дійового мислення).

В міру того як ходіння дитини стає дедалі автоматизованішим, створюються передумови для активної діяльності рук. Вона може, не боячись втратити рівновагу і впасти, носити в руках предмети, возити їх. До кінця другого року ходьба настільки автоматизується, що малюк прискорює кроки, вільно долає перешкоди, які трапляються на його шляху, бігає.

Проте автоматизація ходіння та координація рухів рук і ніг визначаються спеціальними умовами, що їх створюють дорослі. Меблі, посібники розставляють вздовж стін так, щоб середина групової кімнати була вільною, при цьому килими, доріжки слід забрати. Щоб уникнути травм, ряд предметів і місць групового призначення (батареї, шафи з посудом, туалети та ін.) мають бути недоступними для малят.

Поряд із забезпеченням вільного простору необхідно мати спеціальне обладнання для формування в малюків різних видів рухо-

вої активності (гірку з драбинкою, майданчиком і схилом, на яку вони могли б сходити і спускатися з неї, тощо). Гірку доцільно поставити біля вікна, щоб діти, піднявшись на майданчик, могли спостерігати, що відбувається за вікном. Крім того, в групах варто мати столики із стільчиками за їх зростом, диванчики, предмети для розвитку рухів, перелізання, влізання (ящики, колода та ін.).

Для розвитку координації рухів ніг і рук необхідно мати набір іграшок, які малята могли б переносити в руках (великі м'які іграшкові тварини, ляльки, м'ячі, кошики, відра, мішечки тощо), возити за шворочку (машини, коляски та ін.), возити, підштовхувати вперед (каталки, великі іграшки на колесах та ін.).

Вихователь, керуючи самостійною діяльністю дітей, зобов'язаний стежити, щоб вони всі були активні, діяльні. Важливо забезпечити зміну рухів у малюків, запобігаючи можливій втомі від одноманітних маніпуляцій. Регулювання рухової активності, спонукання до того, щоб діти не тільки ходили, а й виконували інші рухи (присідали, сходили на гірку та ін.), — важлива умова їх фізичного розвитку. Запобігаючи стомленню дітей, що надто розгулялися, доцільно садовити найактивніших із них за столи для спокійних ігор.

Обов'язковим є проведення рухливих ігор, що мають велику педагогічну цінність. Емоції здивування, радості, яких зазнають малята під час рухливих ігор, сприяють кращому оволодінню рухами. Так, під час гри у хованки діти, відшукуючи іграшки, виконують найрізноманітніші рухи: піднімаються на носочки, щоб заглянути на полицку, підвішену до стіни, нагинаються і дивляться під меблі та ін. При організації рухливих ігор не варто зобов'язувати малюків ходити парами або строем. Рівень розвитку довільних рухів у них ще низький, тому вони не можуть рухатися організовано, скажімо, взявшись за руки, йти в одному напрямку.

Значну цінність для загального розвитку дітей мають рухливі ігри з музичним супроводом: притупування, присідання та ін. в такт музиці сприяють вихованню відчуття ритму, гармонії рухів.

Важливу роль у формуванні рухової активності дитини другого року життя відіграють заняття гімнастикою. Вони проводяться за допомогою спеціального обладнання (драбинок для лазання, лавок для ходіння та ін.). Обладнання застосовують тільки на заняттях і не дають малюкам для самостійного використання.

Гімнастичні вправи корисні тим, що в процесі виконання їх дитина освоює такі види рухів та окремі елементи, якими вона не може оволодіти самостійно (ходіння по нахиленій дошці, переступання через мотузку, яка лежить на підлозі або піднята на висоту 5—15 см, тощо).

Велике значення для формування чітких рухів і координованої ходьби має методично правильна організація прогулянок. В холодний осінньо-зимовий період і ранньою весною на прогулянку беруть тільки тих малюків, які твердо стоять на ногах і добре ходять. Тим, хто не вмів добре ходити в теплому верхньому одязі

(палітки, рейтузи, шуба, шапка, шарф) або перебуває на режимі з двома денними відпочинками, рекомендується замінити прогулянку сном на свіжому повітрі (веранді або в кімнаті для прогулянок).

У теплу пору року, коли діти можуть бути поза приміщенням в легкому одязі, доцільно організувати прогулянку і для тих, хто тільки-но починає ходити. Пересування по нерівній землі, долаття перешкод (горбочків, ямок, густої трави та ін.) сприяють розвитку координації рухів, зміцнюють у малят почуття впевненості під час ходьби. У теплу погоду на ділянці бажано проводити з усіма дітьми рухливі ігри та гімнастичні вправи.

Враховуючи велику потребу в рухах малюків другого року життя і створюючи для цього спеціальні обставини, слід пам'ятати, що рухова активність не повинна заважати формуванню зосередженості, вміння спокійно гратися. Важливо стежити за правильним чергування рухів і спокійних занять. Треба задовольняти потребу малят у рухах, але так, щоб це не шкодило іншим видам їхньої діяльності.

Дії з предметами На другому році життя дитина за допомогою дорослих освоює способи використання різних речей і предметів. Крім предметних дій, пов'язаних з побутовою діяльністю, велике місце в цей період відводиться навчанню малюків поводження з дидактичними іграшками (пірамідками, кубиками, вкладишами), а також вміння користуватися нескладними предметами-знаряддям: палицею, щоб наблизити до себе віддалений предмет, сачком для виловлювання іграшок, що плавають, совком і лопаткою у грі з піском і снігом.

Беручи до уваги велике значення оволодіння цими діями для психофізичного розвитку дітей, у «Програмі виховання в дитячому садку» розкриттю їх присвячується спеціальний розділ.

У процесі опанування дій з предметами відбувається сенсорний розвиток малят, вдосконалюється сприймання предметів та їх властивостей (форми, величини, кольору, положення в просторі). Спочатку за зразком, а потім і за словесним поясненням дитина може із двох-трьох кольорових кульок вибрати одну потрібного забарвлення або з двох-трьох мотрійок різної величини (різко контрастних) взяти найменшу. Сприймання навколишнього стає точнішим. Наприклад, малюк 1 року 6—7 місяців може правильно оцінювати віддаль, він уже не тягнеться, як раніше, до іграшки, яка високо поставлена, а просить вихователя дістати її. За пропозицією дорослого він може навпомацки виїняти відомий йому предмет з мішечка.

У розв'язанні завдань сенсорного розвитку істотну роль відіграє добір іграшок і посібників, різних за кольором, формою, матеріалом. Слід добирати предмети контрастні за однією ознакою, однак подібні за іншими (наприклад, кульки, кубики одного кольору, але різного розміру). Різноманітність предметів та їх властивостей привертає увагу малят, а підкреслення відмінностей і подібності ознак поглиблює, уточнює сприймання.

Дидактичні іграшки розміщувати треба на столах так, щоб на кожному з них був один вид дидактичної гри. Важливо стежити, щоб за столом грали невеликі групи — по 2—3 малюка, при цьому кожному з них слід давати аналогічний комплект дидактичних іграшок. Невміння дітей цього віку гратися разом і підвищений інтерес до новизни може призвести до конфліктів, якщо ігрова ситуація не буде продумана вихователем.

Організуючи предметну діяльність малят, треба стежити за тим, щоб кожний вид дидактичного посібника використовувався дитиною за призначенням; якщо вона не вміє діяти з іграшкою, вихователь учить її, користуючись методом пасивних рухів. Щоб уникнути втоми малюків, які довго займаються однією іграшкою і виконують при цьому ті самі завчені дії, бажано переключати їх на діяльність з іншими іграшками.

Навчання нових дій, їх ускладненням, переключення на інші види діяльності — основні моменти організації вихователем предметної діяльності дітей¹.

Мовлення

Другий рік життя — відповідальний період мовного розвитку. На базі мовних умінь у однорічної дитини в ході навчання і виховання розвиваються розуміння мови дорослих і активне мовлення. Темп розвитку цих компонентів мовної діяльності різний. В першому півріччі найбільш інтенсивно розвивається розуміння мови, в другому (точніше, в останній чверті року) — активне мовлення.

Розуміння мови навколишніх розвивається досить легко. Достатньо кілька разів визначити словом предмет або дію, як дитина запам'ятовує їх назви. Це пов'язано з її підвищеною руховою активністю: вона добре пересувається по кімнаті і на ділянці, стикається з багатьма предметами, речами, перебирає, розглядає їх. Робота вихователя з розвитку мови та орієнтування малюка в навколишньому має відбуватися одночасно. Для цього бажано використовувати дії дорослих, різні предмети обстановки, процеси годування та ін. У спілкуванні з малюком слід називати все, що його оточує, цікавить і доступне розумінню. Під час годування треба говорити про їжу, при одяганні називати частини тіла, одягу. Важливо, щоб все, про що говорять з малям, підкріплювалось його відчуттям, сприйманням, діями.

Дітей на другому році життя варто вчити відшукувати потрібні їм предмети. Для цього на заняттях їх навчають вибирати названий предмет з кількох: «Я сховаю, а ти пошукай». Ускладнені заняття полягають у збільшенні кількості предметів, серед яких дитині треба знайти потрібний; в розрізненні, пізнанні чимось подібних предметів: за звучанням назви (шар, шарф), за зовнішнім виглядом (качка, курка); в доборі, групуванні предметів однієї назви, які, однак, мають різні зовнішні ознаки (велика, маленька, зелена, червона машини). Ці завдання залежно від складності даються малюкам протягом всього другого року.

¹ Методика навчання дій з предметами буде розкрита в розділі «Заняття».

Після 1 року 6 місяців малюки оволодівають умінням розуміти сюжет або кілька взаємозв'язаних дій. Щоб навчити цього, використовують покази-інсценівки¹. З дітьми бажано розмовляти не тільки про те, що вони бачать в певний момент, а й про добре відоме з минулого досвіду, наприклад, про те, що бачили на прогулянці. Вживати слова необхідно в різних зв'язках і поєднаннях («Кішка спить і дівчинка спить. Кішка спить на килимку, а дівчинка в ліжку»). Це збагачує смисловий зміст слів, допомагає порівнювати і узагальнювати.

У цьому віці важливо також навчити дітей виконувати доручення дорослого, мова якого має поступово стати регулятором їхньої поведінки.

На другому році життя в малят починає формуватися здатність до узагальнення. Це мислене виділення спільного в предметах і явищах дійсності і ґрунтується на цьому їх мислене поєднання. Спочатку діти узагальнюють предмети за зовнішніми, більш яскравими ознаками: кіскою називають кішку, будь-яку м'яку іграшку і все пухнасте (шубку, шапку). Поступово в процесі діяльності та під впливом пояснень дорослих здатність до узагальнення розвивається: в кінці другого року життя малюки поєднують предмети вже не тільки за зовнішніми ознаками, а й за їх призначенням, а також якщо ці предмети зображені на картинці. Назви багатьох дій також стають узагальненими. Здатність узагальнювати предмети і дії за істотними ознаками є важливим показником розвитку мислення дітей.

Розвитку функції узагальнення сприяє наявність у групі однорідних іграшок, що відрізняються кольором, величиною, матеріалом: ляльки крамні, целулоїдні, гумові, великі, маленькі; машини різні за величиною, забарвленням, зовнішнім виглядом та ін.

У розмові з дитиною дорослі повинні підкреслювати характерні ознаки предметів і дій з ними: пташка летить, м'яч котиться, собачка гавкає та ін. Здатність до узагальнення формується, якщо маля, чуючи назву предмета або дії, сприймає її одночасно різними аналізаторами: бачить, чує, відчуває на дотик, самостійно виконує різноманітні дії.

Активне мовлення На початку другого року життя малюки ще багато лепечуть. Лепетання їх різноманітне, емоційно виразне і супроводить майже всі дії. Наслідкування у цьому віці вдосконалюється, що сприяє поступовому збільшенню словника. За прийнятими в нашій країні показниками розвитку дітей, до 1,5 року активний словник маляти становить 30, а до 2 — 200—300 слів. На розвитку активного словника позначаються індивідуальні особливості та умови виховання.

До 2 років полегшені слова замінюють звичайними. У мові дітей з'являються слова, що означають не тільки предмети і дії, а й доступні їх розумінню якості та відношення між предметами (на-

¹ Див.: Дидактические игры и занятия с детьми раннего возраста / Под ред. С. Л. Новоселовой. 3-е изд., М., 1977, с. 71.

приклад, прислівники). Особовими займенниками до кінця другого року життя малюк користується без особливих зусиль.

Перші дитячі речення складаються здебільшого з одного слова. Включене в предметну ситуацію, воно заміняє речення. Вигук «Мама!» в одному випадку означає «візьми мене на руки», в іншому — «дай м'яч». Словом «бах» малюк супроводжує падіння іграшки і, звертаючись до дорослого, скаржитися, коли падає сам. В кінці другого року в реченнях може бути вже 3—4 слова. Діти починають змінювати слова в числі, роді і кількох відмінках, хоч роблять ще багато помилок.

Для розвитку активного мовлення необхідно вдосконалювати здатність маляти наслідувати почуті звуки і слова. Треба виховувати в нього вміння слухати і відтворювати почуте. Для цього слід, як і на першому році, підтримувати його лепетання, проводити з ним перекличку звуками, викликати його на наслідування легких звукопосидань («топ-топ») і на примовляння («шш-уу, полетіли», «гуси-гуси — га-га-га»), вчити його на прохання дорослого відповідати: «Як тікає годинник? Тік-так. Скажи: «Тік-так». Щоб активізувати наслідування слів дитиною, бажано давати їм зразки полегшених слів, але вимовляти їх у супроводі правильних, наприклад: «Спи, ляля, бай-бай». Як тільки у неї з'явиться легкість наслідування почутих слів (приблизно з 1 року 3—4 місяців), варто перейти в спілкуванні з нею до правильного мовлення. До малюка, що прожив уже півтора року, слід звертатися з різними словесними дорученнями, даючи зразок для наслідування: «Піди, поклич Галю, скажи: «Галю, йди гуляти».

Активне мовлення маляти буде розвиватися, якщо в нього є потреба спілкуватися з дорослими. Вона виникає тоді, коли дорослий, часто і з різного приводу звертаючись до дитини, розмовляє з нею. У цьому разі в неї встановлюється емоційний контакт з дорослими. Допмагають цьому контактowi веселі ігри, читання потішок («Поїхали-поїхали», «Сорока-білобока»). Однак зводити все лише до емоційного спілкування не можна. Корисніше спілкування, основане на діяльності: під час гри, маніпулювання з предметами або спостереження за навколишнім.

Важливо підтримувати кожне мовне звертання малюка до дорослого, треба постаратися зрозуміти і задовольнити його прохання. І навпаки, не відповідати на звертання жестом, мімікою. У цій ситуації варто запитати: Що ти хочеш? Машину? Скажи: «Машинка». Бажано ставити дитину в становище, яке змушує її щось сказати.

Заняття

В умовах дитячого закладу неможливо забезпечити різнобічний розвиток усіх дітей групи, користуючись тільки індивідуальним спілкуванням у процесі їх самостійної діяльності. В цьому разі може виявитись, що активніші малята, з власної ініціативи часто звертаючись до дорослого, будуть довідуватись більше, а пасивніші й ті, що потребують пильної уваги, опиняться в стороні. Тому для всебічного розвитку дітей слід проводити організовані заняття, які в економною (об'єднано кілька дітей) і ефективною формою навчання.

• У другій групі раннього віку (від 1 до 2 років) заняття плануються окремо для двох вікових підгруп. У першому півріччі кожного дня проводиться одне заняття — в основному індивідуально або з невеликою кількістю малят (5—6 осіб); в другому — заняття плануються за підгрупами з урахуванням п'ятиденного тижня по два на день. Розподіляються вони таким чином¹:

- з розвитку мовлення і ознайомлення з навколишнім — 4;
- з дидактичними іграшками і будівельним матеріалом — 3;
- з розвитку рухів — 2;
- музичні — 2.

Кількість присутніх на занятті залежить від ряду умов. Уся вікова підгрупа малюків (6—12 осіб) може брати участь у занятті за невимушеної форми його організації (екскурсія по групі); коли дії малят ґрунтуються на наслідуванні (музичні), а також якщо провідна діяльність — зорове сприймання (інсценівки з іграшками, організоване спостереження за навколишнім). Навчання дітей предметної діяльності, мовні заняття (розглядання картинок), заняття з фізкультурними посібниками, де є момент очікування, проводяться з половиною кожної вікової групи (3—6 осіб).

Тривалість заняття також залежить від їх змісту. Заняття зі зміною видів діяльності тривають до 10—15 хв, а ті, що вимагають зосередженої уваги, — від 5 до 8 хв.

Рівень розвитку дітей, об'єднаних в одну підгрупу, має бути приблизно однаковим. Малюків, які щойно вступили, до занять залучають поступово. Крім специфічних занять, в усіх заняттях ставиться мета — навчити дітей вчитися: слухати, відповідати, зберігати робочу позу.

Заняття з дидактичними іграшками і будівельним матеріалом.

На заняттях з дидактичними іграшками вирішуються завдання моторного і сенсорного спрямування. В роботі з малятами до 1 року 3 місяців передусім ставляться завдання моторного характеру: навчити дітей котити кульки, нанизувати кільця на стержень, класти одну на одну і в рядок цеглинки, перекладати предмети (в мисочки, відра), відкривати і закривати коробки, мотрійки та ін. (збірні іграшки повинні легко відкриватися; розмір їх має бути таким, щоб малюк міг легко охопити їх долонею).

В міру розвитку дітей до занять включають завдання сенсорного, конструктивного, предметно-знаряддевого спрямування, які поступово ускладнюються. Спочатку малюки вчаться нанизувати на стержень кільця двох контрастних розмірів: усі великі, потім усі маленькі. Далі — додають кільця середнього розміру, і нарешті діти збирають пірамідку з 5—6 кілець суміжних розмірів. Таким же способом вони вчаться працювати з мотрійкою.

Істотне значення в проведенні занять має пояснення дорослого, називання ним предметів, дій, якостей, відношень, показ з використанням методу пасивних рухів.

¹ Див.: Програма виховання в дитячому саду, с. 12; Сборник приказов Министерства просвещения РСФСР, 1975, № 7.

Поступовості в ускладненні завдань дотримуються і під час ознайомлення малят з кольором. Спочатку пропонують однобарвистий матеріал, згодом — вибір із двох кольорів (покласти червоні палички в червоний стаканчик, сині — в синій), потім — предмети трьох кольорів. Дворічні діти повинні зміти вибрати предмет потрібного кольору з чотирьох різних барв: червоний, синій, жовтий, зелений.

У заняттях з будівельним матеріалом малюки вчать ставити кубики, цеглинки одна на одну (башта), потім у ряд (доріжка, поїзд, паркан). Дітей навчають розміщувати кубики, цеглинки в різному просторовому відношенні одна до одної (драбинка, ліжко, диван). Поступово вводяться «споруди» з різних елементів (стіл і стілець разом). На заключному етапі малят навчають робити перекриття (лавочка, ворота, дім). У кінці заняття вони кожного разу одержують сюжетні іграшки (посуд, ляльки, мотрійки, машини) для обігрування збудованого¹.

**Заняття з розвитку
мовлення і орієнтування
в навколишньому
середовищі**

Цей вид занять планується з урахуванням різних темпів розвитку розуміння і активного мовлення у дітей в першому та другому півріччі другого року життя. В першому півріччі зміст занять спрямовується більше на розвиток пасивного словника, в другому — на ускладнення мовлення малят.

Для розвитку розуміння малюками мови широко використовуються показ предметів з називанням і моментами сюрпризності — раптового з'явлення іграшок. Багаторічний досвід практиків дав змогу створити різноманітні варіанти демонстрування іграшок, предметів: «Хто в хатці живе?», «Карусель», «Катання іграшок з гірки» та ін. Спочатку дітей ознайомлюють з одним, потім з кількома предметами, учать вибирати названий предмет з групи, до контрастних додають подібні, вчать розрізняти їх, об'єднують нескладним сюжетом. Коли кожен малюк навчиться розрізняти реальні предмети, іграшки, їх замінюють зображеннями на картинці. Показ від заняття до заняття ускладнюється за тим самим принципом, що й демонстрування іграшок.

Мовлення дітей активізується прийомами мовного наслідування («Як кричить півник, гаркає собачка?»). Вони включаються в усі види занять. Часто малята, захоплені видовищем, не слухають вихователя, відволікаються, не реагують на його прохання вимовити те чи інше слово, — в цьому віці їм важко одночасно слухати і говорити. Добрий результат дає розмова про іграшку в її відсутності. Треба ставити малюка перед необхідністю говорити. Наприклад, дітям показали красиву ляльку, вони роздивились її убрання,

¹ Детальніше про заняття з дидактичними іграшками і будівельним матеріалом див.: Програма виховання в дитячому саду. М., 1978; Умственное воспитание детей раннего возраста / Под ред. Е. И. Радиной. М., 1968; Дидактические игры и занятия с детьми раннего возраста / Под ред. С. Л. Новоселовой. 3-е изд., М., 1977; Воспитание детей раннего возраста / Под ред. Г. М. Ляжиной. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1976.

пограли з нею, після чого ляльку ховають. Їм хочеться знову її побачити. Вихователь пропонує: «Покличте лялю, скажіть: «Йди, лялю»».

В другому півріччі поряд з розширенням запасу зрозумілих слів слід більше уваги приділяти активізації словника дітей. З цією метою їм ставлять запитання. Спочатку вони відповідають односкладово. Вихователю треба формулювати запитання так, щоб малюки, відповідаючи, користувались відомим словом в різних ситуаціях: «Хто сидить? Чиє ліжко? Хто спить? Де плаття?» та ін. В інших випадках, навпаки, малюку ставлять одне запитання стосовно різних предметів, дійових осіб: «Хто спить?» (ляля, собачка, кішка). Такий прийом підводить дітей до узагальнення об'єктів та їх дій. Успіху сприяє добір відповідних картинок.

Коли малюкам виповниться півтора року, слід, використовуючи лексичні образи і питання, стимулювати розвиток у них фразового мовлення.

Запитання з розвитку мовлення плануються на тиждень. Протягом місяця кожне заняття з ускладненнями повторюється 4—6 разів. Будь-яке нововведення треба повторювати частіше, ніж добре засвоєне. Завдання з розвитку мови малюків у цьому віці розв'язуються не тільки на спеціальних мовних заняттях, а й в усіх інших їх видах¹.

Організація ігор та інших видів самостійної діяльності дітей

Самостійна діяльність дітей другого року життя стає різноманітнішою: це дії з предметами і будівельними матеріалами, рухи, спостереження, ігри з сюжетними іграшками. Організуючи її, вихователь турбується про відповідні іграшки і посібники, які мають задовольняти інтерес малюків до різних видів діяльності.

Розвиткові дій з предметами сприяють дидактичні іграшки (пірамідки, барильця, вкладиші, кулькомети, формочки для піску, середній будівельний матеріал), розвиткові рухів — м'ячі різних розмірів, машини, возики, качалки, з посібників — драбинка-гірка, дошки різної ширини і довжини, колода та ін.

Для сюжетної гри необхідні ляльки та інші образні іграшки середнього розміру, набори великого посуду, деякі предмети лялькової меблі (стіл, стілець, ліжко). Меблі мають бути великими і міцними, тому що малюки часто сідають на них самі. Потрібно мати предмети для наряджання (косинки, фартушки), клаптики для загортання ляльок.

Іграшки розміщують за видами діяльності в різних частинах кімнати. Певне місце зберігання іграшок привчає дітей до порядку, виховує організованість і самостійність. Малюки самі можуть знайти необхідний для продовження гри предмет: поряд з лялькою покласти ковдру, розставити на столику посуд; у возик покласти цег-

¹ Докладніше про зміст занять з розвитку мови див.: Дидактические игры и занятия с детьми раннего возраста / Под ред. С. Л. Новоселовой. 2-е изд. М., 1977, Воспитание детей раннего возраста / Под ред. Г. М. Ляной. 2-е изд. М., 1976.

линки, посадити ляльку або іншу іграшку. Це допоможе дитині використати у грі не один, а кілька предметів, що ускладнить її.

Організуючи діяльність малят, слід стежити за тим, щоб вони використовували іграшки за призначенням, не відволікались, довели до кінця почату гри. Вихователь бере участь у дитячих іграх, створює сприятливі умови для активізації в них усіх дітей. Під час самостійної роботи малюки мають бути спокійними, зайнятими, активними.

Протягом другого року життя ігрові дії дітей помітно ускладнюються. На початку року малята відтворюють лише розучені дії, причому переважно на тих іграшках, з якими працював вихователь. Поступово дитина вчиться перенесенню дій з одних іграшок на інші. Після півтора року, завдяки вмінню наслідувати, малюки починають включати в гру дії, самостійно помічені в житті. Так, у дитини виникає відображувальна діяльність, але сюжетної гри ще немає, оскільки малята не турбуються про правильну послідовність дій — їх захоплює сам процес гри. Виникненню сюжетної гри, встановленню взаємозв'язку і взаємопослідовності дій допомагають покази-інсценівки з сюжетними іграшками. У заключній частині інсценівки бажано давати дітям предмети, аналогічні тим, з якими працював вихователь під час демонстрування. Покази-інсценівки сприяють уточненню уявлень малюків і ускладненню сюжетної гри.

Наприкінці другого року життя в діях дітей уже спостерігаємо елементи сюжетної гри. Вони виконують ігрові дії в логічній послідовності; спілкуючись, відтворюють дії, які здебільшого виконує з ними дорослий: годують, лікують, зачісують. У грі починають використовувати не тільки іграшки, а й замітники реальних предметів (кубик замість мила).

Керуючи самостійною діяльністю малюків, вихователі прагнуть формувати в них потребу з різного приводу звертатися до дорослого попросити допомогти у грі, дати потрібну іграшку, привернути увагу до чогось цікавого. Крім того, слід привчати малят виконувати вимогу дорослих, правила поведінки: не забирати іграшку в іншої дитини, вміти почекати, поки товариш пограється.

Протягом другого року життя продовжують формуватися взаємини між дітьми. Для створення в них позитивного ставлення один до одного слід запобігати виникненню конфліктів. Досить часто вони викликаються тим, що у малят ще погано розвинене мовлення, вони не можуть пояснити своє бажання, а іграшка в руках іншої дитини завжди здається кращою. Іноді негативне ставлення до ровесника є наслідком інтересу до його діяльності й водночас невміння гратися разом.

З позитивних форм насамперед виявляється емоційне спілкування. Діти другого року усміхаються одне одному, охоче грають у вивчені з вихователем ігри (хованки, доганяйки). Спираючись на доброзичливе ставлення малюків один до одного, необхідно починати формувати в них передумови спільної діяльності: вміння спокійно гуляти поруч з ровесником, зосереджено займатися своєю грою,

по заважати іншій дитині, інакше кажучи, формувати гру поруч.

О. П. Усова¹ відмічала кілька форм взаємодії дітей 1,5—2 років у іграх поруч. Так, за механічної взаємодії малята, граючись індивідуально, відтворюють різноманітні дії. Взаємодія можлива й на основі інтересу один до одного, до змісту гри. Враховуючи це, дорослий повинен учить дітей узгоджувати свої дії. Організуючи гру і спостерігаючи за нею, вихователь створює ситуацію, де малятам доводиться почекати своєї черги, наприклад при катанні возика; пропонує кожному малюку виконати якийсь завдання: одному накласти кубики в машину, другому — возити, третьому — знімати; дає доручення: «Піди, дай Олі м'ячик» тощо.

У цьому віці дитина повинна добре розуміти значення слів «не можна», «можна» (не можна грати деякими речами, ламати іграшки, відбирати їх, кричати та ін.). Коли вимогу або бажання маляти не можна виконати, а причину відмови воно ще не здатне зрозуміти, необхідно відвернути його увагу, переключити на інший об'єкт.

Розділ 10

РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Розвиток дітей та їхня поведінка на третьому році життя визначаються тим, що вони набули в перші два роки, а також умовами і завданнями виховання.

Цей вік є ніби перехідним від раннього до дошкільного дитинства, тож вихователь, розв'язуючи нові завдання з урахуванням зрослих можливостей дітей, разом з тим зберігає наступність з роботою в групах раннього віку.

Організація
життя дітей.
Режим дня

На третьому році життя у малят продовжує збільшуватись тривалість неспання. Вони вже можуть без втоми безперервно «гуляти» 6—6,5 год, що відповідно відображено в режимі дня. Вдень малюки сплять один раз, приблизно 2—2,5 год. Значно збільшується тривалість прогулянки, тому діти стають більше самостійними. Перша прогулянка триває близько 2 год, друга — 1,5 год. На відміну від попередніх груп з дітьми третього року життя проводиться ранкова зарядка. В круглодобових групах її проводять зразу після нічного сну, в групах з денним перебуванням — перед сніданком. Тривалість — 4—5 хв. Комплекси ранкової зарядки складаються з 3—4 вправ ігрового спрямування.

У проведенні режимних процесів, як і раніш, обов'язково дотримується принцип поступовості. Це означає, що кожен малюк на

¹ Див.: Усова А. П. Роль ігри в вихованні дітей / Под ред. А. В. Запорожца. М., 1976.

годування, одягання, вмивання витрачає стільки часу, скільки потрібно йому одному, а не всій групі. Діти не повинні чекати. Наприклад, няня принесла в групу з кухні сніданок. Вихователь пропонує трьом-чотирьом менш зайнятим грою малятам, звертаючись до кожного по імені, піти вимити руки. Няня спостерігає за ними. Помивши руки, малюки сідають за стіл і одержують сніданок. У цей час в умивальню запрошується ще кілька дітей і т. д. Той, хто поспідав, дякує, засуває стілець під стіл і йде грати. При порушенні принципу поступовості ці режимні моменти виглядали б інакше: якщо всі малюки знаходяться в умивальній, то частина з них змушена чекати, і нерідко вони пустують; якщо на умивання одній дитині потрібно 2—3 хв, то за такої організації вона витрачить 15 хв.

Режимні процеси займають досить багато часу, тому їх слід максимально використовувати для розвитку дітей: формування мовлення, рухів, навчання навичок посиленої самостійності, правил поведінки.

Малюки знають назви предметів, з якими стикаються в побуті, з допомогою вихователя встановлюють найпростіші взаємозалежності: «Руки миють милом, щоб вони були чистими», «Чобітки одягають тому, що пройшов дощ» та ін.

У роботі з дітьми третього року життя необхідно уникати вживання стереотипних фраз. Інколи вихователі, бажаючи, щоб малюк подякував, звертаються до нього з незмінною фразою: «А що треба сказати?» — замість того, щоб запропонувати йому: «Подякуй» або просто: «Скажи «дякую». Часто під час годування вихователі кілька разів повторюють: «Іжте акуратно», — тим часом смисл цієї фрази варто було б висловити кожного разу по-іншому. Мова вихователя має бути зразком для наслідування дітьми.

У режимних процесах вдосконалюються навички і вміння, набуті дітьми раніш. Дитина повинна їсти самостійно, акуратно, тримати ложку в правій руці, користуватися салфеткою, дякувати. До 3 років вона за невеликої допомоги дорослого одягається і роздягається: розв'язує шнурки, розстібає спереду гудзики, знає послідовність в одяганні і роздяганні. Одяг має бути зручним, щоб малюк міг легко все робити сам. Виявленню самостійності сприяють: добір меблів, розміщення обладнання групової кімнати, умивальні, роздягальні, низькі вішалки для рушників, низько розміщені раковини, зручні шафи для верхнього одягу та ін.

Фізичний розвиток Швидкий темп фізичного розвитку, характерний для перших двох років життя, на третьому році уповільнюється. В середньому за рік дитина додає у масі 2 кг, зріст її збільшується на 7—8 см. До 3 років зріст маляти — 93—94 см, маса коливається в межах 14,2—14,6 кг. Змінюються пропорції тіла (зріст збільшується в основному внаслідок подовження ніг — діти стають стрункішими). Триває окостеніння, вдосконалюється функціонування всіх органів, що робить малюка фізично витривалішим. Проте діти третього року життя, хоч вони значно міцніші за дворічних, ще часто піддаються захворюванням.

Вдосконалюється діяльність центральної нервової системи, що виявляється у підвищенні працездатності: малята можуть займатися одним видом діяльності до 20 хв. Дитина уже може стриматись, не заплакати, навіть якщо їй боляче. Малюки, які приходять в дитячий заклад після 3 років, порівняно швидко звикають до режиму дня, загального укладу життя.

Третій рік життя — це період активного вдосконалення якості набутих рухів. Більш координованими стають рухи рук і пальців.

Діти самостійно і акуратно їдять, правильно тримають олівець, уміють розстібати і застігати гудзики. Вдосконалення ходьби полягає в розвитку координації рухів рук та ніг. Малюки здатні на ходу маніпулювати предметами, кататися на велосипеді. Малята узгоджують свої рухи з зовнішніми умовами, наприклад змінює рух залежно від темпу музики. Відбувається вдосконалення й таких рухів, як біг, лазіння, кидання.

Малюк багато рухається, не може тривалий час зберігати нерухомість, однак швидко втомлюється від однорідних рухів. При виборі ігор і вправ необхідно враховувати вікові особливості дітей, зокрема м'якість і податливість кістяка, порівняно недостатній розвиток мускулатури, швидко стомлюваність. Деякі рухи шкідливі дітям. Не можна допускати їм висіти на руках (що часто допускають батьки), стрибати з висоти, вимагати тривалого повторення тих самих рухів.

Дорослий повинен своєчасно переключати малят з одноманітних рухів на спокійніші ігри. Вихователь використовує різні засоби для розвитку рухів дітей. Серед них — режимні процеси: умивання, одягання, годування. Постійне і часте повторення різноманітних і складних рухів, які малюку доводиться виконувати, дотримуючись режиму, розвиває його спритність.

Ефективним засобом розвитку рухів є ігрова діяльність. Під час гри діти роблять найрізноманітніші рухи: повзають рачки, зображаючи якусь тварину, доганяють одне одного та ін. На прогулянці їм нерідко доводиться долати перешкоди.

Дуже важливі для розвитку рухів загальнозміцнювальні вправи, які малята виконують на фізкультурних заняттях у положенні стоячи, сидячи, лежачи.

В ігровій кімнаті має бути достатньо місця, щоб діти могли вільно бігати, грати в м'яча та інші рухливі ігри. В їхньому користуванні чимало іграшок, що сприяють розвитку рухів: м'ячі різних розмірів, триколісні велосипеди, різні возики, автомобілі. На ділянці слід мати спеціальні посібники — шестикутники, дошки необхідної ширини.

«Програма виховання в дитячому садку» визначає такі провідні лінії в розвитку дітей третього року життя:

активна спрямованість на виконання дії без допомоги дорослого, найпростіші форми вияву самостійності;

дальший розвиток наочно-дійового мислення і виникнення елементарних видів мовних суджень про навколишнє;

створення нових форм відносин між дітьми, поступовий перехід від одиночних ігор та ігор поруч до найпростіших форм спільної ігрової діяльності.

Формування самостійності

На третьому році життя самостійність дітей формується інтенсивніше. «Я сам»,— говорить малюк. Якщо дорослі не задовольняють прагнення дитини до самостійних дій, то виникають примхи, впертість або ж шкідлива звичка до бездіяльності, постійного очікування допомоги навколишніх.

Найелементарніші вияви самостійності в дітей 2—3 років тісно пов'язані зі змістом їхньої діяльності. Вони виражаються в незалежних від дорослого діях, спрямованих на виконання певного завдання.

Самостійність малюків виявляється в режимних процесах, де вдосконалюються навички самообслуговування: у грі, коли маля самостійно, без підказки дорослого відтворює один-два епізоди із життя. На заняттях діти самостійно придумують і здійснюють побудову; при виконанні трудових доручень допомагають вихователю винести на ділянку іграшки, розставити тарілки з хлібом перед обідом, погодувати рибок, пташок та ін. Самостійність виявляється і у взаєминах між малюками. Дитина за своєю ініціативою виражає увагу до ровесників: жаліє, допомагає.

Таким чином, в усіх видах діяльності і в різних життєвих ситуаціях виявляється і формується дитяча самостійність — важлива і складна якість особистості.

Для успішного розвитку самостійності малюків вихователь ознайомлює їх з певними невеликими обов'язками: наприклад, не розкидати іграшок, за проханням дорослого збирати їх, розставляти на місця, берегти одяг, не галасувати, коли щось робить частина малят, та ін. Він збагачує малюків знаннями і вміннями, необхідними в самообслуговуванні, користуванні іграшками, у поводженні з ровесниками та дорослими. Слід спеціально створювати умови, щоб діти могли застосовувати свої знання, виявити самостійність, скажімо, одягати ляльку для прогулянки, загорнути рукава перед миттям рук.

Навчити малят самостійності можна, показуючи їм реальні дії (миття рук, користування рушником), а також інсценівки з іграшками (одягання і годування ляльки тощо). При цьому важливі оцінка, заохочення дитини, привертання уваги інших до вияву самостійності.

З нагромадженням малюками конкретних відомостей дорослі менше показують, а частіше вдаються до словесних вказівок. Спочатку пояснення широкі, детальні, але поступово стають коротшими, а з часом перетворюються в короткі нагадування.

У ході організації самостійної діяльності дітей вихователь від прямого підказування, чим зайнятись («Нагодуй ляльку, покатай її в машині»), переходить до використання навідних запитань: «Хіба твоя донька ще не виспалась? Може, пора вставати, щоб не запізнитися в дитячий садок?»

Формування самостійності — складний процес. Добре, якщо малята засвоїли деякі потрібні відомості і вміння, навчилися спільно гратися, допомагати один одному. Однак необхідно ще сформувати в них прагнення активно діяти відповідно до набутих відомостей і вмінь.

Мова і мислення

Розуміння мови. Протягом третього року життя відбувається далі збагачення смислового змісту мовлення. Діти добре розуміють дорослого, коли він говорить про те, що безпосередньо їх оточує, пов'язане з їхніми переживаннями. Узагальненого значення для малюків починають набувати не тільки слова, які означають предмети і дії, пов'язані з безпосереднім почуттєвим досвідом, а й ті, що визначають якості, властивості предметів. Так, на запитання «Хто літає?» дитина 2 років 9 місяців відповідає: «Метелик літає, муха літає, літак літає». Або вихователь говорить: «У тебе червоне плаття, а де ще ти бачиш червоний колір?» Маля відповідає: «Червоний прапорець, бантик у Люди, червоні кубики, а ще червоним буває кавун».

Діти починають встановлювати причинний зв'язок окремих, часто повторюваних явищ, роблять порівняння, умовиводи: «На вулиці холодно, треба одягти пальто», «Сніг, як цукор» та ін. Про незнайому дорослу людину, яка перевіряє пульс у дитини, малята запитують: «Вона що, лікар?»

Проте одного розуміння мови навколишніх дорослих явно замало. Необхідно продовжувати вправляти дітей у розрізненні предметів за зовнішнім виглядом: ознайомлювати з окремими їх ознаками, словесним означенням. Малят уже бажано спонукати до групування однорідних предметів, які можна назвати одним словом (меблі, посуд, іграшки).

Малюків учать розуміти різноманітні запитання: «Хто це?», «Що це?», «У що одягнений?», «Чому?», «Коли?», «Чого?»...

Дитина третього року життя уже розуміє розповідь, що не супроводиться демонстрацією предметів, ілюстрацій, з цікавістю слухає відому казку без показу картинок: Вона з задоволенням згадує про недавні події її життя, тому в повсякденному спілкуванні з нею варто пропонувати їй розповідати про свято, прогулянку та ін.

Активне мовлення. Словник дітей поповнюється так швидко, що годі й думати про точний облік. До 3 років їх лексикон налічує 1200—1500 слів. Маля вживає майже всі частини мови, хоч ще не завжди правильно. У мові дітей багато дієслів, іменників, користуючись якими вони будують прості речення: «Я намаляю літак», «Машину побудую». Крім дієслів та іменників, малюки досить широко використовують займенники, особливо особові. Вони починають користуватися прийменниками, прикметниками, хоч їх ще недостатньо в словнику. Часто це буває від того, що вихователь, захоплений показом дій, забуває називати якості істотних ознак предметів (зелена травичка, пухнаста шерсть у котеняти та ін.).

У мові дітей третього року життя з'являються відмінкові закінчення. Малята використовують дієслова не тільки в теперішньому, а й у майбутньому і минулому часі, хоч ще припускають помилку: «Ми завтра ходили в зоопарк». Малюки легко запам'ятовують невеликі вірші, пісеньки.

Період третього року життя характеризується значною мовною активністю. Діти багато говорять під час ігор і занять, супроводжуючи словами свої дії, хоч часто ні до кого не звертаються. Вони ставлять багато запитань: «А як називається?», «А чого він прийшов?» Після 2 років 6 місяців мовлення малюка стає ніби регулятором його поведінки. Він говорить: «Вогонь торкати не можна, боляче буде». Так розвиток мови і мислення починає справляти великий вплив на поведінку дитини.

Спостерігаючи за навколишнім і самостійно діючи, дістаючи при цьому правильне словесне пояснення дорослих, малюк дедалі більше пізнає навколишнє, орієнтується в ньому, осмислює доступні його розумінню явища і події. Під впливом розвитку мовлення і в процесі діяльності в малят відбувається далі вдосконалення психічних процесів (сприймання, уваги, пам'яті), починає розвиватися уява, що найяскравіше виявляється в ігровій діяльності.

Гра і взаємини дітей Формування мовлення визначає виникнення нових форм відносин між малюками, поступовий перехід від поодиноких ігор та ігор поруч до найпростіших форм спільної ігрової діяльності.

Мовлення стає не тільки основним засобом спілкування дитини з дорослими (це почалося в кінці другого року життя), а й з іншими дітьми. Вихователь власним прикладом і прямою вказівкою вчить дітей ласкавого поводження зі своїми ровесниками, заохочує їх до взаємодопомоги (застібнути гудзик товаришеві, посунути тарілку з хлібом сусіду), виявлення співчуття, дбайливого ставлення до молодших. Взаємини між малюками, коли вони розуміють мову і вже самі володіють нею, слід регулювати поясненням, порадою форм позитивних стосунків: «Вова, дай Сергійку покататися на велосипеді, а потім він тобі дасть»; «Коля, не забирай у Леночки кубики, візьми собі інший. Подивись — в коробці ще є».

Найкращі можливості для встановлення контактів між дітьми створює ігрова діяльність: вони привчаються діяти погоджено, вчать поступатися, допомагати одне одному, ділитися своїми radoщами. Від рівня ігрової діяльності залежать дитячі взаємовідносини.

Наприкінці другого — початку третього року життя перед вихователями постає завдання розвивати індивідуальну гру кожного, що є сприятливою передумовою спільних ігор усіх малят у подальшому. На цьому етапі важливо навчити дітей маніпулювати іграшками, використовуючи їх за призначенням, викликати інтерес до різних іграшок, показувати їх ігрові можливості, тобто вчити способів дій з ними. Водночас слід готувати малят до розуміння того, що не можна заважати іншим, коли вони грають, не можна відбирати іграшки. Необхідно формувати сталість ігрової діяльності, вміння зосередитись на своїй грі.

Для розвитку ігрової діяльності доцільно проводити спостереження, екскурсії, ігри-заняття з ляльками, зміст яких підказують дії з іграшками: ляльку можна погодувати, покласти спати, полікувати. Невеликі інсценівки з лялькою ознайомлюють дітей з деякими правилами поведінки: потрібно не відбирати іграшку у товариша, а попросити її, після гри іграшку слід покласти на місце та ін.

У процесі формування гри і взаємин малюків бажано користуватися заохоченням, привертати їхню увагу до вдалих дій тієї чи іншої дитини (правильно зібраної пірамідки, мотрійки тощо).

Індивідуальна гра організовує поведінку дитини, формує зосереджену діяльність, вміння працювати поряд з іншими і не заважати їм. Вихователі потрібно всіляко оберігати індивідуальні ігри малят, прагнучи тим чи іншим прийомом продовжити їх, не переривати непотрібними зауваженнями. В індивідуальній грі є передумови для виникнення колективної гри: з'являється інтерес до діяльності інших малюків, емоційна чуйність. Наприклад, Миколка підходить до Володі, дивиться, як він напизує кільця на стержень пірамідки, і подає йому два кільця.

Щоб у процесі гри розвивати позитивні взаємовідносини, необхідно створювати умови, що сприяють об'єднанню дітей. Це може бути загальне місце дії, наприклад стіл, за яким діти сидять і збирають мотрійок; однакові дії: всі малята — «горобці» у грі «Горобчики й автомобіль», або всі вони «пташки, зайчики» тощо. Ці ігри зближують дітей радістю спільних дій, викликають бажання чинити так, як інші, сприяють узгодженості дій. Варто організувати ігри, що об'єднують малюків спільним предметом і загальною дією з ним. Це ігри типу «Прокоти кульку, м'ячик». Гра із спільною іграшкою спонукає дітей вступати в спілкування, вчить їх дотримуватися черги: чекати, поки закінчить свою дію партнер.

Ще більші можливості для виникнення стосунків між дітьми має сюжетно-рольова гра. Наприклад, гра в перукаря, лікаря неможлива без партнера. Діти домовляються: «Давай, я тебе підстрижу», «Спочатку ти мене, потім я тебе...»

Сюжетно-рольова гра виникає не відразу. В кінці другого року життя дитина починає послідовно відтворювати кілька взаємозв'язаних дій: годувати ляльку, вкладати її спати, гуляти з нею. На третьому році вона вже годує не так, як раніше, просто прикладаючи до рота ляльки тарілку, — а щось наливає в чашку, тарілку, використовує ложку, мис посуд. Однак її дії ще не завжди правильно відображають реальну послідовність їх. Вона може одночасно лікувати, годувати, катати ляльку на машині. Істотне зрушення у грі відбувається в кінці року, коли малюк дає ляльці ім'я, себе називає ім'ям дорослого, проводить у грі розмову і від особи дорослого, і від імені ляльки. Вона стає для дитини «заступником» людини. Ігрові дії, що проводяться з лялькою, будуються в правильній послідовності.

Протягом третього року життя зміст сюжетної гри під впливом вражень про навколишнє ускладнюється, урізноманітнюється. Діти

відображають в ній дії дорослих, зміст оповідань і показаних інсценівок. Якщо на другому році малюк відтворює у грі тільки ті дії, які часто спостерігає, то зараз — навіть сприйняті один раз, але особливо цікаві. Зміст гри дедалі частіше визначається не тільки враженнями від інсценівок вихователя, а й уявленнями, що склалися внаслідок особистого життєвого досвіду. Діти відтворюють пережиті ситуації за пам'яттю, діють за попереднім задумом. Так, дівчинка 2 років 7 місяців кладе ляльку на ліжку, прикладає до неї котушку з-під ниток, потім бере ляльку на руки, гладить її, заколихує. На запитання вихователя «Що ти зробила ляльці?», посміхаючись, відповідає: «Укол, вона хвора». У грі малята відображають дії вихователів, лікаря, перукаря, шофера, батьків. Під впливом вихователя, його керівництва іграми вони відтворюють не просто дії дорослих, а й їхні взаємини. Тому дуже важливий позитивний приклад стосунків старших.

Приклад дорослих, успіхи у загальному розвитку, і особливо в розвитку мовлення, вміння узгоджувати свої дії і рухи з іншими сприяють тому, що в другій половині третього року життя у дітей поряд з іграми поруч виникають спільні ігри та позитивні взаємини поза грою.

В ігровому куточку двоє — Сергійко і Оля. Сергійко звертається до кукли: «Не пустуй, слухай маму». Потім із словами «Я пішов на роботу» киває Олі і йде в іншу частину групової кімнати. В цьому прикладі — зрима наслідування взаємовідносин батьків.

У добре організованій групі діти діляться своїми іграшками, звертаються одне до одного з проханням, радіють, коли після тривалої відсутності в групу повертається їхній товариш, діляться з ним іграшками.

Проте без цілеспрямованого керівництва вихователя серед малят неминуче виникатимуть конфлікти. Залишені на тривалий час самі на себе, малюки не завжди можуть знайти заняття, яке було б доцільною зміною попереднього, внаслідок чого у них настає кволий або збуджений стан, вони стомлюються від одноманітних дій.

Організація самостійної діяльності дітей

На третьому році життя поряд з видами діяльності, згаданими раніше (спостереження за навколишнім, дії з предметами, іграшками, сюжетні ігри), з'являються нові.

Діти люблять розглядати книжки, картинки, при цьому розмовляють, запитують, з інтересом і увагою слухають, що їм розповідають дорослі.

З'являється образотворча діяльність: малюки починають малювати, ліпити (щоправда, поки що на заняттях, організованих вихователем).

Поступово розвивається конструктивна діяльність. Граючи з будівельним матеріалом, дитина не тільки відтворює показані дорослими побудови, а й пробує споруджувати сама.

У цьому віці малят захоплюють трудові дії дорослих, вони охоче виконують їхні доручення: із задоволенням поливають квіти (під наглядом вихователя), допомагають розставити стільці для заняття,

поставити на стіл тарілки з хлібом та ін. Виховання в дітей інтересу до трудових дій, залучення їх до посильної допомоги дорослим закладає основи трудового виховання.

В організації різних видів самостійної роботи малюків важливе значення має оснащення групи необхідними іграшками та посібниками. Для розвитку широких рухів необхідно мати возочки, м'ячі, обручі, велосипеди, віжки тощо. Сенсорному розвитку і розвитку дрібних рухів сприяють різноманітні розбірні дидактичні іграшки, дзиги, шматки матерії, в які вшиті довгі та короткі «блискавки» або нашиті маленькі і великі гудзики, кнопки, крючки, а також шнурки, джгути для нанизування кілець, котушок. У груповій кімнаті варто організувати куточок книги, де зберігалися б книжки і картинки. Різноманітним має бути асортимент іграшок для сюжетної гри: ляльки та інші образні іграшки з різним приладдям (посуд, меблі, одяг), речі рядження (косинки, фартушки, ковпачки, халати та ін.).

Для конструктивної діяльності групу слід забезпечити будівельним матеріалом різної величини та форми.

Кожний вид іграшок треба зберігати в певному місці. Це привчає дітей до організованості і порядку.

Діти третього року життя легше знаходять собі заняття, коли іграшки розміщені на видноті, тому основна частина іграшок має бути в їх розпорядженні. Нові або ще недостатньо засвоєні посібники та додаткові іграшки до тих, що є в групі, зберігаються у вихователя і видаються за проханням дітей, скажімо, розбірні дидактичні іграшки, частини яких легко губляться, якщо діти користуються ними безконтрольно.

У груповій кімнаті необхідно створити зручні місця для різних видів діяльності. Так, полицку з книжками слід прикріпити в добре освітленому місці, тут же поставити стіл, за яким діти розглядають ілюстрації.

Малюки повинні знати, що розбірними іграшками, середньої величини будівельним матеріалом, а також настільно-друкованими іграми можна користуватися тільки за столом. Для конструкцій з великого будівельного матеріалу варто виділити місце на підлозі.

Гра для дітей — радісна і активна діяльність, тому керувати нею треба так, щоб не пригнічувати їхньої ініціативи, інтересу до самостійності. Керуючи дитячою грою, вихователь прагне формувати в дітей стійку діяльність: своєчасно пропонує необхідну для продовження гри іграшку чи атрибут, користуючись прямою або посередньою підказкою: «Твоя дочка не замерзне на прогулянці? На вулиці холодно»; показує дії з іграшками в іграх-інсценівках («Машенька прокинулась», «Прання лялькової білизни» та ін.). Важливо, щоб і на заняттях, і в щоденному житті вихователь поведився з лялькою як із живою істотою, називав її по імені, заспокоював і жалів.

Заняття У першій молодшій групі дитячого садка проводиться 10 занять на тиждень. Вони розподіляються таким чином:

ознайомлення з навколишнім і розвиток мовлення	— 3;
малювання і ліплення	— 2;
з будівельним матеріалом	— 1;
музичні	— 2;
фізкультурні	— 2.

Тривалість занять — 10—15 хв, проводяться вони щоденно ранком і ввечерю, крім суботи. Поряд із заняттями плануються спостереження на прогулянці за навколишнім, рухливі та дидактичні ігри.

Більша частина занять відбувається у підгрупах, в які об'єднують дітей з однаковим рівнем розвитку. Так організуються заняття, на яких використовується новий матеріал, що вимагає ґрунтовних пояснень і допомоги дорослого (скажімо, коли вперше показують складні картинки чи новий конструктор). На заняттях, в яких дотримується черговість дій, має бути небагато дошкільнят. Це, наприклад, фізкультурні заняття з гімнастичними посібниками, заняття типу «лото» і з розвитку мови, де одні діти своєю активністю можуть «заглушати» інших.

Проте на третьому році життя можливе проведення деяких видів занять з усією групою, оскільки малюки вже засвоїли правила поведінки (спокійно сидіти, уважно слухати), почали узгоджувати свої дії з товаришами, мова дорослого стає регулятором їхньої поведінки. З усією групою одночасно варто проводити музичні заняття, рухливі ігри, а також покази-інсценівки, в яких малята є в основному глядачами.

Під час занять ніхто не повинен відвертати уваги вихователя, в кімнаті має бути тихо, слід усунути все, що може заважати. Заняття з підгрупою краще проводити в іншій кімнаті, а не там, де граються малята, що залишилися, — у спальні, приймальні. Якщо життя в групі організоване добре, заняття може відбуватися в тій кімнаті, де частина дітей грається.

Значний ефект дають такі заняття, зміст яких пов'язаний з самостійною діяльністю дітей, особливо з грою. Наприклад, малюкам показали інсценівку «Купання ляльки Маші». Після цього вони одержують для самостійного користування невеликі ляльки та ванночки відповідного розміру і у своїй грі відтворюють елементи інсценівки. Подібний зв'язок можна здійснити й після занять музикою, конструюванням, з сенсорного розвитку та ін. Не завжди діти самі здатні відобразити набуте на заняттях у своїй діяльності. Вихователь зобов'язаний сприяти цьому різними засобами, всіляко стимулюючи закріплення вироблених на заняттях умінь.

Навчання дітей третього року життя має наочно-дійове спрямування. Предметна наочність (речі, явища природи, іграшки) або графічно-образна наочність (картинки, малюнки) використовуються в тісному поєднанні з безпосередніми діями і мовленням усіх малюків, які займаються. Таким чином, вони на заняттях повинні не тільки дивитись, слухати вихователя, а й працювати під його контролем, розмовляти. Наприклад, на занятті з мотрійками малята ознайомлюються з величиною — велика, маленька. Вихователь показує мотрійку і говорить: «Це велика мотрійка», «Це маленька

мотрійка». Діти слухають його і дивляться. Потім він просить усіх вихованців одночасно підняти і показати велику мотрійку («Ось таку») і сказати: «Велика мотрійка». Далі малята виконують завдання показати і назвати маленьку мотрійку. У цьому разі вони діють, звіряючи свої дії із зразком, і говорять¹.

У «Програмі виховання в дитячому садку» визначені завдання і зміст програмового матеріалу різних видів завдань для ознайомлення з навколишнім і розвитку мови, рухів, образотворчої і конструктивної діяльності, з музичного виховання. Крім того, дається перелік художніх творів, рухливих ігор, зміст музичного репертуару, а також нормативи різних видів рухів.

Заняття з дітьми плануються з урахуванням розподілення на тиждень. У календарному плані точно вказують назву заняття, визначають його програмовий зміст; бажано також відобразити хід заняття, запитання до дітей, вказати дидактичні посібники, які рекомендується використати на ньому. Кожний вид занять з ускладненнями повторюється протягом місяця.

¹ Див.: Аванесова В. Н. Обучение самых маленьких в детском саду. М., 1968.

ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Розділ 11

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

§ 1. ЗНАЧЕННЯ, ЗАВДАННЯ І УМОВИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Значення фізичного виховання Важливість фізичного виховання підростаючого покоління підкреслюється в Програмі КПРС, де сказано: «Партія вважає одним з найважливіших завдань — забезпечити виховання, починаючи з найбільш раннього дитячого віку, фізично міцного молодого покоління з гармонійним розвитком фізичних і духовних сил»¹.

У дошкільному віці відбувається бурхливий розвиток організму дитини. В неї активно формується нервова, кістково-м'язова системи, вдосконалюється дихальний апарат. У цей період закладаються основи міцного здоров'я і повноцінного фізичного розвитку.

Цілеспрямоване фізичне виховання позитивно впливає на всебічний розвиток малюків: збагачуються знання про навколишні предмети і явища, складаються позитивні риси характеру, діти набувають вміння діяти в колективі ровесників.

Л. І. Брежнєв у доповіді на XXVI з'їзді КПРС зауважив: «Фізична культура повинна входити в повсякденне життя широких верств населення і особливо дітей»².

Завдання фізичного виховання Основні завдання фізичного виховання дітей дошкільного віку полягають в охороні і зміцненні їхнього здоров'я, повноцінному фізичному розвитку, загартуванні організму, формуванні рухових та культурно-гігієнічних навичок і вмінь.

Малюк, з'явившись на світ, потребує постійного догляду, материнського молока, тривалий час не може самостійно пересуватись. Життя дитини повністю залежить від дорослих, які турбуються про охорону та зміцнення її здоров'я, повноцінний фізичний розвиток.

Розумно організований режим, виконання необхідних правил гігієни, достатня рухова активність — все це сприятливо впливає на самопочуття дошкільника, створює перевагу в нього емоційно-позитивного стану, радісного настрою. У здорової дитини міцний сон і добрий апетит. Виконання режиму в поєднанні з правильною методикою виховання дітей запобігає перевтомі їх.

Важливим завданням фізичного виховання є загартування дитячого організму. Зміцнення здоров'я вихованців внаслідок загар-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 86.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 73.

тування підвищує їх стійкість щодо застудних та інфекційних захворювань. Систематичне загартування виробляє в організмі здатність пристосовуватись до різних умов і змін зовнішнього середовища: до змін температури, до вітряної і дощової погоди і т. д.¹

Суттєве завдання фізичного виховання — формування у дітей рухових навичок, умінь і фізичних якостей.

Рух істотно впливає на організм, що розвивається. Різноманітна активна рухова діяльність сприятливо позначається на розвитку кістково-м'язової системи, вдосконаленні функцій організму, допомагає пристосовуватись до різних умов зовнішнього середовища.

У дітей дошкільного віку досить рано починають формуватись основні рухи (ходіння, біг, стрибки, лазіння, кидання). Проте найбільш повноцінно їх розвиток відбувається за правильно організованого виховного процесу.

Крім основних життєво необхідних рухів, з дошкільниками проводять вправи, спрямовані на зміцнення певних груп м'язів (рук, ніг, тулуба). Їх розвитку сприяють також спортивні види фізичних вправ: ходьба на лижах, катання на ковзанах, плавання, їзда на велосипеді та ін.

У дошкільних закладах склалась певна система застосування фізичних вправ для різнобічного активного впливу на організм дитини. Він полягає в цілеспрямованому, організованому використанні занять з фізичної культури, рухливих ігор, ранкової гімнастики, а також в широкому застосуванні фізичних вправ та ігор у самостійній руховій діяльності дітей.

Виховання культурно-гігієнічних навичок спрямоване на зміцнення здоров'я дитини. Разом з тим воно виконує важливе моральне завдання — виховання культури поведінки.

Турбота про здоров'я дітей, їхній фізичний розвиток починається з виховання в них любові до чистоти, охайності, порядку. «Одне з найважливіших завдань дитячого садка, — писала Н. К. Крупська, — прищепити дітям навички, які зміцнюють їх здоров'я. З самого малку треба вчити дітей мити руки перед їдою, їсти з окремої тарілки, ходити чистими, стригти волосся, витрушувати одягу, витирати ноги, не пити сирої води, вчасно їсти, вчасно спати, більше бувати на свіжому повітрі і т. д.»²

Культурно-гігієнічні навички дошкільник засвоює під керівництвом дорослих. Разом з іншими дітьми він вчиться мити руки, охайно їсти, стежити за порядком в одязі, бережливо ставитись до речей. У нього формуються самостійність і організованість, акуратність і бережливість, виховується ввічливе ставлення до дорослих та ровесників.

Усі завдання фізичного виховання вирішуються в єдності в процесі виховально-освітньої роботи дитячого садка і забезпечують повноцінний фізичний розвиток дітей.

¹ Методика загартування докладно висвітлюється в курсі гігієни.

² Крупська Н. К. Пед. твори, т. 6, с. 326.

Умови фізичного виховання

поліпшенні житлових умов, підвищенні матеріального добробуту трудящих.

Для правильного фізичного розвитку дітей необхідно: створити гігієнічну обстановку (гігієна приміщення, ділянки, обладнання, одягу, взуття), обов'язково виконувати науково обгрунтований режим дитячого життя, включаючи раціональне харчування, розвиток рухів і заходів щодо загартування організму¹. При цьому потрібні постійний контроль медичного персоналу, проведення необхідної профілактичної та лікувальної роботи, цілеспрямоване виховання. Важлива умова повноцінного фізичного розвитку дітей — тісний контакт дошкільного закладу з сім'єю.

§ 2. ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРНО-ГІГІЄНИЧНИХ НАВИЧОК

У роботі дошкільного закладу приділяється велика увага вихованню у дітей культурно-гігієнічних навичок. У кожній віковій групі це завдання здійснюється відповідно до «Програми виховання в дитячому садку».

Найменші оволодівають простими навичками (мити руки, застіпати гудзики), трохи старші — складнішими (користуватися виделкою, бути охайним). Засвоєння тієї чи іншої навички дітьми потребує часу, тому завдання її формування може стосуватися не одного, а кількох років життя дитини.

Методика відповідної роботи вихователя визначається програмовими вимогами і віковими особливостями дітей дошкільного віку.

Умови і прийоми формування культурно-гігієнічних навичок

До основних умов успішного формування культурно-гігієнічних навичок належить раціонально організована обстановка, чіткий режим дня і керівництво дорослих.

Під раціонально організованою обстановкою розуміємо наявність чистого, достатньо просторого приміщення з необхідним обладнанням, що забезпечує проведення усіх режимних елементів (змивання, їда, сон, заняття та ігри).

Для малюків особливе значення мають сталість умов, знання призначення і місця кожної потрібної їм протягом дня речі. Наприклад, в умивальній кімнаті слід встановити чимало раковин невеликого розміру, на кожній з яких покласти мило; раковини і рушники розміщують з урахуванням зросту дітей; на вішалці над кожним рушником — картинка. Це підвищує інтерес дітей до умивання.

Режим дня забезпечує щоденне повторення гігієнічних процедур в той самий час, що сприяє поступовому формуванню навичок

¹ Умови фізичного виховання докладно вивчаються в курсах «Анатомія, фізіологія та гігієна дітей дошкільного віку», «Методика фізичного виховання в дитячому садку».

і звичок культурної поведінки. Зміцнення їх відбувається в іграх, праці, заняттях і побуті.

Формування культурно-гігієнічних навичок здійснюється під керівництвом дорослих — батьків, вихователя. Тому необхідна повна узгодженість вимог дошкільного закладу і сім'ї.

У дітей дошкільного віку переважає конкретне, наочно-образне мислення. З огляду на це, для успішного вироблення в них гігієнічних навичок необхідно вдаватися до показу і пояснення. Вихователь показує, як треба тримати ложку, виходити із-за столу, мити руки. Показ здебільшого супроводжується поясненням. Дошкільникам стає зрозумілою цілеспрямованість вимог вихователя (руки мити чисто, не лити воду на підлогу та ін.). Уміле керівництво дорослих скорочує час оволодіння навичками особистої гігієни.

Навчання легких навичок, скажімо, культурно їсти, вимагає значних зусиль, оскільки для цього діти повинні опанувати ряд дій, здійснюваних в певній послідовності (правильно сидіти за столом, користуватися столовими приборами, салфеткою та ін.). Вправляння дошкільника в удосконаленні тих самих дій, супроводжуване постійним контролем дорослих, приводить до поступового формування потрібних навичок.

Особливо важливий контроль на початковій стадії вироблення навичок. В подальшому вихователь перевіряє старанність і сумлінність виконання дій. Відсутність належного контролю призводить до появи у вихованців викривлених навичок: вони можуть неправильно тримати ложку, виделку, забувати користуватися носовою хустинкою, недбало складати одяг.

Дошкільнята особливо схильні до наслідування, тому у формуванні навичок велику роль відіграє особистий приклад дорослих. Зовнішній вигляд вихователя і батьків, їхня поведінка мають бути зразком для дітей; їх вказівки не повинні йти врозріз з власною поведінкою, оскільки ніщо не проходить повз уважних дитячих очей. «Якщо ви вимагаєте, щоб діти за обідом не читали книгу, — радив А. С. Макаренко, — то й самі цього не повинні робити. Наполягаючи, щоб діти мили руки перед обідом, не забувайте й від себе вимагати того ж самого. Старайтесь самі прибирати свою постіль, це зовсім не важка і не ганебна робота. В усіх цих дрібницях далеко більше значення, ніж звичайно думають»¹. Про це завжди зобов'язані пам'ятати і вихователі дитячого садка, і батьки.

Виробляючи навички, слід спиратися і на добрий приклад самих дітей. Вихователь звертає увагу малюків на тих ровесників, хто вмів добре мити руки, акуратно поводитися з речами, самостійно одягатися, оскільки діти не завжди спроможні самі помітити це.

Запропонувавши дошкільнятам прибрати іграшки після гри, вихователь помічає, що їм допомагає хлопчик, який не брав участі у грі. «Подивіться, діти, — говорить педагог, — Ігор не грався з вами, а також прибирає, допомагає товаришам. Усі разом ви швид-

¹ Макаренко А. С. Твори, т. 4. К., 1954, с. 361.

ко приберете іграшки». Інші малюки також беруться допомагати. Однак, використовуючи позитивні приклади, вихователь повинен виявляти такі, не допускаючи протиставлення одних дітей іншим.

У вихованні культурно-гігієнічних навичок величезну роль відіграє педагогічна оцінка, тобто позитивне чи негативне судження педагога про окремі вчинки і поведінку вихованця. Більш широко вихователь користується у своїй роботі позитивною оцінкою: схваленням, заохоченням, похвалою. Похвала підтримує в дітях бажання далі чинити так само, зробити ще краще.

Позитивна оцінка дається їй тоді, коли є потреба відзначити успіхи в оволодінні новими навичками. Якщо трирічна дитина вперше сама одягла сорочку, застібнула гудзики, вихователь її хвалить. Щоб малюк краще усвідомив свої нові вміння, вихователь може порівняти його теперішні дії з минулими, нову оцінку з попередньою, скажімо, зауважує в присутності всіх вихованців: «Наташа навчилася швидко одягатися. Раніше робила їй зауваження, а сьогодні хвалю».

Якщо діти помиляються при виконанні тих чи інших правил, вихователь нагадує їм, що і як треба зробити, не поспішає з зауваженням чи осудом.

Позитивна оцінка необхідна їй тоді, коли малюки самі пам'ятають, як треба чинити. Похвала прискорює вироблення необхідної навички. Так, вихователь говорить: «Я не нагадала Галі, як треба сісти, а вона сіла правильно. Молодець!» Оцінка дається перед усією групою, якщо решті дітей потрібно оволодіти цією навичкою. Якщо ж вони в основному вже її опанували, а відстають лише деякі, вихователь хвалить дитину під час індивідуальної роботи з нею.

Особлива роль у вихованні культурно-гігієнічних навичок належить ігровим прийомам. Застосовуючи їх, вихователь закріплює у дошкільнят навички, які виробляються в повсякденному житті. Помітне місце відводиться при цьому дидактичним іграм («клади ляльку спати», «одягнемо ляльку на прогулянку», «нагодуємо ляльку обідом» та ін.).

Значний вплив на формування навичок справляють відповідні ілюстрації, художні твори, фольклор, що уточнюють уявлення дітей про те, наприклад, як треба вмиватися, сидіти за столом, допомагати один одному. Вихователь звертає їхню увагу на ілюстрації з дитячих книжок, добирає картинки: «Діти грають», «Дорогі гості», «Новенька» та ін.

У формуванні навичок багато важить індивідуальний підхід до дітей. Необхідно пам'ятати, що це завдання складне, вимагає систематичності, наполегливості, вимогливості і великого терпіння. Усі вказівки вихованцям слід давати в доброзичливому, спокійному тоні, що викликає в них позитивне ставлення до дій, які мають стати звичками.

§ 3. РЕЖИМ ЖИТТЯ ДІТЕЙ У ДИТЯЧОМУ САДКУ

Поняття режиму і його значення у вихованні

Режим є важливою умовою успішного фізичного виховання. Під режимом розумімо науково обґрунтований розпорядок життя, що передбачає раціональне розподілення

в часі і послідовність різних видів діяльності та відпочинку.

Внаслідок ритмічного повторення всіх складових елементів режиму (харчування, сну, ігор, занять, прогулянок) у дітей утворюються міцні динамічні стереотипи життєдіяльності, що полегшують перехід від одного її виду до іншого. Так, у звичні години прийняття їжі дошкільник відчуває голод, в нього з'являється апетит, завдяки чому їжа краще перетравлюється і швидше засвоюється; до часу сну в дітей легко виникає нервово гальмування, і вони швидко засинають. Виконання режиму сприятливо впливає на їхню нервову систему і на перебіг усіх фізіологічних процесів в організмі.

Вимоги до режиму дня визначаються психофізіологічними особливостями віку, завданнями виховання, навколишніми умовами.

Основна вимога до режиму — врахування вікових особливостей дошкільнят. У молодших групах більше часу відводиться на сон, одягання, роздягання, умивання та ін. У старших групах у зв'язку зі зростанням самостійності дітей на побутові процеси потрібно значно менше часу і відповідно більше його приділяється іграм та іншим видам діяльності.

У ході виховання режиму необхідно враховувати стан здоров'я вихованців, рівень їхнього психічного розвитку. Дітям ослабленим або тим, які перенесли захворювання, збільшується час на сон, перебування на повітрі; вносяться необхідні зміни і в зміст освітньо-виховної роботи.

Наступна вимога — постійність режиму: своєчасно їсти, займатися, гратися, спати. Вона сприяє виробленню в дошкільнят стійкого динамічного стереотипу, привчає до порядку, дисциплінованості. Порушення режиму негативно позначається на здоров'ї вихованців та їхній поведінці: вони надмірно збуджуються, починають вередувати, між ними може виникнути сварка.

При складанні режиму враховуються пори року. Так, у літній період збільшується час на перебування дітей на свіжому повітрі; їх піднімають вранці раніш, а ввечері укладають спати пізніше.

Необхідно зважати також на тривалість перебування малят у дитячому садку. В садках з 12—24-годинним перебуванням у другій половині більше часу відводиться на ігри, на прогулянку.

Слід брати до уваги і час роботи батьків. Наприклад, відомчі дитячі садки починають роботу з урахуванням початку трудового дня на підприємствах, відповідно тріхи пересунувши години харчування і заняття дітей. Однак тривалість часу, визначеного для ігор, занять, прогулянок, і послідовність проведення всіх режимних процесів при цьому не змінюються.

Правильно складений режим дня має велике гігієнічне і педагогічне значення. Щоденно повторюючись, він привчає організм дітей до певного ритму, забезпечує зміну діяльності (ігрової, навчальної, трудової), тим самим оберігаючи їх нервову систему від перевтоми. Його виконання сприяє формуванню культурно-гігієнічних навичок, вихованню організованості та дисциплінованості. Точне дотримання режиму виховує в дітей почуття часу, вони починають його цінувати.

Таким чином, режимні вимоги, встановлені відповідно до завдань виховання і вікових особливостей дошкільників, сприяють вихованню здорових, бадьорих, діяльних і дисциплінованих дітей і дають змогу успішно розв'язувати завдання всебічного розвитку та підготовки їх до школи.

Режим у різних вікових групах

Режим дитячого садка передбачає різні види дитячої діяльності: побутову, ігрову, навчальну і трудову. Місце, потрібне для тієї чи іншої діяльності, і час, відведений для неї в режимі, визначаються віком дошкільнят. Так, у молодших групах чимало часу приділяється побутовим процесам. Потім він скорочується, а збільшується час на інші види діяльності (гра, праця, заняття).

Трі як основному виду діяльності дошкільників у дитячому садку відводиться багато часу: до сніданку і після нього, у перервах між заняттями, після денного сну, на денній і вечірній прогулянках. Вихователь зобов'язаний створити дітям сприятливі умови для всіх видів ігор.

В усіх групах передбачено час для занять, тривалість їх поступово збільшується. Спеціальний час приділяється трудовій діяльності (догляд за рослинами і тваринами в ранкові години, заняття з праці, робота на ділянці та ін.). Від групи до групи вона дещо зростає, проте завжди посідає в режимі дня значно менше місця, ніж гра і навчання.

Режим життя дошкільнят цілодобових груп має свою специфіку. Так, заняття в цих групах можуть починатися на 20—30 хв раніше, продовжується ранкова прогулянка тощо.

Роль дорослих в організації режиму дня дошкільника

Діти дошкільного віку виконують необхідний для їх правильного розвитку режим дня тільки під керівництвом дорослих. Організатором правильного режиму в кожній віковій групі є вихователь. Він постійно і старанно привчає малюків до виконання режиму, ведучи їх від перших кроків у засвоєнні режимних вимог до певної самостійності.

Звикання дітей до нового режиму життя здебільшого триває протягом одного-двох тижнів. Строк адаптації ослаблених або різко збуджувальних малят продовжується до п'яти-шести тижнів.

Обов'язковою умовою правильного фізичного розвитку і виховання дітей є дотримання режиму в сім'ї. В цьому необхідно переконати батьків і допомогти їм в його організації. Вихователь ознайомлює батьків з режимом групи, яку відвідують діти, допомагає їм організувати режим перебування малюків дома — у вечірні години й у

вихідні дні. При складанні режиму в сім'ї треба брати до уваги її умови, враховувати можливості дітей та їх інтереси. Тільки єдність вимог до малят дитячого садка і сім'ї дає змогу виховати їх здоровими і життєрадісними.

§ 4. ВИХОВНА РОБОТА У ДИТЯЧОМУ САДКУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДНЯ

**Значення, час
і місце ранкового
прийому дітей**

Продуманий і добре організований ранковий прийом дітей має велике значення в режимі дня. Привітна зустріч їх вихователем позитивно впливає на настрій, працездатність, дисциплінованість. Якщо малюки знають, що їх чекають, будуть їм раді, вони з великим бажанням ідуть у дитячий садок.

Спостережливий вихователь бачить, з яким настроєм прийшла в дитячий садок дитина, виявляє педагогічний такт: або відразу залучає її до діяльності, або дає їй змогу побути одній, заспокоїтись.

Особливої уваги потребує маля, яке вперше прийшло в дитячий садок. Вихователь зацікавлює його іграшкою, відвертає від невеселих думок, намагається зробити перехід від домашньої обстановки до дитячого садка менш болісним.

Небажання йти в дитячий садок іноді виявляється і в тих дітей, які давно відвідують дошкільний заклад. Причини криються в стані здоров'я дитини, перевтомі, невиконанні дорослими обіцяного тощо. Іноді батьки, поспішаючи на роботу, починають роздягати дитину, викликаючи її протест, або ж навпаки, довго умовляють. Вихователю слід поговорити з такими батьками, переконати їх в тому, що все це негативно впливає на малюка, відбивається на його настрої, тому після залишення його рідними він довго не може заспокоїтись.

Щоб швидше заспокоїти дитину, треба переключити її увагу на щось цікаве. Зробити це можна різними способами: дати невелике доручення, разом спостерігати щось цікаве та ін.

Наприклад, Денис прийшов у дитячий садок похмурий, ні з ким не привітався. Вихователь, звертаючись до всіх малят, говорить: «Діти, ось і Денис прийшов! Ми з вами його чекали: він допоможе нам побудувати красивий корабель». Хлопчик, схвилюваний загальною увагою, включається в гру.

Особливої уваги і ласки потребують вихованці, які перебувають в дитячому садку цілодобово. Заходячи ранком до них, вихователь розпитує, як вони спали, відвертає їхні думки від дому, розповідаючи про майбутню цікаву вправу. Він показує малюкам іграшки, затіває веселу гру, нагадує про розпочате вчора «будівництво» та ін. Життєрадісний настрій вихователя передається дітям.

Прийом дітей починається, як правило, о 7 год. і триває до 8—8 год 30 хв (залежно від віку), проте може відбутися і раніш, з огляду на початок роботи батьків.

Для того щоб підготуватися до прийому малюків, вихователеві варто прийти в дитячий садок заздалегідь. Приймати дітей можна

як на повітрі, так і в приміщенні. Якщо є майданчик, у добру погоду прийом малят у будь-яку пору року краще проводити на повітрі. Зрозуміло, можуть бути винятки. Скажімо, якщо вихователь починає роботу з новою групою малюків і ще не зовсім добре знає їх чи приймає групу малят, яким напочатку важко розлучатися з батьками, доцільно організувати прийом їх у приміщенні, де легше відвернути дитячу увагу.

Під час прийому дошкільнят слід звернути увагу на їх зовнішній вигляд. Помітивши неполадки, вихователь пропонує дитині привести себе в порядок, допомагає їй. Він привчає малюків користуватися дзеркалом, перевіряти свій зовнішній вигляд, виправляти недоліки в костюмі, зачісці, виробляючи звичку бути завжди чистим і охайним.

З молодшої групи вихователь привчає дітей вітатися з усіма, хто їх зустрічає, стежить, щоб вони були ввічливі і приязні у поводженні.

Ранковий прийом у дитячому садку починається з профілактичного огляду дітей медичною сестрою або лікарем. Коли їх немає, за станом здоров'я малюків стежить вихователь. Якщо він уважний, добре знає індивідуальні особливості дітей, то може визначити за зовнішнім виглядом, чи здорова дитина. Як правило, здорові малюки, прийшовши в дитячий садок, починають гратися, охоче спілкуються, багато рухаються.

Якщо у вихователя виникла підозра, що дитина нездорова, він розмовляє з батьками, дізнається, як вона спала, чи не скаржилась на що-небудь, і вимірює їй температуру. Якщо вихователь виявляє захворювання маляти після того, як батьки підуть, він ізолює його від інших, кладе в постіль і повідомляє про це членів сім'ї. Якщо вони з якихось причин не можуть приїхати за дитиною, вихователь викликає лікаря.

Дошкільника, який довго не відвідував дитячий садок, не можна приймати без огляду лікаря чи медичної сестри. Якщо прийом відбувається на майданчику, то при вході в приміщення слід пропонувати дітям старанно витерти ноги або обмести їх щіточкою. У передпокої малюки роздягаються, акуратно складають у свою шафу одяг і перевзуються.

**Зміст
дитячої діяльності
і методика керування
нею**

Вихователь заздалегідь продумує, як організувати діяльність дітей, зайняти їх корисними справами в період від прийому до сніданку. У цей час малюки в основному граються.

Вихователь готує ігри та іграшки, розміщує їх таким чином, щоб малюкам було зручно взяти їх і гратися, не заважаючи один одному. Педагог заохочує ігри, які виникають за ініціативою самих вихованців, допомагає здійснювати задумане, створюючи для цього потрібні умови. Він може запропонувати дошкільнятам різноманітні дидактичні ігри, вже відомі їм, а також рухливі, що проводяться як на майданчику, так і в приміщенні. Вибір ігор залежить від того, яке заняття з малюками проводитиметься першим. Якщо воно пов'язане із значним фізичним наван-

тажесням, слід вибрати ігри менш рухливі, простежити за тим, щоб діти не порезбуджувались і не перевтомлювались. Коли ж намічено провести музичне заняття, то вихователь організовує ігри з дрібним будівельним матеріалом, настільно-друковані. Перед заняттям, яке вимагає розумової активності, доцільно видати малюкам фізкультурний інвентар для розвитку рухів: скакалки, обручі, м'ячі, кеглі, серсо.

У ранкові години варто організувати трудову діяльність дітей. Вихователь залучає молодших до догляду за рослинами і тваринами (полити квіти, погодувати рибок), пропонує їм переодягати ляльку тощо. Малюки виконують трудові доручення під його наглядом і з його допомогою. Старші діти чергують у куточку природи. В цей час доречно також провести з вихованцями (з усією групою та індивідуально) різні спостереження на ділянці і в приміщенні: за працею дорослих, за природними явищами тощо.

Залучаючи малюків до різних видів діяльності, вихователь формує в них надзвичайно корисну звичку бути зайнятими.

Закінчивши прийом дітей, педагог перевіряє ранкову роботу чергових у куточку природи і запрошує дошкільнят на ранкову зарядку, яка проводиться в усіх групах на майданчику або в добре провітреному приміщенні (залежно від пори року). Після гімнастики готуються до сніданку. Чергові ставлять столи, решта дітей поступово, по п'ять-шість чоловік іде умиватися.

У першу половину дня вихователь проводить індивідуальну роботу з малюками, приміром, організовує спеціальні ігри і вправи з тими, хто потребує виправлення недоліків мовлення або відстає у виконанні певних рухів. Він займається з малоактивними і замкнутими дошкільнятами, даючи їм різні доручення, що вимагають від них спілкування з дорослими та ровесниками (наприклад, піти на кухню і попросити овочі для морської свинки). Недостатньо допитливим дітям доручають цікаві спостереження (скажімо, за тим, як хом'ячок їсть і закладає за щоки зернятка; за синичками, що прилітають на майданчик; помилуватися красою зимового ранку тощо).

Індивідуальна робота з дітьми

§ 5. ОРГАНІЗАЦІЯ ХАРЧУВАННЯ ДІТЕЙ

Для нормального розвитку дитини необхідне правильно організоване харчування. Організм, що росте і швидко розвивається, потребує достатньої за кількістю та повноцінної за якістю їжі. Як недостатнє, так і надмірне харчування однаково шкідливе для здоров'я малюка і може призвести до розладу травлення, порушення обміну речовин, зниження опірності організму, до уповільнення не тільки фізичного, а й психічного розвитку.

Залежно від тривалості перебування вихованця в дитячому садку встановлено 3—4-разове харчування з проміжками між прийняттям їжі тривалістю 3—4 год¹.

¹ Режим харчування докладно описано в курсі «Анатомія, фізіологія та гігієна дітей дошкільного віку».

Підготовка дітей до прийняття їжі

Правильно організований процес харчування сприяє доброму засвоєнню їжі і має велике виховне значення. Попередньо діти прибирають іграшки на свої місця, миють руки. Прийняття їжі має відбуватися лише в чистій, добре провітреній кімнаті. Столи розставляють так, щоб малютам зручно було сидіти і вставати.

Добре засвоєння їжі залежить не тільки від її смакових якостей і апетиту дитини, а й від її загального стану, настрою, від організації всього життя вихованців дитячого садка. Перед прийняттям їжі у групі необхідно створити спокійні умови, щоб малюки не були стомлені чи збуджені, щоб у них був хороший настрій.

Режим у дитячому садку складається з таким розрахунком, щоб тривалі прогулянки, гамірні ігри закінчувалися приблизно за півгодини до їди. Цей час використовується для спокійних ігор і занять. Особливо обережно слід ставитись до легкозбуджуваних, нервових дітей, не перевантажувати їх враженнями.

Вихователь привчає дошкільнят сидіти за стіл спокійно, необхідні зауваження під час їди робить тихо, в доброзичливій формі.

Важливою для правильної організації харчування є також гарна сервіровка столу. Досвід показує, що дітям подобається, коли стіл накритий білою чистою скатертиною, тому доцільно вже в молодших групах з перших днів перебування малят у дитячому садку привчати їх їсти за столом, покритим білою скатертиною, що сприятиме вихованню акуратності. Дітям старших груп доцільніше подавати їжу на індивідуальних бавовняних салфетках.

Посуд має відповідати віковим можливостям, бути зручним, приємним на вигляд, однаковим за формою і малюнком. Виделки потрібні широкі, плоскі, легкі, а чотирма зубцями. Малюкам зручно користуватися десертними тарілками і ложками. Якщо на третє приготовано компот, кисіль, то їх бажано подавати в чашках з блюдцями і ложечками. Каву, чай, молоко ставлять на стіл негарячими і без ложок, фрукти — на блюдцях. В групу їжу краще приносити в фаянсовому посуді з кришками.

Не варто ускладнювати сервірування столу, використовуючи мілкі тарілки як підставки під глибокі. На столах не повинно бути нічого зайвого, що заважало б брати хліб, салфетки, ставити тарілки. До прийняття їжі столи накривають заздалегідь, а готувати їх допомагають чергові діти. Обов'язки чергових залежать від їхнього віку.

Напередодні няня дізнається про меню, готує відповідний посуд і ставить його на підсобний стіл. Чергові розставляють посуд на столах.

Перед прийняттям їжі діти старанно миють руки, а якщо потрібно, то й обличчя. Першими вмиваються ті, хто їсть повільніше; вони сідають за стіл і починають їсти, не чекаючи на інших.

Значні інтервали у подаванні страв небажані, однак короткі проміжки неминучі. Дошкільнятам, що сидять за одним столом, дозволяється в цей час негослоно розмовляти, обмінюватися враженнями. Під час їди на столах слід підтримувати порядок. Якщо хтось із малят ненароком пролле їжу на підлогу, треба одразу ж витерти.

Необхідно привчати вихованців до чистоти. Після їди малюки ставлять свій посуд на середину столу, а чергові прибирають його. Подякувавши дорослим, дошкільники, в міру того як закінчують їсти, йдуть гратися; діти старших груп дожидаються товаришів по столу.

Формування навичок культурної їди

Під час прийняття їжі вихователь стежить за тим, щоб діти з'їдали належну їм порцію, і привчає їсти культурно¹.

Дітей молодших груп треба вчити брати потроху, їсти не поспішаючи, пережовуючи їжу. В перші дні можна дозволити малятам тримати ложку й виделку так, як їм це зручно. Їм необхідно допомагати доїдати порцію, оскільки в них швидко стомлюється рука. В цьому вихователю допомагає няня. Коли діти навчаються їсти без допомоги дорослих, педагог показує, як треба правильно тримати ложку та виделку: ложку тримають між трьома пальцями, їдять з бокової її частини; виделку зручніше тримати між середнім і великим пальцями, притримуючи зверху вказівним, тоді вона зберігає похиле, більш стійке положення; якщо виделкою беруть гарнір, вона повернута увігнутою частиною догори і нею діють як ложкою.

Хліб подається нарізаним тонкими шматочками (20—25 г). Дітей привчають брати його з хлібниці, торкаючись тільки одного шматка.

Варто привчати малюків з'їдати гуцу першої справи разом з рідиною; котлети, рибу, відварені овочі, а також макарони чи вермішель рекомендується розділити на невеличкі частини. Огірки, помідори ставлять на стіл нарізаними, фрукти (апельсини, мандарини) — очищеними. Круті яйця бажано заздалегідь розрізати і покласти на хліб у вигляді бутербродів, а яйця, зварені некруто, подавати в чашечках.

У середній і старших групах навички культурної їди вдосконалюються. Діти повинні вміти правильно користуватися столовими приборами, їсти самостійно, акуратно. Під час їди треба злегка нахилитися над тарілкою, жувати безшумно із закритим ротом. Користуватися носовою хустинкою слід по можливості перед прийняттям їжі.

Старші діти їдять котлети, рибу, відварені овочі, відділяючи ребром виделки невеличкі шматочки; самі нарізують помідори, огірки, самостійно очищають круті яйця і фрукти. Яйця, зварені некруто, їм краще подавати у спеціальних підставках.

За правильно організованого харчування діти їдять охоче, з задоволенням, не втрачають апетиту. Якщо ж їда пов'язана з неприємними переживаннями (наприклад, при примусовому годуванні), то в малюка може виникнути огида до їжі, і замість радісного очікування сніданку чи обіду нерідко виникає захисна реакція: у дошкільнят знаходять за щокою суху грудку їжі

Виявлення причин поганого апетиту і способи усунення їх

¹ Докладний перелік відповідних навичок наведено в «Програмі виховання в дитячому садку».

через багато годин після їди і навіть наступного дня. Негативне ставлення до їжі, виникнувши один раз, може закріпитися.

Під час їди малюки іноді просять води, щоб запити їжу. Це прохання слід задовольняти, оскільки розріджування полегшує ковтання.

Якщо у малюків поганий апетит, передусім необхідно встановити причину цього, щоб знайти відповідний підхід до них. Погіршення апетиту подеколи пов'язане із станом здоров'я. Такі діти потребують особливої уваги дорослих. Бажано порадитися з лікарем, який в разі потреби призначить лікування. Є діти, які не вживають якої-небудь страви через несприйнятливність до неї організму. У цій ситуації необхідно, як виняток, дібрати їм відповідне меню. Іноді малюки відмовляються від невідомих їм страв, оскільки не їли їх дома. Доцільно поступово привчати їх до нових страв. Дошкільнята, що перенесли захворювання, фізично ослаблені, можуть їсти повільно. До них слід ставитись уважно, не квапити. Нормальний темп їди відновлюється поступово із зміцненням здоров'я.

З розпеченими дітьми, яких дома умовляють їсти, вдаючись до різних засобів заохочення, треба бути неухильно вимогливими. Їхня поведінка під час їди порівняно швидко виправляється.

Ніколи не можна фіксувати увагу малюків на слабкості їхнього апетиту, говорити про це при них. Не варто припрошувати, заохочувати і вмовляти їх їсти. Необхідно впливати на емоції дітей, користуючись заохоченням, порадою, прикладом однолітків. Добре знаючи характер і уподобання вихованців, педагог може знайти відповідний підхід до кожного: одного посадить між дітками, що мають добрий апетит, іншому запропонує спробувати салат чи цибулю, вирощену в дитячому садку.

Важливу роль у формуванні позитивного ставлення до їди відіграє правильно складений режим дня. Тривалість перебування на повітрі, рухливі ігри, загартувальні процедури, нормальний сон сприяють підвищенню апетиту. Має значення і гарне оформлення страв, особливо зеленню, яку можна вирощувати і взимку.

Вихователь систематично консультує батьків з питань дитячого харчування. На зборах їм розповідають про значення правильного харчування для здоров'я і фізичного розвитку малюків. У куточках батьків влаштовують виставки, що висвітлюють питання раціонального харчування, правильність складання меню, приготування їжі.

Бажано щодня ознайомлювати батьків з меню дитячого садка і вивішувати рекомендований вибір страв для вечері. Важливо переконати батьків у тому, що сніданок, який вони дають малюкам вдома, порушує режим харчування на цілий день, а ласощі, з'їдені перед їдою, знижують апетит.

§ 6. ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРОГУЛЯНКИ

Значення прогулянки як засобу виховання

Перебування дітей на повітрі має велике значення для фізичного розвитку. Прогулянка є першим і найбільш доступним засобом загартування дитячого організму. Вона посилює його витривалість і стійкість до несприятливого впливу зовнішнього середовища, особливо до простудних захворювань.

На прогулянці малюта граються, багато рухаються. Рухи посилюють обмін речовин, кровообіг, газообмін, поліпшують апетит. Діти вчаться долати різні перешкоди, стають більш рухливими, спритними, сміливими, витривалими. У них виробляються рухові вміння і навички, зміцнюється м'язова система, підвищується життєвий тонус.

Прогулянка сприяє розумовому вихованню. Під час перебування на майданчику або на вулиці малюта набувають чимало нових вражень і знань про навколишнє: про працю дорослих, транспорт, про правила дорожнього руху та ін. Із спостережень вони дізнаються про особливості сезонних змін у природі, помічають зв'язок між різними явищами, встановлюють елементарну залежність. Спостереження викликають у них інтерес, ряд питань, на які вони намагаються знайти відповідь. Все це розвиває спостережливість, розширює уявлення про навколишнє, збуджує думки і уявлення малюків.

Прогулянки дають змогу вирішувати завдання морального виховання. Вихователь ознайомлює дошкільнят з рідним містом, його визначними місцями, з працею дорослих, які озеленюють його вулиці, будують красиві будинки, асфальтують дороги. При цьому підкреслюється колективна праця та її значення: все робиться для того, щоб нашим людям жилося зручніше, красивіше і радісніше.

Ознайомлення з навколишнім сприяє вихованню у дітей любові до рідного міста.

Малюки працюють у квітнику — саджають квіти, поливають їх, розпушують землю. У них виховується працьовитість, любов і дбайливе ставлення до природи. Вони вчаться помічати її красу. Багатство в природі фарб, форм, звуків, їх поєднання, повторюваність і мінливість, ритм і динаміка — все це викликає навіть у найменших радісні переживання.

Таким чином, правильно організовані й продумані прогулянки допомагають здійснювати завдання всебічного розвитку дітей.

Час прогулянки в режимі дня

Для перебування вихованців на повітрі відводиться приблизно до 4 год на день. Влітку цей час значно збільшується.

Режим дня дитячого садка передбачає проведення денної прогулянки після занять і вечірньої — після підвечірка. Часу, відведеного на прогулянки, необхідно суворо дотримуватись.

Ділянка дитячого
садка
та її обладнання

Для здійснення завдань всебічного розвитку і організації різноманітної діяльності дітей велике значення має озеленена, відповідно до педагогічних і гігієнічних вимог спла-

нована і обладнана ділянка.

Бажано, щоб кожна вікова група мала окрему ділянку, відгороджену від інших груп чагарником. На ній виділяють місце для проведення рухливих ігор і розвитку рухів малят (рівний майданчик), для ігор з піском, водою, будівельним матеріалом, з різними іграшками творчого спрямування.

На ділянці необхідно встановити обладнання для розвитку рухів: паркани для лазіння (три-, чотири- і шестигранні), колоду для вправ з рівноваги, гірку, інвентар для вправління у стрибках, метанні. Все це повинно мати привабливий вигляд, бути міцним, добре обробленим, укріпленим і відповідати віковій та силі дітей. Крім постійного обладнання, на майданчик виносять іграшки, посібники згідно з наміченим планом роботи. Ігрові майданчики закінчуються доріжками, по яких малюки можуть кататися на велосипедах, дитячих автомобілях.

Крім ігрових майданчиків, на ділянці варто спорудити закриті альтанки для захисту від дощу і сонця.

У зимовий період на ділянці доцільно створити гірку, льодові доріжки і снігові споруди, каток (якщо є відповідні умови).

Підготовка дітей
до прогулянки

Щоб діти охоче збиралися на прогулянку, вихователь заздалегідь продумує її зміст, викликає в них інтерес до неї за допомогою іграшок або розповіді про те, що вони будуть робити. Якщо прогулянки змістовні й цікаві, малята, як правило, йдуть гуляти з великим бажанням.

Одягання дошкільнят треба організувати так, щоб не витрачати багато часу і щоб їм не доводилось довго чекати одне одного. Для цього слід продумати і створити відповідні умови. Для кожної групи потрібна простора роздягальня кімната з індивідуальними шафами і достатньою кількістю банкеток і стільчиків, щоб дитині було зручно сісти, одягти рейтузи або взуття і не заважати при цьому іншим.

Вихователь зобов'язаний навчити малюків одягатись і роздягатись самостійно і в певній послідовності. Спочатку всі вони одягають рейтузи, взуття, потім хустку, пальто, шапку, шарф і рукавички. Повернувшись з прогулянки, роздягаються у зворотному порядку. Малятам допомагає одягатись няня, даючи, однак, їм змогу самим зробити те, що вони можуть. Коли у дітей виробляться навички одягання і роздягання і вони робитимуть це швидко й акуратно, вихователь допомагає їм тільки в окремих випадках (застібнути гудзик, зав'язати шарф тощо). Бажано привчати малюків до того, щоб вони допомагали один одному, не забували подякувати за виявлену послугу. Щоб навички одягання і роздягання формувалися швидше, батьки повинні дома надавати дітям більше самостійності.

Коли більшість малят одягнуться, вихователь виходить з ними на ділянку (майданчик). За рештою дітей стежить няня, потім проводить їх до вихователя. Виходячи на прогулянку, малюки самі виносять іграшки та матеріал для ігор і занять на повітрі.

Зміст діяльності дітей на прогулянці

Планування змісту діяльності дошкільнят на прогулянці залежить від пори року, погоди, попередніх занять, інтересів та віку.

Провідне місце на прогулянці відводиться іграм, переважно рухливим. У них розвиваються основні рухи, знімається розумове напруження від занять, виховуються моральні якості дітей. Рухлива гра доречна на початку прогулянки, якщо заняття були пов'язані з тривалим сидінням малюків. Коли ж вони йдуть гуляти після музичного чи фізкультурного заняття, то гру доцільно провести в середині прогулянки або за півгодини до її закінчення.

Вибір гри залежить від пори року, погоди, температури повітря. В холодні дні доцільно починати прогулянку з ігор більшої рухливості, пов'язаних з бігом, метанням, стрибками. Веселі й захоплюючі ігри допомагають дітям краще переносити холодну погоду. У вологу, дощову погоду (особливо весною і восени) варто організовувати малорухливі ігри, що не потребують великого простору.

Ігри з стрибками, бігом, киданням, вправи з рівноваги слід проводити також у теплі весняні, літні та осінні дні.

Під час прогулянок бажано використовувати безсюжетні народні ігри з предметами — бабки, серсо, кидання в кільце, кеглі, а в старших групах — елементи спортивних ігор: волейбол, баскетбол, городки, бадмінтон, настільний теніс, футбол, хокей. У спеку рекомендуються ігри, пов'язані з водою.

Корисні ігри, за допомогою яких розширюються знання й уявлення дітей про навколишнє. Вихователь дає малюкам кубики, лото, підтримує ігри в «сім'ю», «космонавтів», «пароплав», «лікарню» та ін. Він допомагає розвинути сюжет гри, дібрати або створити необхідний для неї матеріал.

Крім рухливих ігор і окремих вправ в основних рухах, на прогулянці влаштовують й спортивні розваги. Влітку — це їзда на велосипеді, плавання (якщо поблизу є басейн чи водоймище), взимку — катання на санках, ковзанах, ковзання на ногах по льодяних доріжках, ходіння на лижах.

Під час прогулянки необхідно приділяти увагу й трудовій діяльності дітей. Зміст і форма її організації залежать від погоди та пори року. Так, восени дошкільнята збирають насіння квітів, урожай на городі, взимку можуть згрібати сніг, робити з нього різні споруди. Необхідно прагнути зробити дитячу працю радісною, що допомагає малюкам оволодіти корисними навичками та вміннями.

Трудові завдання мають бути посиленнями для дітей і водночас вимагати від них певних зусиль. Вихователь стежить, щоб малюки виконували свою роботу добре, доводили розпочату справу до кінця.

Значне місце на прогулянках відводиться спостереженням (заздалегідь запланованим) за природними явищами і громадським жит-

тям. Їх проводять з усією групою, з підгрупами, а також з окремими дітьми. Одних вихователь залучає до спостережень, щоб розвинути увагу, в інших викликає інтерес до природи або суспільних явищ тощо.

Навколишнє життя і природа дають змогу організувати цікаві й різноманітні спостереження. Наприклад, цікаво звернути увагу на хмари, їх форму, колір, порівняти з відомими дітям образами. Варто провести спостереження за працею дорослих, які працюють поблизу від дитячого садка, скажімо, за будівельниками.

Під час прогулянки вихователь стежить за тим, щоб усі діти були зайняті, не нудьгували, щоб ніхто не замерз або не перегрівся. Малят, які багато бігають, він залучає до участі в більш спокійних іграх.

Приблизно за півгодини до закінчення прогулянки вихователь організовує спокійні ігри. Потім малюки збирають іграшки, обладнання. Перед входом у приміщення вони витирають ноги. Роздягаються тихо, без шуму, акуратно складають речі в шафи. Одягають тапочки, приводять костюм і зачіску в порядок і йдуть у кімнату своєї групи.

Цільові прогулянки та їх значення

Вихователь організовує спостереження дітей за суспільним життям та явищами природи і за межами ділянки. З цією метою організуються цільові прогулянки.

У молодшій групі цільові прогулянки проводяться один раз на тиждень на невелику віддаль по вулиці, де знаходиться дитячий садок. Із старшими дошкільниками такі прогулянки відбуваються 2 рази на тиждень і на більш далекі відстані.

Малятам молодшої групи вихователь показує будинки, транспорт, пішоходів, середнім — будинки громадського призначення (школу, Будинок культури, театр та ін.). Для старших влаштовують цільові прогулянки на інші вулиці, в найближчий парк чи ліс. Діти ознайомлюються з основними нормами поведінки в громадських місцях і правилами дорожнього руху.

На цільових прогулянках вихованці збагачуються багатьма безпосередніми враженнями від навколишнього, розширюється їхній кругозір, поглиблюються знання і уявлення, розвиваються спостережливість і допитливість. Рухи на повітрі позитивно впливають на фізичний розвиток. Тривале ходіння під час прогулянки вимагає від дітей певної зосередженості, організованості та витривалості.

Під час прогулянок вихователь проводить індивідуальну роботу з дітьми: для одних організовує гру з м'ячем, кидання в ціль, для інших — зіскакування з пеньків, переступання через повалені дерева, збігання з пагорбів.

На прогулянках здійснюється робота й з розвитку мови дитини: розучування потішок або невеликого віршика, закріплення важкого для вимовлення звуку та ін. Вихователь може пригадати з дітьми слова і мелодію пісні, яку розучували на музичному занятті.

У цілодобових дошкільних закладах проводиться й вечірня прогулянка. Дорога, по якій вона відбувається, має бути добре освітленою. Основне місце під час цієї прогулянки відводиться самостійним іграм дітей.

§ 7. ОРГАНІЗАЦІЯ ДИТЯЧОГО СНУ

Сон, відновлюючи працездатність організму, має велике значення для збереження здоров'я. Особливо важливий нормальний сон для малюнків дітей. Дошкільник багато грається, рухається, швидко стомлюється. Для відновлення працездатності нервових клітин і витраченої енергії, а також для росту і розвитку потрібний правильно організований, достатньо тривалий сон.

Підготовка дітей до сну

Необхідно з перших днів перебування в дитячому садку виробити у малюнків позитивне ставлення до сну. Спокійний стан, необхідний малюнку перед засинанням, створюється вихователем уже в кінці прогулянки, підтримується під час обіду і підготовки до сну. Коли діти засинають, не можна допускати шуму, голосної музики і розмов; приміщення не повинно бути яскраво освітлене. Проте немає потреби в повній тиші, оскільки малюнки можуть звикнути до такої обстановки і будуть чутливі до найменшого шереху.

Укладання дітей спати завжди в той самий час виробляє в них звичку до швидкого засинання. Спати малюнок повинен у добре провітреному приміщенні, куди безперервно надходить свіже повітря.

Методика організації сну

Вихователь передусім допомагає підготуватися до сну слабким малюнкам, які особливо потребують денного відпочинку. Малюнки лягають у ліжко на правий чи лівий бік (як їм зручно). Однак не слід дозволяти їм лягати на живіт, згинатися, підтягувати коліна, тому що неправильне положення утруднює кровообіг, дихання і негативно впливає на формування постави. Вихователь стежить за тим, щоб руки у дітей були повернуті доверх ковдри. Протягом усього періоду сну він перебуває у спальні і спостерігає за вихованцями. Інколи одному треба поправити ковдру, іншого одягти, третьому виправити позу тощо. Малюнки, які засинають пізніше, можуть за відсутності дорослих розбудити інших.

Після денного сну дітей піднімають поступово. Тих, хто засинає повільно (слабких або ослаблених хворобою), піднімають останніми, даючи їм змогу поспати довше, проте не затримують у ліжку більше встановленого часу. Вихователь стежить, щоб діти одягалися в певному порядку, щоб усі були зачесані.

Проте одягання має бути коротким: у старших — не більш як 15 хв, у малюнків — 20—25 хв. Старші дошкільнята самі заправляють або прибирають свої постелі.

Підготовка дітей до сну і час піднімання використовуються для виховання в них культурно-гігієнічних навичок і розвитку самостійності.

У дитячому садку з нічними групами або цілодобовому вихователь організовує підготовку малят до нічного сну. Повернувшись з прогулянки, діти вмиваються, вечеряють, займаються спокійними іграми, розглядають книги. Педагог може розказати вихованцям що-небудь за їхнім проханням.

Укладаючи дітей спати, вихователь виявляє особливу чуйність до них: підійде до кожного, турботливо вкриє, бо в цей час малюки часто згадують дім, рідних. Потім він передає чергування нічній няні.

На другий день, довідавшись про те, як діти спали, і побажавши їм доброго ранку, педагог починає піднімати їх. Потім слід провести ранкову гімнастику, вмивання, після чого малята починають одягатися.

Для встановлення послідовності в роботі дитячого садка і сім'ї вихователь розповідає батькам про правильну організацію сну в домашніх умовах. Важливо пояснити, що для міцного, спокійного і здорового сну дитині необхідні: індивідуальне ліжко, свіже повітря і єдиний час укладання у постіль. Перед сном з нею бажано погуляти. Необхідно переконати батьків у тому, що ввечері шкідливо перегодувати малюків, напувати їх міцним чаєм, кавою чи какао; не можна розповідати страшні казки, гратися в шумні рухливі ігри, переважувати телевізійними передачами. Не слід на ніч давати багато рідини.

§ 8. ОРГАНІЗАЦІЯ, ЗМІСТ І МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ДНЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

У другій половині дня в ході піднімання, умивання, підвечірка, підготовки і проведення прогулянки продовжується виховання культурно-гігієнічних навичок, самостійності дітей, формування в них вольових і моральних якостей особистості. Режим другої половини дня відводить досить часу для ігор, а в старших групах — і для залучення вихованців до праці. У вечірні години в дитячому садку проводиться робота з батьками: бесіди, індивідуальні та групові консультації, збори, семінари і практикуми.

Основні види діяльності дітей і керівництво ними

Основним видом діяльності дошкільнят у другій половині дня є гра. Діти грають індивідуально, невеликими групами і усією групою. В цей час влаштовують різні види ігор: з будівельним матеріалом, дидактичні ігри-драматизації, які особливо полюбляють старші малюки. Це складний вид ігор, тож самим дітям організувати їх складно — потрібна значна допомога вихователя і словом, і ділом. Необхідно виділити час також для ігор-забав і хороводів.

У вечірні години можна застосовувати й рухливі ігри, які проводяться як на майданчику під час прогулянки, так і в приміщенні групи.

Відводиться час і для трудової діяльності. Один раз на тиждень в усіх вікових групах проводиться прибирання групової кімнати. Діти мийуть іграшки, будівельний матеріал, перуть лялькову білизну, прибирають у шафах. Молодші тільки допомагають вихователю, старші виконують роботу самостійно під його керівництвом.

Крім господарчо-побутових справ, у старшій і підготовчій групах вихователь організовує ручну працю дітей. Вони разом з ним виготовляють різні іграшки-саморобки для ігор на майданчику: вертушки, човники, плетені сумки та ін. Вихователю варто також налагодити ремонт книжок, посібників. У молодшій групі він виконує цю роботу сам, залучаючи малят до посильної допомоги: подати папір, потримати книгу. У старшій і підготовчій групах вихованці під його керівництвом майструють самі. Проводяться ігри «Палітурна майстерня» або «Майстерня іграшок».

У вечірні години педагог учить дітей підготовчої групи вишивати, пришивати гудзики та ін. Він показує їм роботу з ножицями, пожем, цилкою, молотком, шилом, вимагає обов'язкового виконання правил користування інструментами і здійснює постійний контроль.

В усіх групах вихователю варто давати малятам трудові доручення.

У дошкільних закладах 2—3 рази на місяць проводяться вечори дозвілля і розваг. Великим успіхом у дітей користується ляльковий театр. У підготовчій групі малюків бажано навчити водити ляльки і допомогти створити свою невелику постановку, яку вони можуть показати молодшим. Дошкільники із захопленням беруть участь у постановках такого лялькового театру.

У години дозвілля малятам показують діафілми, тіньовий або настільний театр, організовують прослухування улюблених пісень, музичних творів. Старші можуть організовувати концерт для молодших. На ньому вони читають вірші, танцюють, виконують улюблені пісні. У вечірні години вихователь розповідає дітям казки, читає байки, оповідання, згадує народні потішки, жарти, примовки. Все це бажано супроводити показом фігурок персонажів на фланелеграфі. Великі за обсягом твори для дітей (наприклад, книги «Що я бачив» Б. Житкова, «Пригоди Незнайки і його друзів» М. Носова) вихователь читає частинами протягом кількох днів.

Читання у вечірні години проводиться не кожного дня, а чергується з іншими видами діяльності, скажімо, слуханням музики, розгляданням ілюстрацій. У цей час вихователь проводить й індивідуальну роботу з дітьми з розвитку рухів, малювання, вирізування, конструювання, виправлення дефектів мовлення. Він може також повторити з малюками улюблені вірші, пісні та ін.

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ. НАВЧАННЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

§ 1. НЕОБХІДНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ І ЗАВДАННЯ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ

Розумовий розвиток *Розумовий розвиток — це сукупність кількісних і якісних змін, що відбуваються в процесі мислення дитини у зв'язку з віком, збагаченням досвіду і під впливом виховних дій.* У дошкільному віці швидким темпом поповнюється арсенал знань, формується мовлення, вдосконалюються пізнавальні процеси, дитина опановує найпростіші способи розумової діяльності. Забезпечення інтелектуального розвитку дошкільника має велике значення для всієї його дальшої роботи.

Розумовий розвиток дитини здійснюється під впливом соціального середовища. У процесі спілкування з навколишніми вона завоює мову, а разом з нею і систему понять, яка склалася. Внаслідок цього вже в дошкільному віці дитина оволодіває мовою настільки, що користується нею вільно як засобом спілкування.

Розумовий розвиток дошкільників відбувається в процесі діяльності: спочатку у спілкуванні, предметній діяльності, грі, а потім і в навчальній, трудовій, продуктивній (малювання, ліплення, аплікація, конструювання). Найефективніше він відбувається під впливом навчання і виховання.

Сучасна педагогічна наука вважає, що основними показниками розумового розвитку є засвоєння системи знань, нагромадження їх фонду, розвиток творчого мислення і оволодіння способами пізнавальної діяльності, необхідними для набуття нових знань.

Щоб правильно організувати розумове виховання дошкільників, потрібно знати закономірності та можливості їхнього інтелектуального розвитку. З огляду на них визначаються завдання, зміст, організація і методи розумового виховання. Радянська психологія і педагогіка вивчають особливості розумового розвитку у дошкільному віці, щоб знайти шляхи оптимального розв'язання завдань розумового виховання: максимально використати можливості дитини, з одного боку, і не допустити перевантаження, яке може викликати загальне пригнічення організму, — з другого.

Учені досліджують багато питань розумового розвитку і виховання. Вивчаються закономірності розвитку відчуттів, сприймання, що необхідно для розробки змісту методів сенсорного виховання як основи інтелектуального виховання дошкільників; досліджується формування наочно-дійового, наочно-образного і понятійного, логічного мислення дітей; з'ясовуються особливості формування пізнавальних здібностей; розробляються зміст і методи розумового виховання в різні періоди життя дошкільника та ін.

До кінця дошкільного віку в дітей нагромаджується досить великий запас елементарних знань про навколишнє, вони володіють

основними мислительними операціями (порівнянням, узагальненням та ін.), здатні виділити істотні й неістотні ознаки предметів та явищ, встановлювати деякі причиново-наслідкові зв'язки, у них формуються зачатки навчальної діяльності. Повноцінний розумовий розвиток відбувається тільки в процесі організованої діяльності, тому завдання педагогів полягає як у створенні відповідних умов для цього, так і у здійсненні цілеспрямованих виховних впливів на дитину.

Розумове виховання *Розумове виховання — це цілеспрямований вплив дорослих на розвиток активної мислительної діяльності дітей.* Воно охоплює: знання про навколишній світ, їх систематизацію, формування пізнавальних інтересів, інтелектуальних навичок і вмінь, розвиток пізнавальних здібностей.

Особливо велика роль розумового виховання в підготовці дітей до школи. Оволодіння запасом знань, розвиток розумової активності та самостійності, набуття інтелектуальних вмінь і навичок — це важливі передумови для успішного навчання в школі й підготовки до майбутньої трудової діяльності.

У «Програмі виховання в дитячому садку» визначено такі завдання розумового виховання дітей дошкільного віку: формування правильних уявлень про найпростіші явища навколишнього життя; розвиток пізнавальних психічних процесів: відчуттів, сприйняття, пам'яті, уяви, мислення, мовлення, розвиток допитливості і розумових здібностей; розвиток інтелектуальних умінь та навичок, формування найпростіших способів розумової діяльності.

Розглянемо кожне з названих завдань.

Формування уявлень про навколишнє життя

Дитина в дошкільні роки кожний день стикається з новими для неї предметами і явищами. Л. М. Толстой писав про дошкільний вік: «Чи не тоді я набував все те, чим я тепер живу, і набував так багато, так швидко, що за решту життя я не набув і однієї сотої того? Від п'ятирічної дитини до мене тільки крок. А від новонародженої до п'ятирічної страшна відстань».

Однак нагромадження знань і уявлень без відповідного керівництва відбувається безсистемно: вони можуть бути поверховими, нерідко помилковими. Малюк думає, що «хмара — це вата» а «зірки — електричні ліхтарики». Спостерігаючи навколишнє життя, він самостійно пробує робити висновки. У книзі К. І. Чуковського «Від двох до п'яти» наведено немало висловлювань, які свідчать про допитливість розуму дитини.

Завдання педагога полягає в послідовному збільшенні у малят запасу знань, їх упорядкуванні, уточненні, систематизації. Дитина має дістати чіткі уявлення про навколишні предмети, їх призначення, деякі якості (колір, величина, форма) і властивості (б'ється, ламається, вветься, лється та ін.), про матеріали, з яких вони зроблені. Вона набуває також знань про деякі природні явища, їх взаємозв'язки та закономірності (характерні ознаки пір року і взаємозв'язки між ними, типові особливості деяких тварин і зв'язок з образом їх життя та ін.). У процесі спостережень за явищами не-

живої природи, розвитком рослин, комах, тварин вихователь формує у дітей зачатки матеріалістичних уявлень про світ.

Дошкільників ознайомлюють з доступними їм суспільними явищами і подіями: працею радянських людей, із загальнонародними святами; з Москвою — столицею Радянської держави, з деякими народами, що живуть у нашій країні. Дітям розповідають про життя і діяльність В. І. Леніна та його соратників. Ознайомлення з суспільними явищами і подіями сприяє вихованню у малюків інтересу до життя країни, формуванню почуття любові до Батьківщини та основ інтернаціоналізму.

**Розвиток
пізнавальних
психічних процесів**

Важливими завданнями розумового виховання є розвиток пізнавальних психічних процесів — відчуття, сприймання, пам'яті, уяви, мислення, а також розвиток мовлення.

Пізнання навколишнього світу починається з відчуттів і сприймань. Чим вищий рівень їхнього розвитку, тим багатші можливості пізнання навколишньої дійсності. Тому в дитячому садку велика увага приділяється сенсорному вихованню.

Особлива роль у дошкільному віці належить розвитку мовлення. Людина користується рідною мовою для вираження своїх думок і розуміння висловленого іншими. Оволодіння мовою дає дитині змогу здобути знання про дійсність опосередковано (з допомогою оповідання, художнього твору, пояснення вихователя та ін.), а не лише внаслідок безпосереднього сприймання предметів або явищ. У дитячому садку вирішуються такі завдання мовного розвитку, як збагачення словника, формування граматичної будови, розвиток зв'язного мовлення.

У дошкільному віці у дітей формується здатність усвідомленого запам'ятання, збільшується обсяг пам'яті; завдання полягає в тому, щоб тренувати довільну пам'ять, збагачувати її корисними знаннями.

Велике значення приділяється розвитку уяви: вона необхідна для будь-якої творчої діяльності. В перші дошкільні роки — це відтворювальна уява, на основі якої з нагромадженням життєвого досвіду і розвитком мислення формується творча уява. Для молодшого дошкільника характерні наочно-дійове і наочно-образне мислення. На цій основі розвиваються словесно-логічне, понятійне мислення. Вихователь формує у дітей аналітико-синтетичну мислительну діяльність, яка дає змогу глибше розуміти явища, виділяти істотні та неістотні сторони їх.

**Розвиток допитливості
і розумових
здібностей**

Допитливість — якість, притаманна дитині. Вона виражається в активному інтересі до навколишнього світу, у прагненні все роздивитись, до всього доторкнутись, привести в дію. Про допитливість свідчать і численні запитання. Вихователь підтримує допитливість дошкільників, організовуючи спостереження, намагаючись своєчасно відповісти на запитання, що виникли в них, спрямовуючи їхню думку на самостійний пошук відповіді. Завдання розумового виховання — розвивати дитячу цікавість, до-

питливість розуму і формувати на їх основі стійкі пізнавальні інтереси.

Перед дитячим садком стоїть завдання розвивати розумові здібності дитини. Здібностями у психології прийнято називати такі властивості особистості, які створюють передумови для успішного оволодіння тією чи іншою діяльністю. Здібності виявляються і розвиваються в процесі відповідної діяльності. Розумові здібності людини характеризуються такими якостями розуму, як кмітливість (швидкість розумової реакції), критичність (здатність об'єктивно оцінювати факти, явища, результати праці і аналізувати їх, помічати помилки та ін.), допитливість (здатність до наполегливого пошуку розв'язання розумового завдання, використання різних способів для відшукування правильної відповіді), вдумливість.

Вихователь організовує розумову діяльність дітей так, щоб сприяти розвитку цих якостей. Для розвитку кмітливості він проводить ігри, де потрібно швидко дати відповідь («Назви наступне число», «Скажи навпаки», «Літає — не літає» та ін.), у швидкому темпі розв'язувати нескладні задачі; для розвитку критичності розуму залучає дітей до аналізу дитячих робіт, відповідей; для розвитку допитливості організовує елементарну дослідницьку діяльність, пропонує задачі-головоломки.

Розвиток інтелектуальних умінь і навичок

Одним із завдань розумового виховання дошкільників є розвиток інтелектуальних умінь і навичок, тобто формування найпростіших способів розумової діяльності: обстеження предметів, виділення в них істотних і неістотних ознак, порівняння з іншими предметами та ін. Ці вміння і навички є складовими елементами пізнавальної діяльності, що допомагають дитині успішно опановувати знання.

§ 2. СЕНСОРНЕ ВИХОВАННЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

Поняття сенсорного виховання

Основою розумового виховання є сенсорне виховання, яке забезпечує розвиток і збагачення почуттєвого досвіду дитини, формує її уявлення про властивості та якості предметів. *Сенсорне виховання — це цілеспрямований розвиток відчуттів і сприйняття.* Слово «сенсрий» походить від латинського *sensus* — почуття, відчуття, сприймання, здатність відчувати. Пізнання навколишнього світу починається з відчуттів, із сприймань. Чим багатші відчуття і сприйняття, тим ширшими і багатограннішими будуть здобуті відомості про навколишній світ. Таким чином, сенсорна культура дитини, рівень розвитку її відчуттів і сприймань є важливою передумовою успішної пізнавальної діяльності.

Сенсорна культура має велике значення і для естетичного виховання. Вміння розрізняти кольори, відтінки, форми, поєднання форм і кольорів, висоту і тембр звуків дає змогу краще розуміти твори образотворчого і музичного мистецтва, діставати задоволення від слухання музики, розглядання картин, скульптур та ін.

Радянська педагогіка у питаннях сенсорного виховання займає позиції, які принципово відрізняються від позицій буржуазної педагогіки, що відображені, зокрема, в системі сенсорного виховання Марії Монтессорі.

Розроблена М. Монтессорі на початку ХХ ст. система сенсорного виховання мала на меті досягти високого рівня розрізнення дітьми кольорів і відтінків, форм і величин. Використовувані нею дидактичні матеріали були створені відповідно до принципу самоконтролю, що давало можливість дітям учитись самостійно, без участі педагога. Однак при цьому розвиток органів чуттів не був пов'язаний з розвитком мовлення, з продуктивною діяльністю. Наголошувалося на розвитку дрібної мускулатури рук, формуванні здатності на дотик визначати незначні відмінності у величині і формі, вловлювати тонку відмінність у відтінках кольору. М. Монтессорі не ставила своєю метою зробити з дітей освідчених людей.

Радянська педагогіка вважає, що сенсорне виховання необхідно здійснювати в процесі різних видів діяльності: образотворчої, конструктивної, музично-рухової, під час ознайомлення дітей з навколишнім. Так, Є. І. Тихєва пов'язувала вдосконалення органів чуттів з розвитком мовлення дітей, ознайомленням їх з навколишнім предметним світом. Розроблені нею дидактичні матеріали, ігри (особливо з природним матеріалом) також спрямовані на розрізнення кольору, величини, форми, проте ознайомлення дітей з властивостями і якостями предметів відбувається в ігровій діяльності, що сприяє кращому засвоєнню знань та уявлень. Проблеми сенсорного виховання цині вивчаються в науково-дослідних інститутах, на кафедрах дошкільної педагогіки педагогічних інститутів.

Зміст сенсорного виховання

Дитину дошкільного віку вчать розрізняти і називати кольори, формують уявлення про їх відтінки, про те, що від змішування фарб дістають нові кольори або відтінки, а також порівнювати предмети за кольором, розвивають здатність під час розглядання картин бачити, як за допомогою кольору створюється художня виразність зображення.

У дошкільному віці діти засвоюють просторові уявлення «вперед — назад», «вгору — вниз», «далеко — близько», «зліва — справа» та інші і керуються ними в життєвих ситуаціях, розрізняють форму предметів, розміри, порівнюють їх.

Поступово вони вчать орієнтуватися в часі й оволодівають часовими поняттями, усвідомлюють послідовність і тривалість часу. Спочатку дошкільнику важко осмислити відносність понять «вчора», «сьогодні», «завтра» (як «завтра» раптом стає «сьогодні», а «сьогодні» перетворюється у «вчора»), тривалість часу (хвилина, п'ять хвилин, година). Успіху досягають внаслідок нагромадження досвіду і цілеспрямованого навчання.

До змісту сенсорного виховання входить розвиток слухової чутливості, вміння вслухуватися і розрізняти звуки в навколишній обстановці, розвиток мовного слуху (звукової сторони мовлення, здатність аналізувати звукову структуру слова) і музичного слуху

(вміння розрізняти звуки за висотою, сприймати ритмічний рисунок та ін.).

Сенсорне виховання охоплює також розвиток тактильної чутливості — вміння визначати на дотик якості предметів і правильно називати їх; гладенький, пухнастий, шершавий, м'який, твердий, важкий, легкий, холодний, теплий та ін. Важливою стороною сенсорного виховання є розвиток нюхових і смакових відчуттів. У процесі повсякденного життя, в іграх і на заняттях під керівництвом вихователя здійснюється всебічне сенсорне виховання дошкільників.

Методи сенсорного виховання

Розвиток відчуттів і сприймань відбувається успішніше за цілеспрямованої змістовної діяльності. Продуктивна діяльність (ма-

лювання, ліплення, аплікація, конструювання) не тільки створює сприятливі умови для розвитку відчуттів і сприймань, а й викликає потребу оволодіти формою, кольором, просторовим орієнтуванням. Перш ніж намалювати який-небудь предмет, необхідно вичленити форму, встановити її схожість з певною геометричною фігурою; при побудові приміщення за зразком доводиться розчленувати його на частини, серед набору деталей знайти необхідні.

Основним методом сенсорного виховання є обстеження предметів для визначення їх властивостей. *Обстеження — це спеціально організоване сприймання предметів для наступного використання його результатів у тій чи іншій змістовій діяльності.* У процесі обстеження діти вчать виділяти і розрізняти величину, форму, просторові відношення, колір, особливості звучання людського мовлення і музичних звуків.

Вагомим завданням сенсорного виховання є формування в дітей уявлень про сенсорні еталони — зразки, вироблені в процесі суспільно-історичного досвіду. Такими еталонами є основні кольори, геометричні фігури (куля, куб, круг, квадрат та ін.), різна висота музичних звуків, виражена в нотах. Якщо дитина ознайоmlена з еталонами та їх словесними позначеннями, їй легше орієнтуватися в навколишньому світі: вона співвідносить предмети, що трапляються на її шляху, з певним еталоном і називає колір, форму, величину, просторове розміщення деталей предмета.

Вихователь навчає дітей прийомів обстеження. Спочатку ставить перед ними мету: щоб намалювати предмет, треба роздивитись, з яких частин він складається; щоб спорудити будинок, слід проаналізувати зразок. Потім він ознайомлює вихованців з основними етапами обстеження.

У навчанні малювання, конструювання процес обстеження складається з таких етапів: сприймання цілісного образу предмета; вичленення окремих його частин і визначення їх властивостей (форма, величина та ін.); встановлення просторових взаємовідношень частин (вище, нижче, зліва, справа); вичленення другорядних частин предмета і визначення їх розміщення щодо основних частин; повторне цілісне сприйняття предмета.

Під час підготовки до інших видів діяльності, наприклад до праці, добираються й відповідні способи обстеження. Так, щоб

визначити властивості паперу і тканини, вихователь пропонує дітям послухати, що відбувається, коли мнеш папір і тканину, попробувати розірвати аркуш паперу і шматок тканини, випрати у воді лялькове плаття з паперу і тканини.

Обстеження навчають з урахуванням віку дошкільнят: молодшим даються предмети простіші за формою (м'ячик, кубик, башта), пофарбовані в основні кольори без зайвих деталей; старші можуть розглядати і аналізувати всі навколишні предмети, виділяти більшу кількість якостей (колір, форму, масу, твердість чи м'якість, фактуру матеріалу та ін.). Діти, з якими систематично проводиться обстеження, виділяють і називають чимало ознак кожного предмета.

Цей і є та аналітична мислительна діяльність дитини, яка дає їй змогу в майбутньому глибше вдвлятися в предмети і явища, помічати в них істотні та неістотні сторони, видозмінювати їх у потрібному напрямі.

Вихователь використовує різні можливості для здійснення сенсорного виховання. Так, в образотвірчій діяльності дитина засвоює кольори і відтінки, в конструктивній — вправляється в розрізненні форми, величини, просторових відношень, властивостей поверхні (гладенька, шершава, пухнаста); при виконанні рухів під музику розрізняє темп, ритм, характер музики. На занятті з ліплення педагог звертає увагу молодших дошкільнят на те, що глина м'яка, з неї зручно ліпити; іноді дає куски твердої і м'якої глини, пропонує порівняти їх, вибрати ту, з якої легше ліпити; коли роботи висохнуть, пропонує взяти їх у руки і відчутти їх твердість. Через почуттєве сприйняття малюк засвоює поняття «твердий» і «м'який». А до моменту переходу в старшу групу він уже за зовнішнім виглядом може визначити якість глини.

Великі можливості для сенсорного виховання має ознайомлення дітей з навколишнім, особливо з природою. Діючи з різними предметами, дошкільник збагачується безліччю відчуттів: його оточують кольори, запахи, звуки, треба тільки придивлятися і прислухатись.

Вихователь на прогулянці зупиняє малят, щоб послухати, які звуки чути навколо. Він пропонує їм гру «Хто почує більше звуків?». Для розвитку зорових відчуттів педагог організовує спостереження: «Подивіться на небо: чи всюди воно однакового кольору?» Діти помічають, як світяться рожевим краєм хмар, за якими ховалося сонце, як яскраво-голубий колір неба переходить майже в сірий та ін.

З нагромадженням почуттєвого досвіду коло сенсорних уявлень дитини розширюється. Щоб сказати, важкий чи легкий певний предмет, слід знати, яка приблизно маса інших предметів такої самої величини (дерев'яних, металевих, пластмасових). Щоб визначити твердий чи м'який цей предмет, треба зрозуміти, що стоїть за поняттями «твердий» і «м'який».

Нагромаджений досвід малюки переносять на інші предмети та явища, використовують його в повсякденному житті: «Поллемо

пісок: він стане вологим, і ми з нього збудуємо тунель», «Не піднімай це відро: в ньому пісок, він дуже важкий».

Використовуючи навколишню обстановку, вихователь послідовно розвиває відчуття і сприймання дітей.

§ 3. ЗАСОБИ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ

Розумове виховання дошкільників здійснюється у грі, навчанні, праці, побутовій діяльності. Чим різноманітніша діяльність малюка, тим багатогранніші для нього шляхи пізнання навколишнього і розвитку пізнавальних здібностей. В усіх видах діяльності він спілкується з навколишніми людьми, збагачується знаннями, вміннями, засвоєю певні відносини, оволодіває мовою. Цілеспрямоване керівництво посилює ефективність педагогічних дій, спрямованих на розв'язання завдань розумового виховання.

Ознайомлення з навколишнім світом Важливим засобом розумового виховання дітей є навколишня дійсність: люди, предмети, природа, суспільні явища. Завдяки взаємодії з навколишнім світом розширюється кругозір дитини, розвиваються її пізнавальні процеси. Спілкування з дорослими, радіо- і телевізійні передачі збільшують обсяг інформації, яку черпає дитина з навколишнього життя.

Користуючись різними предметами, малята дізнаються про їх призначення, властивості та якості: фарби, пензлик, папір потрібні для малювання; для роботи на городі необхідні лопата і граблі; всі речі зроблені з різних матеріалів, що мають певні властивості (чашка порцелянова — вона б'ється, ложка і виделка металеві) і т. д. Вихователь у процесі побутової діяльності постійно спрямовує увагу дітей на те, що їх оточує, підкреслює окремі властивості предметів, визначає словами дії, які виконує, користується поняттями, що означають просторові та часові відношення. Наприклад, під час одягання він звертає увагу малюків на колір одягу, на матеріал, з якого він зроблений: «В Олекси шапочка тепла, пухова. Вона пухнаста. А в Олі шапка хутряна». Укладаючи дітей спати, вихователь говорить: «Зараз вечір. Скоро ніч настане. Діти заснуть, а вранці прокинуться і будуть знову гратися».

Багато нових знань дитина дістає у ході спілкування з природою. Спостереження за рослинами, комахами, птахами приводять дошкільників до багатьох відкриттів: «квітка розкрилася», «з'явилися листочки», «свіжинки схожі на зірочки», «котенята вчора нічого не бачили, а сьогодні у них очі відкрилися». Знання малюків у процесі спостережень уточнюються: «Я думав, помідори на дереві ростуть, як яблука», «А жуки, виявляється, також літати вміють». Вихователь спрямовує дитячі спостереження, допомагає побачити, встановити те, що не одразу помітить сама дитина. Допомагаючи малятам відкривати навколишній світ, він не тільки робить їх життя багатшим, цікавішим, а й формує основи матеріалістичних уявлень.

У процесі систематичних спостережень у дошкільників розвивається важлива властивість особистості — спостережливість, тобто здатність швидко і легко помічати зміни, що відбуваються в навколишньому. Розвиток цієї властивості необхідний для багатьох професій. Як будь-яка інша якість, спостережливість розвивається у процесі діяльності і може формуватися спрямовано під керівництвом вихователя.

Нескладні завдання на розвиток спостережливості бажано давати малцям систематично в повсякденному житті. Наприклад, до приходу їх у дитячий садок вихователь поставив у грушовій кімнаті букетики конвалії. «Подивіться, діти, — говорить він, — що нове з'явилося у нас в кімнаті, і скажіть мені потихеньку. Я хочу знати, хто із вас найбільш спостережливий».

Розвиток спостережливості сприяє формуванню у дітей стійких пізнавальних інтересів. Уже в дошкільному віці в малюків відмічається стійкий інтерес до природи (спостереження за комахами, тваринами, вирощування рослин, догляд за ними), до техніки (прагнення дізнатись про будову заводних іграшок, різних предметів з механізмами, цікавість до механічного конструктора), до розв'язання різних задач, головоломок та ін.

Гра Суттєвим засобом розумового виховання є гра — специфічна дитяча діяльність, в якій дитина відображує навколишню дійсність, виявляє свої знання, ділиться ними з товаришами.

Окремі види ігор по-різному впливають на розумовий розвиток дошкільників: сюжетно-рольові розширюють уявлення про навколишнє і сприяють розвитку мовного спілкування; ігри-драматизації поглиблюють розуміння творів художньої літератури і активізують мовлення; будівельно-конструктивні розвивають конструктивні здібності і розширюють знання про геометричні фігури та просторові відношення. Гра активно впливає на розумовий розвиток дитини, якщо вихователь збагачує її зміст, правильно організовує.

Малюки граються в «корабель», що вирушає в плавання. Штурман намічає маршрут, члени екіпажу займаються полюванням, під час аварії вони по радіо з'єднуються з землею, викликають вертоліт, який привозить необхідне обладнання для ремонту, після чого корабель благополучно повертається в порт.

У ході гри малця обмінюються знаннями, придумують різні варіанти ігрових ситуацій. Вихователь, спостерігаючи за грою, уточнює їхні уявлення, пропонує нові ролі, ігрові дії, ситуації і в такий спосіб розширює дитячий кругозір. В іграх діти заздалегідь намічають тему, обговорюють план, обдумують, яке обладнання необхідно підготувати, виготовляють його, встановлюють ігрові правила. Це вимагає від них розумової активності і цілеспрямованості й сприяє формуванню цих якостей.

Особливо важливе місце у розумовому вихованні належить дидактичним іграм, обов'язковими елементами яких є пізнавальний зміст і розумове завдання. Часто, беручи участь у грі, малюк міцно засвоює знання, якими оперує (скажімо, назви і зовнішній

вигляд рослин, предметів, необхідних для праці, зміст літературних творів та ін.). Розв'язуючи розумове завдання у грі, дошкільник вправляється в довільному запам'ятовуванні і відтворенні, в класифікації предметів або явищ за спільними ознаками, у виділенні властивостей та якостей предметів, у визначенні їх за окремими ознаками. Наприклад, в іграх «Що змінилось?», «Чого не стало?» дитина повинна запам'ятати ряд предметів або їх розміщення, а потім відновити в пам'яті цю картину і визначити, які зміни відбулися. В іграх «Знайди предмет такої самої форми», «Добери за кольором», «Кому що потрібно для роботи» необхідно згрупувати предмети за спільними ознаками. В іграх «Впізнай за описом», «Чудовий мішечок», «Вгадай по голосу» діти визначають предмет за однією ознакою.

Таким чином, дидактичні ігри не тільки сприяють зміцненню і уточненню знань, а й активізують розумову діяльність дітей.

Гра як діяльність притаманна малютам, дає їм змогу вправлятися у розв'язанні дидактичних завдань без особливого напруження.

Праця У процесі праці відбувається практичне обстеження предметів: дитина ознайомлюється не тільки з їх зовнішніми властивостями і якостями, а й з тими змінами, яких вони зазнають у ході діяльності, — мило піниться; перекопана земля стає м'якою, пухкою; із зволоженого піску добре будувати та ін.

Праця на лоні природи розширює можливості дітей встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, допомагає зрозуміти взаємозв'язки і взаємозалежності явищ, на основі власних спостережень робити умовиводи, висновки: якщо рослину не поливають, вона гине; на грядці, що добре освітлена сонцем, рослини розвиваються швидше, в тіні — повільніше; на рослинах восени дозрівають плоди і насіння, весною з них можна виростити нові рослини.

Навчання Хоч праця, гра і побутова діяльність справляють значний вплив на розумовий розвиток дітей, провідна роль у розумовому вихованні належить навчанню. Перевага навчання полягає в тому, що воно цілеспрямоване, здійснюється систематично, планомірно, цим самим забезпечуючи послідовність у нагромадженні знань і умінь, а також їх міцність.

§ 4. НАВЧАННЯ У ДИТЯЧОМУ САДКУ

Суть процесу навчання, його своєрідність у дошкільному віці *Навчання в дошкільному віці — це систематичний, планомірний, цілеспрямований процес розвитку пізнавальних здібностей дітей, озброєння їх системою елементарних знань, формування умінь і навичок в обсязі, передбаченому «Програмою виховання в дитячому садку».* Навчанню належить провідна роль у розумовому вихованні дошкільників, оскільки в ході його комплексно вирішуються всі завдання розумового виховання. Воно передбачає послідовне повідомлення дітям знань, уточнення і систематизацію, розвиток пізнавальних процесів, мислительної активності.

Навчання сприяє розвитку спостережливості й таких якостей розуму, як допитливість, кмітливість, критичність.

Навчання необхідне для успішного здійснення фізичного, морального, трудового і естетичного виховання. У дитячому садку дітей навчають культурно-гігієнічних навичок, основних рухів, вони засвоюють правила культурної поведінки, у них формуються моральні якості, трудові, образотворчі, конструктивні, музичні вміння і навички.

Навчання в дитячому садку є важливою передумовою успішного навчання в школі не тільки тому, що діти оволодівають системою знань, умінь і навичок, а й тому, що в них формуються основи учбової діяльності.

Радянськими вченими розроблено теорію навчання дітей дошкільного віку. Великий вклад у розвиток радянської дошкільної дидактики внесла Олександра Платонівна Усова. У ґрунтовних дослідженнях вона показала роль освітньої роботи у виховному процесі дитячого садка, дала характеристику навчальної діяльності дошкільників та особливостей її формування, розкрила зміст і методику навчання на заняттях.

Навчання у дитячому садку відрізняється від шкільного за змістом, організаційними формами і методами. У школі учнів озброюють основами наукових знань. Завдання дитячого садка — дати дошкільникам також науково-вірогідні, але елементарні знання про навколишні предмети та явища. Знання і вміння, якими оволодіває дошкільник, незначні порівняно із школою, проте вони мають велике значення для його дальшого розвитку. В. Ф. Одоевський називав навчання в дошкільному віці «наукою до всякої науки».

Зміст навчання в дитячому садку охоплює ознайомлення з навколишніми предметами, з їх найпростішими зв'язками, з найближчими причинами спостережуваних явищ. Мета його полягає в передачі дітям не тільки знань і умінь, а й самих способів оволодіння ними.

Відмінні й організаційні форми навчання в дитячому садку і школі. Основна форма дошкільного навчання — заняття, яке відрізняється від шкільного уроку тривалістю, структурою, рівнем вимог, які ставляться до дітей. У дитячому садку не дають домашніх завдань, не ставлять оцінок; перевірка засвоєних знань здійснюється у процесі повідомлення нових.

Дошкільне навчання відрізняється й методами. Значне місце посідають дидактичні ігри та ігрові прийоми. Засвоєння нового матеріалу відбувається щоденним чином у процесі активних дій: практичних маніпуляцій з предметами, різноманітних ігор, малювання, конструювання. Проте, як і в школі, навчання в дитячому садку має програмове спрямування: для вихователя є обов'язковим повне виконання програми, засвоєння знань і умінь усіма дітьми. У процесі навчання він спирається на ті ж самі дидактичні принципи.

Навчання — процес двосторонній. Воно буває успішним лише за активної участі в ньому вихователя і дітей. Вихователю належить провідна роль: він не тільки повідомляє новий матеріал, а й

добивається його засвоєння, активно впливає на пізнавальну діяльність малят, керує нею.

Дошкільне навчання є усним, докнижним, як називали його В. Ф. Одоевський і К. Д. Ушинський. Дитина набуває знань і вмінь від дорослих. Це становить великі вимоги до їхнього мовлення як за змістом, так і за формою. Вихователь повинен також володіти різними вміннями в малюванні, конструюванні, співах, ритмічних рухах та ін., оскільки в навчанні дошкільників нерідко використовується показ.

Наслідок навчання виражається як у засвоєнні знань, умінь і навичок, так і в зміні особистості дитини, що відбувається в ході навчальної діяльності.

Навчальна діяльність *Навчальна діяльність — це самостійна робота дитини над засвоєнням знань, умінь і навичок, способів дій.* Вона відбувається під керівництвом вихователя. Навчальна діяльність дошкільника характеризується тим, що він розуміє поставлене перед ним завдання, здатний вибрати необхідні шляхи і засоби для його здійснення, а також забезпечити самоконтроль за ходом виконання та самоперевірку недоліків роботи.

Основними компонентами навчальної діяльності є, таким чином, прийняття завдання, вибір шляхів і засобів для його реалізації та додержання їх, самоконтроль і самоперевірка.

Кожний з названих компонентів вимагає від дитини відповідних умінь. Так, щоб сприйняти поставлене завдання, треба вміти слухати і чути вихователя, дивитись і бачити те, що він показує, виконувати його вказівки щодо опанування пізнавального змісту, навичок, прийомів дій.

Щоб дошкільник був здатним до вибору шляхів та засобів для здійснення поставленої мети і міг користуватися ними, йому необхідно знати їх, вміти придумувати план роботи, працювати за ним. У процесі роботи він повинен виявляти активний розумовий інтерес, ініціативу й організованість, діяти самостійно, досягати певних результатів у виконанні завдання.

Як уже зазначалось, одним з компонентів навчальної діяльності є самоконтроль, тобто здатність порівнювати свої дії, висловлювання, судження з тим, чого навчають. Самоконтроль є важливим засобом для розвитку у дітей уважності до самого процесу роботи, вміння вносити зміни у спосіб дій. У ході самоконтролю малюк запитує, просить щось пояснити заново, переказати та ін. Під час роботи діти починають контролювати свої дії, критично оцінюють її наслідки. Вихователь проводить аналіз дитячих робіт, порівнює зроблене кожною дитиною із зразком. Дошкільнята вдумливо і з великим інтересом зіставляють свою роботу з еталоном і, як правило, не помиляються в її оцінці, часто помічаючи навіть незначні розходження.

Поява самоконтролю — істотна зміна в поведінці і свідомості малюка, пов'язана з навчанням. Він починає діяти самостійно, спираючись на показ і пояснення, не вдається до прикладу сусіда, ін-

коли неправильного. З'являється зосередженість, самостійність: процес навчання дисциплінує. Все це надає поведінці дошкільників більшої організованості, робить їх краще вихованими.

Навчальна діяльність формується поступово. На основі дослідження О. П. Усова виділила три рівні розвитку навчальної діяльності. Найбільш високий, перший рівень характеризується тим, що діти слухають вказівки вихователя, активно керуються ними в роботі, правильно оцінюють зроблене і питають про незрозуміле, досягають потрібних наслідків. На цьому рівні діють усвідомлено, не вдаються до механічного наслідування. Тому можна вважати, що навчальна діяльність у дошкільників в основному сформована.

Другий рівень — більш слабкий. Ознаки навчальної діяльності нестійкі. Однак малюків вже можна навчати: вони слухають вказівки, дотримуються їх у роботі, виконуючи завдання, схильні до наслідування дій товаришів, самоконтроль здійснюють, порівнюючи свій результат з результатами інших.

Третій рівень — найнижчий. Він відзначається суто зовнішньою загальною дисциплінованістю на заняттях, проте вчитись малята ще не вміють: вони слухають вказівки, але ніби не чують їх, не користуються ними в роботі, результату не досягають, до оцінки не чутливі.

Дослідження і практика показують, що діти успішніше оволодівають навчальною діяльністю у ході занять, швидше засвоюють поставлені перед ними вимоги, якщо навчання тих чи інших знань, умінь і навичок (скажімо, грамоти, формування елементарних математичних уявлень) починається своєчасно, з урахуванням їхніх вікових особливостей і можливостей.

У дошкільному віці, особливо в молодшому, велика роль ігрової мотивації у навчанні та формуванні учбової діяльності. «Кішечка хоче молока, зліпимо для неї мисочку», «Побудуємо мотрійці будиночок», «Розкажемо (прочитаємо) ляльці вірш», — говорить вихователь, і діти охоче беруться за діло. Педагог повинен поступово формувати у малят пізнавальні мотиви навчальної діяльності, тобто інтерес не тільки до кінцевого результату, а й до самого процесу здобування знань, до способів виконання дій, щоб вони діставали задоволення від збагачення новими знаннями і вміннями.

Дидактичні принципи Дидактичні принципи — це основні положення, якими користується вихователь під час організації навчання. Термін «дидактичний» походить від грецького «дидактикос», що означає «повчальний».

Вперше дидактичні принципи сформулював видатний чеський педагог Ян Амос Коменський у праці «Велика дидактика, або Як усіх учити всього», написаній у XVII ст. Вже тоді він висував принципи доступності, систематичності та послідовності навчання, концентричності, науковості, активності та ін. Згодом дидактичні принципи були розроблені основоположником російської педагогіки К. Д. Ушинським; на основі досягнень фізіології і психології другої половини XIX ст. великий педагог дав наукове обґрунтування дидактичних принципів.

Радянська педагогіка висуває такі дидактичні принципи, що становлять основу навчання дітей дошкільного віку.

Принцип розвивального навчання. Щоб навчання успішно вирішувало поставлені перед ним завдання, воно має бути розвивальним. Ідея розвивального навчання висунута видатним радянським психологом Л. С. Виготським. Суть її полягає в тому, що навчання не повинне орієнтуватися на вже досягнутий рівень, а завжди випереджати його, трохи забігати вперед, щоб учневі необхідно було докласти зусиль для оволодіння новим матеріалом. У цьому зв'язку Л. С. Виготський визначив два рівні розумового розвитку: перший — це наявний рівень підготовленості, що характеризується тим, які завдання учень може виконувати самостійно; другий — «зона найближчого розвитку» — те, з чим дитина справляється за невеликої допомоги дорослого. Вихователь, керуючись принципом розвивального навчання, дає дітям завдання на досить високому рівні складності, щоб виконання їх вимагало деякого зусилля, активної розумової діяльності.

Принцип виховального навчання. Радянська педагогіка чітко визначила цей принцип, виходячи з ленінського положення про партійність школи і навчання. Завдання навчання — не просто дати знання, а й сформувати за їх допомогою правильне ставлення до життя, навколишньої дійсності, праці, до людей. Навчання і виховання як процеси нерозривні.

Визначаючи зміст заняття, вихователь намічає й виховні завдання, які мають бути вирішені в ході його виконання. Наприклад, плануючи заняття на тему «Як люди пізнають один одного», педагог ставить освітнє завдання — уточнити і систематизувати знання дошкільнят про те, якими засобами зв'язку користуються люди, щоб дізнатися про своїх товаришів, які предмети необхідні для того, щоб написати і відправити листа. Разом з вихователем діти складають лист вхворому товаришеві, добирають для нього найкрасивіші малюнки, виявляючи в такий спосіб турботу і увагу.

Малюки спостерігають працю няні, довідуються, в чому полягає її робота, як багато сил вона їм віддає; вихователь прагне викликати у дітей бажання допомогти няні, дбайливо ставитися до її праці, тобто одночасно розв'язуються освітні і виховні завдання.

Принцип доступності навчання. Навчання тільки тоді результативне, коли воно посилює, доступне дітям. Доступним має бути і зміст навчання, і його методи. Вперше принцип доступності був сформульований Яном Амосом Коменським так: «Від близького до далекого, від простого до складного, від відомого до невідомого». Цей принцип лежить в основі складання навчальних програм. Програма для дошкільників передбачає насамперед вивчення предметів і явищ, які безпосередньо оточують дитину; ознайомлення з ними йде від близького до далекого. Так, спочатку діти ознайомлюються з тим, що знаходиться безпосередньо в груповій кімнаті, далі — у дитячому садку, на його території, в рідному місті, селі і лише потім з поняттями «столиця Радянського Союзу», «наша Батьківщина». Принцип доступності має на меті дотримання

міри складності в змісті нового матеріалу, правильне співвідношення важкого і легкого. Доступність навчання забезпечується завдяки опорі на знання, які є в дітей, конкретності викладу матеріалу.

Принцип систематичності і послідовності оснований на такій логічній черговості вивчення матеріалу, за якої нові знання спираються на раніш засвоєні. Саме в такий спосіб розміщено матеріал у програмі. Цього принципу слід дотримуватися і в практичній організації навчання. Вихователь розподіляє вивчення програмового матеріалу на заняттях так, щоб забезпечити послідовне ускладнення його від заняття до заняття, зв'язок наступного з попереднім, що сприяє уточненню і зміцненню знань. Наприклад, малюванню на тему «Осінь в саду» передувє спостереження осінньої природи на ділянці дитячого садка і в парку, бесіди про осінь — читання віршів.

На основі послідовного нагромадження знань про навколишні явища вихователь формує у дітей узагальнені поняття. Так, протягом осені дошкільники щоденно спостерігають разом з вихователем зміни в природі. В узагальнювальній бесіді, що проводиться в кінці сезону, вихователь приводить дітей до висновку про характерні особливості осені, її відмінність від інших пір року.

У підготовчій до школи групі дитина має засвоїти певне коло знань про працю дорослих: праця на користь суспільства — почесна і потрібна справа: тих, хто відмінно виконує свою роботу, відзначають преміями, грамотами, орденами, медалями. Щоб підготувати дітей до розуміння суспільної значущості праці, вихователь, починаючи з молодшої групи, послідовно ознайомлює з доступними їх розумінню видами трудової діяльності дорослих, кожного разу підкреслюючи важливість для людей діяльності повара, листоноші, будівельника, колгоспника, учителя та ін., повагу, якою користуються в нашій країні ті, хто сумлінно працює. На основі нагромаджених малюками знань педагог формує узагальнене уявлення про значення праці людини для суспільства.

Принцип свідомості і активності дітей у засвоєнні та застосуванні знань. Знання міцні тоді, коли вони усвідомлені, осмислені. Усвідомлення їх відбувається тим результативніше, чим активніше дошкільник ними оперує; оволодіння знаннями стає успішнішим, якщо перед малятами ставлять розумові завдання.

У ході дослідження проблеми навчання був проведений такий експеримент. Дітям давали два типи інструкцій — вказівок, як вони мають діяти. Перший тип дістав назву диктантного: дошкільникам тоби диктувалась послідовність дій. Кожну нову дію називали після того, як була виконана попередня. Другий тип інструкції умовно названо цілісним: завдання ставилось перед дітьми одразу, повністю. Практика показала, що за цілісної інструкції малята діють самостійніше, впевненіше, хоч і забувають інколи послідовність операцій. Дроблення ж процесу на маленькі операції за диктантною інструкцією викликає суто механічне виконання дій; малята при цьому можуть виконувати досить складну роботу, проте не розвива-

ються розумово. Цілісна інструкція дає дитині велику свободу дій, пропонує більш складне в інтелектуальному розумінні завдання. Це сприяє розвитку їх активності, розширює самостійність.

Застосовуючи цілісну інструкцію, вихователь підказує малюкам, як варіювати, урізноманітнювати способи дій, заохочує їхню ініціативу. Наприклад, він дає їм завдання зробити возок з цупкого паперу: показує готову конструкцію і пропонує подумати, як можна її виготовити, згадати, які роботи діти виконували раніш, на яку з них схожий возок, що нового у цьому завданні. Таким чином, діти самостійно, за спрямовальної ролі вихователя визначають хід виконання роботи.

Для активізації пізнавальної діяльності дошкільників педагог використовує різні прийоми. Одним з них є постановка з а п и т а н ь: «Чому ви думаєте, що на цій картині зображена осінь?», «Як ви дізнались, що в загадці говориться про райдугу?», «Що станеться із снігом, коли ми занесемо його в приміщення?» У пошуках відповіді діти спираються на свій практичний досвід; якщо вони натрапляють на труднощі, вихователь залучає їх до спостереження, міркувань.

Широко використовується в дитячому садку прийом порівняння. У ході спостереження педагог учить малят виділяти характерні особливості зовнішнього вигляду предметів, живих об'єктів, знаходить подібність і відмінність між ними. Спочатку таке порівняння можливе тільки за одночасного розглядання двох предметів або живих об'єктів, а пізніше дошкільники навчаються знаходити подібність або відмінність при розгляданні лише одного предмета на основі уявлення про порівнюване з ним. Порівняльні спостереження дають змогу зробити висновок не тільки про зовнішню схожість або неподібність, а й встановити деякі закономірності, що випливають з них. Наприклад, при порівнянні бабки і метелика діти встановлюють, що їх зовнішній вигляд залежить від способу харчування: «У метелика хоботок, а у бабки нема, тому що метелик п'є сік, а бабка ловить на льоту мух».

Для формування пізнавальної активності доцільно організувати елементарну пошукову діяльність малят, яка виражається в тому, що вихователь ставить перед ними пізнавальні завдання, які потім вирішуються в процесі безпосереднього активного спостереження, участі малюків у простих дослідах, евристичних бесідах, що проводяться вихователем. Так, у морозний день дітей запитують: «Як ви гадаєте, можна сьогодні ліпити сніжки? Чому не можна? Що треба зробити із снігом, щоб з нього було легко ліпити?» Щоб відповісти на ці запитання, діти розглядають сніг, пробують зліпити сніжку, висловлюють свої міркування, чому це важко зробити. Потім вносять сніг у тепле приміщення і знову ліплять з нього. На підставі проведених спостережень і експериментів малюки роблять висновок, що властивості снігу залежать від температури повітря. Внаслідок елементарного «дослідження», в якому вони брали участь, засвоєні знання будуть усвідомленими і міцними.

Вихователь створює сприятливі умови для використання набутих дошкільниками знань в активній діяльності. Після екскурсії в бібліотеку він пропонує перевірити, чи всі книги в книжному куточку в належному стані, і організовує колективний ремонт. На другий день влаштовують гру в «бібліотеку». Так в активній діяльності (праці, грі) закріплюються здобуті на заняттях знання про те, що книги треба берегти.

Результати навчання дітей перебувають у прямій залежності від ступеня їхньої активності в засвоєнні та застосуванні знань, умінь і навичок, що становлять програмовий матеріал дитячого садка.

Для активізації малюків у процесі навчання рекомендуються різні прийоми. Передусім слід надати змогу бути активними в ході занять саме тим дошкільникам, які мало виявляють себе. Так, в оповіданнях за картинкою, планом, зразком, у виконанні завдань потрібно, щоб спочатку висловлювались ці діти.

Виклик для відповіді не повинен перетворюватися у спілкування вихователя тільки з однією дитиною. Даючи їй завдання, бажано зацікавити ним всю групу; у процесі розповіді, спостереження треба відмічати те, що важливе для всіх малюків, над чим їм також варто попрацювати. Тоді діти ставитимуться до того, що робить або говорить кожний з них, як до своєї справи. Тому треба також уміти звернути їхню увагу на те, що говорить або робить той чи інший товариш по групі.

Поступово всі діти стають активними, але для цього необхідно педагогічно доцільно організувати їхнє життя в колективі, керувати ним.

Принцип наочності має особливо важливе значення у навчанні дошкільників, тому що їхнє мислення має наочно-образне спрямування. Висунутий ще Я. Коменським, цей принцип був сформульований так: «Все, що тільки можна, надавати для сприймання чуттями, а саме: бачене — для сприймання зором, почуте — слухом, запахи — нюхом, те, що належить смаку — смаком; доступне дотику — шляхом дотику. Якщо які-небудь предмети зразу можна сприйняти кількома чуттями, нехай вони зразу охоплюються кількома чуттями»¹.

К. Д. Ушинський, посилаючись на особливості дітей дошкільного віку, писав: «Дитяча природа ясно вимагає наочності. Учить дитину яких-небудь п'ятьох невідомих їй слів, і вона буде довго і даремно мучитись над ними, але пов'яжіть з картинками двадцять таких слів — дитина засвоїть їх на льоту. Ви пояснюєте дитині дуже просту думку, і вона вас не розуміє; ви пояснюєте тій же дитині складну картину і вона вас розуміє швидко»².

Сучасна педагогіка вважає, що в дошкільному навчанні необхідно використовувати різні види наочності: спостереження живих об'єктів, розглядання предметів, картин, зразків, застосування технічних засобів навчання, використання схем, моделей.

¹ Коменский Я. А. Избранные пед. соч. М., 1955, с. 302—303.

² Ушинский К. Д. Собр. соч., т. 6. М.—Л., 1949, с. 267—268.

Принцип індивідуального підходу до дітей. Діти відзначаються різним рівнем гнучкості мислительної діяльності — одні швидко знаходять відповіді, іншим треба ґрунтовно думати, щоб прийти до правильного висновку; різним темпом засвоєння знань — деякі діти швидко схоплюють і запам'ятовують, решті необхідна тривала робота і повторення, щоб засвоїти новий матеріал. У різному темпі формуються й навички: дехто виконує дії автоматично після десятка повторень, для інших ця кількість повторень подвоюється і потроюється, і тільки тоді дія стає автоматизованою.

Вихователь організовує роботу з дошкільниками, беручи до уваги їхні індивідуальні особливості. Якби він працював з усіма малюками однаково, то одні успішно справлялись би з матеріалом, а інші поступово і дедалі більше відставали б. Неправильно, якщо педагог у роботі спирається тільки на вихованців, які знають матеріал, і на тих, які завжди піднімають руку; тоді активно працюють тільки ці діти, а решта залишається пасивною. Не встигаючи думкою за активними, малята поступово відстають у розвитку і засвоєнні знань. Диференційований підхід у навчанні вимагає від вихователя певної гнучкості: дати складніше завдання сильнішому у навчанні вихованцю, поставити перед ним важче питання, доручити більший обсяг роботи — це підтримуватиме його інтерес до занять; в той же час добиватися, щоб усі діти виконали свої завдання, питати й тих, хто не піднімає руку; своєчасно допомагати слабшим, добирати їм спеціальні завдання в межах їх індивідуальної «зони найближчого розвитку», ставити доступні їм запитання, дати відчуття, що вони також здатні засвоїти матеріал.

Керуючись дидактичними принципами, вихователь досягає кращих результатів у навчанні дітей.

Зміст навчання

Зміст навчання дітей дошкільного віку визначений «Програмою виховання в дитячому садку». Він охоплює розвиток мови, спостереження за навколишнім середовищем, ознайомлення з художньою літературою, розвиток елементарних математичних уявлень, навчання образотворчих і конструктивних умінь і навичок, музичне виховання, розвиток рухів.

При доборі програмового матеріалу слід прагнути до того, щоб він був, з одного боку, під силу дітям, а з другого — максимально розвивав їхні розумові здібності; щоб він був не тільки запасом відомостей, а й давав змогу дошкільникам наблизитися до розуміння закономірностей, притаманних навколишньому світові; щоб діти набували таких знань, які б спонукали їх спостерігати встановлювати зв'язки у залежності, робити висновки.

Радянські вчені постійно працюють над удосконаленням програми навчання з урахуванням можливостей дітей.

Вивчення змісту кожного розділу програми навчання дошкільників здійснюється в курсі відповідних методик. У дошкільній педагогіці окремо вивчається розділ «Ознайомлення дітей з навколишнім».

§ 5. ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З НАВКОЛИШНІМ

Зміст знань і вимоги щодо їх добору

В основі розумового виховання лежить опанування знань. Навколишнє життя — основне їх джерело для дітей дошкільного віку.

Дитина набуває знань самостійно і під керівництвом дорослих, у повсякденному житті і на заняттях. Знання, засвоєні малюками самостійно, часто хаотичні, безсистемні, випадкові. Чимало дітей, маючи значний запас знань, навіть у 6—7-річному віці ще не володіють узагальненими поняттями, не можуть самостійно встановити зв'язки та залежності між найпростішими явищами. Визначення обсягу знань для дітей різного віку, характеру їх і ускладнення від групи до групи, тобто розроблення програми ознайомлення дітей з навколишнім, є важливим завданням педагогічних досліджень.

Спроба визначити обсяг цих завдань вперше була здійснена Я. А. Коменським. У відомій праці «Материнська школа» він вказав, якими знаннями слід збагатити дітей у віці до 6 років. Фрідріх Фребель визначив коло знань про колір, величину, форму, напрями руху, які діти мали здобути під керівництвом вихователя, працюючи з «дармами», — спеціально створеними для цього дидактичними посібниками.

В усіх програмах радянського дитячого садка чимало уваги приділялось ознайомленню з навколишнім, зокрема з суспільними подіями і явищами. Чинною «Програмою виховання в дитячому садку» передбачено ознайомлення дошкільників з природою, працею людей різних професій, доступними для них явищами суспільного життя, з предметами, їх якостями і властивостями.

Добір відомостей про навколишнє середовище для програми навчання здійснюється з урахуванням їх виховального спрямування, наукової вірогідності, конкретності та доступності дітям дошкільного віку.

Самий зміст знань, що засвоюється дітьми, має бути виховальним. Програма дитячого садка передбачає формування у дошкільників знань про природу, що виховують любов до неї, турботу про рослини і тварин; знань про працю дорослих, що виховують повагу до будь-якого її виду, дбайливе ставлення до його результатів; на основі засвоєння знань у вихованців формуються любов до рідного міста, своєї Батьківщини, радянського народу, любов і повага до В. І. Леніна та його соратників, інтерес до суспільного життя країни.

Дошкільнят збагачують елементарними, але науково достовірними знаннями про явища природи, що підкреслюють їх взаємозалежність і матеріальність світу, роль людини в природі та суспільстві.

Знання, передбачені програмою, доступні всім дошкільникам; вони ускладнюються від групи до групи, стаючи деталізованішими і водночас узагальненішими. Наприклад, в усіх групах дитячого садка вихованці ознайомлюються з транспортом, проте якщо в молодшій

групі вони повинні тільки розрізнати основні види міського транспорту і розуміти їх призначення, то у підготовчій вимагається знати вже як міські його види, так і далекого прямування, особливості праці людей, що трудяться на транспорті, правила користування громадським транспортом, вміти порівнювати між собою різні транспортні засоби.

Знання мають бути конкретними. Щоб сформувати в дітей уявлення про батьківщину, вихователь читає їм книжки і розповідає про різні народи нашої країни, про їхні звичаї, види праці, природні умови, в яких вони живуть.

Можна виділити дві категорії знань, якими слід оволодіти дошкільникам: прості знання, для здобуття яких практично немає потреби в спеціальному навчанні, а досить простого спілкування дорослих з дітьми, ігор, спостережень, і складніші, що можуть бути засвоєні тільки в процесі навчання на заняттях. У «Програмі виховання в дитячому садку» виділено розділи «Розширення орієнтування в навколишньому і розвитку мови» (в повсякденному житті) і «Ознайомлення з навколишнім і розвиток мови» (під час занять).

У ході організованого навчання вихователь спрямовує увагу дітей на те головне, що вони мають засвоїти при ознайомленні з навколишнім, учить їх способів більш повного сприймання предметів і явищ.

Системність знань Вагомим завданням розумового виховання є систематизація знань. Система знань — це сукупність відомостей про певні предмети чи явища, що досягається внаслідок встановлення істотних зв'язків, узгодженості між частинами цілого на основі певних закономірностей, принципів і правил.

Завдяки системності знання людини стають більш дійовими, рухливими, тож вона може швидше використати їх для розв'язання практичних або пізнавальних завдань. К. Д. Ушинський писав: «Тільки система, звичайно, розумна, що виходить із самої суті предметів, дає нам повну владу над нашими знаннями. Голова, наповнена уривчастими, беззв'язними знаннями, подібна до комори, в якій все в безладді і де сам господар нічого не знайде; голова, де тільки система без знання, схожа на крамницю, в якій на всіх шухлядах є написи, а в самих шухлядах порожньо»¹. Системність засвоєних знань активізує розумову діяльність дитини, оскільки сама система складається внаслідок аналітико-синтетичної мислительної діяльності і забезпечує усвідомлене засвоєння нових знань.

Основою систематизації знань є встановлення зв'язків. Системи знань у дитини-дошкільника складаються як на рівні уявлень, тобто чуттєво-практичного досвіду, так і на більш високому — теоретичному, в формі понять. Наприклад, дошкільник ознайомлюється з характерними ознаками пір року; нагромадження таких відомостей становить систему знань на рівні уявлень. Дитина розрізняє колір, форму, величину, властивості та якості предметів і може

¹ Ушинський К. Д. Собр. соч., т. 5. М.—Л., 1949, с. 355.

охарактеризувати кожний з них з погляду притаманних їй якостей: вона володіє системою уявлень про властивості й якості предметів.

У дошкільників формуються узагальнені уявлення про суспільні явища, події. Скажімо, завдяки багаторазовому спостереженню різних видів праці в дошкільнят складається система уявлень про працю дорослих. На основі елементарних знань про життя дітей у нашій країні, працю радянських людей, видатних діячів — творців Комуністичної партії і Радянської держави, про життя і дружбу народів національних республік СРСР формується початкове уявлення про нашу Батьківщину.

Діти дошкільного віку засвоюють деякі знання і на більш високому рівні — поняття, тобто знань про спільні й істотні ознаки предметів і явищ дійсності, виражених словами. Наприклад, під час вивчення основ елементарної математики малюки засвоюють закономірності утворення чисел, деякі залежності між ними (число складається з одиниць, більше число утворюється внаслідок додавання одиниць до попереднього, число не залежить від величини або розміщення перелічуваних предметів та ін.); при ознайомленні з природою — окремі закономірності природних явищ (залежність сезонних змін у природі від сонячного світла і тепла, зовнішнього вигляду тварин від способу їх життя, росту рослин від умов і догляду за ними тощо).

Система знань у дошкільників не залишається незмінною. Вона постійно поглиблюється і розширюється в процесі навчання і з нагромадженням життєвого досвіду. Вихователь послідовно працює над її формуванням. Так, у молодшій групі він звертає увагу дітей на найбільш яскраві ознаки пори року, в середній — учить виділяти основні, характерні ознаки, в старшій — формує знання про послідовність сезонних змін, їх закономірну повторюваність і зв'язки між явищами живої та неживої природи.

Діти старшої і підготовчої до школи груп мають засвоїти систему знань про доступні їхньому розумінню суспільні явища, скажімо, про працю дорослих. Вони повинні знати, що кожна людина працює, що робота виконується нею для людей, для суспільства, що вона має колективне спрямування, що люди взаємодіють у праці. До цього висновку-узагальнення дитина підходить на основі нагромадження знань внаслідок спостережень за різними видами праці. Дошкільник має розуміти деякі закономірності: все, чим ми користуємося, створюється працею людини; трудиться кожний, щоб створити щось корисне; праця — це зусилля, подолання труднощів: труднощі перемагати легше, якщо не одна людина, а багато людей працюють разом; результати праці залежать від ставлення кожного до своїх обов'язків; машини, техника полегшують роботу.

Системи знань про працю бувають різні: про різновиди її за змістом; їх взаємозв'язок і взаємозалежність, про людей різних професій (робоче місце, знаряддя праці, трудові дії, результати, ставлення до роботи) та ін.

Вихователь, намічаючи програмовий зміст занять, продумує, як виглядатиме система знань, яку діти мають засвоїти на тому чи

Іншому занятті, як вони будуть пов'язані із знаннями, набутими на інших заняттях. Так, знання про працю повара, бібліотекаря, вчителя — це частина системи відомостей про різновиди праці; знання про основні трудові дії повара, про знаряддя праці, якими він користується, — частина системи знань про процес праці; знання про роботу різних працівників пошти — це частина системи знань про колективний характер суспільної праці. Щоб зрозуміти сутність суспільного характеру праці, дитина повинна ознайомитись, таким чином, з численними її видами.

Виявлення об'єктивних зв'язків, відношень всередині явища створює передумови до того, що окремі факти, сторони явища виступають не ізольовано, а у взаємозв'язку і взаємозалежності.

**Запитання дітей
і вимоги
до відповідей на них**

Діти багато запитують про навколишнє. Запитання — показник дитячої допитливості, вони виражають активне пізнавальне ставлення до навколишнього. Вміння поставити запитання свідчить про те, що дитина здатна помітити те чи інше явище, встановити зв'язок одних явищ з іншими. Найчастіше запитують ті діти, які більше знають. Це природно, тому що запитання виникає тоді, коли відбувається зіткнення відомого з невідомим. Запитання старших дошкільників показують певну спрямованість інтересів, сформоване зацікавлення знаннями, прагнення дізнатися про щось нове.

Характер запитань змінюється з віком. Перші запитання, які дитина ставить у віці близько 2 років, мають орієнтувальне спрямування і пов'язані з предметами, що безпосередньо її оточують. Дитину цікавлять назви і призначення предметів: «Що це? Хто це? Чому?» Нерідко перші запитання не мають яскраво вираженої пізнавальної спрямованості: в запитанні виявляється бажання малюка продовжити спілкування з дорослими. Тому буває, що дитина, запитавши дорослого, відходить від нього, не дочекавшись відповіді. Іноді запитання мають ланцюгову реакцію — йдуть одне за одним: «А для чого трава? — Щоб корова їла? — А чому, щоб корова їла? — Щоб молоко давати? — А чому, щоб молоко давати? — Щоб діток годувати? — А нащо діток годувати?» і т. д. Дітей приваблює півдідше гра в запитання і відповіді, ніж справжній інтерес до відповіді дорослого. Вони часто запитують і про те, що їм відоме, але в чому хочуть утвердитися.

Пізнавальні запитання виникають на основі нагромаджених знань. До 4—5 років, коли запас уявлень стає значним, дитина ставить запитання, не пов'язані з тим, що вона безпосередньо сприймає. У малят з'являється інтерес до причинно-наслідкових зв'язків між явищами. Вони часто запитують «чому?». Тож не випадково 5-річних малюків називають чомучками.

Дитячі запитання різноманітні і, надзвичайно цікаві. Вони розкривають хід думки дитини. Багато дитячих запитань зібрав у книзі «Від двох до п'яти» К.І. Чуковський. За ними, зібраними в різні роки, можна простежити, як змінювалось коло інтересів і знань дошкільників.

Зміст дитячих запитань найрізноманітніший: про навколишні предмети, їх призначення та якості, про природу, техніку, про створення світу і походження людини, людей та їх вчинки, про суспільні явища і події. Вони вимагають відповіді, від них не можна відмахнутись. О. М. Горький писав: «Сказати дитині на запитання її: «Зачекай, виростеш— дізнаєшся» — означає гасити її прагнення до знання. Розумно відповісти на запитання дитини — велика майстерність, і вона потребує обережності»¹.

На запитання малят треба відповідати, але не завжди ці відповіді слід давати в готовому вигляді, оскільки це не розвиває самостійності мислення. Якщо дитина за деякого зусилля і певної допомоги дорослих або ровесників може сама знайти відповідь, не варто поспішати з готовою відповіддю. В деяких випадках до відповіді на запитання є змога залучити інших дошкільників. Коли вихователь бачить, що вони не знаходять відповіді або ця відповідь неправильна, він допомагає малюкам, дає правильне пояснення.

Відповіді мають бути вірогідними, точними, небагатослівними, але вичерпними, пояснювальними. Коротка відповідь («так», «ні») не сприяє розвитку допитливості: вихователь має допомогти дитині глибше зрозуміти явище, показати зв'язки і залежності між його частинами. Краще, якщо відповідь підтверджується прикладами або спостереженнями, — тоді вона більш зрозуміла дитині і тому переконливіша.

З огляду на те, що діти ставлять чимало запитань, пов'язаних з невідомими їм словами, смисл яких їм ще не доступний, не слід шукати спрощеного пояснення складних термінів і явищ («Що таке трансформатор?», «А синус, який він?»). У таких ситуаціях краще сказати дитині, що про це вона дізнається пізніше, в школі. Разом з тим якщо вихователь не знає відповіді на якесь запитання, не слід ухилятися від неї. Педагогу варто відповісти малюкові, що він знайде потрібну відповідь у книзі, — це виховує повагу до знання і зміцнює авторитет вихователя.

Дитячі запитання не можна байдуже обходити, а тим більше сміятися з них. Вони важливі для розумового розвитку дитини: завдяки їм розширюється кругозір, розвивається мислення, формується стійкий інтерес до набуття знань.

§ 6. МЕТОДИ І ПРИЙОМИ НАВЧАННЯ

Поняття методів і прийомів навчання

У процесі навчання вихователь використовує різні методи і прийоми. *Методи навчання* — це способи роботи вихователя, за допомогою яких досягається засвоєння дітьми знань, умінь і навичок, а також розвиток їхніх пізнавальних здібностей. *Прийом* — це частина методу.

¹ Горький А. М. О детской литературе. М., 1968, с. 84.

Вихователь, визначаючи основний метод навчання, яким він користуватиметься на занятті, застосовує різноманітні прийоми, щоб підвищити його ефективність. Так, вибравши бесіду основним методом систематизації знань дітей про весну, він доповнює її різними прийомами: показом гілок з листочками, що розпустилися, пропонуванням загадки, читанням вірша. Організуючи спостереження за рухом транспорту, він ставить малютам ряд запитань, дає потрібні пояснення. Під час навчання малювання вихователь користується прийомами показу і пояснення, а щоб створити емоційний настрій, читає дітям поезію.

Методи навчання у педагогічній літературі прийнято поділяти на наочні, словесні, практичні та ігрові.

Наочні методи

Суттєве місце в дошкільному навчанні посідають наочні методи. Використання їх відповідає дидактичному принципу наочності і зумовлене особливостями дитячого мислення. Наочні методи широко використовуються під час повідомлення дітям нових знань. До них належать демонстрування натуральних об'єктів (предметів, явищ), наочних посібників (картин, чучел, моделей, зразків та ін.). Важливу роль відіграє застосування технічних засобів навчання (використання діафільмів, кінофільмів, магнітофонних записів, телевізійних передач та ін.).

Спостереження — це цілеспрямоване, планомірне, більш чи менш тривале сприймання людиною предметів і явищ навколишнього світу. Воно тісно пов'язане з показом явищ, що змінюються. Його мета — не тільки ознайомити дітей з предметом чи явищем, а й навчити помічати зміни в навколишній обстановці. Дошкільники спостерігають за працею дорослих, рухом транспорту, поведінкою і звичками тварин, змінами в житті рослин, у неживій природі.

Вихователь допомагає малюкам оволодіти діяльністю спостереження: ставить перед ними пізнавальне завдання, навчає різних способів спостереження об'єктів, учить виконувати запропонований план спостереження, а потім і самостійно планувати, формує вміння виділяти відповідно до поставлених завдань характерні, істотні ознаки.

В організації спостережень необхідно дотримуватись ряду умов: вибирати для них таке місце і такі моменти, щоб діти змогли побачити найхарактерніші особливості спостережуваного; запитання і вказівки слід спрямовувати на те, щоб привернути увагу дошкільників до різних ознак об'єкта; не слід відволікати їх запитаннями, безпосередньо не пов'язаними з основним завданням, розповідати про якісь інші події, читати вірші або задавати загадки — під час спостереження вся увага має бути спрямована на його об'єкт.

Спостереженню може передувати бесіда, під час якої виявляють знання малюків про спостережуваний об'єкт, дають вказівки, на що варто звернути особливу увагу.

Дошкільнята мають піти на екскурсію до місця пожвавленого руху транспорту. Вихователь проводить вступну бесіду, в якій

з'ясовує, які правила дорожнього руху їм відомі, чи знають вони, хто і як регулює рух транспорту і пішоходів на вулиці, нагадує про правила поведінки під час екскурсії. Підійшовши до наміченого перехрестя, педагог розміщує дітей так, щоб усі чітко бачили проїзну частину вулиці і разом з тим були в повній безпеці. Потім він пропонує спочатку роздивитись обстановку, звернути увагу на основні об'єкти спостереження (транспорт, що рухається, світлофор, міліціонер-регулювальник). Щоб спостереження було цілеспрямованим, ставить малюкам запитання: «Що робить міліціонер-регулювальник? У якій послідовності загоряються різні вогні світлофора? Чи є ще які-небудь знаки на вулиці, що регулюють вуличний рух?» Після цього вихованцям дають змогу спокійно спостерігати навколишню обстановку протягом 4—5 хв, а потім вони розповідають про побачене. Вихователь уточнює деякі відповіді, підсумовує наслідки спостереження. Після повернення в дитячий садок він пропонує дітям ще раз згадати, що вони побачили і запам'ятали під час екскурсії, побудувати з будівельного матеріалу або піску вулицю міста із світлофорами і дорожніми знаками, з транспортом і міліціонером-регулювальником. Заняття непомітно переходить у гру.

Зміст занять, пов'язаних зі спостереженнями, поступово ускладнюється: вибирають складніші об'єкти спостереження, поглиблюється його план, розглядаються нові сторони явищ, намічається перехід до пізнання зв'язків між ними.

Спостереження організуються не тільки на заняттях, а й у повсякденному житті. Вони бувають короточасними (за погодою, поведінкою птахів, риби, тварин) і тривалими (за розвитком рослин, сезонними явищами).

Показ предметів є одним з поширених прийомів навчання: малюки розглядають ляльковий одяг, іграшкові і справжні меблі, посуд, предмети домашнього вжитку, знаряддя праці, обладнання для малювання, ліплення, конструювання.

Вихователь показує предмет так, щоб усім було добре видно, чітко і коротко розповідає про нього. «Подивіться — це пензлик, — говорить він дошкільникам. — Пензликом ми будемо малювати. Він довгий (показує), на кінці в нього волоски (показує), вони пухнасті. Вмокнемо пензлик у фарбу і почнемо малювати».

Керівна роль педагога під час демонстрування полягає в тому, що він у певній послідовності спрямовує увагу дітей на різні сторони і властивості предметів, поєднуючи окремі знання в цілісні уявлення про той чи інший об'єкт.

Показ картин, ілюстрацій часто використовується на заняттях з розвитку мови, ознайомлення з навколишнім. Картина має ту перевагу, що на ній можна розглянути предмети, явища, які в дитячому садку спостерігати немає змоги (скажімо, диких тварин). На картині зображуються також різноманітні події: «На демонстрацію», «Новенька», «Зимові розваги» та ін. Таким чином, картина використовується для повідомлення дітям нових знань,

ознайомлення їх з явищами, що не траплялись їм раніше, для відтворення і закріплення набутих знань.

Для одночасного показу всім дітям картина має бути значного розміру, а зображені на ній предмети — великими і чіткими.

Вихователь пропонує спочатку встановити основний зміст картини, відповісти, що на ній зображено, а потім уже зосереджує увагу малят на деталях, подробицях. Він враховує, зображено на картині нове, невідоме дітям явище чи те, що вже було в їхньому досвіді. У першому випадку, спираючись на практичний досвід дітей, педагог сам пояснює зміст картини; в другому, відштовхуючись від їхнього досвіду, пропонує самим передати зміст картини. У розгляді картин велика роль належить слову, поясненню. Вихователь спрямовує увагу малюків, щось підкреслює в зображенні, виділяє те, що потрібно роздивитись, враховуючи знання, досвід вихованців.

Показ зразка — один з прийомів, яким користуються у навчанні образотворчої діяльності, конструювання. Зразком може бути малюнок, аплікація, сконструйований ручний виріб. Зразок має бути великого розміру, яскравого привабливого забарвлення, без зайвої деталізації.

Подеколи, щоб спонукати дошкільників до творчої роботи, вихователь показує їм кілька зразків, підкреслюючи, що характер виконання може бути різним, наприклад, при виконанні творчих завдань з декоративного малювання. Перш ніж виконувати роботу за зразком, його треба розглянути і проаналізувати з дітьми.

Показ способів дії. На заняттях з розвитку рухів, музичних, образотворчої діяльності та ін. вихователь користується наочно-дійовим показом, або демонструванням способів дії: як виконати вправу, рух під музику, в якій послідовності і як починати роботу з малювання, вирізування, конструювання.

Для демонстрування способів дії треба правильно вибрати місце, зручно розмістити малят. Скажімо, при показі фізкультурних вправ вихователь вишиковує їх так, щоб спереду стояли діти невеликого зросту, а позаду більш високі; показ рухів під музику виконується в колі таким чином, щоб малюки могли побачити їх з різних боків. Вихователь вибирає положення, з якого демонстрування буде найточнішим: приміром, присідання і деякі вправи з вихідного положення лежачи, сидючи краще показувати, стоячи в профіль до вихованців; показ вирізування треба здійснювати так, щоб вони бачили рухи ножиць збоку, тощо.

Показ має бути чітким, точним, розділеним на частини, щоб малята ясно бачили всі рухи. Кожну свою дію вихователь визначає словесно. Часом, коли діти вже знають окремі прийоми виконання роботи, він демонструє лише невідомі їм прийоми. На фізкультурних і музичних заняттях до показу можна залучати дошкільнят, але тільки тоді, якщо вихователь впевнений, що вони правильно виконуватимуть потрібні дії.

Використання кінофільмів і діафільмів. Як наочний засіб навчання в старшій і підготовчій групі дитячого садка використовують

кінофільми, діафільми і діапозитиви. Застосування екранних посібників робить навчальний процес захоплюючим, розширює можливості вихователя в ознайомленні дітей з навколишнім, оскільки за допомогою ТЗН можна показати ті явища життя, з якими безпосереднє ознайомлення неможливе. Так, кінофільми «Твоя книжка», «Розповідь колоска», «Звідки стіл прийшов», «Про що розповів автобус», «Чашка молока», «Перший лист» розповідають про види праці, які не завжди маємо змогу безпосередньо спостерігати з дітьми.

Для ознайомлення із столицею нашої Вітчизни Москвою, з життям народів братніх союзних республік, воїнів Радянської Армії діафільми відіграють важливу роль.

Завдяки тому, що в кінокадрах ті самі предмети показані великим, середнім і загальним планом, у різних ракурсах, створюється можливість зосередити увагу малят на найбільш істотному. Фільми викликають у них інтерес, емоції, вони охоче обмінюються враженнями, про побачене, відображають його в малюнках, розповідях, іграх, надовго запам'ятовують.

Навчальні фільми справляють великий виховний вплив на дітей; так, при перегляді фільмів про створення книги, виготовлення столу, вирощення хліба дошкільники переконуються в тому, що для виготовлення предметів, які оточують нас, необхідно чимало зусиль, тому ставитись до них слід бережливо, а людська праця заслуговує безмежної поваги.

Кінофільми і діафільми застосовуються в навчанні у поєднанні з іншими засобами: спостереженням, показом ілюстрацій і натуральних предметів, словом вихователя, читанням книг.

Використовуючи кінофільми на заняттях, необхідно дотримуватись певних методичних вимог. Фільм не повинен бути довгим — у дитячому садку найбільш уживані одночастинні фільми тривалістю не більше 9—10 хв. або фрагменти з них.

Перед переглядом фільму проводиться бесіда для виявлення знань дітей, одночасно вихователь готує їх до сприймання фільму. Під час ознайомлення малят з навколишнім за допомогою кіно необхідні повторні перегляди фільму. Заняття з показом фільму не слід зводити до його демонстрування; бажано, щоб воно складалось з кількох частин: показу передують бесіда, коротке повідомлення вихователя або завдання, яке мають виконати діти на основі перегляду фільму. Після демонстрування треба дати їм змогу обмінятися враженнями, розповісти про те, що особливо сподобалось. Повторний перегляд і бесіду, що уточнює і систематизує знання дошкільнят, доцільно провести через 5—6 днів після першого перегляду.

Для занять з використанням технічних засобів навчання в дитячому садку необхідно створити відповідні умови: виділити місце для демонстрування фільмів, зробити штори затемнення; проектувати зображення тільки на екран, а не на стіну та ін. Перш ніж демонструвати фільм дітям, вихователь мусить сам добре ознайомитися з ним.

Дидактичні посібники для ознайомлення з навколишнім. Щоб раціоналізувати наочність у навчанні, дитячому садку слід мати необхідні посібники і матеріали з усіх розділів програми, зокрема й для ознайомлення з навколишнім.

Дидактичні посібники — це предмети, спеціально сконструйовані відповідно до навчальних завдань. Вони являють собою як наочні посібники, так і дидактичний матеріал.

До наочних посібників належать натуральні предмети, іграшки, спеціально дібрані для демонстрування, а також картини, муляжі, схеми. Вони призначені для проведення заняття з усією групою дітей.

Дидактичний матеріал — це роздатковий матеріал, яким кожна дитина може користуватися індивідуально; він створений спеціально для вправлення в лічбі, розрізненні величини, кольору, форми, просторових співвідношень, характерних ознак явищ та ін. Діючи з дидактичними матеріалами, дошкільники самостійно вирішують пізнавальні завдання. Деякі матеріали, особливо народні дидактичні іграшки, побудовані так, що сам посібник ніби дає дитині сигнал про допущену помилку. Так, після складання башти залишається зайве кільце, при вкладанні чашечок одна в одну більша не входить в меншу тощо.

У методичному кабінеті дитячого садка мають бути посібники за всіма темами програми ознайомлення дітей з навколишнім: дидактична лялька з комплектами одягу для різних сезонів, постільної білизни, столового і чайного посуду, меблі, туалетних речей; іграшки, що зображують різні види транспорту; предметні і сюжетні картини; набори предметів для демонстрування матеріалу з тем «Пошта», «Як шийють одяг», «Школа», «Жовтеньята і піонери»; посібник на розрізнення кольору, величини, форми.

До посібників для дітей дошкільного віку ставляться певні вимоги: вони мають відповідати конкретним навчально-виховним завданням, віковій дітей, бути красивими, художніми, привабливими, якісно виконаними.

У молодшій групі як посібник використовують переважно іграшки, у старшій і підготовчій групах — картини, спеціально створені посібники з лічби, образотворчої діяльності і навіть умовні зображення у вигляді моделей, схем, креслень.

Посібники для колективного користування виготовляються великого розміру, з чіткою формою, ясною композицією. У демонстрованих предметах, навчальних посібниках властивості, що вивчаються, мають бути яскраво виражені.

При створенні посібників слід прагнути до того, щоб вони були міцними, зручними для перенесення і зберігання. Роздатковий матеріал варто зберігати комплектами в індивідуальних коробках.

Словесні методи Наочні методи застосовуються в тісному зв'язку з словами, показ обов'язково супроводиться поясненням. Завдяки поясненню уточнюються безпосередні сприймання малят. У навчанні дошкільників показ і пояснення не завжди займають однакове місце: інколи переважає показ, іно-

ді — пояснення. Це залежить від віку дітей, від ступеня засвоєння ними дії або вправи. Поступово слово починає заміняти малюкові показ: вихователь розповідає, як виконувати рух, або просто нагадує про нього. Він постійно користується прийомами пояснення: на початку заняття пояснює зміст завдання, в ході показу коментує кожну дію. Пояснення має бути чітким, доступним дітям, емоційним.

Роль пояснення посилюється з огляду на те, що із зростанням дошкільнят більше уваги приділяється засвоєнню ними знань, в яких відображаються зв'язки і залежності між явищами. Ці знання досить складні, тому вихователь поступово приводить дітей до них, пояснюючи матеріал.

Оповідання. Для повідомлення малюкам нових знань, відомостей про навколишні явища і події, про природу вихователь застосовує розповідь. Це може бути повідомлення про особисті враження («Як я ходила в зоопарк», «Що я бачила на Красній площі у святковий день»), про життя дітей («Як малюки грали в космонавтів», «Як малюка ходили на екскурсію на прахоферму»), про суспільні події (Олімпійські ігри, політ космічних кораблів, піонерський зліт та ін.).

Розповідь повинна мати чітку логічну структуру, бути змістовою, цікавою, художньою, емоційною. Добре, якщо вихователь використав в розповіді жарт. Це благотворно впливає не тільки на розум дитини, а й на її почуття.

Навчаючи дошкільників розказування, вихователь часто дає їм зразок розповіді (за картиною, заданою темою, для придумування закінчення). Зразок має чітко передавати зміст, бути доступним, викладеним літературною мовою. Підготовка зразка розповіді вимагає від вихователя серйозного, вдумливого підходу.

Читання. Вагоме місце в роботі з дітьми посідає художнє читання і розповідь. Вихователь читає їм оповідання, вірші, казки, щоб ознайомити їх з художніми творами, повідомити нові знання, викликати потрібний емоційний стан: радість, гордість, веселощі, ліричний настрій.

Якщо малюки заучують вірш, педагог мусить сам знати його напам'ять. Народні казки також бажано розповідати напам'ять, прагнучи передати їх своєрідність. Вихователю необхідно володіти майстерністю художнього читання: це допомагає дітям глибше зрозуміти зміст твору, краще відчутти образи героїв.

Бесіда — один з основних словесних методів. За допомогою задалегідь підготовлених запитань вихователь активізує пізнавальну діяльність дітей: виявляє їхні знання, виправляє і уточнює відповіді, подає нові відомості, навчає простих міркувань. Обмін думками створює сприятливі умови для засвоєння дошкільниками повних знань, розвитку їхнього мислення та пізнавальних інтересів.

У навчанні широко використовуються запитання. Вони допомагають перевірити правильність знань малюків. Запитання мають бути зрозумілими дітям, їх треба ставити так, щоб вони вимагали

не тільки пригадування матеріалу, а й роздумів: вихованці змушені порівнювати предмети і явища, встановлювати причиново-наслідкові зв'язки: «Чому ти думаєш, що на картинці намальовано осінь?», «Хто з героїв казки вам більше сподобався і чому?» За правильної постановки запитання у дітей виникає необхідність давати на нього повну відповідь, а інколи будувати її у вигляді короткого оповідання з двох-трьох речень, ніби обгрунтовуючи сказане. Запитання, що вимагають односкладової відповіді, не тільки не змушують думати, а й приводять подеколи до вгадування потрібної відповіді.

Усі розглянуті методи і прийоми спрямовані головним чином на повідомлення нових знань, організацію самостійної діяльності дітей.

Практичні методи Щоб знання були засвоєні, необхідно застосовувати їх у практичній діяльності. З огляду на це в навчанні застосовують методи, що допомагають організації практичної діяльності дошкільників, сприяють засвоєнню ними нових знань, оволодінню вміннями і навичками.

Важливим елементом практичних методів є постановка конкретного завдання перед вихованцями. Це може бути виконання завдань за готовим зразком (що треба зробити) або за вказівками (як треба зробити).

Вправа. Неабияке місце серед практичних методів посідають вправи в різних видах діяльності, внаслідок яких у дітей формуються потрібні вміння і навички. Хоч як би добре показував чи пояснював вихователь, дитина не навчиться малювати, вирізати, лічити, якщо вона не вправляється в цих діях. Оскільки будь-яке вміння, навичка формуються в практичній діяльності, слід організувати навчання так, щоб вправляння займало в ньому більше місце, ніж пояснення і показ. На пояснення варто відводити не більш як $\frac{1}{5}$ всього часу заняття, саме тому воно має бути чітким, лаконічним, точним.

Для розвитку мислення в ході практичної роботи необхідно сформулювати завдання так, щоб воно спонукало дитину самостійно аналізувати, накреслювати шляхи його виконання і реалізації. Дошкільнику не дають готового зразка, а лише повідомляють умови, яким має відповідати готовий об'єкт (побудова, малюнок). Такий спосіб постановки завдання має назву «завдання за умовою», наприклад: «Споруди будиночки для двох мотрійок — великої і маленької — так, щоб обидві мотрійки дивились у вікно».

Практичні методи навчання тісно пов'язані з наочністю: зразок чи задані умови мають завжди бути якомога більше наочними.

Організація практичної діяльності на основі готового зразка потребує його попереднього сприймання і аналізу. Більшість дітей ще не вміють самостійно розглядати предмети з погляду їх майбутнього відтворення, тим більше що практичне завдання щось намалювати, побудувати сприймається як головне, тож малюки намагаються якомога швидше приступити до нього. Це веде до численних помилок і навіть невиконання завдань.

Успіх роботи залежить від того, наскільки правильно малята сприйняли зразок, проаналізували його. Тому в практичних методах навчання особливу роль відіграє показ способів дій при готовому зразку і демонстрування прийомів аналізу при завданнях за умовою.

У ході виконання дошкільниками завдання слід формувати в них вміння зіставляти добутий результат із заданим і виправляти помічені невідповідності. Це сприяє розвитку самоконтролю, який є важливим моментом навчальної діяльності.

Для застосування практичних методів навчання необхідно розробити систему практичних завдань, що послідовно ускладнюються. Ця система характеризується тим, що в ній поступово зростають вимоги до умінь дошкільників: здійснювати обстеження зразка (або аналіз заданих умов), планувати послідовність виконання дій, контролювати добути результати, співвідносячи їх з практичним завданням. Дітей старшої і підготовчої груп вчать планувати практичну роботу. Під керівництвом вихователя вони можуть намітити основні етапи роботи і способи дій, які використовуватимуться на кожному етапі. Малята молодшої і середньої груп проводять таке планування у загальній формі («зараз поставлю стінки, потім на них покладаю дах»).

Ігрові методи

У навчанні дітей дошкільного віку неабиякої ваги набувають ігрові методи і прийоми, що підвищують інтерес до змісту навчання, забезпечують зв'язок пізнавальної діяльності з характерною для малюків ігровою. До них належать ігри: дидактичні, драматизовані, рухливі, епізодичні ігрові прийоми (загадки, вправи-імітації, ігрові дії в проміжках між виконанням інших завдань). Особливо велика роль їх у молодших групах.

У житті молодших дошкільників велике місце належить іграм з дидактичними іграшками: башточками, мотрійками, кольоровими кульками, вкладишами. У них діти набувають практичного чуттєвого досвіду розрізняти величину, колір, форму, вчаться виражати ці якості словом.

Дидактична гра в молодшій групі може займати основну частину заняття. Для уточнення і закріплення знань про предмети побуту проводиться система занять з дидактичною лялькою: «Покладемо ляльку спати», «Одягнемо ляльку на прогулянку», «Нагодуємо ляльку», «Влаштуємо ляльці кімнату» та ін., основний метод якої — дидактична гра, що супроводиться розгляданням предметів і запитаннями до дітей.

У середній, старшій і підготовчій групах дидактична гра є найбільшого частиною заняття і проводиться для закріплення знань і створення емоційного настрою. Ігри, що формують елементарні математичні уявлення, широко використовують на відповідних заняттях («Якої мотрійки немає?», «Лічи далі», «Назви сусідів»), з розвитку мови організують ігри для активізації словника, формування граматичної будови речення, вправлення в звуковимові («Розпізнай за описом», «Скажи навпаки», «Закінчи речення»), на

заняттях з ознайомлення з природою — ігри для закріплення знань про природу («Вершки і корінці», «Дітки на гілочці» та ін.).

Під час ознайомлення з художньою літературою, розвитку мови застосовують різні види ігор-драматизацій, для фізичного розвитку — рухливі ігри, для музичного виховання — музично-дидактичні. Таким чином, ігри використовують з навчальною метою в повсякденному житті.

Вибір методів і прийомів навчання

Вибір методів і прийомів навчання залежить від змісту матеріалу, віку дітей і ступеня їх підготовленості.

Якщо перед вихователем стоїть завдання ознайомити дошкільників з предметами, тваринами, птахами, найдоцільнішими методами є їх розглядання, спостереження або використання відповідних картин, діафільмів; якщо малята вже знають тварину, а треба уточнити уявлення про неї, також доцільно використати картину; якщо ж необхідно розширити уявлення про звички тварин, слід вдаватися до художніх творів.

Залежно від віку дітей і ступеня підготовленості їх вихователь застосовує різні методи і прийоми навчання: так, щоб навчити розповідати в молодшій групі — розглядання картини або іграшки, в середній — переказ невеликих казок або оповідань, розповідь за картиною, у старшій і підготовчій до школи групах — складання творчих оповідань за планом, початком, за спогадами.

З опануванням дошкільниками вмінь і навичок змінюються методи навчання: для малювання спочатку дають зразок, якого малюки наслідують, потім пропонують кілька зразків, щоб діти могли варіювати зображення, і, нарешті, з набуттям необхідних навичок і вмінь проводиться малювання за задумом.

Як правило, на кожному занятті вихователь користується поєднанням прийомів. Наприклад, у ході заняття на тему «Влаштуємо ляльці кімнату» в молодшій групі застосовують такі прийоми: ігровий сюрпризний прийом («хтось стукає у двері»), показ предметів (спочатку ляльок, потім лялькових меблів), пояснення до показу, запитання до дітей («Для чого потрібний стіл? стілець? ліжко?») і дидактична гра, в якій дошкільники обладнують лялькову кімнату меблями.

У старшій групі вихователь планує заняття на тему «Що з чого зроблено?», намічає бесіду з дошкільниками про те, що предмети зроблені з різних матеріалів, демонстрування предметів і пояснення до нього, спостереження нескладного досліду (що тоне у воді, що не тоне), гру-вправу з дидактичним матеріалом на класифікацію предметів, дидактичну гру «Хто більше назве предметів скляних, дерев'яних, металевих?».

Цілеспрямовано вибираючи методи та прийоми навчання на заняттях і в повсякденному житті, педагог забезпечує високу якість знань, умінь і навичок вихованців.

§ 7. ЗАНЯТТЯ — ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

**Роль заняття
у навчанні**

Вихователь здійснює навчання дошкільнят у щоденному житті: протягом дня збагачує їх знаннями, формує різноманітні вміння і навички: культурно-гігієнічні, культури поведінки, мовлення, лічби, рухові та ін. Однак провідна роль у навчанні належить заняттям.

Заняття — це форма організації навчання в дитячому садку. Вони обов'язкові для всіх дошкільників. Програмою визначено зміст занять, відведено постійний час у режимі дня, встановлено їх тривалість. Заняття відбуваються за керівної ролі вихователя, який повідомляє малюкам нові знання, уточнює і систематизує ті, що є, організовує практичну діяльність дітей, у ході якої вони закріплюють набуті знання і оволодівають різноманітними вміннями та навичками. Зміст навчального матеріалу поступово ускладнюється.

Заняття в дитячому садку мають велике значення для підготовки малят до школи. Вони опановують навички навчальної діяльності, стають більш зібраними, організованими. У них розвиваються стійка увага, зосередженість, здатність до вольових зусиль. У ході систематичного навчання формуються пізнавальні інтереси.

Навчання дітей у колективі має певну перевагу: у спільній роботі вони активно впливають одне на одного, дістають змогу виявити ініціативу, кмітливість. Коли перед дошкільниками ставлять завдання, виконання якого потребує загальних зусиль, виникають спільні переживання, формується почуття колективізму. Експерсії, сумісне виконання робіт з малювання, ліплення, конструювання, об'єднання в колективних іграх і танцях на заняттях з музики, з розвитку рухів, спільні переживання, викликані читанням художньої літератури, — все це активно сприяє створенню дружнього дитячого колективу і формує вміння жити й працювати в ньому.

У процесі занять у дітей виховується інтерес до школи і навчання, виробляються навички правильної поведінки, формуються почуття відповідальності, витримка, звичка до трудового зусилля.

Режим занять

У дитячому садку проводять заняття з розвитку мови і ознайомлення з навколишнім, розвитку елементарних математичних уявлень, малювання, ліплення, аплікації, конструювання, фізкультури і музики. Навчальна робота вимагає від дошкільнят значного фізичного і розумового напруження, тобто пов'язана з їхньою активною діяльністю, прагненням досягти наслідків у своїх діях, тривалою довільною увагою. Враховуючи це, слід виявляти велику обережність у встановленні правильного навчального навантаження, тривалості занять, визначенні їх місця у режимі дня, частоти і регулярності з різних розділів програми.

Найдоцільніше проводити заняття в першу половину дня: у цей час малята легше переносять розумове навантаження, забезпечене добре освітлення. Кількість занять з кожного розділу та їх тривалість у різних вікових групах визначені в «Програмі виховання

в дитячому садку» з урахуванням вікових особливостей вихованців.

У першій молодшій групі заняття проводяться з двома підгрупами дітей почергово. Склад підгруп постійний.

Розклад занять на тиждень складають з урахуванням найвищого рівня працездатності дошкільників. Найвища працездатність виявляється у вівторок, середу, четвер, тому на ці середні дні тижня планують складніші заняття, що активізують мислительну діяльність (розвиток елементарних математичних уявлень, розвиток мови, підготовчу роботу до навчання грамоти). У розкладі їх краще ставити першими, а заняття, що вимагають від малюків більшої рухової активності і мають значне емоційне навантаження (музичні, фізкультурні, образотворчої діяльності), — другими.

Організація занять Проведення занять передбачає дотримання певних гігієнічних норм: приміщення має бути провітраним, меблі відповідати зросту дітей, світло падати переважно з лівого боку, причому необхідно забезпечити нормальну освітленість приміщення. Вихователь під час заняття зобов'язаний постійно стежити за позою кожної дитини, оскільки тривале сидіння за столом у неправильній позі може призвести до викривлення хребта. Щоб уникнути втоми, він кілька разів протягом заняття змінює характер діяльності дошкільнят, особливо на заняттях з розвитку мови, елементарних математичних уявлень, що викликають значне розумове напруження.

Заняття має таку структуру: організація дітей, основна частина і закінчення. Зміст і методику занять слід старанно продумати, щоб малюки дошкільного віку полюбили навчання і брали участь у ньому з бажанням і цікавістю.

У ході оволодіння навчальною діяльністю дошкільники чутливіше реагують на слово вихователя і без особливих зусиль і з інтересом переходять від гри до заняття.

Зібравши вихованців, педагог перевіряє їхню готовність до заняття: зовнішній вигляд, правильність посадки за столом, зібраність, увагу. Щоб заняття пройшло успішно, він зацікавлює дітей майбутньою діяльністю, використовуючи різні прийоми залежно від віку і сформованості в них пізнавальних мотивів навчальної роботи.

Для створення інтересу до заняття в молодших дошкільників вихователь іноді користується прийомами з елементами розважальності, загадковості, сюрпризу. «Послухайте, хтось стукає! Це лялька в гості прийшла» — так починається заняття, на якому закріплюються і систематизуються знання про одяг та його призначення. У старших групах вихователь в разі потреби попереджає дітей про майбутнє заняття напередодні або навіть за кілька днів, оскільки їх цікавить саме його зміст. За тиждень до заняття педагог оголошує малюкам, що вони пойдуть на екскурсію на Красну площу, пропонує їм розглянути ілюстрації, згадати, що вони бачили під час прогулянок з батьками. Протягом тих днів, що залишилися, малюки живуть чеканням майбутньої екскурсії — інтерес до занять у них створено.

Діти старшої і підготовчої груп повинні розуміти необхідність і обов'язковість занять, усвідомлено готуватися до них.

Хід занять

На занятті дошкільникам повідомляють нові знання, дають установку на виконання завдань, організовують допомогу тим, хто її потребує, поєднують колективні форми роботи з індивідуальним підходом. Щоб всі діти успішно справлялись з роботою, вихователь використовує різноманітні методи і прийоми.

На початку заняття важливо організувати дитячу увагу. Це залежить від розумових завдань, поставлених перед малюками. Пояснення і показ вихователь здійснює так, щоб їм було зрозуміло, як вони мають діяти. Пояснення триває не більш як 5 хв, його не варто повторювати для окремих дітей — треба привчати всіх слухати уважно. Повторення доцільне лише тоді, коли в цьому є необхідність. Основним мотивом поведінки дошкільників має стати прагнення дізнатися нове на заняттях або навчитись щось робити, тоді їхня увага буде спрямованою. Організована увага — це не тільки результат навчання, а й передумова до нього.

Закріплення знань і навичок у дошкільному навчанні тісно пов'язане з поясненням та показом, тож безпосередньо йде за ними, внаслідок чого пояснення переходить у вправління. Діти дошкільного віку не можуть самостійно відтворити навчальний матеріал, як це роблять школярі під час виконання домашніх завдань. Тому вихователь сам організовує цей процес відтворення. Для закріплення знань і вмінь використовують повторення та вправління. Не варто вдаватись до механічного повторення, оскільки не усвідомлені малятами знання навіть за систематичного повторення залишаються мертвим вантажем. У процесі повторення, вправління вихователь вносить доповнення, подробиці, які підвищують інтерес малюків до занять, поглиблюють їх. Застосовують різні способи закріплення, залежно від програмових завдань заняття та віку дітей.

Те, що дошкільники повинні засвоїти і запам'ятати, слід оформити словесно. Тому малятам варто надавати змогу промовляти ті чи інші положення (скажімо, під час лічби, конструювання, малювання запропонувати пояснити, що вони будуть робити і в якій послідовності, які матеріали для цього використають).

У ході закріплення значної ваги набуває самостійна робота дітей з дидактичними матеріалами, виконання вправ, в яких є розумове завдання. Так, на заняттях з лічби вони індивідуально виконують вправи з лічильним матеріалом: складають множини за завданнями вихователя, збільшують або зменшують їх, відраховують задану кількість предметів, складають більше число з двох менших. Для цієї мети доцільно використати іграшки, зроблені за принципом самоконтролю.

У ході занять педагог стежить, щоб усі діти брали активну участь у роботі, виконуючи завдання в достатньо швидкому темпі, встигли завершити його. Якщо завдання пов'язане з індивідуальним виконанням робіт (малювання, ліплення, конструювання), теми

яких може бути різним, то за кілька хвилин до кінця заняття вихователь нагадує малюкам про те, що роботу треба завершувати.

Закінчення заняття Закінчуючи заняття, вихователь підсумовує його: аналізує разом з дітьми виконання роботи, оцінює їхню участь у занятті, іноді повідомляє, що вони вичитимуть наступного разу з цього розділу програми. Від правильної оцінки знань і умінь вихованців багато в чому залежить оволодіння ними навчальною діяльністю.

Виховне значення має таке оцінювання наслідків роботи дошкільників, в якому є порівняння результату з поставленим дидактичним завданням. Не проста похвала, а оцінка «правильно» чи «неправильно» більш цінна в очах малюка, оскільки вона пов'язана з аналізом того, що він виконав. Чим докладніше пояснення оцінки, тим більше воно допомагає дитині, фіксує увагу на якості роботи: повна чи неповна розповідь, які моменти випущені при переказуванні, які речення побудовані неправильно, в яких моментах мова дитини була недостатньо виразною. Або, наприклад, оцінюючи дитячі малюнки, вихователь відзначає, чи правильно малюнок розміщений на листку, чи відповідає його розмір заданому, чи враховані вказівки вихователя, чи змальовано всі необхідні деталі, чи дотримано пропорції у зображенні, чи правильно дібрано колір. Така оцінка є підставою для того, щоб наступного разу педагог до початку роботи нагадав дитині: «Пам'ятаєш, минулого разу ти зробила маленький малюнок, постарайся сьогодні зробити більший, на весь листок».

У ході заняття вихователь може давати оцінку окремим моментам роботи, на основі яких виводиться підсумкова оцінка. За систематичного оцінювання дитячих робіт у дошкільників виховується правильне ставлення до зауважень педагога, а також уміння помітити помилку в себе і товаришів, тобто формується критичність розуму.

Після закінчення заняття вихователь переключає дітей на інший вид діяльності: на гру, якщо передбачається ще одне заняття, або на підготовку до прогулянки, якщо заняття закінчені.

Вимоги до дітей на заняттях

Вимоги, які вихователь ставить до малюків на заняттях, мають відповідати їхнім віковим можливостям.

Як уже зазначалося, заняття в першій молодшій групі проводяться у підгрупах. У той час як одна підгрупа займається, інша грається під наглядом няні. Заняття триває 10—15 хв, після чого підгрупи міняються місцями. Вихователь намагається, щоб кожний малюк брав активну участь у роботі: відповів на запитання, показав названий предмет, намалював, виліпив.

Якщо діти прийшли в дитячий садок зразу у другу молодшу групу, то вихователь протягом перших двох-трьох тижнів проводить заняття тільки з бажаними; лише після того як вони повністю освоюються з новою обстановкою, починаються заняття з усією групою. На перших заняттях малят ознайомлюють з обладнанням

групової кімнати, розглядають іграшки в ігровому куточку, проводять заняття з лялькою. Вихователь прагне викликати у них інтерес, бажання займатися, а згодом — і розуміння того, що заняття обов'язкове для всіх.

Поступово вимоги до організації та поведінки дошкільнят ускладнюються. Вони засвоюють правила поведінки на заняттях: сидіти прямо, не відволікатися, уважно слухати вихователя і товаришів, відповідати тільки з дозволу педагога, для відповіді вставати, якщо потрібно, виходити до столу.

Старші малюки повинні, крім того, швидко зорганізуватися: працювати в потрібному темпі, вміти переключатися з одного завдання на інше, підтримувати під час заняття порядок на своєму робочому місці; розповідаючи за картиною, користуватися указкою; вміти правильно стояти біля дошки чи столу при лічбі, розповіді; відповідати повно, зрозуміло, достатньо голосно; по закінченні заняття прибирати своє робоче місце.

З виховного погляду дуже важливо, щоб виконання вимог до поведінки на заняттях стало звичкою. У формуванні звички поведінки на заняттях можливі дві форми впливу на дітей, різні за своєю сутністю. Один виховний вплив спирається лише на авторитет, тільки на вимоги; другий пов'язаний з розвитком певних потреб (треб слухати, щоб почути і зробити, а зробити цікаво). У зовнішніх ознаках поведінки відмінностей немає, однак вони значно різняться внутрішніми мотивами. В першій стадії — це наслідок підкорення звичній дисципліні, у другій — ознаки розвитку учбової діяльності, що виникли під впливом навчання.

Звичка до виконання правил поведінки на заняттях має велике значення для підготовки дітей до школи і є складовою частиною емоційно-етичної та вольової готовності до шкільного навчання.

Підготовка вихователя до заняття

Якість заняття і його наслідки багато в чому залежать від підготовки до нього вихователя. Зміст підготовки охоплює такі основні моменти: планування заняття, приготування обладнання і підготовку дітей до заняття.

Правильно сплановане заняття тоді, коли вихователь розробляє не одне, а систему занять з певного розділу, щоб забезпечити поступове ускладнення матеріалу і його закріплення. Наприклад, плануючи вивчення теми «Як шують одяг», педагог намічає ряд занять: бесіду про те, як шують одяг, з розгляданням предметів для шиття; екскурсію в найближче ательє; бесіду про тканини. На першому занятті виявляються і уточнюються знання, які є в малюків про пошиття одягу; вони розглядають швейну машину та інші речі, необхідні для роботи; вихователь розповідає і частково показує їм процес пошиття. На другому занятті дошкільники розглядають обстановку ательє, спостерігають процес роботи кравців, ознайомлюються з технічними пристосуваннями, що полегшують їхню працю (електричні швейні машини, механічні преси для прасування, електричні ножиці), дізнаються, який одяг тут шують. На третьому занятті діти розглядають одяг, пошитий з різних тканин, вчать

розрізняти тканини за зовнішнім виглядом і на дотик, довідуються про те, як вони виготовляються.

Отже, вихователь добирає програмовий зміст для серії занять, намічає методи і прийоми, якими користуватиметься на кожному з них, конкретизує програмовий зміст кожного заняття з урахуванням можливостей, які надає той чи інший метод.

Деякі заняття потребують попередньої роботи, яку також слід передбачати в плані. Скажімо, заняття з малювання на тему «Наше свято» пройде вдало, якщо малята набули відповідних вражень, тому треба запланувати перед цим заняттям прогулянки по святковому місту, бесіди з групами дітей про святкові телепередачі, про те, що справило найсильніше враження на святі в дитячому садку, розглядання ілюстрацій. Перед заучуванням вірша про сніжинку вихователь планує роздивитись її через лінзу на прогулянці. Така попередня робота створить емоційну готовність дітей до занять.

Вихователь докладно продумує хід занять. Час, відведений на заняття, слід використати ефективно. Наприклад, хід першого заняття із згаданої теми «Як шити одяг» може бути таким: педагог пропонує малюкам роздивитись одяг один на одному і розказати про нього. Якщо опитати 3—4 дітей, то на це потрібно 2—3 хв. Потім вихователь запитує: «Хто вам пошив одяг? Хто знає, де шують одяг, який купують готовим у магазині? Які предмети потрібні для пошиття?» Відповіді на запитання займуть 2—3 хв. Після цього малюкам пропонується розглянути тканину, викрійку, ножиці, сантиметр, голки, наперсток, швейну машину і розповісти про призначення кожного предмета (затрата часу — 8—10 хв). На цьому ж занятті вихователь може продемонструвати окремі процеси пошиття льялькового одягу (викроїти фартух за викрійкою, прострочити кишеню на швейній машині, пришити гудзики на рукавах) і розповісти про послідовність пошиття. Таке заняття триватиме 20—25 хв.

В підготовці до заняття вихователь користується відповідною методичною літературою. Однак він не механічно переносить рекомендації в свою роботу, а застосовує їх з урахуванням особливостей дітей, специфіки обладнання.

Підготовка до найскладніших занять потребує складання проекту. В ньому вказується програмовий зміст заняття (освітні та виховні завдання), обладнання, яке необхідно підготувати, попередня робота з дітьми (якщо в ній є потреба), хід заняття і методичні прийоми, якими оперуватиме вихователь. Описуючи процес заняття, слід особливо виділити організацію дошкільнят на початку, а також в кінці заняття (підсумування роботи і переключення на інший вид діяльності).

Наводимо приклад конспекту одного із занять.

Тема: «Екскурсія в бібліотеку».

Програмовий зміст. Уточнити і систематизувати знання малюків про бібліотеку: тут зібрано багато цікавих книг, їх видають додому для читання дорослим і дітям. Бібліотекар допомагає вибрати потрібну книгу, влаштовує виставки. Книгами треба користуватися обачливо і своєчасно повертати їх.

Ознайомити дітей з правилами користування бібліотекою.

Збагатити словник дошкільників: *бібліотекар, читальний зал, читачі, вітрини, стенди, читацькі формуляри, стелажі*.

Виховувати інтерес і дбайливе ставлення до книги.

Привчати дотримуватись правил поведінки в громадських місцях.

Підготовка до заняття. За 3—4 дні домовитися з працівниками бібліотеки про майбутню екскурсію, обговорити з ними зміст розповіді бібліотекаря, дібрати об'єкти для розглядання, домовитись про надання можливості дітям подивитись книги в читальному залі. Напередодні попередити їх про майбутню екскурсію.

Хід занять і методичні прийоми. У груповій кімнаті запросити малят сісти за столи, провести вступну бесіду «Хто з вас був у бібліотеці? Що роблять у бібліотеці?» Запропонувати двом-трьом дошкільникам розповісти про це (З ким ходив? Що бачив? Що робив у бібліотеці?). Нагадати про правила поведінки в бібліотеці і про правила дорожнього руху.

Перед входом у бібліотеку нагадати дітям, щоб вони привітались з присутніми. У бібліотеці дати їм змогу роздивитись (2—3 хв), познайомити з бібліотекарем, попросити показати бібліотеку і розповісти про неї.

Бібліотекар показує виставки дитячої літератури, стелажі з книгами, читацькі формуляри, супроводжує показ поясненнями. Попросити його розповісти про правила користування бібліотекою, про те, як берегти книги.

Підкреслити нові слова: *бібліотекар, читацький формуляр, стелажі, стенди, вітрини*. Спитати вихованців, чи запам'ятали вони правила користування бібліотекою, запропонувати повторити їх. Звернути особливу увагу на те, що книгами користується багато читачів; вони бережуть книги, своєчасно ремонтують їх. Показати ваново оправлені і підклеєні книги.

Повідомити, що в бібліотеці є читальний зал, розповісти про його призначення, пояснити, що в читальному залі завжди має бути тихо.

Ввести дітей у читальний зал, дати змогу їм роздивитися, запропонувати сісти за столи; вручити їм дитячі книжки і дозволити подивитись у них ілюстрації (5—7 хв).

Нагадати дошкільникам, щоб, перед тим як виходитимуть, не забули попрощатись з працівниками бібліотеки.

Дорогою в дитячий садок підтримувати розмову про бібліотеку. Спитати, хто що запам'ятав з того, що бачив і чув у бібліотеці. Згодом запропонувати їм уважно оглянути всі книги в книжковому куточку, щоб відремонтувати ті, які цього потребують. Обговорити з дітьми питання, чи можна організувати в групі гру в бібліотеку, що для цього треба приготувати.

Для успішного проведення заняття слід своєчасно підготувати обладнання. Добір його залежить від змісту заняття і методичних прийомів, намічених вихователем.

У методичному кабінеті, звичайно, є необхідні посібники і матеріали для проведення занять з усіх розділів «Програми виховання в дитячому садку». Посібники, яких не вистачає, вихователь виготовляє сам, інколи залучаючи до цієї роботи дітей старшої і підготовчої групи. Напередодні заняття він добирає необхідне обладнання, перевіряє, чи справне воно, чи будуть забезпечені всі діти необхідним дидактичним матеріалом.

Деякі заняття потребують тривалого часу для підготовки, прирізом, виготовлення дрібного лічильного матеріалу, деталей для аплікації, конструювання. До окремих занять підготовку необхідно починати заздалегідь; наприклад, щоб викликати у молодших дошкільнят інтерес до посівів чи посадок, доцільно показати їм уже вирощену рослину; отже, її треба спочатку виростити. Заздалегідь готують необхідні зразки для аплікації, малювання, вчать напам'ять тексти вірша, казки.

Якщо вихователь проводить екскурсію, йому слід напередодні зробити її самому, виділити об'єкти для спостереження, продумати, як розмістити дітей, вибрати найкоротший і безпечний маршрут.

Підготовка малюків до занять полягає у створенні в них готовності займатися, інтересу до майбутньої роботи. Чергові приносять для занять необхідне обладнання, раціонально розставляють столи і стільці, розкладають посібники та матеріали. Перед фізкультурними і музичними заняттями діти перевзуваються, одягають спортивну форму.

Використання набутих знань

Знання і вміння, які дошкільники засвоїли на занятті, можуть бути використані в інших видах діяльності. Застосування набутих знань свідчить про те, що діти засвоїли їх, тобто знання стали для них настільки своїми, що вони без особливих зусиль можуть користуватися ними. В цьому і полягає зрештою практичне значення навчання. Якщо малюки мають достатній запас знань і умінь, з ними варто проводити заняття, на яких вони творчо застосовували б свої знання: вільно малювати, конструювати, розповідати. Такі заняття організують інакше, ніж звичайні: у розпорядженні дітей — великий вибір матеріалів і можливість самим визначити тему малюнка, спорудити щось за власним задумом, скласти оповідання. Такі заняття проводяться на завершальному етапі навчання з окремих розділів програми.

Малюки широко використовують набуті знання і вміння у своїх іграх: виготовляють необхідне обладнання, застосовуючи вміння малювати, вирізувати, конструювати; «споруджують» будинки та ін.: їхні знання відображаються у змісті різноманітних ігор.

Роль сім'ї в розумовому вихованні дошкільників

Істотний вплив на розумовий розвиток дітей має сім'я. У домашній обстановці, під час спільних прогулянок та ігор з батьками створюються сприятливі умови для розширення кругозору малюків, розвитку мовлення, формування пізнавальних інтересів. Мова батьків, її культура стає зразком для наслідування.

Завдання вихователя — допомогти батькам у розумовому вихованні дошкільників. Вихователь ознайомлює батьків з «Програмою виховання в дитячому садку», змістом навчання на заняттях і з завданнями розширення кругозору малят у побутовій діяльності, радить батькам систематично запитувати дітей, що вони робили на заняттях, у що гралися. Це спонукає малюків до повторення програмового матеріалу в домашніх умовах: переказати казку, продекламувати вивчений вірш, показати і розповісти, чого навчили на заняттях з математики, конструювання, малювання.

Батьки мають змогу розширювати кругозір дітей під час прогулянок, поїздок, звертаючи їхню увагу на природу, архітектурні споруди, транспорт та ін. Багато розповісти батькам про зміст спостереження у місті чи селі, як ознайомлювати малюків з рідною природою в місцевих умовах.

Дошкільнята часто просять батьків почитати їм. Треба пояснити, що і як слід читати для малят. Батьки повинні знати, як відпові-

дати на запитання дітей, як підтримувати і розвивати їхню цікавість і допитливість. Все це може стати предметом обговорення на батьківських зборах, під час консультацій, в індивідуальних бесідах з батьками.

Спільна робота дитячого садка і сім'ї забезпечує успішне розумове виховання і розвиток дитини.

Розділ 13

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

§ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

Формування основних моральних якостей людини починається ще в дошкільному дитинстві. Від того, наскільки успішно здійснюється цей процес, багато в чому залежить дальший моральний розвиток дошкільників. Важливо з самого початку виховувати дитину в дусі високих принципів морального кодексу будівника комунізму, формувати в неї необхідні моральні почуття, уявлення, поняття і на їх основі — вчинки, що відповідають нормам поведінки громадянина радянського суспільства.

У дошкільні роки під керівництвом дорослих малюк набуває елементарного досвіду поведінки, виробляє ставлення до близьких людей, ровесників, речей, природи, засвоює моральні норми соціалістичного суспільства. Керуючи діяльністю дітей, вихователь формує в них такі важливі для радянської людини якості, як любов до Батьківщини, доброзичливість і повага до навколишніх, дбайливе ставлення до наслідків праці людей, бажання посильно допомагати їм, активність та ініціатива в самостійній діяльності.

Дослідження радянських учених показують, що в різних розвивальних видах діяльності дітей успішно формуються деякі способи свідомого керування своєю поведінкою, активність і самостійність, інтерес до суспільного оточення. У початкових об'єднаннях — товаристві ровесників — між дошкільниками встановлюються взаємини, які під керівництвом вихователя набувають колективістського спрямування: в них формуються основи колективізму, виникає почуття товарищескості і дружби.

Правильне виховання запобігає нагромадженню дитиною негативного досвіду, перешкоджає розвитку небажаних навичок і звичок поведінки, що усуває можливість їх несприятливого впливу на формування її моральних якостей.

Удосконалення морального виховання дошкільників — важливе завдання теорії і практики. Л. І. Брежнев у доповіді на XXVI з'їзді КПРС зазначивши, що радянська людина живе повнокровним життям творця нового світу, підкреслив: «Це не означає, звичайно, що ми вже вирішили всі питання, зв'язані з формуванням нової людини. Завдань тут стоїть перед нами чимало»¹.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 76.

Основною метою морального виховання дошкільників є формування їхніх моральних почуттів, позитивних навичок і звичок поведінки, моральних уявлень і мотивів поведінки.

У вихованні малютка з перших років життя значне місце займає формування моральних почуттів. У процесі спілкування з дорослими виховуються почуття прихильності та любові до них, бажання чинити відповідно до їх вказівок, робити їм приємне, утримуватись від вчинків, що засмучують близьких людей. Дитина хвилюється, бачачи засмучення або незадоволення її пустуванням, необачністю, радіє усміщці у відповідь на свій позитивний вчинок, відчуває задоволення від похвали близьких їй людей. Емоційна чуйність стає основою формування в неї моральних почуттів: задоволення від добрих вчинків, схвалення дорослих, сорому, засмучення, неприємних переживань від свого поганого вчинку, зауваження, незадоволення дорослого. У дошкільному дитинстві формуються також чулисть, співчуття, доброта, радість за інших. Почуття спонукають малютка до активних дій: допомогти, виявити турботу, увагу, заспокоїти, порадити.

Слід особливо підкреслити щирість дитячих почуттів і вчинків, ними викликаних. Так, малюк розглядав картинку, на якій зображена дитина, що віднімає м'яч у ровесника і замахується на нього кулачком. Побачивши згодом ровесника, що плакав, він погладив по голівці (як це робить мама, заспокоюючи його самого) і віддав іграшку, якою тільки-но грався сам.

У середньому дошкільному віці моральні почуття стають більш усвідомленими. У дітей формуються почуття любові до рідного краю, до В. І. Леніна, почуття вдячності й поваги до трудівників.

У старшому дошкільному віці на основі моральних почуттів виховуються почуття власної гідності, зачатки почуття обов'язку, справедливості, поваги до людей, а також відповідальності за доручену справу.

Особливої ваги набуває виховання патріотичних почуттів: любові до рідного краю, Радянської Батьківщини, поваги до людей інших національностей. Більш глибоким стає почуття любові до засновника нашої держави В. І. Леніна і його соратників.

Особливістю дітей дошкільного віку є яскраво виражена здатність до наслідування. Тим часом недостатньо розвинута довільна поведінка, невміння контролювати свої дії, усвідомлювати їх моральний зміст можуть призводити до небажаних вчинків. Тому постає завдання формувати моральні навички поведінки, що переростають у процесі нагромадження досвіду в моральні звички. Вихователь формує у дітей різноманітні навички поведінки, що відображають повагу до дорослих, позитивне ставлення до ровесників, бережливість, які, перетворюючись у звички, стають нормою поведінки: вітатися і прощатися, дякувати за послугу, класти будь-яку річ на місце, культурно поводитися в громадських місцях, ввічливо звертатися з проханням.

У дошкільників середньої групи продовжують формуватися звички культурного спілкування з дорослими, ровесниками, говорити правду, дотримуватися чистоти, порядку, виконувати корисну діяльність, докладати трудових зусиль.

У старших дошкільників моральні навички і звички, що розвиваються на основі осмисленого ставлення до морального змісту вчинків, стають більш міцними. Педагог виховує у дітей усвідомлену поведінку, підкорену нормам комуністичної моралі.

З перших років життя діти засвоюють уявлення про норми моралі радянського суспільства. Виховуючи в них моральні навички і звички поведінки, вихователь проводить велику роз'яснювальну роботу, спрямовану на усвідомлення доцільності, справедливості і правильності тих чи інших вчинків, які він пропонує їм здійснити. Перед педагогом постає завдання розвивати у вихованців моральні уявлення, на основі яких формуються мотиви поведінки. На життєвих прикладах він пояснює, як треба діяти. Наприклад: «Турботливі діти — це ті, які бережуть іграшки, доглядають за тваринами, рослинами, допомагають дорослим». «Хороший товариш ніколи не скривдить друга, дасть йому іграшку, домовиться про те, як разом гратися». Такі практичні роз'яснення допомагають дітям поступово усвідомлювати загальні моральні поняття (добрий, ввічливий, справедливий, скромний, турботливий та ін.), які через конкретність їхнього мислення вони не зразу можуть збагнути. Вихователь піклується про те, щоб малюки розуміли сутність моральних понять, співвідносили з ними конкретний зміст своїх і чужих вчинків. Цим самим вдається запобігти появі формальних знань, коли дошкільники мають загальні уявлення про те, як треба чинити, але не можуть керуватися ними в ситуаціях, що складаються в повсякденному житті в товаристві ровесників.

До змісту моральних уявлень, що формуються в дошкільному дитинстві, належать уявлення про явища суспільного життя, працю радянських людей, її суспільну значущість і колективний характер, про патріотизм і громадянськість, про норми поведінки в колективі ровесників (для чого треба ділитися іграшками, як домовлятися один з одним, як турбуватися про молодших та ін.), про поважливе ставлення до дорослих.

Сформовані моральні уявлення стають основою розвитку мотивів поведінки, що спонукають дітей до тих чи інших вчинків. Саме аналіз цих мотивів дає змогу педагогові проникнути в суть поведінки дошкільника, зрозуміти причину її порушення і вибрати найбільш відповідний спосіб впливу.

У старшому дошкільному віці у малюків важливо формувати такі мотиви поведінки, які б спонукали їх до вчинків, що відображають суспільну спрямованість особистості (потурбуватися про ровесника, поступитися особистим бажанням заради задоволення інтересів колективу, зробити своїми руками подарунок рідним). Формування мотивів поведінки пов'язане з організацією різноманітної діяльності дітей, спілкування їх між собою, з дорослими.

Виховання моральних почуттів, формування моральних уявлень, звичок і мотивів поведінки здійснюються в єдності і забезпечують моральне виховання дітей дошкільного віку.

**Зміст
морального виховання
в дитячому садку**

Зміст морального виховання дошкільників визначено «Програмою виховання в дитячому садку». Ним передбачається виховання любові до Вітчизни, радянських людей, поваги до них та їхньої праці, начал інтернаціоналізму, колективізму і гуманізму, дисциплінованості і культури поведінки, вольових рис характеру та позитивних моральних якостей особистості.

Моральне виховання здійснюється у процесі всієї освітньо-виховної роботи педагога з дітьми. Керуючи самостійною діяльністю дошкільників, організовуючи працю, ігри, заняття, вихователь надає їм виховального спрямування. Так, спостерігаючи за іграми, педагог аналізує їх зміст, приділяє увагу характеру взаємин учасників; намічаючи заняття з образотворчої діяльності, продумує тему таким чином, щоб малюта, виконуючи завдання, могли відобразити в малюнку своє ставлення до навколишньої дійсності; керуючи працею вихованців, мотивує її значення для навколишніх людей.

Навіть у повсякденних звичайних ситуаціях педагог завжди виховує, причому його вплив має різнобічне спрямування. Наприклад, навчаючи дитину роздягатися після прогулянки, вихователь прищеплює їй уміння самостійно обслужити себе, акуратно скласти одяг, водночас формуючи бережливе ставлення до речей, акуратність, цілеспрямованість дій, а також увагу до ровесників, що перебувають поруч, люб'язність і турботливість щодо них.

**Принципи
морального виховання**

Завдання і зміст морального виховання дітей дошкільного віку розроблюються на основі принципу комуністичної ідейності та цілеспрямованості, тобто відповідно до мети і завдань комуністичного виховання. Моральне виховання в радянському дитячому садку пройняте ідеями комуністичної моралі: «Людина людині друг, товариш і брат», ідеями дружби, миру і співробітництва між народами, братерської солідарності і взаємоповаги, гуманності. Педагог керується цим в усій освітньо-виховній роботі.

Вагомим принципом морального виховання є принцип виховання дітей у колективі. Н. К. Крупська, підкреслюючи важливість виховання в колективі, писала: «... Школа повинна вчити дітей об'єднуватися, ставити загальну мету і загальні завдання і спільними зусиллями ці завдання розв'язувати»¹. Колектив є дійовим засобом виховання у дитини почуття товариськості, поваги до навколишніх, гуманності і взаємодопомоги, тобто основних принципів взаємовідносин між радянськими людьми. Колектив — це школа формування суспільної спрямованості особистості дитини. Тут найяскравіше розкриваються її індивідуальність, здібності та моральні якості. Моральна цінність людини виявляється передусім у вчинках. У колективі дитина дістає змогу виявити свої знання, ставлення до

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 2, с. 194.

навколишніх, до діяльності: прагнення допомогти, добитися результату, потурбуватись про ровесників, виявити доброту, скромність.

Принцип виховання в колективі зобов'язує педагогів об'єднати дітей у різних видах суспільної діяльності для благодійного впливу на кожну особистість. Так, організовуючи колективну працю, вихователь учить малят сумісними зусиллями досягати мети. Дошкільники разом обговорюють послідовність роботи, допомагають один одному, що сприяє формуванню позитивних взаємин, начал колективізму.

У процесі спілкування відбувається взаємовплив малюків. Знання одного стають здобутком усієї групи, а позитивна оцінка соромливої, нерішучої дитини перед колективом товаришів підтримує її прагнення поділитися своїми знаннями з ровесниками.

Визначаючи засоби і методи впливу на дітей, педагог керується принципом вимогливості до дитини в поєднанні з повагою до її особистості. Це відповідає сутності соціалістичної моралі, заснованої на повазі до людини і визнанні її особистої гідності. Цей принцип педагогічно втілений у системі А. С. Макаренка.

Застосування цього принципу на практиці виражається в умінні вихователя поєднати доброту з обгрунтованою вимогливістю, враховуючи можливості, розвиток, моральний досвід та індивідуальні особливості дошкільників. Це дає змогу формувати в них основи моральної поведінки, дисциплінованості, не приглушуючи ініціативу і життєрадісності, вчити поважливо ставитись до встановленого в групі порядку. Від педагога, в свою чергу, вимагається стриманість, терплячість, розумна суворість, повага до вихованців.

Принцип єдності впливу на почуття, свідомість і поведінку впливає з поняття цілісності процесу розвитку особистості. Він потребує комплексного підходу до вибору засобів і методів морального виховання. Визначаючи зміст виховної дії, слід враховувати, чи викличе вона емоційний відгук у дитини, чи буде зрозумілою, чи сформує певне уявлення про явища навколишнього життя, а також мотиви вчинків, чи виховуватиме усвідомлену поведінку.

Систематичність і послідовність, єдність вимог до дітей у дитячому садку і сім'ї забезпечують міцне засвоєння навичок поведінки, формування моральних основ дитячої особистості. Цей принцип вимагає від педагога здійснювати всю виховну роботу систематично, послідовно ускладнюючи виховні завдання для всієї групи в цілому і для кожної дитини зокрема (з урахуванням її особливостей і рівня засвоєння введених моральних правил, досвіду поведінки). Необхідно також створити умови, які забезпечували б найбільш повне вирішення виховних завдань: щоб сформувати будь-яку моральну якість, треба забезпечити систематичність вправлень вихованця у вчинках, в яких вона виявляється, а також єдність вимог до нього всіх осіб, що виховують його. В протилежному разі у дітей формується лише вміння підкорятися розпорядженням того чи іншого дорослого, а не свідоме керування своєю поведінкою. Виникає небезпека формування пристосовництва.

Урахування цього принципу у виховній роботі диктує необхідність встановити тісний зв'язок педагога з сім'єю, провести значну роз'яснювальну роботу, розробити рекомендації для батьків, дібрати спільні, єдині методи впливу на вихованців.

Виховання у колективі ровесників здійснюється також відповідно до принципу індивідуального підходу, врахування вікових особливостей, рівня моральних уявлень і досвіду поведінки кожної дитини. Реалізація цього принципу вимагає від вихователя глибоких знань психофізіологічних особливостей дітей цього віку та індивідуальної своєрідності розвитку кожної з них.

Беручи до уваги цей принцип, педагог визначає завдання і методи індивідуального підходу до виховання. Наприклад, розв'язуючи загальне завдання — виховати позитивні взаємини в групі, він формує в одного малюка вміння поступитись, поділитись, в другого — ініціативу, прагнення відстоювати свою думку, у третього — стримувати свої бажання, враховуючи інтереси ровесників, у четвертого — вміння спокійно і приязно домовлятися про спільне користування іграшкою, про роль у спільній грі, а в усього колективу дошкільників — позитивні взаємостосунки.

У кожній групі педагог формує позитивне ставлення до праці, враховуючи при цьому вікові можливості дітей. Так, керуючи першими трудовими діями малюків, вихователь підтримує першу-ліпшу спробу включитися в роботу, поблажливо ставиться до її якості та результатів. У середній групі він формує цілеспрямованість у роботі, тому більш вимогливий до відволікань, настоюючи на зосередженості. У старшій групі вихователь значно підвищує вимогливість до якості роботи, особливо в тих випадках праці, в яких дошкільнята мають достатній досвід, щоб сформувати в них старанність, вміння досягати наслідків відповідно до поставленого завдання.

**Моральне
обличчя вихователя —
важлива умова
морального виховання**

Вихователю дитячого садка доручено державою формувати в юних громадян Країни Рад основи високих моральних якостей будівника комунізму. Виконати таке відповідальне і почесне завдання може вчитель, якому притаманні ці якості. Тільки такий педагог здатний правильно зрозуміти й оцінити важливість і значущість висунутих Комуністичною партією і Радянським урядом завдань будівництва, пояснити дошкільникам соціальний зміст суспільних подій, що відбуваються, розкрити в повсякденних буденних справах працьовитість і героїзм радянських людей, товариську взаємодопомогу, вміння відгукнутися на чужу біду, безкорисливо прийти на поміч. Діти в усьому наслідують свого вихователя, вірять в його справедливість, проймаються його переконаністю. Моральне обличчя педагога стає для них прикладом ставлення до навколишніх, природи, до Батьківщини, до своїх обов'язків.

Вихователь, який має високі моральні якості, вміє правильно оцінити будь-який вчинок дитини, побачити зачатки працьовитості чи лінощів, доброти чи егоїзму. Будучи переконаним в ідеях комунізму, він зможе формувати у дітей почуття любові до Віт-

чизни, радянського народу, інтернаціоналізм, повагу до трудящих, їхньої праці.

Педагогу дитячого садка має бути властиве прагнення до самовиховання, суворого контролю за своєю поведінкою і ставленням до навколишніх. Він зобов'язаний систематично підвищувати свій ідейно-теоретичний і професійний рівень.

Методи морального виховання дошкільників

Одним з основних у радянській педагогіці є положення про провідну роль у вихованні доцільно організованої діяльності дітей.

Організація практичного морального досвіду, вправлення в позитивних вчинках є провідним методом морального виховання. У практичній діяльності дитина нагромаджує моральний досвід, вступає в стосунки з ровесниками, дорослими. Вона засвоює правила поведінки в колективі ровесників, керується ними у власній діяльності, вчиться чинити відповідно до норм моралі, виявляти поважливе ставлення до дорослих, наполегливість і працьовитість у житті, дружно гратися і працювати разом з іншими дітьми, допомагати їм підтримувати порядок, бережливо ставитись до речей.

Поза діяльністю правила поведінки, моральні уявлення стають формальними. Діти, хоч і знають, як треба діяти в ситуаціях повсякденного життя, нерідко чинять навпаки. Наприклад, знаючи правило про те, що треба бути уважним до іншого, сперечаються, вступають у конфлікти; знаючи, що іграшки після гри потрібно класти на місце, залишають їх розкиданими.

Педагог, формуючи моральний досвід дошкільнят, прагне створити сприятливі умови для постійного вправлення в моральних вчинках, застерігаючи тим самим виникнення формального ставлення до правил поведінки. Чим молодші діти, тим конкретнішими мають бути вказівки. Так, вихователь багато разів нагадує малюкам про те, що необхідно вітатися, заходячи в приміщення, пропонує допомогти ровеснику підняти іграшку з підлоги, зібрати кубики, що розсипались, відійти убік, щоб дати пройти дорослому, подякувати за послугу та ін. Основний смисл вказівок полягає не тільки в тому, щоб спонукати вихованців до вчинків, які відповідають нормам і правилам культурної поведінки, а й викликати в них позитивний емоційний відгук, бажання зробити добрий вчинок.

У середній групі вихователь, спираючись на вже набутий дитячий досвід, замість прямих вказівок часом спочатку звертає увагу малят на ситуації, в яких слід виявити чуйність, турботливість та ін. Наприклад: «Я бачу, що Сергійко чимось засмучений. Як йому допомогти? Що треба зробити?» З'ясувавши, в чому причина схвильованості хлопчика, педагог залучає дітей до вияву турботливого ставлення до ровесника.

Вихователь часто ставить малюків в умови, в яких вони самі вирішують, як слід діяти, або полегшує їхнє рішення, даючи не прямо виражену відповідь, а ніби підказуючи: звертається до дітей із запитанням про те, як можна втішити товариша, який захворів (намалювати спільний рисунок, послати листа).

У старших групах стають різноманітнішими вчинки, що відображають засвоєння дошкільниками моральних норм поведінки. Вихователь звертає увагу на характер реакції дитини, на ситуацію, на самостійний вибір дій, схвалює вчинки, в яких виявляється люб'язність, ввічливість, скромність, тактовність. Підтримуючи позитивні вчинки малят, педагог водночас активно збагачує їхній моральний досвід, користуючись при цьому не тільки і не стільки конкретними вказівками, а й міркуваннями, порадою, власним прикладом, тактовним зауваженням. Особливого значення він надає культурі спілкування і взаємин дітей у колективі, виховуючи в них навички ввічливого поводження, вміння вислухати ровесника, не сперечатись, а заперечити в тактовній формі, не перебивати один одного та ін. Вихователь формує у малят вміння виявляти такт і повагу в розмові з дорослими, з увагою ставитись до них.

Педагогу важливо розуміти мотиви дитячих вчинків і правильно їх оцінювати. Під його впливом у дошкільників посилюється здатність самостійно вирішувати, як чинити в тій чи іншій ситуації. Внаслідок конкретного мислення, недостатньої об'єктивності в оцінюванні вчинків ровесників, а також імпульсивності поведінки і наслідування діти, особливо малюки, можуть діяти неправильно. Однак не кожний негативний вчинок є наслідком невихованості дошкільника. Тому дуже важливо з'ясувати, які мотиви спонукали дитину до дії. Тільки встановивши їх, педагог матиме змогу зрозуміти рушійні сили — правильно оцінити його і вибрати відповідні методи впливу на вихованця. Наприклад, малюк забрав іграшку в ровесника. Може здатися, що він невихований, проте виявляється, що він хотів заспокоїти іншу дитину тією іграшкою, якою напередодні вихователька втішала його самого. Ще приклад. Дитина вдарила ровесника. Вихователь засуджує її поведінку, однак згодом стало відомо, що цей вчинок зроблений у відповідь на образу, завдану їй або її товаришеві. Звичайно, такий вчинок не можна виправдати, але мотив пояснює його причину. Тому слід пояснити дитині, що так робити не можна, і підказати (або разом обговорити), як треба було б вчинити у подібній ситуації.

Застосовуючи оцінку як метод виховання, педагог бере до уваги вік дітей. Так, малюків він намагається частіше похвалити, заохотити, підтримати навіть незначні спроби виявити самостійність, добре ставлення до ровесника, вміння поступитися, а також слухняність, виконавчість, дотримання встановлених правил. Це створює в них добрий настрій, бажання бути слухняними, підвищує впевненість у власних силах.

В оцінюванні вчинків старших дошкільників враховуються виявлення ними ініціативи, вольових зусиль, стриманості, вміння поводитися згідно з відомими моральними нормами як у присутності вихователя, так і залишаючись на деякий час без нього (скажімо, під час виходу на прогулянку, розмови педагога з батьками, відвіданця групи сторонніми людьми та ін.). Вихователь стає вимогливішим у оцінці, стриманіше користується заохоченням, частіше вдається до міркувань типу: «Старші діти повинні правильно діяти.

Цього ви вже навчилися, і соромно примушувати дорослого знову нагадувати про правила, які вам давно відомі». Він висловлює незадоволення деякими дітьми, засуджує їх негативні вчинки. Осуд, зауваження, що звучать у його оцінках, стають для дошкільників застереженням, забороною повторювати подібні вчинки. Тому так важливо, щоб педагог виражав упевненість, що негативний вчинок випадковий, що його більше не повторить той, хто провинився. За такого підходу значно легше уникати випадків негативізму, впертості, негідкорення розумній вимозі. Крім того, слід пам'ятати, що, засуджуючи вчинок, вихователь не повинен засуджувати саму дитину.

У виховній роботі бажано якомога частіше ставити за приклад добрі вчинки дорослих і дітей. Психолого-педагогічною основою цього прийому є яскраво виражена схильність дітей до наслідування, а також бажання чинити так, щоб заслужити похвалу вихователя. Приклад завжди конкретний, легко сприймається дошкільниками, осмислюється ними і переноситься у власну діяльність. При цьому особливе значення має приклад самого вихователя. Наслідуючи авторитетного педагога, діти копіюють його манери поведінки, міміку, жести: так само вітаються, усміхаючись дорослому і ровесникам, ввічливо звертаються з проханням, дякують за послугу, виявляють стурбованість, виявивши безладдя, помітивши засмученість товариша та ін. Дії вихователя вони копіюють і в іграх. За прикладом дорослого дошкільники включаються в працю, виявляють вольові зусилля, не залишають роботу незакінченою. Позитивно-емоційне ставлення педагога до процесу праці також благотворно впливає на дітей: дорослий запалює їх своїм оптимізмом, постійною готовністю включитися в роботу.

Неабияке значення має також приклад ровесників, схвалений педагогом. Так, прагнучи запобігти порушенню встановленого правила, вихователь підкреслює: «Який у нас Сергійко молодець! Не розштовхував дітей, щоб стати в стрій, а трішки відійшов і пропустив вперед Миколку». Таке схвалення вчинку хлопчика викликає у дітей бажання робити так само, тож шпиккування відбувається без зайвої метушні. Спонукаючи дітей до вияву акуратності, старанності в роботі, вихователь хвалить іншу дитину: «Як акуратно Максим повісив свій одяг у шафу! Він не поспішав, постарався. Я впевнений, що й інші діти так само зуміють!» Зацікавлене ставлення педагога, його впевненість у тому, що всі малята зроблять так само, спонукають їх до позитивних дій.

Дошкільники й самостійно наслідують вчинки ровесників. Проте вони не завжди здатні правильно оцінити моральний зміст вчинку, тому можуть наслідувати й негативні приклади. Вихователь прагне запобігти таким фактам, зупиняючи дитину, яка повелася погано, виражаючи свій жаль з приводу її дій. Звертаючись до всіх, хто був свідком негативного вчинку ровесника, він пояснює, чому не можна так робити, як треба було б чинити в цій ситуації. Таким чином, використовуючи приклад як метод виховання, педагог водночас вдається й до методів пояснення і переконання.

Пояснення дає змогу вихованцям зрозуміти моральний зміст вчинків і правил поведінки, усвідомити, що їх необхідно виконувати для нормального життя в колективі. У поясненні завжди розкривається мотивація вчинку, доводяться потреба і користь конкретних дій, суть яких — вираження уваги до навколишніх, вміння підкоряти свою поведінку вимогам дорослих. Мотивована вимога, звернена до дитини, має на меті переконати її в необхідності виконувати те чи інше правило або неприпустимості в майбутньому повторювати неправильний вчинок.

У старших групах дитячого садка переконання і пояснення нерідко набувають форми бесіди, спеціально організованого вихователем обговорення певної етичної теми. Здебільшого такі бесіди проводять після читання художнього твору на етичні теми. Наприклад, після читання оповідання Н. Калініної «Хіба так грають?» (з книги «Малюки») природно запитати вихованців: «А як граються?» і обговорити, як поводяться дружні діти, як вони домовляються в іграх, діляться іграшками та ін.

Такі бесіди допомагають дошкільникам засвоїти моральні поняття «добрий», «скромний», «чуйний», «ввічливий» та ін., уточнити раніше сформовані уявлення про ці якості, пов'язати їх з своїм досвідом, правильно оцінювати власну поведінку і вчинки ровесників.

Проведення бесід на етичні теми потребує старанної підготовки, глибокого продумування кожного питання, щоб не допустити голого моралізування, безгрунтовних вимог, заборон, осуду деяких дітей. Усі ці прорахунки можуть призвести до появи у дошкільників формальних знань або викликати у них протест, що перешкоджатиме позитивному ставленню до обговорюваної теми, виникненню відповідних почуттів.

У моральному вихованні активним засобом впливу є твори літератури і мистецтва (книги, картини, скульптура, музика). Вони в яскравій, образній, емоційно насиченій формі впливають на дітей, викликаючи різноманітні почуття, сприяючи формуванню у них морального ставлення до явищ навколишнього життя.

Художні образи, захоплюючі сюжети, в яких виявляються позитивні якості або недоліки літературних героїв, розкриваються кращі риси і якості радянської людини, засуджуються негативні вчинки та явища, — все це знаходить живий відгук у дітей, сприяючи формуванню моральних понять і почуттів, викликаючи бажання наслідувати добрі приклади і утримуватися від негативних вчинків.

Радянські письменники створили багато чудових творів для дітей. Дошкільники хочуть бути схожими на Вовку (із циклу віршів А. Барто «Вовка — добра душа»), розуміють суть «чарівних слів» (оповідання В. Осеевої), добродушно сміються з боягузливого хлопчика («Живий капелюх» М. Носова), засуджують Котьку, який засипав піском гірку («На гірці» М. Носова), не хочуть бути схожими на нечепурну Федору («Федорине горе» К. Чуковського) та ін.

Оповідання М. Пришвіна, В. Біанкі, Б. Житкова розкривають перед дітьми красу і неповторність рідної природи, ознайомлюють з життям народів нашої Батьківщини, виховують любов до неї.

У моральному вихованні дійовим засобом є також твори живопису і скульптури. Яскраві образи, конкретні вчинки, зображені на картині або в скульптурі, впливають на почуття дітей, допомагають їм глибше зрозуміти моральний зміст ситуації.

Особливу силу дії на почуття має музика. Вміле використання вихователем музичних творів викликає у малюків емоційний відгук, допомагає донести до них своєрідність національної пісні, мелодії, ознайомлює з особливостями мистецтва народів нашої Вітчизни. Колективне виконання пісень, танців створює емоційну близькість, об'єднує дошкільників спільними переживаннями.

**Посилення
різних методів
у виховній роботі.
Своєрідність
їх застосування
в кожній віковій групі**

Жоден метод виховання не може бути універсальним, придатним для всіх ситуацій, що виникають у роботі з дошкільнятами. Вихователь поєднує різні методи, враховуючи при цьому особливості віку, індивідуальні вияви, рівень вихованості кожної дитини і всієї групи в цілому. Ті самі методи набувають своєрідності залежно від використання їх у вихованні дітей різного віку. Так, в усіх вікових групах вихователь створює сприятливі умови для засвоєння позитивного морального досвіду. У молодших групах він вказує вихованцям, як треба чинити в тій чи іншій ситуації, як правило, безпосередньо звертаючись до певної дитини. У середній групі, беручи до уваги дитячий досвід, педагог частіше вдається до нагадування, пропонує подумати, як слід діяти. У старших групах значно ширше використовується метод контролю, об'єктивної оцінки, до якої залучається й дитячий колектив.

У молодших групах вихователь прагне якомога частіше хвалити кожну дитину за щонайменший вияв самостійності, ініціативи. У середній групі оцінки його стають більш мотивованими, охоплюють пояснення усім дошкільникам морального смислу дій і вчинків. У групах старшого віку педагог оцінює вихованців стриманіше, підкреслює їхню самостійність у виборі вчинку, відповідальність за нього перед дитячим колективом. Таким чином, оцінка поведінки дітей стає дедалі вимогливішою, враховує нагромаджений дітьми досвід моральної поведінки, їх зрослу самостійність і здатність осмислити свою поведінку.

§ 2. ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЛЮБОВІ ДО БАТЬКІВЩИНИ

**Сутність радянського
патріотизму.
Своєрідність
його вияву в дітей
дошкільного віку**

Радянський патріотизм — найважливіша моральна якість громадянина нашої країни. «Патріотизм, — писав В. І. Ленін, — одне з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відособлених вітчизн»¹.

Сутність радянського патріотизму — в глибокій і усвідомленій любові до соціалістичної Вітчизни, відданості їй, в почутті гордості за її успіхи і досягнення, в активному прагненні зробити її ще могутнішою і красивішою.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 182.

Радянський патріотизм, перша і найрозвиненіша форма соціалістичного патріотизму, інтернаціоналістський. Це виражається в єдності почуття національної гордості і поважливого, братерського ставлення до всіх націй і народностей, які населяють нашу країну, до народів соціалістичних країн і трудящих усього світу.

Радянський патріотизм відзначає дійовий характер, єдність почуття любові до Батьківщини і готовності зміцнювати її своєю працею і захищати від ворогів.

Всенародний характер радянського патріотизму виявляється в морально-політичній єдності радянського народу, відданості Комуністичній партії і Радянському уряду, переконаності в правоті великої справи побудови комунізму. Любов до Вітчизни надихає радянських людей на трудові і ратні подвиги, робить їхнє життя суспільно значущим і духовно багатшим.

Почуття любові до Батьківщини зароджується у дітей в перші роки життя під впливом патріотичної атмосфери в сім'ї, у дитячому садку, в усій навколишній дійсності. Їхню увагу рано привертає праця радянських людей на благо Батьківщини, події і явища суспільного життя, що відбувається в країні: всенародні суспільно-політичні свята, польоти в космос, мистецтво різних національностей, спортивні змагання та ін. Глибокий емоційний відгук викликає спілкування з рідною природою.

Дошкільників захоплює образ В. І. Леніна, до якого трудящі усіх країн ставляться з величезною любов'ю і повагою. Їх цікавить життя, діяльність, подвиги соратників В. І. Леніна, героїв праці, захисників Вітчизни.

Почуття любові до Вітчизни формується у дітей поступово, у процесі нагромадження знань і уявлень про суспільне життя країни, працю людей, природу. Це складне почуття виростає з любові до близьких людей, до рідного краю.

Любов дошкільнят до Вітчизни має яскраво виражене емоційне спрямування: вони захоплюються передусім тим, що впливає на їхні почуття.

Завдання, зміст і методи виховання у дітей почуття любові до Батьківщини

Любов до Батьківщини формується у дітей під впливом навколишнього життя, однак вирішальним є цілеспрямований вплив батьків і вихователів. Спираючись на вимоги «Програми виховання в дитячому садку», вихователь вирішує у цьому зв'язку такі важливі завдання: виховує у дошкільників любов до сім'ї, рідного дому, дитячого садка, рідних місць, природи; повагу до радянських людей, їхньої праці, почуття гордості за всенародні досягнення; любов і повагу до Радянської Армії, почуття гордості за мужність і патріотизм радянських воїнів, прагнення бути схожими на них; формує інтерес і позитивне ставлення до доступних дитячому розумінню явищ суспільного життя, радянських традицій, виховує почуття інтернаціоналізму, любов і повагу до В. І. Леніна.

Почуття любові до Вітчизни виростає з любові і прихильності до близьких людей, до сім'ї, де дитина оточена турботою, увагою,

ласкою. Поступово почуття любові, поваги до рідних розширюється і переноситься на інших людей — працівників дитячого закладу, сусідів і знайомих.

Переймаючи особливості поведінки дорослих, діти засвоюють тон, манеру, уявлення, що побутують у родині. Малята чітко розуміють особливості, характер відносин між людьми. Ігри малюків у «дочки-матері» дають вихователю багатий матеріал для розуміння характеру стосунків між дорослими в сім'ях.

Завдання полягає в тому, щоб зробити почуття любові і симпатії до людей більш усвідомленим і дійовим.

Педагог розповідає дошкільникам про значущість праці батьків, підкреслюючи їхню турботу про дітей. З цією метою він використовує бесіди, художню літературу, показує картини, проводить екскурсії.

Важливо враховувати особливості дитини, передбачати можливість суперечності між її моральними уявленнями і життєвими вчинками. Тому особливу увагу слід приділяти вихованню дійової любові до людей, бажання допомогти їм (накрити на стіл, вимити посуд та ін.).

Дитячий садок — друга сім'я дитини, де вона оточена увагою, любов'ю і турботою працівників дошкільного закладу. Тут виховується повага до праці тих, хто виховує, лікує, годує дітей, піклується про чистоту приміщень. Організуючи спостереження за працею няні, прачки, повара, двірника та інших працівників, вихователь розкриває дошкільникам смисл їхніх дій, спрямованих на створення в дитячому садку чистоти, затишку, забезпечення смачною їжею, заповнення їхнього життя змістовною, цікавою діяльністю. Вихованці повинні прагнути берегти наслідки праці дорослих і по можливості допомагати їм.

Потрібно розвивати в малюків інтерес до своїх ровесників, бажання йти у дитячий садок, щоб гратися з друзями. Цікаві заняття та ігри, веселощі й радощі, пережиті в колективі ровесників, роблять для дитини дитячий садок другим домом.

Виховувати у дітей любов до рідної природи, здатність відчувати її красу, прагнення шанувати, берегти і примножувати її багатства — таке друге складне завдання вихователя. Почуття любові до природи буде стійким, якщо педагог здійснює цю роботу, починаючи з молодшої групи. Він проводить з малятами прогулянки та екскурсії в парк, ліс, на озеро, до річки або моря, вчить сприймати красу рідної природи, відчувати радість від спілкування з нею. Уявлення і враження про рідну природу усвідомлюються і поглиблюються внаслідок використання в роботі з дітьми творів художньої літератури і мистецтва.

Поглибленню любові до рідної природи сприяє образотворча діяльність вихованців: вони малюють берізьку, зимовий ліс, квітучий сад та ін. Для виховання у дошкільників прагнення своєю працею оберігати природу і примножувати її багатства педагог організовує їх працю на лоні природи: вони вирощують кімнатні рослини, овочі, квіти, доглядають за птахами, рибками, підгодовують білочок. Ма-

люки пізнають велику радість і задоволення від результатів своєї праці. Якщо дорослі добре знають природу, відчувають її красу, вони зуміють виховати любов до неї і у дітей.

Для маленької дитини Батьківщина починається з рідних місць — з вулиці, на якій вона живе, де розмістився її дитячий садок. Поступово дошкільнята збагачуються уявленнями про рідне місто, село, про братні союзні республіки і нашу багатонаціональну Вітчизну. Під керівництвом вихователя діти ознайомлюються з видатними місцями вулиці, на якій вони живуть, дізнаються про те, чим славиться їхнє місто, село, починають пишатися ними. Дошкільники довідуються про людей, які прославили себе працею, бойовими заслугами, чиїми іменами названо міста, вулиці, площі. Дітям розповідають про найважливіші події минулого. Щоб викликати повагу до мужності радянських людей, які віддали життя за Батьківщину у Велику Вітчизняну війну, їх ведуть до пам'ятників героям. Малюки кладуть до їх підніжжя вирощені ними квіти.

Ознайомлюючи дошкільників з рідною країною, вихователь розповідає про радянських людей, які своєю працею перетворили її в чудову і сильну, про їхнє прагнення зробити Батьківщину ще красивішою, а життя усіх людей радісним і щасливим. Педагог відзначає зміни, що відбуваються навколо: споруджуються нові житлові будинки, школи, магазини, лікарні, вдосконалюється транспорт та ін.

Малюки дізнаються про технічне оснащення трудових процесів, що полегшує їх і робить продуктивнішими. Вихователь звертає їхню увагу на злагоджене колективне спрямування, естетику і культуру праці. Діти довідуються про її суспільну оцінку — нагороди і заохочення. У вихованні в дошкільників любові і поваги до праці і трудящих допомагають книги: «Ким бути?» В. Маяковського, «Чим пахнуть ремесла?» Дж. Родарі, «Пошта» С. Маршака та ін. Розширення уявлень малят про працю, поглиблення почуття поваги до трударів сприяє розглядання картин, ілюстрацій, фотографій, що відображають діяльність людей різних професій: разом з вихователем вони добирають цей матеріал, оформляють альбоми. Тема праці звучить у піснях, у віршах, які дошкільнята виконують на святкових дитячих ранках.

Складовою частиною радянського патріотизму є любов і вдячність до тих, хто стоїть на сторожі завоювань Батьківщини, забезпечує мирні умови життя і праці нашого народу. Завдання вихователя — збагатити дітей доступними їм відомостями про Радянську Армію і на цій основі виховувати любов до неї, почуття гордості за неї і прагнення бути схожими на наших воїнів — рости сміливими, здоровими, спритними, дружними і організованими.

Вихователь враховує інтерес, виявлений дітьми до Радянської Армії: спочатку їх приваблює яскравість військової форми, динаміка військових ритуалів. Від зовнішніх моментів він веде вихованців до розуміння більш істотного — патріотизму радянських воїнів, їхньої готовності захищати Вітчизну, постійно вдосконалювати військову виучку. Це досягається бесідами, читанням оповідань і вір-

пів («Ми — військові» С. Маршака, «Твої захисники» і «Про нашу піхоту» Л. Кассіля, «Служу Радянському Союзу» С. Михалкова.

Дошкільники з інтересом розглядають картини та ілюстрації, що відображають бойові подвиги і мирні будні воїнів Радянської Армії. Вихованців старшого віку ознайомлюють з різними видами військ, з бойовими нагородами, з іменами героїв громадянської та Вітчизняної воєн. Відвідання пам'ятників, покладання квітів стає традиційним. Важливо, щоб діти довідалися від вихователя, чим займаються радянські воїни в мирний час: проводять військові навчання, беруть участь у будівництві, допомагають трудівникам села.

Малюки з захопленням зустрічають гостей-військових. Зі старшими дошкільниками вихователь відвідує шкільні музеї бойової слави, ознайомлює їх з частиною експонатів місцевого музею. Враховуючи інтерес дітей, особливо хлопчиків, до військових ігор, педагог спрямовує їх зміст, взаємовідносини в іграх на відображення мирних буднів Радянської Армії. Малюки охоче грають у «школу прикордонників», в «аеродром», «військовий парад». Ці ігри використовуються для виховання в них таких якостей, як сміливість, спритність, товариськість, дисциплінованість, уміння командувати і підкорятися.

До теми Радянської Армії вихователь звертається не тільки під час підготовки до святкування Дня Радянської Армії, а й протягом усього року.

Виховання у дошкільників любові до Радянської Армії в дитячому садку має стати систематичним. Уже в цьому віці діти засвоюють головне — наша армія стоїть на сторожі миру.

Ростити дітей інтернаціоналістами — одне з складних завдань вихователя. З його оповідань, з книг, які він читає дошкільникам, з ілюстрацій, кіно- і діафільмів вони дізнаються про багатонаціональний склад населення нашої держави, про братні союзні республіки, а також про інші країни. Не перевантажуючи малюків відомостями про життя республік СРСР, педагог доносить до них основну ідею: радянський народ — це єдина сім'я, до якої входять люди різних національностей і народностей, всі вони живуть і працюють дружно.

На цій основі у дітей формуються інтерес до них, почуття дружби.

Методи виховання основ інтернаціоналізму різноманітні: це оповідання вихователя і читання книг (наприклад, «Братушки», «Твоє свято» А. Барто, «Країна, де ми живемо» С. Варуздіна), запрошення в дитячий садок гостей, слухання народних казок, національної музики, виконання пісень і танців, розглядання творів народної творчості.

Свої уявлення про інші народи дошкільники відображають в іграх з ляльками, які зображують людей різних національностей, у «мандрівках» (ідуть в гості в інші республіки і краї, везуть подарунки, виступають з концертом, приймають у себе гостей та ін.). Педагог допомагає їм у підготовці, організації і оформленні.

Діти різних національностей, які виховуються в дитячому садку, виконують свої рідні пісні, танці. Дошкільники на власному досвіді переконаються в тому, що всі вони живуть дружно і весело. Цікавий досвід листування і обміну посилками дошкільників братніх республік Радянського Союзу (ляльками, іграшками, малюнками, фотографіями) засвідчує міцність дружби дітей різних національностей. Для формування у малят основ інтернаціоналізму вихователь використовує події і факти з життя нашої країни, що відображають дружбу народів: декади національного мистецтва, допомога в збиранні врожаю та ін.

Радянська дійсність насичена яскравими фактами і подіями, які привертають увагу дошкільників, однак їм ще важко в них самостійно розібратися. Педагог розширює і поглиблює їхній інтерес до суспільного життя країни, виховує позитивне ставлення до всього, що дороге радянським людям. Із безлічі подій і фактів він відбирає найбільш яскраві й доступні дітям: всенародні свята, комуністичні суботники; малює довідуються про піонерів та їх організації, про радянську символіку, герб, прапор, гімн. Педагог організовує спостереження за підготовкою до свят: увага малюків спрямовується на прикрашення вулиць і приміщень дитячого садка, вони готують виступи на святковому дитячому ранку; зі старшими дітьми проводять бесіди, в яких розкривається основна ідея кожного свята. Дошкільники дізнаються про те, що дорослі зустрічають свята трудовими подарунками; діти й самі беруть активну участь у передсвятковому прибиранні приміщення і ділянки, прикрашають їх, готуються до святкового дитячого ранку. Приєднучись до традиційних радянських свят, дошкільники потім із задоволенням їх згадують, відображають у своїй ігровій та образотворчій діяльності.

Дітям розповідають про участь дорослих у традиційному комуністичному суботнику. В одну із субот діти, вийшовши на прогулянку, бачать багато людей на вулицях. Вони чистять газони, саджають дерева, фарбують паркани. Всюди транспаранти з гаслами «Слава праці!», «Всі на комуністичний суботник!», «Зробимо наше місто квітучим садом!» Очі малят повні цікавості. Лунають голоси: «І мій тато сьогодні пішов на суботник!», «І моя мама!» Вихователь пояснює дітям, що сьогодні субота особлива, усі люди працюють, свою працю вони присвячують дню народження В. І. Леніна.

Увагу дошкільників привертає життя піонерів, в якому багато яскравого, красивого. Вихователь розповідає і читає їм про піонерів, організовує зустрічі з ними, проводить спільні концерти; влітку малюки можуть бути гостями піонерського табору — все це виховує у них інтерес і повагу до піонерської організації.

Дошкільників ознайомлюють з предметами радянської символіки: Червоним прапором, Червоною зіркою, Гербом Радянського Союзу. У доступній формі розкривають смисл цих символів і виховують дбайливе і поважливе ставлення до них. Діти читають напам'ять вірші про кремлівські зірки, співають пісню про червоний

прапорець. Вихованців вчать вставати при виконанні Державного гімну.

Ім'я В. І. Леніна, його образ рано входить у життя радянських дітей: вони бачать його портрети і фотографії дома, в дитячому садку, на вулицях, його скульптурні зображення на площах, в парках, чують, з якою повагою і любов'ю говорять про його дорослі, як готуються до святкування дня народження Володимира Ілліча. Завдання вихователя — на доступному для малят матеріалі ознайомити їх із життям і революційною діяльністю В. І. Леніна, сформувані в них почуття поваги і любові до нього. Важливо пам'ятати застереження Н. К. Крупської: «Коли справа стосується дошкільнят, то Леніна скрізь і всюди зображують дідусем, який благословляє дітей ... а всяке уявлення про Леніна як про борця-революціонера випадає»¹.

Читаючи і розповідаючи про В. І. Леніна, вихователь викликає у дошкільнят повагу до вождя усіх трудящих, натхненника і керівника Великої Жовтневої соціалістичної революції, організатора першої у світі держави робітників і селян. На яскравих фактах і прикладах він розкриває такі риси особистості Володимира Ілліча, як любов до Батьківщини, турботу про трудящих, скромність, простоту.

Сильне враження на дітей справляють екскурсії по місцях, пов'язаних з життям В. І. Леніна, зустрічі з людьми, які бачили і чули вождя, їхня розповідь про нього.

Вихованцям повідомляють те, що поряд з В. І. Леніним боролися за народне щастя його друзі і соратники — Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинський, Н. К. Крупська, М. І. Калінін та інші. Педагог розповідає про їхнє життя і діяльність, відвідує з дошкільниками меморіальні музеї, пам'ятні місця.

Поступово внаслідок систематичної роботи, яку проводить вихователь, в уявленні дітей формується образ великого вождя, учителя і друга всіх трудящих В. І. Леніна, його життя і діяльність стають для них великим прикладом, взірцем, якого вони наслідуватимуть у своєму житті.

§ 3. ВИХОВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ ПОЧУТТЯ КОЛЕКТИВІЗМУ

Поняття «колектив»
і «колективізм»

Колектив — це група людей, об'єднаних спільно значущими цілями, діяльністю, спрямованою на здійснення цих цілей, спільними інтересами, переживаннями, організацією, традиціями, взаємною відповідальністю.

Колективізм — моральна якість, що виявляється в почутті товариської приналежності до колективу, обов'язку перед ним, умінні в разі потреби підкорити особисті інтереси суспільним. Бути

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 3, с. 163.

«колективістом означає усвідомлювати себе частиною колективу, жити його інтересами, вносити свій вклад у його успіхи і досягнення, радіти їм. Соціалістичний колективізм має високоідейний і гуманістичний характер, передбачає всебічний розвиток особистості кожного члена колективу.

«Ми будемо працювати,— писав В. І. Ленін,— щоб витравити прокляте правило: «кожний за себе, один бог за всіх» ...Ми будемо працювати, щоб вкоренити у свідомість, у звичку, в повсякденний іобут мас правило: «всі за одного і один за всіх...»¹.

Радянська педагогіка розглядає колектив як першорядну умову всебічного розвитку особистості. У колективі людина вступає в спілкування з іншими людьми, нагромаджує досвід співробітництва, співпереживання, сумісних зусиль, спрямованих на досягнення загальних цілей. Тут яскравіше розкриваються і успішніше розвиваються особисті здібності, інтереси; взаємний вплив різних індивідуальностей збагачує всіх членів колективу. Тільки в колективі людина відчуває себе по-справжньому вільною і потрібною, оточеною турботою, увагою; це зміцнює в ній віру у свої сили, сприяє зростанню самосвідомості, почуття власної гідності. Колектив — незмінна умова формування суспільної спрямованості особистості.

«Тільки в колективі індивід дістає засоби, які дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода» — так оцінювали К. Маркс і Ф. Енгельс роль колективу².

Н. К. Крупська розглядала колектив як важливу умову становлення особистості. Колектив не поглинає особистості, «...лише в колективі особистість дитини може найбільш повно і всебічно розвинути»³. Одним з провідних завдань комуністичного виховання вона вважала завдання навчити дітей працювати і жити колективно: «Чим раніше починає дитина жити колективним життям, тим більше шансів, що з неї виросте справжній комуніст, який вміє всією душею віддаватись спільній справі»⁴. Основним засобом виховання колективізму Н. К. Крупська вважала сумісну діяльність, спільні переживання дітей.

А. С. Макаренко також надавав великого значення колективу як обов'язковій умові всебічного розвитку особистості. Він висунув і обґрунтував один з принципів радянської педагогіки: «виховання в колективі, для колективу, через колектив». Створення колективу А. С. Макаренко вважав метою і засобом виховання, оскільки дитина проходить у ньому школу підготовки до суспільного життя. Колектив він розглядав як могутній засіб впливу на вихованця. «Радянська людина не може бути вихована безпосереднім впливом однієї особи, хоч би які позитивні якості мала ця особа» — писав А. С. Макаренко⁵. На цій основі він зробив висновок про вплив

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 101.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 70.

³ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 5, с. 194.

⁴ Там же, с. 124.

⁵ Макаренко А. С. Твори, т. 4, с. 19.

на особистість, що формується, педагога і колективу. Звідси впливає його теорія паралельної педагогічної дії. А. С. Макаренку належить ідея перспективних ліній у формуванні колективу. «Будь-яка, навіть невелика радість, що стоїть перед колективом попереду, робить його міцнішим, дружнішим, бадьорішим», — писав він¹. Високо цінував він традиції і спільні яскраві переживання, що зміцнюють дитячий колектив.

В. О. Сухомлинський підкреслював, що колектив — це складне поєднання неповторних індивідуальностей: чим вищий рівень розвитку кожного члена колективу, тим цікавіший колектив в цілому. «Виховальна сила колективу починається з того, що є в кожній окремій людині, які духовні багатства має кожна людина, що вона приносить у колектив, що дає іншим, що від неї беруть люди»².

Погляди видатних радянських педагогів про колектив і колективізм є теоретичною основою практичної діяльності вчителів і вихователів.

Своєрідність понять
«колектив»
і «колективізм»
стосовно дошкільного
віку. Етапи формування
колективу

Поняття «колектив» стосовно дітей дошкільного віку має свої особливості. Ним завжди керує дорослий, який спрямовує і координує дії вихованців, формує в них уявлення про роль кожного з них у житті колективу, в досягненні спільного результату діяльності, поступово долаючи нестійкість зв'язків, слабкість організаційних основ. Умовами виникнення і становлення дитячого колективу є сумісна діяльність і спільне переживання дітей.

Складна моральна якість — колективізм зароджується у дошкільників з окремих виявлень соціальних почуттів до ровесників, оснований на потребі спілкування з ними: симпатії, приязності, співчуття, прагненні поділитися чим-небудь, бажанні разом погратися, спільними зусиллями виконати певне завдання.

У процесі спільної діяльності виявляється вміння домовитися, погодити свої дії, справедливо розв'язати суперечку. Так поступово, з нагромадженням досвіду, внаслідок цілеспрямованих дій вихователя соціальні вияви у малюків розвиваються, ускладнюються, переростають у колективізм.

Формування дитячого колективу — тривалий і складний процес. Спочатку це невеликі за кількістю об'єднання малят (по 3—6 осіб), які виникають у зв'язку зі спільною діяльністю, здебільшого грою; ці об'єднання дуже нестійкі за складом, нетривалі за часом, легко розпадаються. Організатором перших об'єднань дітей молодшого дошкільного віку є вихователь. Наприклад, за його пропозицією невелика група хлопчиків грає однією іграшкою (один навантажує автомашину, другий возить її, третій розвантажує; 4—5 дівчаток разом граються з ляльками у сім'ю, а педагог допомагає їм розподілити ролі та ін.). На перших кроках створення дитячих об'єднань вихователь часто стає їх центром: читає невели-

¹ Макаренко А. С. Твори, т. 5, с. 78—79.

² Сухомлинський В. А. О воспитании. М., 1973, с. 201.

кій групі дітей казки, співає пісеньку, показує кумедну іграшку. Так у дітей з'являються загальна мета, спільна діяльність, спрямована на її здійснення, необхідність домовитися, радість від спілкування з товаришами. Вихователь підтримує і заохочує перші об'єднання малят. «Як цікаво і весело разом грати», — говорить він дітям. Активна позиція його виявляється і в тому, що він створює первинні об'єднання дітей, враховуючи їхні індивідуальні особливості, добиваючись такого поєднання, яке б найбільш сприятливо позначалось на сумісній діяльності; так, він залучає у спільну групу малюків рухливих і малорухливих, активних і пасивних.

Наступний етап формування дитячого колективу полягає в тому, щоб зробити ці перші об'єднання стійкішими, подовжити їх тривалість у часі. На цьому етапі дошкільники виявляють більше самостійності та організаторських умінь, зростає кількість учасників об'єднання — їх може бути вже 8—10 осіб. Висуваються складніші цілі спільної діяльності — ігрової, трудової. Склад об'єднань стає більш стабільним, оскільки вихованців привертає спільна діяльність саме в такій групі ровесників. Важливе завдання вихователя — формувати організаторські вміння у всіх дітей.

Більш високий етап формування дитячого колективу характеризується далішим зростанням самостійності малят: вони самі створюють об'єднання, регулюють свої взаємини, оцінюють поведінку окремих їх членів, на свій роздум можуть і не прийняти у гру і виключити з неї. На цьому етапі з'являється усвідомлення себе як частини спільного, як члена колективу.

Тепер відкривається можливість для об'єднання невеликих груп в один колектив дітей певної вікової групи. Цьому сприяє виконання спільного завдання із суспільно значущим мотивом: зробити для малюків іграшки, скопати грядки на ділянці дитячого садка та ін. Кожна дитина відчуває себе учасником життя всієї групи; періодично виконує доручення і обов'язки, що мають значення для всіх (чергування, догляд за тваринами і рослинами, оздоблення групової кімнати до свята та ін.). На цьому етапі позиція вихователя змінюється: замість прямого впливу він частіше використовує посередній, виступає як порадник, старший товариш, всіляко підтримує добрих організаторів колективних справ і вигадок, добивається щоб у цій ролі побувало якнайбільше дітей, веде роз'яснювальну роботу з тими, хто постійно претендує на провідну роль у колективній грі, праці, приглушує своєю активністю інших.

Формування дитячого колективу пов'язане із завданням виховати в дошкільників почуття колективізму; вони дедалі частіше чують оцінку їхньої поведінки, мотивовану інтересами всього колективу, приміром: «Як добре працювали наші чергові, вони про всіх потурбувалися, дітям приємно сісти за стіл». Малята можуть почути і зауваження від членів групи: «Ти нас усіх затримуєш, через тебе ми запізнюємось» та ін. Певним показником сформованості колективу є й спільні переживання дітей за когось із своїх товаришів.

Якщо вихователь бачить, що малюки зважають на думку і оцінку колективу, відчувають гордість за нього, прагнуть зробити спіль-

не життя приємним і радісним — можна вважати, що колектив в основному сформовано.

Зі вступом у дошкільний заклад дитина стає членом дитячої громади, товаришем своїх ровесників; вона оволодіває нормами поведінки, вираженими у правилах: живи дружно, вмій разом з іншими гратися, працювати; вмій домовитися, якщо потрібно — поступитися; будь готовим допомогти товаришеві, потурбуватися про нього; бережи працю інших, умій справедливо оцінити результати роботи, вчинки свої і друга. Товариські відносини формуються насамперед у процесі сумісної діяльності, у спільних переживаннях. Вихователь викликає у дітей почуття радості від спілкування з ровесниками. Для цього важливо, щоб основою спілкування вихованців були доброзичливість і почуття симпатії, тоді спілкування набуває позитивного емоційного забарвлення. Педагог допомагає дошкільнятам швидше познайомитися, краще зрозуміти і оцінити в кожному те, що найяскравіше виявляється: один — добре малює, другий — буде, третій — чергує.

З часом, у ході нагромадження досвіду життя в колективі (групі) ровесників, поряд з поняттями «я», «мені», «моє» з'являються поняття «ми», «нам», «наші», причому іноді вони відсувають особисті засади на задній план, хоч перший ряд понять був провідним у житті дитини до її вступу в дитячий садок. Це означає, що діти починають усвідомлювати себе як частину колективу і готові інколи підкорити свої особисті інтереси загальним. Однак тут не йдеться про стирання індивідуальності або ігнорування, пригнічення особистих інтересів і потреб кожної дитини. Бути хорошим товаришем — означає почувати себе рівним серед рівних, помічати тих, хто поряд, турбуватися про них, при цьому знати, що ти не самотній, що й про тебе думають, виявляють увагу твої товариші.

День у день вихователь учить дітей спільної діяльності, викликаючи в них радість від самого процесу, задоволення від його результатів: «Ось як красиво і чисто стало в нашій груповій кімнаті! Це тому, що всі дружно працювали!» У вихованні малюків товариських відносин допоможуть такі літературні твори, як байка «Лебідь, рак і щука» І. Крилова, «Два товариші» Л. Толстого, «Коли в небезпеці життя» (з книги «Найкращий пароплав») С. Сахарнова, «На крижині» Б. Житкова, «Пісенька друзів» С. Михалкова та ін.

**Умови, що сприяють
формуванню
дитячого
колективу**

Успішному формуванню дитячого колективу сприяють такі умови: колективна діяльність дітей; спільні переживання; згуртованість колективу працівників дитячого садка.

Спільна діяльність є провідною умовою і засобом формування дитячого колективу. Коли вихованців об'єднує спільна мета, на досягнення якої вони спрямовують свої зусилля, коли вони повинні погоджувати свої дії, а наслідки їхньої праці оцінюються як спільна робота, вони усвідомлюють свою приналежність до колективу. Зближують малят і згуртовують у колектив спільні переживання, що викликають позитивні емоції. Яскраві враження, набуті під час спектаклю лялькового театру, святкові ранки

в дитячому садку, слухання цікавої казки, музики, сумісне виконання пісень — все це викликає глибокий емоційний відгук, який посилюється тим, що одночасно виявляється у груп дошкільників.

Формування дитячого колективу і колективістської поведінки малюків успішніше здійснюється в тих дитячих садках, де є дружний колектив дорослих. Діти кожного дня набувають вражень про спосіб життя дошкільного закладу, відносин його співробітників. Якщо вони бачуть, що дорослі ставляться один до одного з пошаною і увагою, широко радіють успіхам товариша, завжди готові допомогти йому, дружно працюють, відповідально виконують свою справу, то переносять ці норми в життя дитячого колективу, у свої взаємини.

Виховання колективних взаємин у різних вікових групах

Потреба у спілкуванні з ровесниками виявляється у дітей дуже рано, наприкінці першого року життя. Вихователь організовує їхнє спілкування, налагоджує стосунки, оснований на симпатії, заохочує і підтримує вияви доброзичливості до ровесників. Він організовує, підтримує і заохочує первинні об'єднання малюків у грі. «Як добре, дружно грають Катя з Олею!» У процесі спільної діяльності педагог учить вихованців допомагати один одному.

Дитина нерідко приходить у дитячий садок із сформованою в сім'ї егоцентричною установкою: особисті потреби і бажання заступають усе інше — вона ніби не помічає товаришів, захоплює побільше іграшок і нікому не дає, заявляючи рішуче: «Моє!», забирає іграшку, яка сподобалась, вимагає від вихователя уваги тільки до себе.

Час і терпляча робота педагога приводить до перебудови психіки дитини: вона починає виявляти увагу до ровесників, ділитися іграшками, у неї виникає бажання спільно гратися.

З нагромадженням дошкільниками досвіду життя в колективі їхні взаємини стають більш усвідомленими, зв'язки дедалі міцнішають. Вихователь привчає кожного малюка вітатися з ровесниками, а всім відповідати на його вітання, пропонує написати листа хворій дитині, послати їй малюнки, подзвонити по телефону та ін. Прихід у дитячий садок дитини, яка довго не відвідувала його, відзначається радісною зустріччю і особливою увагою до неї.

Об'єднання дошкільників середнього віку вже більш стійкі: вони не тільки граються, а й працюють разом. Наприклад, кільком малюкам дають завдання протерти меблі або листки кімнатних рослин. Вони переконуються в тому, що разом працювати цікаво і можна більше зробити. Діти п'ятого року життя повинні вміти погоджувати свої дії, домовлятися до початку спільної гри або праці. Цьому сприяють запитання вихователя: Хто з ким буде грати? Хто ким хоче бути у грі? Він заохочує вихованців, які дружно граються і працюють, з власної ініціативи приходять на допомогу товаришеві, скажімо, під час одягання на прогулянку допомагають зав'язати шарф, черговому надягти фартух та ін. Особливу теплоту у взає-

минах вносить традиція святкування в дитячому садку днів народження дітей.

Вихователь використовує будь-яку можливість щоденного життя, побутової діяльності для вправління дошкільників у вияві приязні і уваги один до одного. Під час умивання і одягання на прогулянку вимога швидкості мотивується тим, що не можна затримувати інших; під час одягання і роздягання вихователь правчасе дітей звертатися до своїх товаришів за допомогою і охоче подавати їй.

Стосунки дітей 5—6 років стають значно складнішими. Педагог добивається більшої самостійності дошкільнят в організації спільної діяльності, формує у них організаторські здібності, вміння справедливо і спокійно вирішувати сварки і конфлікти, зважати на думку колективу. Досягненню цієї мети сприяє навчальна діяльність вихованців на заняттях: вони привчаються спокійно вислуховувати товариша, не заважати роботі сусіда, розумно допомагати, тобто не робити за нього те, що він повинен і може зробити сам; відповідаючи на заняттях, малюк мусить думати про те, щоб усім його було видно і чути. Залучаючи дітей до аналізу і оцінки робіт товаришів, вихователь учить їх бути вимогливими й об'єктивними.

Педагог використовує різні життєві ситуації для виховання в малят доброзичливого ставлення до ровесників: допомогти, заспокоїти того, хто плаче, порадуватись обновці товариша, приязно вітатися тощо. В деяких випадках дітей старшої і особливо підготовчої до школи групи залучають до обговорення негативних вчинків ровесників.

Вихованню у старших дошкільнят ніжного і турботливого ставлення до малюків сприяють доручення, що виконуються систематично: прибрати ділянку молодшої групи, побудувати гірку із снігу, виготовити іграшки, допомогти під час одягання на прогулянку та ін. Діти старшого віку із задоволенням виконують роль гостинних господарів, приймаючи в себе в групі і на ділянці малят, показуючи їм ляльковий театр, організовуючи веселі ігри за їхньої участі.

Для формування у малюків уявлень про те, як слід жити в колективі, що означає бути добрими товаришами і друзями, вихователь використовує літературні твори («Кубик на кубик» Я. Тайця, «Умій почекаати», «Разом тісно, а нарізно нудно» К. Д. Ушинського, «Що таке добре і що таке погано» В. Маяковського, «Сині листки» В. Осеевої, «Як пізнаються друзі» С. Михалкова та ін.). Вірші та пісні про дитячий садок, про дружних дітей, деякі картини («Новенька», «Оце так покатався!» та ін.) також сприяють вихованню у дітей товарищескості й дружби.

У зв'язку з читанням творів і розгляданням картин, основною ідеєю яких є товарищескість, дружба, виникає сприятлива можливість для бесід з дітьми на етичні теми. Основою для таких бесід можуть бути і вчинки дітей певної групи.

Яскраві враження дитинства пов'язані із святковими ранками в дитячому садку, з вечорами веселих розваг. Дошкільнят згуртовує нетерпляче чекання свят, спільна підготовка до них.

Свята в дитячому садку використовуються і для виховання товарищкості, гостинності. Активна участь працівників дитячого садка у проведенні свят приносить вихованцям велику радість і створює в них відчуття того, що дитячий садок — це єдина, дружна сім'я дорослих і дітей.

Виховання дружби Доброзичливі товариські стосунки малюків переростають у дружні взаємини, що мають більш інтимний, вибірковий характер, охоплюють обмежене коло малят (2—4 особи).

Іноді приводом для зближення дітей є зовнішні обставини (живуть в одному будинку, сидять за одним столом та ін.). Ці відносини набувають глибшого і стійкішого спрямування в спільній діяльності: з'являються прихильність, почуття симпатії і потяг одне до одного, прагнення зробити приємне другові, готовність допомогти, захистити, поділитися потайним, бажаним, іноді навіть на шкоду особистим інтересам.

Вихователь, помічаючи появу паростків дружби, підтримує її, якщо її вплив благотворний. Малят, що подружилися, варто призначати разом чергувати, ставити в пару на прогулянці, посадити за один стіл. Якщо ж вони ставляться недобррозичливо до інших дітей, педагог реагує на це, відповідно впливаючи на друзів.

§ 4. ВИХОВАННЯ ДИСЦИПЛІНОВАНІСТІ ТА КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ

Поняття про дисциплінованість і культуру поведінки. Своєрідність їх вияву у дітей дошкільного віку

Дисциплінованість, звичка до дисципліни — обов'язкове й свідоме підкорення своєї поведінки встановленим нормам суспільного порядку. Дисципліна необхідна для організації будь-якої діяльності, особливо в колективі. Виявляючи дисциплінованість, людина виражає цим і свою повагу до правил поведінки в суспільстві, до людей, з якими разом працює, живе, відпочиває.

Дисципліна відіграє важливу роль у формуванні особистості, допомагаючи виховувати такі її сторони, як здатність підкорятися загальним вимогам колективу, виконувати встановлені правила життя в ньому, утримуватись від нерозумних бажань, які йдуть врозріз із спільними інтересами або можливостями для їх виконання, організованість поведінки, слухняність, самоконтроль. Тому дисципліну слід розглядати як наслідок усієї виховної роботи. Це положення особливо підкреслював А. С. Макаренко.

Протягом дошкільного дитинства за правильно організованих умов виховання відбувається значне підвищення рівня дисциплінованості дітей. Так, уже в молодшій групі вони під впливом інтересу до спеціально створеної педагогом ситуації виявляють стриманість, організованість (обережно встають із стільчиків і прибирають іграшки перед збиранням на прогулянку, щоб не розбудити

лялку; намагаються самостійно, не відволікаючись, одягатись, щоб порадувати Петрушку, та ін.).

Сприяючи нагромадженню малюками досвіду вчинків, що відповідають правилам поведінки, педагог прагне до того, щоб ці необхідні способи поведінки закріплювались, ставали усвідомленими, стійкішими, виявлялися як під його спостереженням, так і поза ним. Старші дошкільники внаслідок формування дисциплінованої поведінки здатні до вибору потрібної дії, до таких міркувань, як: «Хочу, але не можна, і тому повинен відмовитись від свого бажання»; «Не хочу, але потрібно, і тому мушу виконувати доручену справу».

Радянська педагогіка стоїть на позиції єдності у формуванні моральних якостей особистості та їх зовнішнього вираження в манерах, культурі спілкування і поведінки.

Норми поведінки дітей дошкільного віку

Дитячий садок формує у малят певні норми поведінки, в яких відображається ставлення до дорослих, ровесників, суспільного надбання, до власної діяльності, обов'язків, виявляється культура поведінки. Цими нормами діти оволодівають, засвоюючи ряд правил, що регулюють різноманітні стосунки їх з людьми. Правила через свою конкретність стають доступними розумінню дітей, засвоюються ними в процесі різноманітної діяльності і взаємин з навколишніми, переходять в навички і звички поведінки.

Дуже важливо з раннього дитинства формувати у дошкільників поважливе ставлення до дорослих. З перших років життя дитина вступає в певні відносини з дорослими: батьками, членами сім'ї, які оточують її любов'ю, ласкою, турботою, створюючи атмосферу тепла, захищеності, доброзичливості. З приходом у дитячий садок коло відносин дитини з дорослими розширюється. Діти вступають у стосунки з вихователем, нянею, медичною сестрою та іншими співробітниками. І тому з самого початку необхідно формувати у малят правильні способи звертання до дорослих, форми вияву поваги до них, які ґрунтувалися б на прихильності, почуттях пошани і довіри, слухняності (бажання слухати старших, охоче виконувати їхні прохання, пропозиції, виявляти приязність, прагнення порадувати дорослого своїм вчинком та ін.).

Старші дошкільники прагнуть допомогти дорослим, турбуються про них, намагаються зробити їм приємне, оберігають їхній спокій. Діти засвоюють правила поведінки в громадських місцях, виявляють увагу, послужливість і ввічливість у спілкуванні з людьми.

У дитячому садку дошкільнята перебувають в оточенні ровесників, тому перед вихователем постає завдання формувати в них норми поведінки, що відображають ставлення до однолітка, базуючись на повазі до товаришів, поступливості, доброзичливості, взаємодопомозі.

У ранньому віці в дітей формуються основи цих норм: уміння не заважати грі ровесника, не відбирати іграшку, а попросити або вибрати для себе іншу, почекати, поки він пограється, тощо.

Вишикають початкові форми позитивних взаємин: уміння виявити чуйність (пожаліти товариша, що плаче, порадувати іграшкою), доброзичливість, бажання гратися і займатися разом. Вихователь заохочує спільну діяльність малят (катання на санках, гру в м'яч, спорудження будиночка з кубиків та ін.).

У дітей середнього віку виховуються привітність, вміння співпереживати, співчувати товаришеві, бажання поділитися, поступитися, порадувати. Ускладнюються норми поведінки у сумісній діяльності: малюки домовляються про спільне користування іграшкою, без тривалих суперечок розподіляють ролі в грі, допомагають одне одному у спільній праці та ін.

У старшому дошкільному віці норми поведінки щодо ровесників ґрунтуються на більшій свідомості дітей, здатності довільно поводитися. У них формуються турботливе ставлення до ровесників, позитивні стосунки у спільній діяльності, початки колективізму, вміння піклуватися про хворого товариша, справедливо розсудити суперечку, переконати ровесника в тому, що він неправий, або погодитися з його думкою, визнаючи свою помилку, бути послужливим: посторонитись, щоб дати пройти, посунути тарілку з хлібом сусідові, віддати свій стілець товаришеві, делікатно попередити про можливу необачність.

Життя в дитячому садку створює багато ситуацій, в яких можна виховувати дружні взаємовідносини дошкільників. Завдання педагога полягає в тому, щоб використовувати ці ситуації, спонукати вихованців до вчинків, які відтворювали б норми поведінки у колективі.

Помітне місце у виховній роботі посідає формування у малюків норм поведінки в громадських місцях, передусім — у дитячому садку. У цих нормах виявляється повага до навколишніх: вміння враховувати стан інших людей, зважати на нього; займаючись своєю діяльністю, не заважати навколишнім. Уже в молодших групах вихователь навчає дітей проходити по коридору, не перешкоджаючи роботі дорослих (лікаря, завідуючої), одягатись спокійно, без крику, щоб не відвертати уваги тих, хто вчиться, та ін.

Вихователь учить малят правильно поводитися в трамваї, на вулиці, в парку. Наприклад, ознайомлює їх з такими правилами: граючись у сквері, не заважати тим, хто там відпочиває; перебуваючи в міському транспорті, дотримуватися тиші, поступатися місцем людям похилого віку.

У дитячому садку в дітей виховується бережливе ставлення до речей. Воно передбачає формування уявлень про те, що кожна річ є наслідком праці, тому недбайливе поводження з нею може свідчити про неповажливе ставлення до людей праці. Норми ставлення до речей охоплюють уміння користуватися ними за призначенням, завжди класти на місце, не бути байдужим, якщо виявиш закинуту чи залишену не на місці річ (іграшку, книгу), помітивши поламану річ, слід звернутися за допомогою до дорослого, спробувати виправити, полагодити. Старших дошкільників часто залучають до прибирання групової кімнати, ділянки, щоб нагромадити дос-

від догляду за іграшками, посібниками та ін. У дітей формується вміння підтримувати порядок, нетерпиме ставлення до будь-якого порушення. Виховуючи їх бережливими, педагог водночас запобігає вияву скнарості, пожадливості, прагнення берегти тільки своє, зневажливо ставитись до чужого.

У дошкільному віці діти засвоюють норми поведінки, що відображає позитивне ставлення до праці. В молодших дошкільнят це виявляється в бажанні виконувати елементарні трудові доручення, в інтересі до праці навколишніх. Малюки рано починають наслідувати вмілі дії дорослих, брати активну участь у співпраці, хоч їхні можливості дуже обмежені. Так, вони залюбки допомагають старшим у сервіруванні столу, раді виконати прохання принести або подати якусь річ, потримати інструмент тощо.

Дошкільників середнього віку вихователь учить самостійно й охоче виконувати доступні їм трудові дії відповідно до правила «Все, що можу, зроблю сам». У них виховується бажання допомагати ровесникам, помічати їх труднощі, виконувати окремі доручення, пов'язані з турботою про колектив.

У дітей старшого дошкільного віку педагог розвиває розуміння необхідності праці, виховує почуття відповідальності за доручену справу. Це виявляється у свідомому виконанні доручень і обов'язків чергових, самостійності та цілеспрямованості в роботі, бажанні мобілізувати свої зусилля для досягнення наслідку, прагненні до якнайточнішого виконання вказівок. Виховується працьовитість, вміння включатися в роботу за власною ініціативою, працювати у невеликому колективі, виконуючи спільне завдання: домовлятися про сумісну діяльність, розподіляти роботу між учасниками, допомагати одне одному, розуміти залежність загального результату від активного і сумлінного виконання кожним дорученого завдання.

У дитячому садку, починаючи з середньої групи, малят привчають мати певні обов'язки. Педагог пояснює їм зміст обов'язків, необхідність їх своєчасного виконання, нагадує про відповідальність перед ним і колективом групи. Він допомагає дітям виконувати покладені на них обов'язки: призначає чергових у тих видах праці, в яких у малюків уже сформувалися потрібні навички, приходять їм на допомогу у скрутному становищі, викликає інтерес до виконуваних обов'язків. Все це дає змогу дитині легше справитись із завданням, не відволікатись.

Старші дошкільники повинні ще з більшою відповідальністю ставитись до своїх обов'язків, свідомо виконувати роботу чергового, розуміти її значення, турбуватися про доручені їм об'єкти, самостійно включатися в працю, доводити справу до кінця.

Педагог виховує у дітей дбайливе ставлення до природи. Він привчає малюків ходити тільки по доріжках, не затоптувати газони і не рвати квітучих рослин, збирати опале листя; вчить їх помічати зміни в житті природи, бачити її красу, дбайливо ставитись до всього живого.

У дітей середньої групи слід не тільки виховувати добрі почуття до природи, а й навчити їх доглядати за рослинами і тваринами, піклуватись про них. Старші дошкільнята виявляють зрослий інтерес до природи. Вони спостерігають, порівнюють, помічають нове, збирають насіння, вирощують рослини.

**Умови виховання
дисциплінованості
та культури поведінки
дітей дошкільного віку**

Найважливішою умовою виховання дисциплінованості та культури поведінки у дітей є авторитет і культура вихователя та батьків. Культура педагога, характер його спілкування з малятами, стиль взаємин мають першочергове значення у формуванні їхньої дисциплінованості. Вміння вихователя використати замість зауважень пораду, а іноді жарт, тактовно виправити порушення, збудити інтерес до дитячих починань, прагнення їх підтримати, довіра і ласка — неодмінні умови того, щоб у дітей росло довір'я до нього, бажання з ним спілкуватися, підкорятися його розпорядженням, з готовністю відгукуватися на кожне прохання. Такий педагог користується великим авторитетом у малюків. Вони намагаються заслужити його похвалу, а дещо холодне звертання, певна суровість у погляді у відповідь на порушення дисципліни примушують винуватця відчувати не образ, а незадоволення собою, спонукають скоріше виправити допущену похибку, попросити пробачення за вчинок. Дошкільнята наслідують авторитетного вихователя, переносять у взаємини з ровесниками його ласкавий тон, тактовність.

У поведінці дитини відображається також і культура батьків. Відносини в сім'ї, доброзичливість у спілкуванні між її членами стають для неї тим прикладом, який вона прагне наслідувати, вступаючи у стосунки з ровесниками.

Вагомою умовою виховання дисциплінованості малят є чітке дотримання режиму. Правильний режим дня дає змогу підтримувати у дошкільників урівноважений стан, своєчасно переключати їх з однієї діяльності на іншу, не допускаючи перевтоми, чергувати години активної діяльності з відпочинком.

Перебуваючи в урівноваженому стані, діти спокійніше реагують на втручання ровесників у їхню діяльність, позитивно сприймають поради й зауваження педагога, виправляють допущені помилки, легко переносять образ, швидше заспокоюються. Чітке проведення режимних моментів запобігає також зривам у поведінці, що виникають здебільшого під час стомливого чекання.

Одягання, умивання та інші процеси, пов'язані з режимом, є одночасно засобом формування у малюків культури поведінки в колективі ровесників. Оскільки в цей час вони завжди перебувають поруч одне з одним, вихователь привчає їх ввічливо звернутися з проханням, попросити дозволу пройти, відступити вбік з дороги, запропонувати свою допомогу.

Чіткий режим дає змогу формувати стереотип поведінки. Малята поступово засвоюють послідовність і відносну тривалість режимних відрізків, організують самостійну діяльність, враховуючи час, а також наступний режимний момент. Так, між заняттями проводять

рухливі ігри, а після денного сну — тривалі творчі колективні ігри, працю.

Правильна організація обстановки, в якій перебувають діти, також має неабияке значення для формування дисциплінованості та культури поведінки. Добір іграшок, різноманітних матеріалів, посібників і обладнання для роботи, відповідної віковій дошкільнят, їхнім інтересам і змісту набутих знань, умінь і уявлень про навколишнє, зручно розставлені меблі, продуманий порядок розміщення ігрового матеріалу, наявність іграшок, що сприяють об'єднанню дітей у колектив, — все це створює сприятливі умови для розгортання різноманітної діяльності, приваблює дошкільників, дає їм змогу гратися, працювати, знаходити заняття за інтересами і тим самим запобігає порушенням поведінки.

Особливу увагу педагог приділяє тому, щоб у групі збереглась атмосфера доброзичливості, різноманітної й активної змістовної діяльності дітей. Це виховує в них прагнення до постійної зайнятості, організовує їхнє життя, активно сприяє формуванню дисциплінованості та культури поведінки.

Методика виховання дисциплінованості та культури поведінки

Поведінка вихованців дитячого садка регулюється правилами, що відповідають моральним нормам нашого суспільства. Внаслідок конкретності мислення дошкільнику доступні лише правила, що передбачають певні, конкретні вчинки. Наприклад: «Будь-яку річ, якою користувався, треба класти на місце», «Заходячи в групову кімнату, слід привітатися з усіма присутніми», «Ввічливо звертайся з проханням, дякуй за послугу» та ін. Усі правила, пропоновані дітям, необхідно сформулювати чітко, доступно для їхнього розуміння, у формі порад, а не заборони.

Слід пам'ятати, що кожне нове правило потребує часу для засвоєння дошкільцями. Вихователь пояснює їм правило, навчає його виконувати, нагадує про нього, відвертаючи можливі порушення. Так, перед входом у роздягальню кімнату він говорить малюкам: «Перед тим як зайти в кімнату, не забудьте витерти ноги. Наша няня чисто вимила підлогу, постарасмося не забруднити її». Або: «Маша перша ввійшла в роздягальню і не забула чисто витерти ноги. Я впевнена, що всі дітки так само зроблять».

Дітям середнього дошкільного віку також варто кілька разів нагадувати нове правило, оскільки в них слабо розвинений самоконтроль. Проте нагадування не повинно мати форми набридливого повчання. Скажімо, побачивши, що назрівав конфлікт між малюками, вихователь звертається до них: «Я гадаю, вам не варто нагадувати, як мають поводитися друзі. Ви добре пам'ятаєте, що треба вміти домовитись. Хто ж перший запропонує, як це зробити?» і т. д. Таке звертання до дітей сповнене впевненості педагога в тому, що вони хороші друзі, спонукає їх до примирення, сприяє розвитку товариських взаємин.

Педагог нерідко пояснює вихованцям моральний зміст нових для них правил поведінки: «Якщо не пробачишся за допущений

недогляд перед товаришем, він може подумати, що ти його навмисне штовхнув, і образиться на тебе».

Досвід поведінки за встановленими нормами формується в дітей під час організації вправлянь у їх виконанні. На це вказав ще А. С. Макаренко, який помітив, що між знанням, як чинити, і звичною поведінкою є маленька канавка, яку потрібно заповнити досвідом¹.

Організуючи досвід поведінки дошкільників згідно з прийнятими правилами, важливо забезпечити єдність педагогічних вимог. Неприпустимо, щоб один вихователь постійно вимагав від дітей точно і своєчасно виконувати правила, добивався усвідомлення необхідності чинити відповідно до них, а інший приділяв цьому недостатню увагу. У такій ситуації виникає небезпека, що у малят може сформуватися вміння пристосовуватись до особливостей дорослих.

Правила поведінки вводять поступово, бо дошкільники ще не здатні запам'ятати одночасно кілька вимог і відповідно до них регулювати свої вчинки.

У формуванні в дітей соціального досвіду поведінки значне місце посідає контроль вихователя. Це дає змогу запобігти можливим помилкам дитини, своєчасно нагадати їй про правило, підказати потрібну дію, простежити за якістю виконання вимог іншими вихованцями.

Контроль завжди супроводиться оцінкою. Вихователь або підтримує, схвалює дії малюків, або відвертає повторення негативних дій. Схвалюючи конкретні вчинки, він виражає своє ставлення й до дитини, приміром: «Яка у нас Катя старанна! Акуратно склала всі карточки від лото, коробочку закрила і поставила на місце!» У цих словах — позитивна оцінка дій і водночас особистих якостей дівчинки (акуратна, старанна). Малята усвідомлюють, що не тільки дії заслуговують похвали, а й сама дівчинка: вихователь ставить її за приклад, хвалить. Це спонукає дітей наслідувати її поведінку, заслужити похвалу вихователя. Ось чому йому не слід бути скупим на похвалу, добре слово.

Педагог використовує й негативні оцінки дій вихованців. У таких ситуаціях не варто переносити оцінку поганого вчинку на особистість дитини. Дійовим прийомом є таке протиставлення в оцінці педагога: «Не розумію, як ти, такий хороший хлопчик, мій помічник, міг образити товариша!» У цьому риторичному звертанні звучить і засмучення вчинком малюка, і водночас — переконання в тому, що сам він — хороший, що негативний вчинок лише випадковість, необачність, яка не може повторитись, якщо він постарается виправити свою помилку. Такі оцінки викликають у дітей не образ на педагога, а незадоволення собою, і тоді вони прагнуть якнайшвидше повернути його прихильність.

Виховуючи дисциплінованість і культуру поведінки, педагог постійно ускладнює вимоги до поведінки вихованців, враховуючи при

¹ Див.: Макаренко А. С. Твори, т. 5, с. 442—445.

цьому їхній досвід, рівень засвоєння правил, а також здатність свідомо регулювати власну поведінку.

У молодших групах, привчаючи малят до правильної поведінки, вихователь в міру вимогливий до них, тому що їм регулювати свою поведінку досить важко. Разом з тим він послідовно і терпляче працює над тим, щоб виховати слухняність, збільшити самостійність дітей у виконанні елементарних правил поведінки.

У середній групі дошкільники засвоїли перші правила, тому вихователь щільно стежить за самостійністю їх виконання, а в разі порушення добивається своєчасного виправлення помилки. У цьому віці діти вже мають чималі можливості для регулювання власної поведінки. Однак у них може виявлятися розходження між знанням правил і вчинками. Малюк нерідко чинить врозріз з вимогами дорослих, потім усвідомлює неправильність свого вчинку, щиро розкаюється в ньому. Тому важливим завданням педагога є запобігання можливим порушенням, чому сприяють нагадування правил, попередня оцінка. До кінця перебування в середній групі від дітей уже можна добитися порівняно високої дисциплінованості.

У старшому дошкільному віці необхідно сформувати досить стійкі навички дисципліни і культури поведінки. На цьому етапі різко зростає вміння довільного поводження, що дає змогу малюкам утримуватись від небажаних вчинків, свідомо наслідувати встановлені правила. Одночасно формуються й мотиви поведінки, бажання чинити правильно не тому, що цього вимагає вихователь, а через усвідомлення справедливості норм поведінки. Дружні, товариські взаємини спонукають дитину поступатися, домовлятися, спокійно вирішувати суперечки і розходження. Вихователь стає вимогливішим до малят, добивається від них швидкого і точного виконання правил, більшої самостійності у виборі вчинку, в різноманітних ситуаціях, що складаються у спільній дитячій діяльності.

У повсякденному житті групи можуть виникати конфлікти між вихованцями, порушення дисципліни, негідкорення правилам. Причини цього різні. Однією з основних є непогодженість вимог до малюка в дитячому садку і сім'ї, відсутність єдності методів впливу на нього. Так, якщо хтось з батьків часто вдається до погроз, гримання в разі неслухняності дитини або непослідовний у вимогах до неї (скажімо, сьогодні треба обов'язково самій прибрати постіль, а завтра це зробить бабуся та ін.), то вихователю досить складно добитися позитивного результату. Тут необхідна неухильна вимогливість, поєднана з заохоченням дитини, постійний контроль за її поведінкою.

Дисципліну дошкільники порушують і внаслідок перевтоми, тривалого очікування, в початковий (прихований) період захворювання, тому педагогові необхідно враховувати їхній фізичний стан, своєчасно змінювати вид діяльності.

Порушується дисципліна й тоді, коли в групі встановлюється система заборон, іноді цілком необґрунтованих, або коли вихователь постійно примушує їх когось чекати («Почекаємо, поки одягнеться Миколка», «Почекаємо, поки Сергійко знайде лопатку» та

ін.). Носкінченні чекання викликають роздратування, діти не знають, чим зайнятись, тож нерідко порушують правила поведінки.

Випадки порушення дисципліни слід розглядати насамперед як педагогічний прорахунок в організації життя дошкільників і керівництві їхньою діяльністю. Педагогу слід проаналізувати, наскільки змістовною була діяльність вихованця, який порушив дисципліну, чи допомогли йому зосередитись на початковій роботі, подолати труднощі, що виникли. Адже найчастіше порушують дисципліну діти, у яких немає стійкого інтересу до певної діяльності. Кращим засобом при цьому є залучення малюка до діяльності, допомога в її організації, поради, що допомагають досягти бажаного результату. Якщо дитина збуджена, не сприймає ніяких порад і пропозицій, краще дати їй змогу заспокоїтись і тільки тоді включати в різноманітну роботу.

Інколи вихователю доводиться вдаватись і до певних мір покарання — тоді коли він переконаний, що дитина виявила недисциплінованість не випадково. Так, педагог може на деякий час позбавити малюка можливості гратися з ровесниками: «Я не можу тобі дозволити грати з товаришами. Ти дуже грубо розмовляєш з ними, зовсім не вмєш домовлятися. Пограйся ось тут один, біля мене» та ін.

Якщо між дошкільнятами виникає конфлікт, вихователь зобов'язаний знайти спосіб впливу на обох, показавши ступінь провини кожного, скажімо: «Він тобі відповів грубо, але чому так сталося? Звичайно, грубіянити дуже погано, і ти, Миколко, дуже винуватий. А ти, Андрійку, сам подумай, у чому твоя провина, чому Коля так грубо тобі відповів?» Допомогти дітям усвідомити частину своєї провини, налагодити їхні стосунки — в цьому полягає завдання педагога. Те саме відбувається, коли конфлікт, порушення дисципліни виникає у групі малят. Приміром, діти почали гратися в кімнаті з м'ячем і зруйнували споруду. Вони вважають винуватим хлопчика, який останній кинув м'яч. Проте чи так це? Адже гралися всі. І кожен міг так само зробити. Отже, винуватий трохи кожний, бо всі забули, що гратися м'ячем у кімнаті не можна. Такі міркування допомагають дітям усвідомити свою причетність до того, що трапилось, не перекладаючи всю провину на одного з них.

Вихователь мусить знати, що в дитячому садку категорично заборонені фізичні покарання, а також ті, що травмують нервову систему дитини, принижують її гідність, завдають шкоди здоров'ю (позбавлення їжі, прогулянки, випровадження з групової кімнати, глузування, прозивання, залякування та ін.).

**Дитячі скарги.
Ставлення до них
вихователя**

Дошкільники нерідко звертаються до вихователя з скаргами. Щоб правильно поставитись до кожного такого випадку, треба зрозуміти причини, що спонукали малюка звернутися із скаргою, виникнути в її суть.

У скарзі часто виражається ставлення дитини до ситуації, що виникла в повсякденному житті групи через невідповідність пове-

дінки когось із ровесників встановленим правилам. Така скарга містить у собі питання: вихованець хоче переконатись, чи правильно він запам'ятав правило, чи можна зробити по-іншому. Наприклад, вихователь приготував для заняття книгу і поклав її на свій стіл. Малята знають, що з столу педагога нічого брати не можна. «А Миколка узяв з вашого столу книгу», — заявляє дівчинка, яка виявила, що ровесник вчинив врозріз з правилом.

У таких випадках вихователь підтверджує необхідність дотримуватися введених правил, проте робить це по-різному, враховуючи вік дітей. Так, якщо такий вчинок робить малюк, педагог бере до уваги недостатній розвиток його вольових процесів, внаслідок чого інтерес до нового, незвичайного виявляється настільки сильним, що не може бути загальмований дією правила. «Правильно, Катрусю, — звертається педагог до дівчинки, — не треба брати книгу зі столу. Я її всім дітям на занятті покажу. Миколко, поклади книгу на стіл. Ти мені її подаси, коли всі почнуть заняття». Педагог допомагає хлопчикові виконати правило, не викликаючи впертості, капризування.

Якщо такий вчинок допустив дошкільник середньої групи, педагог нагадує про необхідність виконати правило, підкреслюючи, що в цьому віці вже вміють стримуватися і не порушувати заборон. А дитині, що звернулася зі скаргою, радить в інший раз самій спинити ровесника, нагадати йому правило, яке існує в групі.

У скаргах часто звучить звертання до вихователя за допомогою, підтримкою, незадоволеність вчинком товариша або його ставленням, образа (забрали іграшку, дратували, штовхнули та ін.). У таких випадках педагогу слід справедливо розв'язати конфлікт, встановити частину провини кожного і зробити так, щоб не тільки встановити справедливість, а й урегулювати взаємини між дітьми. Наприклад, у відповідь на скаргу малюка про те, що товариші не приймають його у гру, вихователь пропонує спочатку подумати, чому вони так чинять: може він сам згадає; як нерідко сперечався з ровесниками, бажаючи завжди бути першим, або у грі для нього не знайшлося відповідної ролі, чи просто не зрозуміли його. Разом з ображеним педагог може обговорити це питання з дітьми, допомогти їм ввести малюка у спільну гру (знайти роль, налагодити стосунки та ін.).

Природно, що вихователь категорично забороняє дітям бити чи штовхати одне одного. Проте навіть у такій ситуації він глибоко вникає в мотиви зроблених вчинків.

Трапляється іноді, що якийсь вихованець часто звертається до вихователя з безпідставними скаргами. Слід пояснити йому неправильність такої поведінки, але не обговорювати її в колективі дітей, щоб не викликати негативного ставлення їх до ровесника.

Дітям старшого дошкільного віку вихователь допомагає самим розібратися у непорозумінні, що виникло, привчаючи їх вислуховувати одне одного, переконувати, доводити свою правоту, замість того щоб звертатися з скаргою.

§ 5. ВИХОВАННЯ ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ¹

Формування характеру відбувається в діяльності, у спілкуванні дитини з ровесниками і дорослими. У дошкільному дитинстві набувають значного розвитку такі види діяльності, як гра, праця, навчання, що мають широкі можливості для формування морально-вольових якостей характеру.

Виховання вольової поведінки у малюків — важливе завдання педагога. Під впливом інтересу до гри, трудової діяльності, в ході оволодіння новими вміннями діти стають здатними до вольових зусиль, долання перешкод. Однак недостатній розвиток вольових процесів виявляється нерідко в нестійкості замислу, легкому відволіканні, у відмові від наміченої мети. Це свідчить про слабку сформованість вольових рис характеру у дошкільників; наполегливості, цілеспрямованості, рішучості, витримки.

Враховуючи цю особливість дітей, вихователь звертає особливу увагу на формування у них стійкості уваги, зосередженості, цілеспрямованості та ін., використовуючи для цієї мети їхній інтерес до гри, праці, різноманітних занять. Він допомагає малюкам вибрати мету відповідно до своїх можливостей, підтримує прагнення досягти результату. Таке керування дає змогу формувати стійкість задуму. Педагог пояснює дітям необхідність вольових зусиль для здійснення поставленого завдання, позитивно оцінюючи старанність, уміння подолати труднощі, наголошує на цьому, коли оцінює наслідки праці, діяльності на заняттях.

Беручи до уваги поведінку молодших дошкільників, вихователь допомагає їм виконувати поставлені правила поведінки, запобігає можливим порушенням, формує вміння стримуватися, не піддаватися негативному прикладу товариша.

У середньому дошкільному віці діти стають більш здатними до вольової поведінки, особливо тоді, коли діяльність становить для них інтерес. Так, неспокійний малюк, що легко відмовляється від мети, зосереджено виконує завдання, будучи включеним у цікаву гру, виступаючи в ролі, яка зобов'язує його виявляти витримку і наполегливість.

Старших дошкільників вихователь нерідко ставить в умови, які вимагають самостійного виконання правил поведінки, з тим, щоб формувати в них вміння вибирати правильні дії та вчинки.

Важливою рисою характеру є сміливість. Вона завжди поєднана з впевненістю дитини у своїх силах, здатністю свідомо переборювати страх. Сміливість допомагає виявляти ініціативу, рішучість, активність. Формуванню таких особливостей характеру сприяють фізкультурні ігри та вправи, в яких малюкові нерідко необхідно подолати почуття невпевненості або страху (сплигнути з гірки, пройти вузькою дощечкою через канаву та ін.), виявити рішучість у рух-

¹ Докладно питання про виховання волі і характеру вивчається в курсі психології.

ливій чи сюжетній грі, коли він, скажімо, виконує роль прикордонника.

Особливістю вияву сміливості у дітей дошкільного віку в недостатнє поєднання її з розумовою обережністю. Так, дитина, бажаючи бути схожою на дорослого або прагнучи оволодіти новими вміннями, бере в руки ніж, ножниці чи пилку, не вмiючи поводитись з ними і не думаючи про обережність, що може призвести до сумних наслідків. Вихователь всiяко підтримує вияв сміливості у дошкільнят, проте водночас повідомляє їм деякі застережні заходи, пояснюючи, чому їх необхідно дотримуватись. Важливо при цьому не залякувати дітей, а привчати їх обдумувати свої дії. Так, пояснюючи дошкільникам правила переходу через вулицю, педагог підкреслює, що дотримання їх дає змогу забезпечити безпеку людей.

Вихователеві нерідко доводиться стикатися з проявами у дітей страху: побоюванням темряви, появи будь-яких «злих істот» (баби-яги, домовика та ін.). Такі випадки — наслідки неправильного виховання у сім'ях, де користуються залякуванням дитини, намагаючись добитися її слухняності, або дозволяють їй дивитись передачі по телебаченню без урахування її вікових особливостей. Все це робить дитину нерішучою, полохливою.

Щоб допомогти дошкільнятам подолати відчуття страху, педагог дуже тактовно, спокійно пояснює їм невідповідність причин страху, наводить приклади, переконує, а в бесiдах з старшими дошкільниками, крім того, використовує жарт, гумор. Не слід допускати глузування, іронічних зауважень на адресу боязких дітей. Краще так організувати їхній практичний досвід, щоб вони переконалися в тому, що страх не має достатніх підстав. Вихователь вправляє старших дошкільників у свідомому переборенні страху. Так, разом з ними він входить у темну кімнату (кладову), щоб відшукати потрібну для всіх іграшку; подає руку, щоб допомогти сплигнути з драбини, і радіє тому, що дитина подолала почуття необґрунтованого страху; ставить її рядом з рішучим, сміливим товаришем, доручаючи разом втекти від злого вовка в рухливій грі, та ін.

У дошкільнят нерідко спостерігаються вияви капризування та упертості, однак їх не можна вважати закономірними для цього віку. Вони виражаються в стійкому небажанні дитини без зовнішньо видимих причин підкорятися поставленій вимозі, в негативізмі, наполяганні на виконанні свого бажання.

Основна причина примхливості та зятятості — неузгодженість виховних засобів педагогів дитячого садка і батьків, нестабільність режиму, значні відхилення від нього. У дітей не виробляється чіткого уявлення про те, чим і коли слід займатися: скажімо, вчора після сну вони довго гралися, а сьогодні їм зразу пропонують сідати за стіл, щоб підвечеряти.

Часто капризують дошкільники, розпечені зайвою увагою до себе, які звикли, щоб задовольнялися всі їхні бажання, якими б нерозумними, егоїстичними вони не були. «Хочу таку саму ляльку, як у Тані!» «Не піду гуляти в зимовому пальті!», «Я тут хочу сидіти, хай бабуся посунеться!», «Тільки я буду колихатися на

гойдалці» — такі примхливі заяви можна не раз почути від зманіжених дітей.

Не варто вважати вередування і впертість виявом наполегливості. Навпаки, це свідчить про недостатній розвиток вольової поведінки, невміння підкоряти свої бажання справедливим вимогам навколишніх.

Дитині, що вередує, краще на деякий час дати спокій, не добуваючись негайного виконання розпорядження, навіть методом переконання або доведення неправильності її поведінки. Перебуваючи у збудженому стані, дошкільник не може сприйняти слова вихователя, тим більше погодитись з поставленою вимогою. Проте це не означає, що педагог зовсім не повинен реагувати на дитячі примхи: просто його вплив буде відстрочено у часі. Переконавшись, що дитина вже не збуджена, вихователь спокійно повторить вимогу чи висловить своє засмучення вчинком, водночас пояснивши, як треба було вчинити.

Вередливих малюків слід частіше ставити в умови, які змушують їх поступатися, зважати на думку або бажання інших. Та найчастіше вихователь застосовує передбачувальну оцінку: виражає впевненість у тому, що дитина поводитиметься правильно. Це допомагає їй виконати поставлену вимогу без капризів, упертості.

Педагог пояснює вихованцям, як погано бути впертим, до чого це може призвести; використовує художню літературу, в якій описуються ситуації, що ставлять уперту людину у смішне становище, а отже, викликає негативне ставлення до таких вчинків.

Уся обстановка дитячого садка і сім'ї, характер взаємин дорослих з дітьми мають сприяти вихованню в них чесності й правдивості. Бути чесним і правдивим означає відкрито заявляти про свою думку, бажання, чинити відповідно до них, признаватись у зробленому вчинкові, не боячись покарання, хоч і відчуваючи почуття незручності й провини.

Прояви брехні — здебільшого змущений вчинок у відповідь на неправильну дію дорослих побоювання покарання за вчинок, намагання перекласти свою провину на іншого, бажання дістати незаслужену нагороду тощо. Наприклад, батько пообіцяв купити сину іграшку, якщо він стежитиме за своїм костюмом. Хлопчик, захоплений грою з піском, забруднив костюм. Бажання одержати іграшку було настільки великим, що спонукало його до обману: у відповідь на докір батька він запевнив, що його штовхнули.

Якщо малюк чесно визнав, що він відняв у ровесника іграшку, бо вона була йому потрібна, а у відповідь на це вихователь покарав його, така дія сприймається хлопчиком як несправедлива і це спонукає в майбутньому вдаватися до обману.

Формуванню у дітей чесності й правдивості сприяє встановлення в дитячому садку атмосфери щирості й довір'я до них, уваги до їхніх запитів і власних обіцянок. Не слід обіцяти того, що не може бути здійснене. В той же час слід з особливою тактою підходити до усіх проявів нечесності. У роботі з малюками вихователь використовує літературні твори, що розкривають красу чесних, правдивих

вчинків, в яких виявляється почуття власної гідності, самоповаги людини, наводить відомі дітям приклади з їхнього життя. В інтимній, індивідуальній бесіді з вихованцем, що вдався до обману, педагог прагне розкрити перед ним непривабливість таких вчинків, недопустимість їх.

Обдурювання слід відрізнити від дитячого фантазування. Воно добре описане М. Носовим у книзі «Фантазери». Там розкрито смисл фантазування: діти хотіли потішитися, посміятися і тому придумували незвичайні ситуації, свідками і учасниками яких вони начебто були. Така фантазія не відвертає їх від дійсності, не містить у собі нечесності й обману, тому, стикаючись з подібним явищем, вихователь має трактувати його як дитячий гумор.

Позитивною якістю людини є скромність. Цю рису характеру слід розуміти як вимогливе ставлення до себе, здатність до самооцінки та об'єктивного оцінювання інших людей. Скромність дошкільника виявляється в умінні стримувати свої бажання, враховуючи потреби ровесників, можливості сім'ї, думку колективу, особливості виниклої ситуації, самокритично оцінювати наслідки своєї роботи, власного вчинку. Це дає йому змогу прагнути до дальшого вдосконалення своїх умінь, поведінки. Така дитина не претендує на зайву увагу до себе, визнаючи це право й за іншими. Навіть заслуживши позитивну оцінку, вона не робить це предметом обговорення, хоч і відчуває емоційне піднесення від похвали.

Прояви нескромності пов'язані з неправильними методами виховання, найчастіше в сім'ях, де дитина виявилась центром уваги дорослих, коли навіть незначне досягнення високо оцінюється, обговорюється, підкреслюється неординарність дитини.

Виховання в колективі запобігає появі таких небажаних рис характеру, як вихвалання, зарозумілість. Цьому допомагає об'єктивна оцінка досягнень кожного малюка, що враховує рівень розвитку здібностей, позитивних рис особистості (акуратності, старанності, відповідальності та ін.).

Дуже важливо учить дітей (особливо в старшому дошкільному віці) бути об'єктивними в самооцінці, помічати позитивні якості товаришів, тактовно критикувати нескромність. Неприпустимо захвалювати малюків, особливо здібних, для яких виконання завдання не становить особливих труднощів. Вихователь учить старших дошкільників справедливо ставитись до ровесників, бачити їхні достоїнства.

Неабияке значення має виховання у малят життєрадісності. В основі цієї якості лежить оптимізм, впевненість у своїх можливостях, доброзичливе ставлення до навколишніх. Вона благотворно впливає на характер і всю діяльність дошкільника, його взаємини з ровесниками.

Вагомим засобом формування життєрадісності є створення в дитячому садку бадьорої, мажорної емоційної обстановки, насиченої різноманітною й цікавою діяльністю. У цих умовах діти спокійніше переживають прикрощі та невдачі. Багато залежить від позиції самого вихователя, загального стилю його стосунків з малятами.

Теплий, спокійний тон, м'який гумор, турботливе ставлення, добрий настрій позитивно впливають на дошкільнят, стають нормою життя і спілкування в колективі.

§ 6. РОЛЬ СІМ'Ї В МОРАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ ДІТЕЙ

Сім'я відіграє велику роль у моральному вихованні дітей. Допомогти батькам у цій важливій справі — честь і обов'язок педагога.

Важливо, щоб вплив сім'ї і дитячого садка на виховання відбувався в одному напрямі. Відсутність контактів між ними призводить до роздвоєння особистості дитини, оскільки вона намагається пристосовуватись до нерідко суперечливих вимог.

Необхідною умовою встановлення єдності дитячого садка і сім'ї у моральному вихованні дошкільників є знання батьками програми морального виховання та методики його здійснення в дитячому садку. Не менш важливо, щоб вони правильно оцінювали рівень морального розвитку своїх дітей, бачили їхні позитивні й негативні риси, розуміли причини появи останніх і шляхи подолання їх.

Робота вихователя з сім'єю спрямована на педагогічну освіту батьків у галузі морального виховання дітей. Вона також передбачає вивчення системи морального виховання в кожній родині. Виявивши труднощі, з якими стикаються батьки, їхні помилки і прорахунки, вихователь надає їм необхідну допомогу порадами, рекомендаціями. При цьому його увага має бути зосереджена передусім на вихованні у малюків гуманних почуттів, культури поведінки, дійової любові до рідних і близьких, любові до Батьківщини.

Розмовляючи з батьками про умови та методи морального виховання у сім'ї, педагог спеціально пояснює роль особистого прикладу батьків, значення родинних свят і традицій. Треба прагнути до того, щоб у кожній сім'ї зрозуміли необхідність вимогливої любові до дітей, поваги до них, дотримувалися розумної міри у застосуванні заохочень, покарань. Поради і рекомендації, які вихователі дають батькам, мають бути теоретично обгрунтованими і водночас конкретними.

Слід переконати батьків у виховній цінності родинних читань, слухання музики, виконання улюблених пісень, запрошення до дитини друзів, організації ігор, розваг.

Захопливою формою педагогічної пропаганди є перегляд і обговорення з батьками кінофільмів про виховання («Раз збрехавши», «Нічого поганого не вчили», «Мама захворіла» та ін.).

Доцільно періодично обговорювати з батьками рівень морального розвитку їхніх дітей, відзначаючи зрушення, виділяючи конкретні завдання для спільного розв'язання їх.

Наслідком роботи, проводжуваної вихователями з сім'єю, є переконаність батьків у необхідності морально виховувати дітей з перших років життя, у можливості застерегти і подолати негативні прояви в їхній поведінці, виростити з них гідних громадян нашої країни.

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Н. К. Крупська
і А. С. Макаренко
про трудове виховання
з ранніх років

Трудове виховання — важлива складова частина комуністичного виховання підростаючого покоління. Л. І. Брежнєв у доповіді на XXVI з'їзді КПРС сказав: «Радянське суспільство — це суспільство людей праці»¹. Н. К. Крупська у працях і виступах не раз підкреслювала необхідність привчати дітей з ранніх років до найпростіших, доступних їм видів праці, зауважуючи, що таким шляхом вони ознайомлюються з властивостями матеріалів, навчаються прийомів роботи з різними інструментами. У праці діти виявляють активність, кмітливість, наполегливість, прагнення досягнути результату. Особливе значення Н. К. Крупська надавала об'єднанню дітей у праці, вказуючи, що «спільну роботу дітей треба особливо цінити — це зачатки колективної праці. В цій колективній праці розгортаються найкраще сили дитини»². Разом з тим вона закликала педагогів враховувати можливості дітей, особливості дитячої праці, її своєрідність, зв'язок з грою.

А. С. Макаренко у лекції про трудове виховання розкрив важливу роль елементарних видів побутової праці дітей, зазначивши, що в ній формуються самостійність, відповідальність, самоорганізація, цілеспрямованість їхньої поведінки. Діти, які вміють працювати, знають ціну трудових зусиль, поважають і працю інших людей, скоріше приділяють увагу людині, яка потребує допомоги.

Як і Н. К. Крупська, А. С. Макаренко особливого значення надавав колективній дитячій праці, в якій виникає взаємна відповідальність учасників. «Спільне трудове зусилля, робота в колективі, трудова допомога людей та постійна їх взаємна трудова залежність тільки й можуть створити правильне ставлення людей один до одного, — писав він. — Це правильне ставлення полягає не тільки в тому, що кожна людина віддає свої сили суспільству, але і в тому, що вона і від інших вимагає того самого, що вона не хоче коло себе терпіти життя дармоїда»³.

У працях А. С. Макаренка вміщено рекомендації щодо організації праці дітей, з поступовим ускладненням її змісту, підвищенням рівня вимог до самоорганізації, підкреслюється необхідність постійних трудових обов'язків дітей у сім'ї.

Радянська дошкільна педагогіка розробляє проблеми виховання дітей у труді відповідно до основних принципів трудового виховання, обґрунтованих Н. К. Крупською і А. С. Макаренко.

Праця дітей дошкільного віку тісно пов'язана з грою. Цей взаємозв'язок виявляється в різних формах: гра відображає працю дорослих; елементи трудових дій відбиваються у грі; трудова діяльність здійснюється заради майбутньої гри.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

² Крупська Н. К. Пед. твори, т. 4, с. 163—170.

³ Макаренко А. С. Твори, т. 4, с. 388.

Імітуючи в іграх трудові дії дорослих, малята проймаються позитивним ставленням до їхньої праці; виявлятимуть увагу до пасажирів, піклуються про те, щоб обід був смачним тощо. Молодші дошкільники при цьому ще не затрачають трудових зусиль: вони нібито ведуть машину, начебто готують обід.

У старших малюків у грі нерідко виникає потреба попрацювати: вимити посуд, яким користувалися за столом, викупати ляльку-дочку або випрати її забруднене плаття. Така гра спонукає їх виконувати реальні трудові дії.

Зв'язок праці з грою виявляється й тоді, коли (в середньому дошкільному віці) в ході її виникає потреба в атрибутах, необхідних для зображення взятих на себе ролей: матроських шапочках, знаках дорожнього руху, прапорцях, ліхтариках та ін. Бажання якомога повніше відобразити у грі дії персонажів, точніше передати в побутові свій задум також спонукає дошкільнят включатися в роботу.

Нерідко праця переплітається з грою. Дитина несе розетки з фарбами на столи. Повертаючись до столу вихователя, вона перетворює підніс у кермо і гуде, зображуючи машину.

Для трудової діяльності молодших дошкільників характерний інтерес до самого процесу дій. Наприклад, дитина, поливши рослини, починає поливати їх знову; розклавши для кожного ложки на столі, починає розкладати по другій.

За недостатнього керівництва трудовою діяльністю вона довго залишається на рівні дій, які цікаві їй самі по собі. Під впливом вихователя у малят постійно розвивається здатність ставити мету, задалегідь планувати і організовувати свою діяльність, (приготувати все, що буде потрібно, визначити послідовність дій), доводити справу до одержання результату.

У трудовій діяльності старших дошкільників чітко простежуються мотиви суспільної користі. Вони охочіше беруть участь у праці, навіть коли вона не має особливої привабливості, якщо розуміють її значення для інших. Ось характерний приклад.

Протягом року педагог виховував у дітей старшої групи турботливе ставлення до малюків. Шефи пройнялись почуттям турботи про своїх молодших товаришів, приходили до них у гості, вчили одягатись, прибирати іграшки, катали їх на санках, гралися з ними. Одного разу педагог запропонував збити іграшки для малят, підклеїти книги, порвані ними. Як старанно працювали діти! Яке гаряче обговорення відбувалося в процесі праці: «Треба добре приклеїти обкладинку, щоб міцніше було!.. Я виберу для покрівлі будиночка найяскравіший папір, хай малі порадуються!»

Старші дошкільнята подарували виготовлені іграшки малюкам. Вони особливо втішались тим, що своєю працею вони принесли задоволення іншим.

**Підпорядкування
дитячої праці
навчально-виховним
цілям**

У праці дошкільники оволодівають різноманітними навичками і вміннями, необхідними у щоденному житті: в самообслуговуванні, в господарсько-побутовій діяльності та ін. Вдосконалення умінь і навичок полягає не

тільки в тому, що малюк починає обходитись без допомоги дорослих. У нього розвиваються самостійність, уміння долати труднощі, здат-

ність до вольових зусиль. Це приносить йому радість, викликає бажання опанувати нові вміння і навички.

У процесі праці діти практично пізнають властивості навколишніх речей, спостерігають за ростом і змінами рослин, розглядають тварин, ознайомлюються з умовами їх життя та ін. Вони порівнюють, зіставляють, прагнуть самостійно знайти відповідь на нескінченні «чому». У них розвиваються допитливість, пізнавальні інтереси. Праця стає важливим засобом розумового розвитку дошкільнят.

У трудовій діяльності здійснюється і естетичне виховання. У малят формується вміння виконувати будь-яку справу акуратно, надавати своїм ручним виробам красивого вигляду. Вони радіють, помічаючи під час поливання рослин нову бруньку, оглядають акуратно прибрану кімнату, чисто випрані ляльчині речі.

Праця загартовує дітей фізично, оскільки багато її видів вони виконують на повітрі (скопати грядку, принести воду, розгребти сніг та ін.). Вони стають здатними до напруження сил, подолання труднощів.

Особливе значення трудова діяльність має для формування моральних якостей. Виконуючи нескладні обов'язки, пов'язані з накриванням на стіл, допомагаючи готувати все необхідне до занять, дошкільники вчать бути корисними й для інших. Це виховує в них готовність приходити на допомогу тому, хто її потребує, охоче виконувати посильні трудові завдання, формує відповідальне ставлення до дорученої справи, старанність та виконавчість.

Завдання трудового виховання в дитячому садку

Дошкільна педагогіка виділяє такі основні завдання трудового виховання дітей: ознайомлення з працею дорослих і виховання поваги до неї; навчання найпростіших трудових умінь і навичок; виховання інтересу до праці, працьовитості та самостійності; виховання суспільно спрямованих мотивів праці, вміння трудитися в колективі і для колективу.

У дитячому садку, в сім'ї, у своєму суспільному середовищі — всюди малюк стикається з працею дорослих, користується її наслідками. Спочатку його увагу привертають лише зовнішні моменти: сам процес трудових дій, рух механізмів, машин. Послідовне ознайомлення дітей з працею дорослих у найближчому оточенні, а потім і за межами дитячого садка дає змогу формувати в них уявлення про суть і значення трудових дій, пояснювати на прикладах ставлення дорослих до праці, її суспільну значущість. Вихователь розповідає малечкам, якою має бути працьовита людина (вона трудиться старанно, доводить роботу до кінця), що означає «добре працювати», «турбуватись про навколишніх», читає їм твори про працю, в яких яскраво, емоційно розкриваються її значення і краса. Формуючи у вихованців повагу до трудівника, бажання бути схожим на нього, педагог виховує дбайливе ставлення до результатів праці.

Знання дошкільника про працю дорослих справляють великий вплив на формування в нього правильного ставлення до праці,

однак вони можуть залишитися й формальними, якщо ознайомлення з трудовою діяльністю не поєднується з його власною працею. Безпосередньо в праці діти відчують трудове напруження і визнають її необхідність для одержання результату, починають усвідомлювати, що працьовитість передбачає і волеволє зусилля, вміння виконувати доручену справу до кінця, не відступаючи перед труднощами.

«Програма виховання в дитячому садку» розкриває обсяг трудових навичок і вмінь, якими повинні оволодіти діти кожної вікової групи. Так, формуючи в молодших дошкільнят навички і вміння господарсько-побутової праці, вихователь учить їх протирати іграшки вологою ганчіркою, полоскати білизну та ін. У середній групі діти полощуть і вижимають ганчірку, якою протирають іграшки, намилюють лялькову білизну, перуть її. Старші дошкільники миють іграшки мочалкою з милом, перуть дрібні речі, готують необхідне обладнання для заняття, праці, гри, приводять його потім у порядок.

Визначаючи зміст і послідовність навчання дітей трудових умінь, вихователь зобов'язаний враховувати особливості їхнього віку, доступність запропонованого змісту праці, її виховну цінність, а також санітарно-гігієнічні вимоги до її організації. З розвитком вихованців ускладнюються вимоги до якості їхньої трудової діяльності, рівня її самоорганізації, збільшується обсяг і прискорюється темп виконуваної роботи.

У ході навчання трудових навичок вихователь формує у дітей бажання виконувати самостійно все те, що їм посильне, приходячи на допомогу кожного разу, коли вони потребують її. Не слід допускати, щоб дошкільники засмучувались від невдалих спроб самостійно справитись з дорученою справою, оскільки тоді народжується невпевненість у своїх силах і небажання працювати. Навпаки, заохочення будь-якої спроби малюка виявити самостійність допомагає йому долати труднощі, сповнює почуттям радості від власного вміння, змінює основи працьовитості.

Необхідно пам'ятати про те, що праця покликана приносити малцям радість: від досягнутих результатів, від своєї користі для інших.

У дитячому садку починається формування в вихованців вміння працювати в колективі. Відбувається це поступово, внаслідок об'єднання дітей у процесі праці в невеликі групи із спільним завданням (якщо у них є досвід роботи вдвох-втроєх, то спільне завдання може виконувати група із 6—7 учасників). У ході такої роботи вихователь формує у дошкільнят уявлення про загальну відповідальність за доручену справу, вміння самостійно і погоджено діяти, розподіляти між собою роботу, приходячи на допомогу одне одному і намагаючись спільними зусиллями досягти результату. Все це збагачує їхній досвід взаємин у діяльності, надає їм позитивного забарвлення.

**Види і зміст
дитячої праці
в різних вікових групах**

Праця дітей у дитячому садку різноманітна. Це дає змогу підтримувати в них інтерес до діяльності, здійснювати їхнє всебічне виховання.

Розрізняють чотири основних види дитячої праці: самообслуговування, господарсько-побутова, на лоні природи і ручна праця. Питома вага окремих видів праці на різних вікових етапах не однакова. Кожний з них має певні можливості для розв'язання виховних завдань.

Самообслуговування спрямоване на догляд за собою (умивання, роздягання, одягання, прибирання постелі, підготовка робочого місця та ін.). Виховне значення цього виду трудової діяльності полягає насамперед в її життєвій необхідності. Через те, що дії щоденно повторюються, навички самообслуговування міцно засвоюються дітьми; самообслуговування починає усвідомлюватись як обов'язок.

У молодшому дошкільному віці самообслуговування пов'язане з певними труднощами (недостатній розвиток мускулатури пальців, складність засвоєння послідовності дій, невміння планувати їх, часте відволікання), що гальмує процес формування навичок, іноді викликає в маляти небажання виконувати необхідні дії. Проте вже в цих дітей вихователь починає розвивати вміння обслуговувати себе, добиваючись акуратності й старанності виконання необхідних дій, самостійності, формує звичку до чистоти і охайності. Все це вимагає від нього терпіння, наполегливості та доброзичливості, підтримки малюків у їхніх, іноді марних, зусиллях. Керуючи самообслуговуванням дошкільнят, вихователь індивідуально спілкується з кожним, встановлює з ним різноманітні контакти, підтримує його позитивний емоційний стан. Називаючи предмети одягу та його частин, необхідні дії, він розширює словник вихованців. Вони відчують турботу про себе, проймаються почуттям любові й довіри до дорослих, які їх обслуговують.

У середньому дошкільному віці діти достатньо самостійні в самообслуговуванні, тож цей вид праці стає їхнім постійним обов'язком. Ускладнення виховних завдань виражається у підвищенні вимог до якості дій, до організованої поведінки в процесі догляду за собою, до часу, затраченого на це. Вихователь формує у малюків прийоми взаємодопомоги, вчить їх, як звертатися за допомогою до товариша, як її подати, подякувати за послугу.

У старшому дошкільному віці набуваються нові навички самообслуговування: прибирання постелі, догляд за волоссям, взуттям. Процеси, пов'язані з ним, використовуються для вирішення складніших виховних завдань: формування у вихованців звички до охайності і чистоти, навичок поведінки серед ровесників. Дитина обслуговує себе, перебуваючи поряд з іншими, у зв'язку з чим вона повинна розуміти потреби й утруднення навколишніх. Вихователь на прикладах пояснює, як слід діяти, враховуючи потреби інших: стати убік в роздягальні, щоб пропустити вперед чергових (їм треба вмитися раніш, щоб приступити до своїх обов'язків), не затримуватись біля крапа, щоб усі вмилися своєчасно, попросити дозволу

пройти, щоб не зробити незручності комусь, тощо. Все це формує у дітей елементарну послужливість, поважливе ставлення до навколишніх.

Господарсько-побутова праця дошкільників необхідна в щоденному житті дитячого садка, хоч її наслідки порівняно з іншими видами їхньої трудової діяльності й не так помітні. Ця робота спрямована на підтримання чистоти і порядку в приміщенні та на ділянці, допомогу дорослим в організації режимних моментів. Малята навчаються помічати будь-яке порушення порядку в груповій кімнаті чи на ділянці і за власною ініціативою усувають його. Господарсько-побутова праця спрямована на обслуговування колективу, і тому в ній закладено великі можливості для виховання турботливого ставлення до ровесників.

У молодшому дошкільному віці вихователь формує у дітей елементарні господарсько-побутові навички: допомагати накривати на стіл, приводити в порядок іграшки після гри і мити їх, збирати листя на ділянці, змитати сніг з лавочок та ін. Він обов'язково оцінює моральну сторону трудової участі вихованців: «Наталя й Сергійко добре допомогли нашій няні, які молодці!», «Гринка — турботлива дівчинка, акуратна. Як старанно вона прибрала іграшки!» Такі оцінки викликають у дітей бажання наслідувати ровесників, сприяють формуванню уявлень про те, як слід чинити в подібних ситуаціях.

У середній групі зміст господарсько-побутової праці значно розширюється: дошкільнята повністю сервірують стіл, готують все необхідне для занять, перуть лялькову білизну, протирають стелажі від пилу, підмітають доріжки на ділянці тощо. Використовуючи їхні зрілі можливості та враховуючи сформовані навички, педагог привчає малят до того, що в праці необхідно докласти зусиль, розвиває самостійність, активність та ініціативу у виконанні доручених справ.

У старших групах дитячого садка господарсько-побутова праця ще більше збагачується за змістом, стає систематичною, багато в чому переходячи в постійні обов'язки чергових. Діти підтримують чистоту в кімнаті і на ділянці, ремонтують іграшки, книги, допомагають малюкам. Особливість господарсько-побутової праці старших дошкільників полягає в умінні самостійно організувати її: дібрати необхідний інвентар, зручно його розмістити, привести все в порядок після роботи. У процесі праці вони виявляють старанність, прагнення до високого результату, доброзичливо ставляться до ровесників.

Праця на лоні природи передбачає участь дітей у догляді за рослинами і тваринами, вирощування рослин у куточку природи, на городі, в квітнику. Особливе значення цей вид праці має для розвитку спостережливості, виховання дбайливого ставлення до всього живого, любові до рідної природи. Вона допомагає педагогу розв'язати завдання фізичного розвитку дітей, вдосконалення рухів, підвищення витривалості, розвитку здатності до фізичних зусиль.

У молодших групах вихованці за допомогою дорослих годують рибок, поливають і протирають листочки рослин, саджають цибулини, сіють велике насіння, беруть участь у збиранні врожаю з свого городу, підгодовують птахів, що зимують. Керуючи працею, вихователь називає рослини, їх частини, дії, які виконують малюки; це розширює дитячий словник, активізує його. Діти розглядають рослини: «Покажи, де листочки великі, а де маленькі», «Понюхай квітку», «Полічи, скільки розпустилося квіточок» та ін. Педагог пояснює необхідність догляду за рослинами і тваринами.

У середній групі праця ускладнюється. Діти самі поливають рослини, вчаться визначати потребу у волозі, вирощують овочі (сіють насіння, поливають грядки, збирають урожай), за допомогою вихователя готують корм для тварин (білки, хом'ячка, кроликів, курей). Педагог пояснює, який корм потрібний тій чи іншій тварині, як він називається і як його зберігати. Процес догляду за тваринами тісно пов'язується з спостереженням за ними. Малята починають усвідомлювати залежність росту і розвитку рослин, поведінки тварин від якості догляду, свою відповідальність за них. Посилюються турботи про мешканців живого куточка, які стають улюбленицями дітей.

Для старшої групи в куточку природи вміщують рослини і тварин, що потребують складніших прийомів догляду, в городі насаджують різні види овочів з різним строком вегетації, що дає змогу зробити працю більш систематичною. Збільшується й її обсяг. Дошкільники оббризкують рослини з пульверизатора, змітають щіточкою пил з ворсистих листків, розпушують землю. За допомогою вихователя діти підкормлюють рослини, перезаряджать акваріум, скопують землю на городі і у квітнику, висаджують розсаду, збирають насіння дикоростучих рослин (для підгодівлі птахів, що зимують). У процесі праці педагог учить вихованців спостерігати за ростом і розвитком рослин, помічати зміни, що відбуваються, розрізняти рослини за характерними ознаками, листками, насінням. Це розширює уявлення дітей про життя рослин і тварин, викликає живий інтерес до них.

У підготовчій групі в процесі праці в природі дошкільники вчаться встановлювати зв'язки між окремими явищами, виявляти закономірності. Формуються зародки матеріалістичного розуміння природних явищ. Розширюються відомості про рослини і тварин, прийоми догляду за мешканцями живого куточка. Підвищується самостійність дітей у трудових ділах: вони без нагадування визначають необхідність поливання і розпушування ґрунту, пересадження рослин, посіву насіння на городі, у квітнику, а зимою — в куточку природи, де постійно вирощують цибулю та іншу зелень. Дошкільники довідуються про прийоми розмноження рослин методом живцювання, вирощування розсади з наступним пересадженням у ґрунт. Продовжується догляд за тваринами в куточку природи (птахами, білкою, кроликами, голубами, жабою, ящіркою та ін.).

У дітей підвищується відповідальність за стан живого куточка, городу і квітника. Збір урожаю, квітів приносить їм велику радість.

Вони дарують квіти батькам, пригощають малюків вирощеними овочами, готують овочі для вінегрету (миють їх, чистять, відносять на кухню), прикрашають квітами групову кімнату.

Ручна праця — виготовлення предметів з різноманітних матеріалів: картону, паперу, дерева, дарів природи (шишок, жолудів, соломи, кори, кукурудзяних качанів, кісточок персика), залишків від покупок (котушок, коробок) з використанням хутра, пір'я, обрізків тканини та ін. — здійснюється в старших групах дитячого садка. Вихованці виготовляють необхідні їм іграшки, атрибути для гри: човники, машини, корзинки, будиночки, меблі, тварин. Такі ручні вироби можуть стати приємним подарунком рідним, друзям. Це чимало важить у моральному вихованні, привчаючи малят виявляти увагу навколишнім, попрацювати заради того, щоб зробити їм приємне.

Ручна праця розвиває конструктивні здібності дітей, творчість, фантазію, вигадку. Так, щоб змайструвати кумедну казкову людину з природного матеріалу, дитина добирає великий жолудь для тулуба, чашечку від нього для спіднички чи шапочки, розколює жолудь напіл, щоб зробити черевички, та ін. Дошкільники з інтересом придивляються до природного матеріалу, щоб вибрати форму, яка відповідала б задуманому предметові: із насіння клена роблять крильця метелику, із шишки — лісовика та ін. У процесі роботи вони ознайомлюються з властивостями різних матеріалів, способами їх обробки і сполучення; вчаться користуватися різними інструментами. Виготовлення предметів за задумом завжди поєднане з докладанням зусиль. Дошкільнику необхідно виявити наполегливість, терпіння, акуратність, щоб предмет вийшов міцним, мав опатний, гарний вигляд. Така творча робота справляє благотворний вплив на дітей, формує їхні естетичні почуття і морально-вольові якості.

Основні форми організації праці дітей у дитячому садку

Праця дітей дошкільного віку в дитячому садку організовується в трьох основних формах: доручень, чергувань, колективної трудової діяльності.

Доручення — це завдання, які вихователь епізодично дає одному чи кільком дошкільникам, враховуючи їхні вікові та індивідуальні особливості, досвід, а також виховні завдання. Доручення можуть бути короткочасними або тривалими, індивідуальними чи загальними, простими (що містять у собі одну нескладну конкретну дію) або складними, що охоплюють ланцюг послідовних дій.

Виконання трудових доручень сприяє формуванню у малюків інтересу до праці, почуття відповідальності за доручену справу. Дитина повинна зосередити увагу, виявити вольове зусилля, щоб довести справу до кінця і повідомити вихователю про виконання доручення.

Зміст доручень визначається відповідно до видів праці, рекомендованих «Програмою виховання в дитячому садку»; багато в чому залежить від віку вихованців, від умов, в яких перебуває група (наявності живого куточка, городу, розміщення меблів у кімнаті та ін.).

У молодших групах доручення — індивідуальні, конкретні й прості — містять у собі одну-дві дії (розкласти ложки на столі, принес-

ти лійку, зняти з ляльки плаття для прання і т. п.). Такі елементарні завдання включають дітей у діяльність, спрямовану на користь колективу, в умовах, коли вони ще не можуть організувати роботу за власною ініціативою. Доручення дає вихователеві змогу індивідуалізувати прийоми керівництва малятами: одному допомогти, другого навчити, третього підтримати, похвалити. З нагромадженням дошкільниками досвіду участі у виконанні доручень вихователь ускладнює їх зміст. Так, у середній групі він доручає дітям самостійно випрати лялькову білизну, помити іграшки, підмести доріжки, згребти пісок у купу. Ці завдання складніші, бо містять у собі не тільки кілька дій, а й елементи самоорганізації (підготувати місце для роботи, визначити послідовність її тощо).

Кількість доручень у середній групі значно зростає, тому що поступово збагачується досвід участі вихованців у праці, їхні вміння стають міцнішими. У вихователя є тепер можливість давати доручення відразу кільком дошкільникам, визначаючи кожному з них конкретне (різне чи однакове) завдання. Таким чином, у праці дедалі більше починають брати участь одночасно кілька малюків, що дає змогу частіше і систематичніше включати їх у корисну роботу. Доручення стають засобом формування у дітей звички до трудових зусиль, готують їх до чергування.

У старшій групі індивідуальні доручення стосуються тих видів праці, в яких у малят недостатньо розвинуті вміння, або тоді, коли їх навчають нових умінь. Індивідуальні доручення даються також дошкільникам, які потребують додаткового навчання або особливо старанного контролю (коли дитина неуважна, часто відволікається), тобто якщо є потреба індивідуалізувати методи впливу.

Більшість доручень, які вже практикувалися в середній групі, стають груповими — об'єднують від 2 до 5—6 учасників, тобто набувають колективного характеру. Вихователь доручає малюкам спільно прибрати полицки з іграшками, підклеїти коробки для дидактичних ігор, помити будівельний матеріал та ін. Вихованці виконують спільне для всіх завдання, що змушує їх самостійно розподіляти роботу між учасниками, спільно її виконувати, по закінченні покласти все на місце. Це сприяє формуванню початків колективізму, вчить виявляти в процесі праці взаємодопомогу, допомагати долати труднощі.

Враховуючи, що навички самоорганізації у дітей старшої групи розвинуті ще недостатньо, вихователю слід приділити більше уваги поясненню способів розстановки обладнання, розміщення інвентаря, розподілу роботи між її учасниками.

У підготовчій до школи групі під час виконання спільних доручень дошкільники повинні мати необхідні навички самоорганізації, тому вихователь більш вимогливий до них, переходить від пояснення до контролю, нагадування.

Чергування — форма організації праці, що передбачає обов'язкове виконання дитиною роботи, спрямованої на обслуговування колективу. Малята по черзі включаються в різні види чергувань, що забезпечує систематичність їхньої участі у праці. Призначають і

змінюють чергових щодня. Чергування має велике виховне значення. Воно зобов'язує дітей обов'язково виконувати певні завдання, потрібні колективу. Це дає змогу виховувати в дошкільнят відповідальність перед колективом, турботливість, а також розуміння необхідності своєї роботи для всіх.

Чергування вводиться поступово. У молодшій групі в ході виконання доручень діти навчилися накривати на стіл, стали більш самостійними у виконанні роботи. Це дає змогу в середній групі на початку року ввести чергування по їдальні. Щоденно за кожним столом працює один черговий. Вихователь учить малят дотримуватись послідовності в роботі, контролює її, допомагає, враховуючи індивідуальні особливості кожного. Оцінюючи роботу чергових, він підкреслює їхню старанність, акуратність виконання обов'язків, турботу про товаришів, допомогу, виявлену дорослому.

У другій половині року вводиться чергування з підготовки до занять. Вихователь призначає 2—3 чергових (залежно від обсягу роботи) і сам розподіляє між ними завдання («Юрко, ти поставиш на кожний стіл склянку з пензликами», «Вірочко, тебе я прошу розкласти клейночки і ганчірочки» та ін.), допомагає їм, учить доводити справу до кінця, прибирати використане обладнання.

У старших групах вводиться чергування в куточку природи. Чергових щодня змінюють, кожний з них систематично бере участь у всіх видах чергувань. Як правило, діти чергують вдвох. При доборі чергових вихователь бере до уваги дружні зв'язки між дітьми, задовольняє їхнє бажання працювати з ким-небудь з ровесників. Якщо вміння одного з чергових досконаліше, йому радять бути уважнішими до товариша, допомагати йому, але не позбавляти самостійності, не показувати невдоволення його повільністю чи невмінням. Вихователь учить малюків узгоджувати свої дії, визначати, що треба зробити, враховуючи дії товариша, домовлятися про те, хто і яку частину роботи виконуватиме, привчає до самоконтролю, економних за часом і силами прийомів праці.

Значна увага в організації трудової діяльності дошкільників приділяється розв'язанню завдань морального виховання. Педагог формує у дітей уявлення про важливість дорученого їм діла для колективу, виховує бажання своєчасно справитися зі своєю роботою, турбуватися про навколишніх. Він звертається до чергових як до своїх помічників, дякує за своєчасне виконання обов'язків, учить всіх ставитися з повагою до їхньої праці. Зростають вимоги і до якості роботи чергових, своєчасного її виконання, рівня самоорганізації. Діти повинні виявляти достатню діловитість, вправність, точно дотримуватись поставлених вимог.

У старшій групі розширюються можливості для організації колективної праці вихованців: прибирання групової кімнати, оформлення залу до свята та ін. Здебільшого колективну працю на ділянці організують під час прогулянки, в груповій кімнаті — у другій половині дня.

Вихователь пояснює дошкільникам значення запропонованої роботи, необхідність розподілу їх на кілька груп і дає кожній з них певне завдання. Визначаючи зміст колективної праці, він враховує, які види робіт дітям уже відомі, а які ні, продумує порядок розподілу, пояснюючи: «Ця група митиме будівельний матеріал. Минулого разу вона протирає стелажи, тому сьогодні це завдання виконувати не інша. Так буде справедливо: усі попрацюють і там, де їм цікаво, і там, де треба повчитися іншого діла».

Необхідно потурбуватися й про розподіл роботи між дошкільниками в кожній групі. З цією метою вихователь звертається до малят: «Діти, ви повинні і ляльок переодягти, і білизну випрати. Домовтесь, хто зніматиме з ляльок плаття і одягатиме чисті, а хто — пратиме. Тоді вам зручно буде працювати: ви не заважатимете одне одному і справу зробите швидше». В разі потреби він допомагає дошкільникам домовитись, учить поступатися товаришеві, запобігає виникненню конфліктів між ними.

Розподіливши завдання, педагог керує організацією вихованцями робочого місця: підказує, що до стелажка треба присунути стіл, щоб скласти на нього іграшки, що на другий стіл слід постелити клеїонку, бо тут будуть прати, перевіряє, чи все обладнання є і чи зручно воно розміщене, звертає увагу на зовнішній вигляд дітей (чи загорнули вони рукави, одягнули фартушки).

У процесі колективної праці вихователь приділяє велику увагу характеру взаємин, що складаються між малятами, сприяє виявленню турботи, дружби, підказує, як треба діяти, враховуючи щойно виниклі ситуації («Подивись, як Колі незручно одному нести стіл, запропонуй йому свою допомогу», «Наталя дуже добре пере, але в неї виявилось більше роботи, ніж в інших. Піди, допоможи їй», «Порадь Гришці, як зручніше вигрібати сміття з-під куців, покажи» та ін.). По закінченні роботи педагог підкреслює перевагу колективної праці («Кожний потрудився трішки, а разом усю ділянку прибрали»), хвалить тих, хто працював сумлінно.

Систематична участь дітей у спільній праці дає змогу формувати в них уміння дружно працювати в колективі, з власної ініціативи приходити на допомогу товаришам.

Керівництво вихователя працею дітей

Щоб діти могли виконувати трудові доручення, обов'язки чергових, включатися в колективну працю, вони повинні оволодіти необхідними вміннями. Навчання дошкільників найрізноманітніших трудових умінь, потрібних для всіх видів праці, починається вже в молодших групах.

Педагог розкриває дітям зміст завдання, супроводжуючи свої дії поясненням прийомів роботи і способів її організації.

«Кубик спочатку з цього боку протру, потім поверну і другий бік витру. Щоб блищав, був чистий, красивий, не буду поспішати, перевірю, чи з усіх боків я його протерла, чи не залишилось де пилу... Тепер покладу на тацю акуратно, рівно, щоб не впав...», «Спершу приготую таз для прання, поряд поставлю маленький для випраної білизни, щоб не замочити стола. Тепер принесу води у

відрі, акуратно наллю в таз ось стільки, щоб не хлюпалась вода через віңця, і буду прати. Намочу плаття, викручу, на долоні розстелю, намілю милом...».

З безпосереднього показу розпочинається навчання кожного вміння: як підклеїти квіжку, як полити рослину, почистити пташину клітку, розкласти ложки на столі тощо. Навчаючи старших дошкільнят, вихователь спирається на їхній досвід, що в них уже є, на їхню здатність сприймати словесну інформацію без прямого показу. Він не поспішає допомагати, спонукає дитину пригадати, спробувати самостійно знайти спосіб дії, бути рішучому, активнішому.

Важливо з самого початку підтримувати старання дітей, не давати їм відчуття своєї невмілості, створювати позитивне ставлення до праці. Для того, щоб навчання трудових процесів було успішним, треба сформувати в дітей інтерес до роботи. Цьому сприяє доброзичливий тон пропонування й порад, готовність допомогти, вміння переконати нерішучих ще неправих дітей у тому, що вони обов'язково зможуть виконати запропоновану справу. Не слід докоряти дитині за те, що вона не вміє, за помилку. Треба глибоко вникати в причини відмови від участі в праці, щоразу знаходячи способи спонукання дітей до виконання різноманітних завдань.

Педагог формує в дітей уміння проявляти зусилля, бути акуратним, виконувати завдання до кінця. Важливо виховати в них позитивне ставлення до будь-якої роботи. Цьому сприяє вміння вихователя знайти в кожній справі щось привабливе. Особливу роль відіграє пояснення її значущості (помити іграшки, щоб вони були чистими; виростити рослинку, щоб у групі стало гарно; приготувати сувеніри, щоб подарувати мамі і т. ін.).

Контроль і оцінка роботи дітей посилюють в них відчуття відповідальності за доручену справу, бажання виконати її добре. Слід завжди відзначати кожен вплив старанності, вміння працювати без відволікань, бажання довести справу до кінця. Оцінюючи роботу дошкільнят, треба враховувати їхні сили й можливості. Так, хвалючи малюка, вихователь заохочує кожен його спробу взяти участь у праці, поблажливо ставиться до можливої помилки, повільності, низької якості результату.

Із зростанням уміння дітей зростають і вимоги, тож, оцінюючи роботу старшого дошкільняти, вихователь підкреслює його вміння діяти в доброму темпі, вправно, впевнено; підтримує ініціативу, кмітливість, організаційні навички.

В ході навчання діти виготовляють багато різних предметів, які потім можуть використати у грі, на заняттях. Так, вони майструють з коробочок і котушок вагончики для гри в залізницю, з природного матеріалу виготовляють посібники для занять або фігурки тварин для гри в зоосад; розпилюючи і збиваючи до купи дерев'яні брусочки, можуть зробити ящики для розсади, містки й драбинки для споруд із піску тощо. Все це допомагає виховувати в них бережливе ставлення до результатів праці, розуміння її необхідності і значення в житті людей.

**Умови
трудового виховання
в дитячому садку**

Кожна група дитячого садка забезпечується обладнанням і матеріалами для організації праці дітей. Так, для господарсько-побутової праці потрібні фартушки,

щітки, тазки, таці; для праці в природі — лопати, граблі, лійки; для ручної праці діти користуються пилами, молотками та іншими інструментами.

Треба щоб для праці були й різні матеріали: насіння для сівби і садіння, корм для пташок і риби, шишки, жолуди, бруски дерева тощо. Всього обладнання має бути в достатній кількості, воно повинно бути доброякісним, відповідати вікові дітей, привабливим зовні: яскравого кольору лійки, приємна форма коробок для зберігання природного матеріалу, гарненькі фартушки тощо — все це радує дітей, сприяє формуванню культури праці, викликає естетичне задоволення.

Обладнання в груповій кімнаті і на ділянці розміщується так, щоб дітям було зручно користуватись. Доцільно, наприклад, об'єднувати обладнання за видами праці: в природничому куточку — лійки, пульверизатори, корми для тварин; у місці, відведеному для ручної праці, — пили, молотки; для господарсько-побутової праці — щітки і совки для прибирання сміття (їх можна розмістити на спеціальних полицках в умивальній кімнаті, а для чергових поїдалень — поблизу від буфетної тощо).

Праця завжди пов'язана з затратою фізичних сил і вимагає напруженої уваги, тому слід дозувати її, враховуючи фізичні можливості й психологічні особливості дітей цього віку. Під дозуванням праці мається на увазі її тривалість, обсяг, складність, визначення фізичних навантажень, що спричинюють утому. Діти 3—4 років можуть виконувати роботу протягом 10—15 хв, 6—7-річні — 20—30 хв. При найбільш трудомістких видах праці — згрібання снігу, копання землі — слід особливо уважно контролювати стан дошкільнят. Спостерігаючи за ними, вихователь звертає увагу на появу зовнішніх ознак утоми: прискорене дихання, часті зупинки, почервоніння обличчя, піт. В такому разі вихователь переключає дитину на іншу діяльність. Щоб не допустити перевантаження, можна рекомендувати зміну дій вже через 10—15 хв: одні — копають, другі — волочать землю граблями або одні — згрібають сніг, треті — вантажать його на санки і возять у відведене, скажімо, для майбутнього будівництва місце.

Дбаючи про створення гігієнічних умов праці, вихователь запобігає можливості негативному впливу її на здоров'я дітей. Так, роботу, де треба напружувати зір (пришивання гудзиків, підклеювання книжок), слід виконувати при достатньому освітленні. Педагог стежить за тим, щоб діти не працювали довго в одній позі (зігнутими, навпочіпки тощо). Треба, щоб приміщення регулярно провітрювалось. Та найкраще, коли діти працюють на повітрі.

Виховний ефект праці підвищується, якщо діти виявляють інтерес до неї. Це багато в чому визначається трудовою атмосферою дошкільного закладу й сім'ї.

У цьому зв'язку велике значення має організація спільної діяльності дорослих і дітей. Працюючи поруч із вихователем, нянею, з кимось із близьких, діти відчують себе помічниками в потрібній і корисній справі. Добре, коли дорослий в процесі спільної праці пояснює значення трудових дій, виражає своє позитивне ставлення до справи, працює вміло, в доброму темпі.

Зміст дитячої праці має бути значущим для групи, всього дитячого садка. Тоді й ставлення до неї буде відповідальнішим.

Праця стає засобом виховання тоді, коли вона систематична і в ній беруть участь усі діти. Кожна дитина повинна досить часто виконувати різні доручення, бути черговим, брати участь у колективній праці. Тому слід планувати трудову діяльність дітей, поступово ускладнювати виховні завдання протягом року і відповідно з віком, обліковувати, аналізувати й оцінювати роботу з трудового виховання дошкільнят.

Робота з сім'єю в напрямі трудового виховання дітей

Трудове виховання дітей здійснюється успішно тільки при тій умові, коли дитячий садок і сім'я в цьому напрямі об'єднують свої зусилля. На батьківських зборах, у бе-

сідах, під час індивідуальних зустрічей з батьками педагог розповідатиме про вимоги, які ставляться в «Програмі виховання в дитячому садку» до трудового виховання дітей, про роботу, яка ведеться в зв'язку з цим у дошкільному закладі. Педагог дає батькам конкретні рекомендації й поради, націлює, яким має бути зміст праці дітей дома, як її організувати, методично правильно нею керувати; перш ніж вимагати від дитини високоякісного виконання роботи, слід показати й пояснити, що і як вона має зробити; не карати працюю; заохочувати за старанність; не перевантажувати; створювати нормальні умови для праці (дібрати відповідне обладнання, подбати про зручне місце для праці, знайти заняття, де б дитина включалась на допомогу іншим членам сім'ї).

Важливо добитись, щоб батьки зрозуміли необхідність спільної з дитячим садком роботи з трудового виховання дітей, підтримували й продовжували її вдома. Вихователь рекомендує батькам дотримуватись тих самих правил при організації праці дітей, що й у дошкільній установі. Враховуючи вік і можливості дитини, привчати її до самообслуговування, не робити за неї того, що вона повинна і може зробити сама. Вихователь розкриває корисність праці дитини разом з дорослими (під час прибирання приміщення, догляду за рослинами й тваринами, приготування їжі тощо), пояснює, що старші дошкільнята мають виконувати певні постійні обов'язки: накривати на стіл, поливати рослини, допомагати в догляді за молодшими братиками й сестричками, приводити в порядок свої іграшки, приносити газети з педагогою скриньки, відчиняти двері, підходити до телефону тощо. Педагог переконує батьків у тому, що самообслуговування — праця, яка має велике виховне значення, і пояснює їм, якими методами формувати необхідні навички, уміння і звички. Він рекомендує давати дітям різноманітні доручення: віднести до кухні посуд після обіду, подати якийсь предмет, випрати дрібні речі, погратися з

меншим братиком, поки мати приготує вечерю, піти по хліб (якщо хлібний магазин недалеко) і т. ін.

Вихователь вдається до різних форм роботи з батьками: фотовиставки, що відображають працю дітей у дитячому садку, з коротенькими текстами, в яких розкривається значення праці і методи керування нею; виставки дитячих виробів; стенди на теми «Трудове виховання слід розпочинати з перших років життя», «Праця — засіб всебічного розвитку», «Єдність дитячого садка й сім'ї в трудовому вихованні дошкільнят» та ін. Для батьків добирається також науково-популярна література з короткими анотаціями, статті вихователів про кращий досвід трудового виховання в сім'ї.

Педагог організовує для батьків показ трудової діяльності дітей у дошкільній установі. Батьки можуть самі переконатись, який рівень трудових умінь їхньої дитини, яке її ставлення до праці, можуть ознайомитися з прийомами керування працею дітей.

Розділ 15

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

§ 1. ЗНАЧЕННЯ І ЗАВДАННЯ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНЯТ

Естетичне виховання — цілеспрямований, систематичний процес впливу на дитину з метою розвитку в неї здатності бачити красу навколишнього світу, мистецтва і творити її. Розпочинати естетичне виховання треба вже з перших років життя дітей.

Естетичне виховання — поняття дуже широке. Воно включає виховання естетичного ставлення до природи, праці, громадського життя, побуту, мистецтва. Однак пізнання мистецтва таке багатогранне і своєрідне, що воно виділяється з загальної системи естетичного виховання як окрема його частина. Виховання дітей засобами мистецтва і становить предмет художнього виховання. В свою чергу, естетичне виховання є частиною всебічного комуністичного виховання дітей. Особливо тісний зв'язок його з моральним вихованням.

Ознайомлення з красою в житті й мистецтві не тільки виховує розум і почуття дитини, а й сприяє розвитку уяви й фантазії.

В процесі здійснення естетичного виховання розв'язуються такі завдання: систематично розвивати естетичне сприйняття, естетичні почуття й уявлення дітей, їхні художньо-творчі здібності, формувати основи естетичного смаку.

**Розвиток естетичного
сприймання почуттів
і уявлень дитини**

Дитина вже з перших років життя несвідомо тягнеться до всього яскравого й привабливого, радіє, коли бачить блискучі іграшки, барвисті квіти і предмети. Все це викликає в неї відчуття задоволення, зацікавлення. Слово «гарно» рано входить у життя дітей. Вже першого року життя вони чують пісню, казку, розглядають малюнки; разом з дійсністю мистецтво стає

джерелом їхніх радісних переживань. В ході естетичного виховання у них відбувається перехід від несвідомого відгуку на все яскраве, крикове до свідомого сприйняття прекрасного.

Естетичне сприйняття дійсності має свої особливості. Основним для нього є чуттєва форма речей — їхній колір, форма, звук. Тому розвиток естетичного сприймання вимагає великої сенсорної культури.

Краса сприймається дитиною як єдність форми і змісту. Форма виражається в сукупності звуків, барв, ліній. Проте сприйняття стає естетичним тільки тоді, коли воно емоційно забарвлене, пов'язане з певним ставленням до нього.

Естетичне сприймання тісно пов'язане з почуттям, переживаннями. Особливістю естетичних відчуттів є безкорислива радість, світле душевне хвилювання, що виникає від зустрічі з прекрасним.

Вихователь має вести дитину від сприйняття краси, емоційного відгуку на неї до розуміння, формування естетичних уявлень, суджень, оцінок.

Ця робота копітка, вимагає від педагога вміння систематично, ненадокучливо переймати життя дитини красою, всіляко облагороджувати її оточення.

Розвиток художньо-творчих здібностей у дітей

Для дошкільнят доступні майже всі види художньої діяльності — складання оповідань, віршів, спів, малювання, ліплення. Звичайно вони у них досить своєрідні. Це виражається в наївному, безпосередньому відображенні дійсності, у незвичайній широті, у вірі в правдивість зображуваного, в байдужості до того, як можуть сприйняти їхні твори глядачі й слухачі. Вже на цьому етапі в дітей відбувається розвиток художніх творчих здібностей, що проявляється у виникненні задуму, у втіленні його в діяльності, в умінні комбінувати свої знання і враження, у глибокій широті при вираженні почуттів і думок.

Своєрідність дитячої творчості полягає також у тому, що вона заснована на такій яскраво вираженій особливості, як наслідування. Воно широко відбивається в ігровій діяльності дітей — образній реалізації їхніх вражень від навколишнього світу.

Саме в грі найраніше проявляється творчість дошкільнят. Для гри, що виникає з ініціативи дітей, характерна наявність задуму. Спершу він ще нестійкий, один сюжет змінюється іншим; чим старші діти, тим задум стає повнішим і цілеспрямованішим.

Для сюжетно-рольової творчої гри характерні не тільки наявність задуму у виборі й визначенні теми, сюжету, а й творчої уяви в здійсненні їх. «Нехай поїзд, — писала Н. К. Крупська, — на якому вони їдуть, збудовано з стільців, нехай будинок зроблено з трісок. У процесі гри дитина навчається долати труднощі, пізнає навколишнє, шукає виходу з становища»¹.

Творчість уяви дітей проявляється і в тому, що вони для своїх ігор нерідко свідомо об'єднують різні сюжети: беруть матеріал із

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 6. К., с. 335.

казок, оповідань, із життя, з телевізійних і театральних вистав. Інакше кажучи, вони комбінують свої знання, враження від побаченого й почутого, об'єднуючи їх в одне ціле. Часто дошкільця зображують у грі те, чого немає в дійсності. Наприклад, граючись в одну з найулюбленіших ігор — у космонавтів, вони «летять» на Венеру, Марс та інші планети. Щирість дітей у грі виражається найяскравіше. Недарма великий російський режисер К. С. Станіславський говорив акторам, що їм учитися щирості, правдивості в мистецтві у дітей.

Так само, як і в грі, творчість дітей проявляється і в інших видах їхньої художньої діяльності. У малюнку, виліпленій фігурі, оповіданні, пісні дитина задовольняє свою потребу в дійовому, образному вираженні своїх вражень. Проте й тут спершу народжується задум, а потім уже засоби втілення його в життя; діти комбінують свої враження, набуті під час сприйняття різних творів мистецтва. І в цьому дитина залишається такою ж щирою, як і в грі: вона не просто копіює побачене, а й передає своє ставлення до нього.

Отже, в дошкільньому віці вже проявляються паростки творчості, які виявляються в розвитку здатності до створення задуму і втілення його, в умінні комбінувати свої знання, уявлення, в щирому передаванні думок, почуттів, переживань. Проте щоб розвинути художньо-творчі здібності дітей, необхідно їх відповідно навчати. В ході навчання діти оволодівають способами образного вираження і зображення своїх задумів у слові, пісні, малюнку, танці, драматизації. Навчання спонукає дитину до свідомих художніх виявів, збуджує позитивні емоції, розвиває здібності.

Мета прищеплення навичок художньої діяльності полягає не тільки в тому, щоб дати дітям знання і навички в співі, малюванні, читанні віршів тощо, а й у тому, щоб збудити в них інтерес і бажання самостійно творити. Ось вірш трирічної Наталки, складений нею для своєї подруги:

Настю, одягайся!
Вже сонечко височенько,
В дитсадок іди швиденько.

Так, освоюючи ті чи інші навички художньої діяльності, дитина користується ними, вносячи свою, хай маленьку частку в прикрашання життя сім'ї, дитячого садка, своїх ровесників.

У розвитку художньо-творчих здібностей дітей особлива роль відводиться особистості педагога, його культурі, знанням, захопленості своєю справою.

Є в Ленінграді, за Невською заставою, дитячий садок № 29. Малюнки його вихованців відомі в багатьох країнах світу: в Індії, Японії, США, Польщі, НДР, Швеції та ін. В ці країни малюнки потрапили через міжнародні конкурси дитячої творчості. За них присуджено 17 золотих і багато срібних медалей, десятки дипломів і коштовних подарунків.

Яка причина такого успіху? Адже це звичайний дитячий садок, і діти тут звичайні. Тільки педагоги працюють тут захоплено, успішно розвивають художньо-творчі здібності малюків.

Формування основ естетичного смаку

Естетичний смак виявляється в тому, що людина дістає задоволення, духовну насолоду від зустрічі з справжньою красою в мистецтві, у житті, в побуті. Естетичний смак — поняття широке; він включає в себе не тільки розуміння, насолоду глибокими, прекрасними творами мистецтва, а й розуміння краси природи, праці, побуту, одягу.

У формуванні естетичного смаку дітей велика роль відводиться навчанню. На заняттях дошкільнят ознайомлюють з класичними творами дитячої літератури, музики, живопису. Діти вчать пізнавати, любити доступні для їхнього віку справжні твори мистецтва.

Ознайомлюючись з народною казкою, з творами С. Я. Маршака, С. В. Михалкова, К. І. Чуковського, слухаючи музику П. І. Чайковського, Д. Б. Кабалевського та інших композиторів, діти прилучаються до краси й багатства художнього слова, музики. Все це дає їм справжнє задоволення, запам'ятовується — і в результаті у них формуються основи художнього смаку.

Виховуючи в дітей основи естетичного смаку, ми вчимо їх бачити й відчувати красу навколишнього світу, берегти її. Квітку краще зберегти на клумбі, а щоб вона розквітла і принесла радість іншим, треба за нею доглядати. Чистоту в групі, що й створює затишок і красу, слід підтримувати завжди: не смітити, прибирати за собою іграшки й книжки. Так, у процесі виховання й навчання розв'язуються завдання естетичного виховання в дошкільному віці.

Розвиваючи художні здібності дітей, їхні естетичні почуття й уявлення, оцінює ставлення до прекрасного, педагог закладає основи, на яких у майбутньому формуватиметься духовне багатство людини.

§ 2. ОСНОВНІ ЗАСОБИ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

Естетичне виховання дітей здійснюється через ознайомлення дітей з естетикою побуту, з прекрасним у праці, в природі, у суспільних явищах засобами мистецтва. Навчити дитину відчувати й розуміти красу життя — велике і складне завдання, над яким дорослим треба довго й настійно працювати.

Стіни рідного дому, речі, що оточують дитину вже з перших років життя, мають велику силу впливу. Зручні меблі, гармонійне поєднання кольорових плям, предмети мистецтва, загальний стиль оформлення приміщення — все це сприймається зором, дотиком і незмінно відбивається в пам'яті, свідомості малюка.

Естетика побуту дитячого садка виявляється в художній простоті, в продуманому доборі предметів вжитку, де кожна річ має своє

місце, де немає нічого зайвого. Колір стін має бути спокійним, світлого тону.

Вимоги щодо оформлення дитячого садка визначаються завданнями охорони життя і здоров'я дітей, змістом виховної роботи з ними. Головні серед них такі:

1. Доцільність, практична виправданість обстановки;
2. Чистота, простота, краса;
3. Правильне поєднання кольору і світла, створюваний ними позірний контраст, що забезпечує видимість кожного предмета. Наприклад, блідо-жовті нарциси поряд з синьою водою акваріуму посилюють мальовничість навколишнього середовища;
4. Усі компоненти оформлення мають становити єдиний ансамбль.

Особливе місце в оформленні групи належить образотворчому мистецтву; картинам, естампам, предметам прикладного мистецтва. Це розширює естетичне уявлення дітей, створює основу розуміння творів мистецтва, дає художнє задоволення, пробуджує бажання самому намалювати візерунок, квітку, зробити гарну іграшку.

Зображені на картинах сюжети мають бути доступні для розуміння дітей. Це праця людей, епізоди з життя дитячого садка, пейзажі, натюрморти, життя птахів і тварин, казковий світ. У всіх групах можна використати натюрморти, естампи з зображенням тварин, картини з казковою тематикою. Пейзажі слід рекомендувати в середній, старшій та підготовчій до школи групах. Старші дошкільнята виявляють великий інтерес до репродукцій картин відомих художників: «Граки прилетіли» Саврасова, «Золота осінь», «Березень» Левітана, пейзажі Шишкіна, «Альонушка», «Царівна і сірий вовк» Васнецова, «Дівчина з персиками» Серова, «Бузок» Кончаловського та ін. У кімнаті досить 2—3 картин. Добре, коли одна картина велика, що особливо привертає увагу дітей, і дві-три меншого розміру. Картини мають бути добре освітлені, не заважати одна одній, тому не слід їх чіпляти дуже близько. Міняти картини й естампи треба залежно від пори року, завдань виховної роботи з дітьми. Добре, наприклад, вивішувати картини відповідно до теми наступної бесіди, читання художнього твору, гри.

Важливе місце в оформленні дитячого садка відводиться творам народного прикладного мистецтва. У всіх групах має бути представлена хохлома (меблі в книжковому куточку і один-два предмети, які можна мінати). Добре мати веселу димковську іграшку, жестовські таці, керамічні вироби.

Зрозуміло, що це ще мало — оточити дітей гарними речами, треба навчити їх бачити красу, берегти її, цінувати. Тому вихователь звертає увагу дітей ще й на чистоту приміщення, на красу, яку створюють квіти, картини, заохочує спробу самих дітей прикрасити кімнату.

Всьому цьому дітей слід навчати поступово. Наприклад, спостерегаючи разом з ними за роботою няні, вихователь підводить їх до висновку, що вона не тільки стежить за чистотою, а й створює затишок у кімнаті. Старанно прибране приміщення, що так і сяє

чистотою, стає гарним. І діти поступово самі звикають підтримувати чистоту і порядок спершу за допомогою дорослих, потім з їхнім нагадуванням, а десь до старшої групи вже самостійно.

З перших років життя дітей треба привчати до естетики зовнішнього вигляду в поєднанні з культурою поведінки. Щодо цього одним з найдійовіших засобів впливу є приклад самого вихователя, єдність його внутрішньої і зовнішньої культури.

Могутнім засобом естетичного виховання є рідна природа. Особливо яскраво й глибоко сприймається її краса в дитинстві і, відбита в почуттях і думках, проходить потім через усе життя людини.

Вихователь розкриває дітям світ природи, допомагає їм побачити принадність її в краплині роси на бутоні, і в переплетінні трав, і в барвах заходу сонця... Треба тільки бачити цю красу самому і знайти слова, доступні для серця дитини. Неоціненну допомогу в цьому вихователів можуть подати художні твори про природу, які він повинен добре знати і вміло використовувати.

Суспільне життя, праця людей, з якими дитина постійно стикається, також є важливим засобом естетичного виховання. Діти звертають увагу на погоджену працю будівельників, і їм самим хочеться створити гарний будинок, діяти при цьому так само дружно, бути уважними одне до одного. З опису праці моряків, льотчиків, учителів, лікарів діти не тільки ознайомлюються з цими професіями, а й хочуть їх наслідувати. Все це відбивається в їхніх іграх, сприяє вихованню моральних і естетичних почуттів.

Тож вихователь ґрунтовно готується до проведення кожної екскурсії, в ході якої діти здобувають і нагромаджують необхідний для них почуттєвий досвід. Екскурсії, якщо їх правильно підготувати й провести, неодмінно сприяють розширенню світогляду дошкільнят, учать їх бачити, зіставляти, узагальнювати, що становить основу розвитку творчої уяви і здібностей. У процесі цільових спостережень і екскурсій педагог звертає увагу дітей не тільки на істотні риси того чи іншого явища, а й на красу злагодженої праці, що перетворює природу, на благородство взаємин між людьми, заснованих на взаємодопомозі, товарищескості і турботі одне про одного. Те, що по-справжньому хвилює дітей, обов'язково відібується в їхніх іграх, малюнках, оповіданнях.

Вулиці, будинки, пам'ятники також сприяють естетичному й моральному вихованню дітей. Ознайомлення з їхньою красою і своєрідністю починається з найпростішого, з найближчого: з будинку дитячого садка, з своєї вулиці. З віком і нагромадженням знань тематика ознайомлення дітей з визначними місцями свого міста, села розширюється. І де б не жили діти, у старших групах їх обов'язково ознайомлюють із столицею нашої Вітчизни Москвою, її Красною площею.

У ході цієї роботи вихователі дають дітям уявлення про окремі архітектурні особливості будівель і ансамблів, звертають увагу на своєрідність окремих форм і ліній, на доцільність архітектури, на те, як вона вписується в природний пейзаж. Свої враження

діти потім передають в будівельних іграх. Їхні будови стають дедалі складнішими й красивішими. Окремі будинки, мости, вокзали починають об'єднуватися в творчості дітей в ансамблі вулиць.

Багатогранним і невичерпним могутнім засобом естетичного виховання є мистецтво. Воно ознайомлює дітей з життям всієї країни, виховує любов до Батьківщини, до її чесних, добрих, мужніх людей. Твори мистецтва стають для дитини багатим джерелом радості, естетичної насолоди, духовного збагачення. Для дітей доступно багато видів мистецтва: література, музика, живопис, скульптура, театр, кіно. Кожен вид мистецтва своєрідно відбиває життя і по-особливому впливає на розум і почуття дитини.

Вже з перших років життя дітей супроводжує усна народна творчість, дитяча література. Особливе місце в їхньому житті посідають казки. Їх високо оцінив О. С. Пушкін: «Що за диво ці казки... кожна з них — поема».

Не все можна передати словами. Є такі відтінки почуттів, які глибше і повніше можна виразити музикою. П. І. Чайковський писав: «Там, де безсилі слова, у всеозброєнні своїм являється красномовна музика». Музика загострює емоційну чуткість. Вона необхідна дитині. Дитинство так само неможливе без музики, як неможливе воно без гри, без казки — був переконаний В. О. Сухомлинський.

Образотворче мистецтво також необхідне для дитини. Воно дає їй багаті зорові образи.

На святах у дитячому садку різні види мистецтва впливають на дітей своєрідно і в єдності. Свята надовго зберігаються в їхній пам'яті і стають важливим засобом естетичного виховання.

Високі вимоги ставляться до мистецтва для дітей. Твори, які добираються для дошкільнят, мають бути високохудожніми, доступними для розуміння, відповідати завданням комуністичного виховання.

Художній матеріал для кожної наступної вікової групи поступово ускладнюється у зв'язку з поглибленням завдань естетичного виховання. Це враховано в «Програмі виховання у дитячому садку», де визначено художні твори для кожної вікової групи.

Нарешті, дуже велике значення має висока якість виконання художніх творів для дітей, від чого багато в чому залежить естетичне виховання дітей.

Провідне місце в здійсненні естетичного виховання відводиться дитячому садку. Та велика роль у цьому й сім'ї. Тільки в єдності впливу дитячого садка і сім'ї можливе повноцінне здійснення завдань естетичного виховання. Не кожне з дітей стане музикантом або художником, проте в кожній дитині можна і треба виховувати любов, інтерес до мистецтва, розвивати естетичний смак, музикальний слух, елементарні навички малювання.

Вихователь допомагає сім'ї створити необхідні умови для правильного естетичного виховання дітей. Він розповідає про важливість естетики побуту, радить, що читати дітям, які платівки для слухання музики придбати, добивається, щоб у дитини в сім'ї було

все необхідне для вияву дитячої творчості: альбом, олівці, фарби, іграшки, книжки тощо.

Встановлення наступності в естетичному вихованні в дитячому садку і сім'ї формує першооснови духовної культури, якою має володіти кожна людина.

Розділ 16

ГРА В ДИТЯЧОМУ САДКУ

§ 1. ГРА — ОСНОВНИЙ ВИД ДІЯЛЬНОСТІ ДОШКІЛЬНЯТ

У розвитку дитини і колективу дітей велика роль відводиться основному виду дитячої діяльності в дошкільний період — грі.

Філософи, історики, етнографи, психологи, педагоги вивчають походження гри, її місце в житті дитини, можливості ефективного використання ігор для вирішення виховних завдань.

Марксистсько-ленінська педагогіка, розробляючи теорію гри, виходить із походження про її соціально-історичні засади: гра зумовлена передусім обставинами соціального життя дитини, засвоєнням нею досвіду старших поколінь.

До теорії гри значний внесок зробила Н. К. Крупська. Підкреслюючи соціальний характер дитячих ігор, відображення в них життєвих явищ, вона вбачала в грі насамперед засіб розширення вражень і уявлень про навколишню дійсність, зв'язку з нею.

«Для дітей дошкільного віку, — писала Н. К. Крупська, — ігри мають виняткове значення: гра для них — навчання, гра для них — праця, гра для них — серйозна форма виховання.

Гра для дошкільників — засіб пізнання навколишнього»¹.

Соціальний характер змісту ігор та ігрової діяльності зумовлений тим, що дитина живе в суспільстві. Вже з перших місяців життя вона прагне до спілкування з тими, хто її оточує, поступово оволодіває мовою — могутнім засобом спілкування і засвоєння суспільного досвіду. Дитина хоче бути активним учасником життя дорослих, хоч ця потреба ще не відповідає її можливостям. У грі, наслідуючи дії старших, співпереживаючи доступні їй радощі і прикрощі, дитина таким своєрідним шляхом прилучається до навколишнього життя.

Високо оцінюючи виховну роль дитячих ігор, А. С. Макаренко писав: «Гра має важливе значення в житті дитини, має те саме значення, яке в дорослого має діяльність, робота, служба. Яка дитина в грі, така з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча відбувається насамперед у грі»².

Тривалі спостереження за іграми, вивчення їхнього змісту у дітей різних народів і на різних історичних етапах суспільного роз-

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 6, с. 334.

² Макаренко А. С. Книга для батьків. К., 1972, с. 286.

витуку дають змогу зробити висновок про те, що основним джерелом їх є соціальне життя людей, умови, в яких живе дитина, її сім'я. У дореволюційній Росії діти заможних класів гралися в панів і підлеглих, а сини і дочки бідних відображували в іграх тяжку працю дорослих, страх перед хазяїном, паном, поліцейським. В іграх дітей робітників відображувались страйки, демонстрації. Ігри селянських дітей відбивали селянську працю, в них відчувались злигодні, знедоленість безкінних і безземельних бідняків.

Велика Жовтнева соціалістична революція змінила соціальний лад Росії, відносини й ідеологію людей. І зміст дитячих ігор докорінно змінився. В іграх дітей почали відбиватись події революції і громадянської війни, нове життя. Героями ігор стали будівельці, легендарний Чапаєв. У своїх іграх діти рятували челюскінців, билися з ворогами, тепер вони здійснюють польоти в космос. У дитячих іграх відбивається ставлення радянських людей до праці — трудова доблесть, бажання трудитись для загального добра, нові взаємини між людьми — дружба, товарицькість, взаємодопомога, взаємоповага, турбота про дітей. У змісті дитячих ігор відображується і братерська дружба народів СРСР, і дружні взаємовідносини з народами світу.

§ 2. СВОЄРІДНІСТЬ ГРИ ЯК ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ

Головною особливістю гри є те, що вона є відображенням дитини навколишнього життя — дій, діяльності людей, їхніх взаємин в обставинах, створюваних дитячою уявою. У грі кімната може бути й морем, і лісом, і станцією метро, і залізничним вагоном. Діти надають обстановці того значення, яке обумовлено їхнім задумом і змістом гри.

Цю особливість дуже переконливо схарактеризував Л. М. Толстой у повісті «Дитинство» (глава «Ігри»). Головний герой її Микола говорить: «Я сам знаю, що з палиці не тільки птаха вбити, а й вистрелити не можна. Це гра. Коли так роздумувати, то й на стільцях їздити неможливо; а Володя, я гадаю, сам пам'ятає, як довгими зимовими вечорами ми накривали крісло платками, робили з нього карету, один сівав за кучера, другий за лакея, дівчатка посередині, три стільці були трійка коней.— і ми вирушали в дорогу. І які різні пригоди траплялися в цій дорозі! І як весело і швидко минали зимові вечори!.. Якщо судити по-справжньому, то гри ніякої не буде»¹.

Видатний режисер і актор К. С. Станіславський у книзі «Праця актора над собою», характеризуючи дитячу гру, говорив, що гри дитини притаманна віра в справжність і правдивість вигадки. Досить дитині сказати собі «нібито», і вигадка оживе в ній. При цьому в дітей помічено ще одну властивість: вони знають, чому вони можуть вірити, і чого слід не помічати².

¹ Толстой Л. Н. Собр. соч., т. 1. М., 1960, с. 44.

² Див.: Станіславський К. С. Работа актера над собой. М., 1954, с. 170.

Такий характер гри відрізняє її від усіх інших видів дитячої діяльності і якоюсь мірою споріднює з мистецтвом, з образним відображенням дійсності. Відтворення реальних дій у грі — це не точне копіювання, дзеркальне відображення їх. Діти не пов'язані всіма конкретними умовами реальної обстановки, часом, суворою послідовністю дій. Граючи, вони вірять у те, що, залишаючись у кімнаті, плывуть у розбурханому морі, переживають відчуття страху і радість подолання його. Як відважні космонавти, вони «летять» на Місяць і повертаються назад. Події при цьому розгортаються, як у казці, «не протягом днів, а протягом годин».

Ще одна особливість ігрової діяльності — її самодіяльний характер. Діти стають творцями гри. Вони, як уже зазначалося, відображують у ній свої знання про відомі їм життєві явища і події, виражають своє ставлення до них.

Особливістю дитячої гри є також поєднання і взаємозв'язок образу, ігрової дії і слова. Це не зовнішні її ознаки, а сама суть. У грі дитина живе діями і почуттями зображуваного героя. Іноді образ так захоплює дитину, що вона навіть не обзивається на звичайне звертання: «Я не Сергійко, я капітан». Разом з тим малює діє відповідно до зображуваного в грі образу. «Товаришу капітан, ваш корабель скоро вийде в море. Матроси мають бути дужими і здоровими. Вишикуйте їх для фізичних вправ», — говорить вихователь. І капітан весело й авторитетно віддає команду: «На зарядку!».

Діти не граються мовчки. Навіть тоді, коли дитина сама, вона розмовляє з іграшкою, веде діалог з уявним учасником гри, говорить за себе й за маму, за хворого і за лікаря тощо. Слово є ніби акомпанементом до ігрової дії і повніше розкриває образ, ставлення до нього самої дитини.

Словесне звертання в ході гри виконує величезну роль. Спілкуючись, діти обмінюються думками, переживаннями, уточнюють задум і зміст гри. Словесна змова у грі несе організаційну функцію, сприяє виникненню і зміцненню взаєморозуміння і дружби між дітьми, однакового ставлення до тих чи інших фактів і явищ навколишнього життя.

Взаємозв'язок образу, ігрової дії і слова й становить стрижень ігрової діяльності, є засобом відображення дійсності.

Головними структурними елементами гри є: ігровий задум, сюжет або зміст її; ігрові дії; ролі; правила, які диктуються самою грою і створюються дітьми або пропонуються дорослими. Ці елементи тісно взаємозв'язані і визначають гру як своєрідну діяльність дітей.

Ігровий задум — це загальне визначення того, в що і як гратимуться діти: в «магазин», у «поліклініку», в «льотчиків», у «дочок-матерів» (у «сім'ю»), в «дитячий садок» та ін. Він формулюється в мові дітей, відбивається в самих ігрових діях, оформляється в змісті гри і є стрижнем її. За ігровим задумом ігри можна поділити на більш або менш типові групи: а) такі, що відображують побутові явища (ігри в «сім'ю», в «дитячий садок», у «поліклі-

ніку» тощо); б) творчу працю (будівництво метро, труд колгоспника, спорудження будинків, фабрик, стадіонів і т. ін.); в) суспільні події, традиції (свята, демонстрації, зустріч гостей, подорожі тощо). Такий поділ ігор, звичайно, умовний, оскільки гра може охоплювати відображення різних життєвих явищ.

Сюжет, зміст гри — це те, що становить живу тканину її, визначає розвиток, різноманітність і взаємозв'язок ігрових дій, взаємини дітей. Саме завдяки змістові гра буває привабливою, збуджує інтерес і бажання гратися.

Структурною особливістю і центром гри є та роль, яку виконує дитина. За тим значенням, яке несе на собі роль у ході гри, багато ігор називають рольовими або сюжетно-рольовими. Роль завжди співвідноситься з людиною або твариною, її уявними вчинками, діями, її взаємозв'язками. Дитина, входячи в образ, стає тим, кого наслідує, тобто грає певну роль. Проте вона не тільки виконує цю роль, вона живе в образі і вірить у правдивість її. Зображуючи, наприклад, капітана на кораблі, дитина відображує не всю його діяльність, а тільки риси, необхідні в ході гри: капітан віддає команди, дивиться в бінокль, турбується про пасажирів і матросів.

У ході гри самими дітьми (а в деяких іграх — дорослими) встановлюються **правила**, які визначають і регулюють поведінку і стосунки між дійовими особами. Правила надають іграм організованості, сталості, закріплюють зміст і визначають дальший розвиток, ускладнення стосунків і взаємовідносин. Разом з тим правила гри допомагають несміливим, соромливим дітям бути активними учасниками гри.

Всі ці структурні елементи гри більш або менш типові, проте значення їх різне, і по-різному вони виявляються, співвідносяться в різних видах ігор.

§ 3. ГРА ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ

Гра — це захоплює заняття для дошкільнят — разом з тим є дуже важливим засобом виховання і розвитку їх. Однак це буває тільки тоді, коли гра включається в організований і керований педагогічний процес. Розвиток і ставлення гри значною мірою відбувається саме тоді, коли її використовують як засіб виховання.

Керуючись вимогами «Програми виховання в дитячому садку», педагог добирає й планує ті елементи її, які мають бути засвоєні дітьми в іграх. Він чітко визначає дидактичні й ігрові завдання, дії і правила, передбачуваний результат. Вихователь ніби проектує весь хід гри, не руйнуючи її своєрідності і самодіяльного характеру.

Включаючи гру в педагогічний процес, вихователь навчає дітей гратися, створювати, за висловом А. С. Макаренка, «добру гру». Для «доброї» гри характерні такі якості: виховно-пізнавальна цінність змісту, повнота і правильність відображуваних уявлень; доцільність, активність, організованість і творчий характер ігрових дій; підкорення правилам і здатність керуватися ними в гри з урахуванням інтересів окремих дітей і всіх учасників її;

цілеспрямоване використання іграшок і ігрових матеріалів; доброзичливість взаємин і радісна настроєність дітей.

Вихователь, керуючи грою, впливає на всі грані особистості дитини: на її свідомість, почуття, волю, поведінку; використовує гру з метою розумового, морального, естетичного і фізичного виховання.

У ході гри уточнюються й поглиблюються знання та уявлення дітей. Щоб виконати в грі ту чи іншу роль, дитина має своє уявлення втілити в ігрові дії. Іноді знань і уявлень про працю людей, про конкретні дії, взаємовідносини виявляється недостатньо, і виникає потреба поповнити їх. Необхідність нових знань виявляється в запитаннях дітей. Вихователь відповідає на них, прислухаючись до розмов під час гри, допомагає дітям встановити взаєморозуміння, домовленість.

Отже, гра не тільки закріплює знання і уявлення, що вже є в дітей, а являється своєрідною формою активної пізнавальної діяльності, в процесі якої вони під керівництвом вихователя оволодівають новими знаннями.

Педагог використовує зміст ігор для формування в дітей позитивного ставлення до соціалістичної дійсності, любові до Батьківщини, свого народу, навчає їх правил громадської поведінки, перевіряє, як засвоєно ці правила, і закріплює їх. У грі і через гру педагог виховує у дошкільнят такі якості, як сміливість, чесність, ініціатива, витримка.

Гра — це своєрідна школа, де дитина активно і творчо за своєю правилами і норми поведінки радянських людей, ставлення до праці, суспільної власності, взаємовідносини їх. Гра є тією формою діяльності, в якій значною мірою формується громадська поведінка самих дітей, їхнє ставлення до життя, одне до одного.

Організуючи гру, керуючи нею, вихователь впливає на колектив дітей і через колектив на кожну дитину. Як учасник гри, вона стикається з необхідністю погоджувати свої наміри з іншими дітьми, підкорятися правилам, встановленим у грі.

Без керівництва вихователя ігри дітей можуть іноді впливати негативно на колектив, на окрему дитину. Н. К. Крупська писала: «Є ігри, що виробляють жорстокість, грубість, розпалюють національну ненависть,¹ погано впливають на нервову систему, викликають азарт, марнославство. І є ігри, що мають величезне виховне значення, зміцнюють волю, виховують почуття справедливості, вміння допомагати в біді і т. д. і т. п.»¹.

Щоб використати позитивний вплив гри і не допустити виникнення небажаних ігор, треба не пускати їх на самоплив, а вчити дітей розрізняти, що добре і що погано, виховувати активне прагнення до позитивного і негативне ставлення до поганого. З цією метою вихователь через гру і за допомогою гри розкриває дітям суть тих або інших позитивних фактів, оцінює їх, викликає в дітей бажання наслідувати їх і тим самим формує їхнє ставлення до відображуваного в грі.

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 5, с. 88.

Вихователь широко користується грою як засобом фізичного виховання. Більшість ігор включає активні рухи, які сприяють посиленню кровообігу, більш глибокому і повному обміну речовин. Рухова активність впливає на формування правильної постави, розвиток координації рухів, їх краси. Проте неправильно було б вважати, що гра є засобом фізичного виховання сама по собі. Без педагогічного керівництва вона може завдати шкоди фізичному розвитку дітей. Часом вони перевтомлюються, перебуваючи тривалий час у тій самій позі (скажімо, сидячи навпочіпки) або, навпаки, надто багато рухаючись. Тому вихователь дбає передусім про додержання гігієнічних умов для дітей у грі.

Вдаючись до чіткої системи ігор з поступовим розвитком, педагог підвищує ефективність фізичного розвитку дошкільнят. Він створює у них радісний, бадьорий настрій під час гри, а позитивний емоційний стан — це запорука повноцінного фізичного і нервово-психічного розвитку дитини, а разом з тим умова виховання життєрадісного, доброзичливого характеру.

Гра широко використовується і як засіб естетичного виховання, тому що діти відображують навколишній світ через роль, образ. Величезне значення у грі має уява. Це вона створює образи на основі раніш здобутих вражень. До багатьох ігор діти включають відомі їм пісні, танці, вірші, загадки. Все це допомагає вихователю поглиблювати естетичні переживання дітей. Часто в іграх малюки прикрашають свої будови, вдаються до елементів рядження, що сприяє вихованню художнього смаку.

Отже, гра є засобом всебічного виховання і розвитку дітей.

§ 4. РОЛЬ ГРИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТТЯ ДИТИНИ

Гра для дитини — це справжнє життя. І якщо вихователь організовує її розумно, то він дістає змогу впливати на дітей. О. П. Усова зазначала: «Правильно організувати життя і діяльність дітей — означає й правильно виховувати їх. Ефективний процес виховання може бути здійснений у формах гри, в ігрових взаємовідносинах саме тому, що дитина в ній не вчиться жити, а живе своїм життям»¹.

В іграх діти відображують певні вчинки, свої особливості і стосунки людей. Проте за всім цим ще не виступають реальні риси і якості особистості самої дитини. Скажімо, у грі треба виконувати роль доброзичливої дбайливої людини, а в житті дитина буває часом егоїстичною і грубою. Ось чому так важливо, щоб було педагогічне керування іграми, яке б забезпечувало максимальний виховний ефект їх.

Істотне значення має вибір ігор. Повсякдень керуючи ними, вихователь вивчає кожну дитину, виявляє певне об'єднання дітей, ігрові колективи. Він має змогу оцінити корисність або шкідливість тих або інших угруповань, зробити висновок про необхідність певних впливів на дітей.

¹ Усова А. П. Роль игры в организации жизни и деятельности детей.— Дошкольное воспитание, 1965, № 10.

Молодші дошкільнята ще не вмють гратися спільно. І саме вихователь, організовуючи ігри, навчає їх цьому. Коли діти вже оволоділи грою, достатнім досвідом ігрової діяльності, вона стає для них самостійною, спирається на їхню самоорганізацію.

Використовуючи гру як форму організації життя дітей, вихователь має насамперед скеровувати і розвивати їхні спільні інтереси, добиваючись згуртованості дитячого колективу. А. С. Макаренко, високо оцінюючи роль гри в організації життя дітей, писав про роль вихователя в ній: «І я як педагог повинен з ним трішки гратися. Якщо я буду тільки привчати, вимагати, наполягати, я буду сторонньою силою, може й корисною, але не близькою. Я повинен неодмінно трохи гратися, і я цього вимагав від усіх своїх колег»¹.

Вихователь має бути близькою людиною для дітей, бажаним учасником їхніх ігор. Скориставшись змістом і правилами гри, своєю ігровою роллю, він тактовно спрямовує хід гри, стосунки дітей у ній, не пригнічуючи їхньої самодіяльності.

У «Програмі виховання в дитячому садку» зазначено час, відведений у режимі дня, для ігор. Його слід суворо дотримуватись: не можна замінити гру якимись іншими формами роботи з дітьми.

У проміжку між сніданком і заняттями (8—10 хв) діти звичайно продовжують почату гру або бавляться з іграшками, настільними іграми.

Для старших дітей програмою передбачено ігри між заняттями. Мета їх — короткий (8—10 хв) відпочинок, проте ці ігри не повинні включати надмірної рухової активності, спричинювати велике розумове навантаження. Найкраще вибрати на цей перепочинок ігри з м'ячем, більбоке, з дрібними іграшками.

Найбільше часу для ігор відводиться на прогулянці (1 год — 1 год 20 хв). За правильної організації прогулянки (наповнення її цікавими іграми) перебування на повітрі дітей звичайно буває корисним, приємним. Для цього ділянка, де гуляють діти, має бути спеціально обладнаною: спорудами і будовами (пароплавами, автобусами тощо), будівельним матеріалом, носилками, лопатами, м'ячами, скакалками, обручами і т. ін.

Після денного відпочинку і полуденку також передбачається час для ігор. Взимку і восени в груповій кімнаті, а весною й влітку на свіжому повітрі діти заводять сюжетно-рольові ігри або граються з будівельним матеріалом, з іграшками, в настільні ігри. В цей час включають ігри з елементами забави.

§ 5. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ГРИ, ПРАЦІ І НАВЧАННЯ

У педагогічному процесі гра використовується в тісному взаємозв'язку з іншими видами дитячої діяльності, насамперед з працею, навчанням під час занять.

Взаємозв'язок гри і праці визначається тим, що між ними є багато спільного і відмінного. А. С. Макаренко зазначав, що у грі, як і в труді, є зусилля праці і зусилля думки: «Гра без зусилля,

¹ Макаренко А. С. Твори, т. 5, с. 201.

гра без активної діяльності — завжди погана гра»¹. Відмінність між грою й роботою тільки в тому, що «робота — це участь людини в громадському виробництві, у створенні матеріальних, культурних, інакше кажучи, суспільних цінностей. Гра не має такої мети, громадських цілей вона безпосередньо не стосується, але вона стосується їх посередньо: вона привчає людину до тих фізичних і психічних зусиль, які потрібні для роботи»².

У гри часто виникає потреба створювати іграшки, той чи інший пристрій. На заняттях з ліплення, конструювання діти під керівництвом вихователя виготовляють іграшки, речі, які потім і використовуються в іграх. Навички самостійності, набуті в праці, діти переносять до гри.

У різних групах дитячого садка взаємозв'язок гри і праці має різний характер.

Діти молодших груп чимало елементарних трудових навичок, особливо в самообслуговуванні, культурному спілкуванні, поводженні з речами, засвоюють здебільшого під час гри з ляльками; рухові навички, здатність орієнтуватися в просторі — в рухливих іграх. Для дітей старшого віку праця стає самостійною діяльністю. Проте взаємозв'язок гри і праці якоюсь мірою зберігається. Так, діти виготовляють іграшки-саморобки на заняттях ручної праці, а використовують їх, причому залюбки, в своїх іграх.

Радянська педагогіка не протиставляє гру навчанню під час занять, а широко використовує взаємозв'язок між ними в процесі виховного впливу на дітей. Із введенням у дитячому садку навчання значно розширилась тематика і поглибився зміст ігор. Під час занять діти здобувають широке коло знань і уявлень про предмети і явища, про навколишнє життя, які потім використовують у гри. Процес навчання сам по собі організовує пізнавальну діяльність дітей, що, безумовно, підвищує й культуру гри. Зміст занять не переноситься в гру безпосередньо, а своєрідно відбивається в ній через досвід, задум гри, ставлення дітей до явищ, що відображуються в грі.

Разом з тим гра впливає на пізнавальний розвиток дітей, викликає необхідність розширення знань. Гра навчає цілеспрямовано і послідовно відтворювати знання, реалізовувати їх в ігрових діях, у правилах.

Взаємозв'язок між грою й навчанням не залишається незмінним протягом дошкільного дитинства. У молодших групах гра є основною формою навчання. В старших, особливо в підготовчій, групах помітно збільшується роль самого процесу навчання на заняттях. Перспектива навчатися в школі стає бажаною для дітей. Їм хочеться стати школярами.

І все ж гра не втрачає для них своєї привабливості, змінюється тільки зміст її, характер. Дітей старших груп цікавлять ігри більш складні, де є потреба виявити інтелектуальну активність. Приваблюють їх також ігри спортивного характеру, з елементами змагання.

¹ Макаренко А. С. Книга для батьків, с. 27.

² Там же.

§ 6. ВИДИ ІГОР ТА РОЛЬ ІХ У ЖИТТІ, ВИХОВАННІ Й НАВЧАННІ ДІТЕЙ. КЕРУВАННЯ ІГРАМИ

Ігри розрізняються за змістом, характерними особливостями, тим, яке місце вони посідають у житті дітей, у вихованні й навчанні їх.

Сюжетно-рольові ігри створюють самі діти з деяким керівництвом вихователя. Основу їх становить дитяча самодіяльність. Іноді такі ігри звать творчими сюжетно-рольовими, підкреслюючи, що діти не просто копіюють ті чи інші явища, а творчо осмислюють їх і відтворюють у створюваних образах, ігрових діях. Різновидом сюжетно-рольових ігор є ігри-драматизації і будівельні.

У практиці виховання використовуються також ігри з правилами. Їх створюють для дітей дорослі. Це дидактичні ігри, рухливі, ігри-забави. В основі цих ігор чітко визначений програмний зміст, дидактичні завдання, цілеспрямованість навчання. Самодіяльність дітей при цьому не виключається, а здебільшого поєднується з керівництвом вихователя. Набувши ігрового досвіду, з розвитком здатності до самоорганізації діти проводять ці ігри також самостійно.

Своєрідність сюжетно-рольових ігор

Сюжетно-рольові ігри є найхарактернішими іграми дошкільнят і посідають помітне місце в їхньому житті. Високо оцінюючи самодіяльні сюжетно-рольові ігри дітей, Н. К. Крупська писала: «Найулюбленіші, найпотрібніші для дітей ігри — це ті, де діти самі визначають мету гри: побудувати будинок, поїхати до Москви, зварити обід... Процес гри полягає у здійсненні цієї мети: дитина будує план, вибирає засоби здійснення. Нехай поїзд, на якому вона їде, побудований із стільців, нехай будинок зроблений з трісок, не в тому річ — фантазія дитини доповнить дійсність. Тут важливий сам процес побудови плану»¹.

Відмітною рисою сюжетно-рольової гри є те, що її створюють самі діти, а їхня ігрова діяльність має самостійний і творчий характер. Ці ігри можуть бути короткочасними і тривалими.

Психолог Д. Б. Ельконін так визначає творчу сюжетно-рольову гру: «Рольова, або так звана творча, гра дітей дошкільного віку у розвинутому вигляді являє собою діяльність, в якій діти беруть на себе ролі (функції) дорослих і в узагальненій формі, в умисне створюваних ігрових умовах відтворюють діяльність дорослих і їхні стосунки. Для цих умов характерне використання різних ігрових предметів замість діяльності дорослих»².

Самодіяльний характер ігрової діяльності дітей полягає в тому, що вони відтворюють ті чи інші явища, дії, стосунки активно і своєрідно. Своєрідність зумовлена особливістю сприймання дітей, розуміння й осмислення ними тих чи інших фактів, явищ, зв'язків, наявністю або браком досвіду і безпосередністю почуттів.

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 3, с. 56—57.

² Ельконін Д. Б. Детская психология, М., 1960, с. 148.

Творчий характер ігрової діяльності виявляється в тому, що дитина ніби перевтілюється в того, кого зображує, і в тому, що, вірячи в правдивість гри, створює особливе ігрове життя і щиро радіє або сумує в ході гри. Активний інтерес до явищ життя, до людей, тварин, потребу в суспільно значущій діяльності дитина задовольняє через ігрові дії.

Психолог О. В. Запорожець зазначає: «Гра, як і казка, навчає дитину перейматися думками і почуттями зображуваних людей, виходячи за межі буденних вражень у більш широкий світ людських прагнень і героїчних вчинків»¹.

У розвитку й збагаченні самодіяльності дітей, творчого відтворення і відображення фактів і явищ навколишнього життя величезну роль відіграє уява. Саме силою уяви створюється ситуація гри, образи, відтворювані в ній, можливість поєднувати реальне, звичайне з вигаданим, ще й надає дитячій грі привабливості.

В іграх дітей відображується любов до Батьківщини і повага до інших народів. Всі радянські діти знають столицю нашої Батьківщини Москву і в іграх будують Кремль, московське метро тощо. Під час ігор діти охоче мандрують у різні республіки Радянського Союзу. Граючись у свято 1 Травня, вони радісно зустрічають гостей і самі стають узбеками, білорусами, естонцями та ін.

Праця з різноманітністю її — одна з головних тем в іграх радянських дітей. Вони споруджують будинки, створюють машини, «щоб усім людям було зручно жити і їздити на роботу»; доглядають за тваринами, розводять птицю в колгоспах і радгоспах, лікують і навчають, літають і плавають, шийють пальта і плаття, виготовляють іграшки й посуд. В іграх відображується повага до праці хлібороба, тваринника, овочівника та ін. Вирощування хліба, розведення садів, свята у зв'язку з завершенням сільськогосподарських робіт, нагородження знатних людей у колгоспах, радгоспах — все це становить зміст ігор радянських дітей. Герої села — знатні трактористи, механізатори, доярки, тваринники — стали героями дитячих ігор.

Проявляється в іграх наших дітей гуманні взаємини між людьми. Радянським дітям не притаманна жорстокість, приниження людської гідності. Це не означає, що в своїх іграх вони ніколи не сваряться, не сперечаються. Та мотиви їхньої поведінки визначаються спробою встановити справедливість, захистити товариша, інтереси колективу, бажанням усунути те, що заважає в грі.

В сюжетно-рольових іграх чітко проступає оптимістичний, життєстверджуючий характер. Найскладніші справи в них завжди закінчуються успішно і без жертв: капітани проводять кораблі крізь шторми і бурі, прикордонники затримують порушників, лікар виліковує хворих.

У творчій сюжетно-рольовій грі дитина активно відтворює, моделює явища реальної дійсності, переживає їх, і це виповнює її життя багатим змістом, залишає слід на довгі роки.

¹ Запорожець А. В. Некоторые психологические проблемы детской игры. — Дошкольное воспитание, 1965, № 10, с. 73.

Засоби зображення у грі В сюжетно-рольовій грі засобом зображення є роль та ігрові дії. За своїм характером вони найчастіше бувають наслідувальними, наближеними до реальних. Граючись в магазин, діти наслідують дії продавця і покупців, граючись у поліклініку, — дії лікаря і хворих.

Значне місце в розвитку гри відводиться сюжетно-образним іграшкам. Вони є ніби допоміжними і разом з тим необхідними засобами зображення. Діти повніше відображують ті чи інші явища, входять у роль, якщо випадає можливість скористатись реальними предметами: парасольками, кошиками, одягом, посудом, умовними знаками тощо, а також картинами, фотографіями, ілюстраціями, які підсилюють ситуацію гри. Наприклад, відділі магазину діти позначають відповідними зображеннями, які стають ніби вивісками (фрукти, овочі, іграшки, одяг і т. ін.). Зображувальними засобами можуть бути й театральні костюми.

Проте й самої фантазії, вигадки, здатності уявити, домислити для дитини часто буває достатньо, щоб доповнити брак реальних предметів і засобів зображення.

Керування сюжетно-рольовою грою Щоб керувати сюжетно-рольовими іграми, потрібні неабияка майстерність і педагогічний такт. Вихователь має лише направляти гру, не руйнуючи її, вміти зберегти самодіяльний і творчий характер ігрової діяльності дітей, безпосередність переживань, віру в правду гри.

Педагог впливає на ігровий задум і розвиток його, збагачуючи зміст життя своїх вихованців: розширює їхні уявлення про працю і побут дорослих, про людські стосунки і тим самим конкретизує зміст тієї чи іншої ігрової ролі. Всі ці способи не прямо впливають на гру, а спрямовані на більш глибоке розкриття тих джерел, з яких діти черпають її зміст, на збагачення їхнього духовного світу.

Однак у розширенні знань і уявлень у дошкільнят слід додержувати міри. Надмір вражень може призвести до поверхового відображення в іграх, до зображення в них неістотного, випадкового, до нестійкості ігор, недостатньої організованості.

Тож вихователь не повинен поспішати, спонукаючи дітей до швидкого відтворення в грі того, що вони засвоїли під час бесід, екскурсій, оповідань тощо. Відображення навколишнього життя в грі не є прямим відтворенням засвоєного змісту: він якийсь час повинен начебто відстоятись у свідомості і почуттях дітей.

Педагогічне керівництво в процесі гри має свої особливості: воно сприяє розвитку задуму її, розширенню змісту, уточненню ігрових дій, ролей, виявленню доброзичливих взаємин. Вихователь повинен прагнути до того, щоб ці взаємини дітей закріплювались, ставали реальними й поза грою. Керування грою ні в якому разі не повинно бути нав'язливим, збурювати в дітей протест або вилучати їх із гри. Досить навідних запитань, порад, рекомендацій.

Педагог чинить виховний вплив уже через ролі, які виконують діти. Наприклад, він запитує вихованця, який саме виконує роль завідуючого у грі в магазин, де каса, хто касир, чому в магазині

немає тих чи інших предметів, чи зручно буде покупцеві вибрати те, що він хоче купити, хто загортатиме товар, і підказує, що покупці дякують продавцеві, а той ввічливо запрошує приходити до магазину знову.

Найефективнішим способом керівництва є участь самого педагога в грі. Через виконувану ним роль, ігрові дії він впливає на розвиток змісту гри, допомагає залученню до неї всіх дітей, особливо несміливих, соромливих, пробуджує у них впевненість у своїх силах, викликає почуття симпатії дітей до них. Разом з тим участь дорослого в грі дає змогу дещо обмежувати вожаків, які часом пригнічують ініціативу ровесників, накидають колективу свій план гри, свої бажання.

Після закінчення гри вихователь відзначає дружні дії дітей, старших залучає до обговорення гри, підкреслює позитивні стосунки учасників її. Все це сприяє розвитку інтересу дітей до наступних ігор.

Педагог повинен проаналізувати проведену гру, оцінити її виховний вплив на дітей і продумати способи подальшого керівництва сюжетно-рольовими іграми дітей своєї групи.

Ігри-драматизації і керування ними

В іграх-драматизаціях зміст, ролі, ігрові дії обумовлені сюжетом і змістом того чи іншого літературного твору, казки тощо. Ці ігри подібні до сюжетно-рольових: в основі тих і других лежить умовне відтворення явищ, подій, дій і взаємин людей тощо, а також є елементи творчості. Своєрідність ігор-драматизацій полягає в тому, що за сюжетом казки або оповідання діти виконують певні ролі, відтворюють події в точній послідовності.

Найчастіше основою гри-драматизації є казки. У казці образи героїв окреслені найбільш яскраво, вони приваблюють дітей динамічністю і яскравою мотивованістю вчинків, дії в ній чітко змінюють одна одну, і дошкільнята залюбки відтворюють їх. Легко драматизуються улюблені народні казки «Ріпка», «Плескачик», «Три ведмеді», «Теремок» та ін. В іграх-драматизаціях використовуються й вірші з діалогами, де зручно відтворювати зміст у ролях.

За допомогою ігор-драматизацій діти краще засвоюють ідейний зміст твору, логіку і послідовність подій, розвиток їх та причинну зумовленість. Об'єднані спільними переживаннями, діти вчать-ся діяти погоджено, підкоряти свої бажання інтересам колективу.

Для розгортання ігор-драматизацій необхідно: збудити і розвинути інтерес дітей до них, щоб вони знали зміст і текст твору, мали костюми, іграшки. В іграх костюм доповнює образ, проте він не повинен обмежувати дитину. Якщо костюм виготовити не можна, досить використати окремі елементи його, які б характеризували відмітні ознаки того чи іншого персонажа: грібень півника, хвіст лисички, зайчі вуха тощо. До виготовлення костюмів добре залучати самих дітей.

Керування вихователя полягає в тому, що він добирає передусім твір, який має виховне значення і сюжет якого дітям неважко засвоїти і втілити в гру-драматизацію.

З дошкільнятами не слід спеціально розучувати казку. Завдяки чудовій мові твору, захоплюючому сюжету, повторюванням у тексті, динаміці розвитку дії діти легко засвоюють її. Вже під час повторного розповідання казки діти досить добре запам'ятовують її і починають включатися в гру, виконуючи ролі окремих персонажів. Граючи роль, дитина безпосередньо виражає свої почуття у слові, жести, міміці, інтонації.

У гри-драматизації не треба показувати дитині ті чи інші виразні прийоми — гра для неї має бути саме грою.

Велике значення у розвитку гри-драматизації, в засвоєнні характерних рис образу і відображенні їх у ролі має інтерес до неї самого педагога, його вміння користуватися засобами художньої виразності під час читання або розповідання. Правильний ритм, різні інтонації, паузи, деякі жести оживляють образи, роблять їх близькими дітям, пробуджують у них бажання грати. Раз по раз повторюючи гру, діти дедалі менше потребують допомоги вихователя і починають діяти самостійно. У гри-драматизації одночасно можуть брати участь лише кілька чоловік, і вчитель повинен зробити так, щоб усі діти по черзі могли бути її учасниками.

Старші дошкільнята, розподіляючи ролі, враховують інтереси, побажання, а іноді вдаються до лічилки. Однак і тут потрібен деякий вплив вихователя; треба викликати доброзичливе ставлення ровесників до несміливих дітей, підказати, які ролі їм можна доручити. Щоб решта дітей не стомлювалась чеканням, можна організувати кілька груп, які гратимуть одночасно, чергувати ролі глядачів і виконавців.

Допомагаючи дітям засвоїти зміст гри, ввійти в образ, вихователь показує ілюстрації до літературних творів, уточнює деякі характерні риси персонажів.

**Своєрідність
будівельних ігор.
Виховне значення їх**

Будівельна гра — це така діяльність дітей, основним змістом якої є відображення навколишнього життя в різноманітних будовах і пов'язаних з ними діях.

Будівельна гра дещо схожа на сюжетно-рольову і розглядається як її різновид. У них одне джерело — навколишнє життя. Діти в цій грі будують мости, стадіони, залізниці, театри, цирки і багато іншого. В будівельних іграх вони не тільки зображують навколишні предмети, будівлі, копіюючи їх, а й привносять свій творчий задум, індивідуальне розв'язання конструктивних завдань. Схожість сюжетно-рольових і будівельних ігор полягає і в тому, що вони об'єднують дітей на ґрунті спільних інтересів, діяльності і є колективними.

Відмінність між цими іграми полягає в тому, що в сюжетно-рольовій грі передусім відображуються різноманітні явища, освоюються взаємини між людьми, а в будівельній головним є ознайомлення з відповідною діяльністю людей, із застосовуваною технікою та її використанням.

Для вихователя важливо враховувати взаємозв'язок, взаємодію сюжетно-рольової й будівельної ігор. Будівництво часто виникає

в ході сюжетно-рольової гри і спричинюється нею. Сюжетно-рольова гра начебто ставить мету будівельній.

Наприклад, діти задумали гратися в моряків — і в них виникла потреба будувати корабель; щоб гратися в магазин, треба спершу збудувати його і т. ін. Проте будівельна гра може виникати і як самостійна, а вже на її основі розвивається та чи інша сюжетно-рольова. Скажімо, діти будують театр, а потім уже граються в акторів.

У старших групах діти протягом тривалого часу споруджують досить складні будівлі, практично засвоюючи найпростіші закони фізики.

Виховний і розвивальний вплив будівельних ігор полягає в ідейному змісті зображуваних у них явищ, в оволодінні дітьми способами будівництва, у розвитку їхнього конструктивного мислення, збагаченні мови, зміцненні позитивних стосунків. Вплив цих ігор на розумовий розвиток визначається тим, що в задумі, змісті їх криється те чи інше розумове завдання, розв'язання якого передбачає попереднє обдумування: що зробити, який потрібен матеріал, в якій послідовності має вестись будівництво. Обдумування і розв'язання того чи іншого будівельного завдання сприяє розвитку конструктивного мислення.

У процесі будівельних ігор вихователь вчить дітей спостерігати, розрізняти, порівнювати, співвідносити частини будови, запам'ятовувати і відтворювати прийоми будівництва, зосереджувати увагу на послідовності дій. Під керівництвом вихователя діти оволодівають точним словником, термінами, що означають назви геометричних тіл, просторові відношення: високо-низько, вправо-вліво, вгору-вниз, довгий-короткий, широкий-вузький, вище-нижче, довше-коротше тощо.

Якщо будівельними іграми правильно керувати, то вони сприятимуть вирішенню завдань морального виховання. Діти ознайомлюються з благородною працею будівельників, прагнуть у своїх будовах зробити все акуратно, гарно, щоб раділи товариші й дорослі, допомагають одне одному.

Будівельні ігри сприяють естетичному вихованню і розвитку дітей. Вихователь на екскурсіях, під час цільових прогулянок ознайомлює їх з новими будовами, архітектурними особливостями будинків, що поєднують у собі доцільність, зручність, красу. Спостерігаючи за роботою будівельників, діти збагачуються матеріалом для творчого відображення навколишнього життя у грі. Педагог захоплює дітей до гарних будов, їхнє прагнення прикрасити свої витвори деталями і цим виховує художній смак дітей.

Будівельні ігри мають важливе значення і для фізичного виховання дошкільнят. В цих іграх виявляється різноманітна рухова активність дитини, розвивається координація рухів. Особливе значення має розвиток дрібних м'язів руки, окоміру. Складаючи будинки з великих деталей, діти докладають доступних для них фізичних зусиль, проявляють витривалість.

Для будівельних ігор створено спеціальні набори матеріалів з різноманітними геометричними тілами (кубами, брусками,

призмами, циліндрами, конусами, півкулями), додатковими (пластинками, дощечками, арками, кільцями, трубами тощо) та допоміжними матеріалами для прикрашання будов.

У дитячих садках широко використовуються великий будівельний матеріал Калінінської фабрики, будівельні матеріали № 4 НДІ іграшки, № 2 М. П. Агапової, настільний матеріал А. П. Могилевського, конструктор В. П. Полікарпова, будівельні набори «Коммунар», тематичні «Городок», «Архітектор» та ін. Деталі в будівельному матеріалі є в кількох екземплярах, що дає змогу робити різні будови. Особливо привабливі вони пофарбовані, добре оброблені.

В будівельних іграх використовуються й звичайні, найчастіше сюжетно-образні іграшки. Широко застосовуються й природні матеріали: глина, пісок, сніг, камінці, шишки, очерет тощо.

Керування будівельними іграми

Виховного і розвивального впливу будівельних ігор можна досягти тільки в тому разі, коли вихователь цілеспрямоване, навчальне та спрямовуюче керування правильно поєднує з самодіяльністю й активністю дітей. При цьому вихователь розв'язує такі завдання:

а) розширення уявлень дітей і спрямування їхньої уваги на працю будівельників і техніку, яку вони використовують;

б) навчання способів будівництва, виховання і розвиток самостійності та активності мислення, конструктивно-творчих здібностей;

в) формування працелюбності, розвиток правильних взаємин між дітьми, згуртування їх у дружний колектив.

У «Програмі виховання в дитячому садку» для молодших груп передбачено будівельні ігри з іграшками, заняття з будівельним матеріалом, де діти навчаються необхідних дій, формування найпростіших, але чітких і стійких умінь.

Керівництво вихователя полягає в створенні ігрового середовища — доборі будівельного матеріалу. Дітям дають кубики, «бруски», призми; пізніш для з'єднання — дошки, пластини. Кубики й бруски розміром мають бути такими, щоб малюки могли їх обхопити рукою. Коли в дітей розв'ється координація рухів руки, можна давати вже більші куби і цеглини для будування на підлозі, на ділянці. Перевагу слід надавати стійкому будівельному матеріалу з дерева. Пластмасовий будівельний матеріал дуже легкий, вислизає з рук, нестійкий в будовах, а тому вони швидше руйнуються, а це засмучує дітей.

Матеріалу має бути достатньо, для того щоб могли грати всі бажані. В іграх 2—3-річних дітей немає ще задуму або сюжету. Малюків приваблює сам матеріал. Вони розбирають кубики й бруски, переносять, перекладають їх, кладуть один на другий, руйнують стихійно споруджені будови. Діти ніби освоюють матеріал. Вихователі слід уміти виждати порівняно короткий період такого первісного освоєння, але не затримувати його. Треба запобігати неорганізованому, не відповідному щодо призначення користуванню

будівельним матеріалом (коли діти просто розкидають кубики, брусочки, стукають ними тощо).

Грі з будівельним матеріалом треба надавати змістового характеру. Навколишній світ ще складний для дітей. Тому малюкам 2—3 років вихователь добирає доступний для них світ іграшок. «Оббудовування» іграшок і становить зміст будівельних ігор у молодших групах. Дітям радять побудувати для ляльок стілець, ліжка, для півника і коника — дворики, парканчики, а потім організують на цій основі ігри.

У маленьких дітей ще немає досвіду будівництва, вони не можуть самі будувати. Вихователь підказує їм задум роботи. Наприклад, показує дітям знайому іграшку — маленьку ляльку, каже, що вона стомилась, і питає, що треба зробити з кубиків для ляльки, щоб вона могла відпочити (стілець, ліжка). З трьох кубиків вихователь спершу сам робить стілець. Кожному з дітей (заняття проводиться з групою з 4—6 малюків) дає коробку — ящикот, в якому лежать іграшки: лялька, маленьке ведмежа і будівельний матеріал — кубики, брусочки в достатній кількості, щоб зробити два-три стільчики, ліжка. Діти розглядають іграшки і матеріал. Після цього вихователь пропонує будувати разом із ним, показуючи при цьому послідовність прийомів і дій, вчить дітей не поспішати, ставити кубики акуратно, заохочує старанність у дітей і виражає радість, якщо дитина досягла щонайменшого успіху.

Педагог звертає увагу дітей на предмети, що оточують їх, на будови: лави в саду, парканчики, ігрові будиночки на ділянці, східці, спонукає відтворювати бачене в будівельних іграх.

У молодших групах діти найчастіше граються поряд. Вихователь вчить їх не заважати одне одному, формує доброзичливі взаємини і на цій основі поступово привчає малюків гратись невеличкими групами по 2—3, 3—5 чоловік, погоджувати свої дії, радіти спільним досягненням.

У середній групі «Програмою виховання в дитячому садку» передбачається подальший розвиток інтересу дітей до будівельних ігор, використання створених будов у сюжетно-рольових іграх, виховання уміння будувати не тільки за визначеним зразком, а й за наміченою самими темою, навчання більш складних прийомів роботи.

Діти 4—5 років більше, ніж молодші, зв'язані з дійсністю. Під керівництвом вихователя вони спроможні відображувати в будівельній грі окремі враження про навколишній світ. У них є вже й необхідний досвід у найпростіших його формах, уміння гратись невеликими колективами, розподіляти між собою будівельний матеріал, погоджувати ігрові дії, досягати спільного результату. Їм дають різноманітний будівельний матеріал, з якого можна створювати більш складні будови: це будівельний матеріал № 2 М. П. Агапової, будівельний матеріал № 4 НДІ іграшки, матеріал, виготовлений Калінінською фабрикою, шматки фанери, картону, матеріал для прикрашання будов.

Вихователь під час екскурсій, цільових прогулянок звертає увагу дітей на будинки, мости, транспортні засоби, вулиці, огорожі

тощо, вчить їх бачити красу споруд, помічати не тільки спільне, а й різне, виділяти окремі частини. Він звертає увагу дітей на те, що одні будинки високі, багатоповерхові, з багатьма вікнами, під'їздами, інші — дво- і триповерхові; одні мости широкі, огорожені перилами, по них їдуть машини, йдуть пішоходи, а під ними пропливають кораблі; другі — вузькі, по них переходять тільки люди. Спостерігаючи з дітьми за транспортом, педагог звертає їхню увагу до загального вигляду його та окремих частин, пояснює призначення їх.

Діти 4—5 років ще не в змозі самостійно відобразити в будівельній грі те, що вони бачили. Вихователь, показуючи зразок будівлі, пояснює, що кожний будинок має основу — фундамент, на якому зводять стіни. Разом з дітьми добирає потрібний матеріал, і вони під керівництвом вихователя кладуть фундамент. Далі зводять стіни, роблять вікна і т. д. Будуючи разом з вихователем, дошкільнята засвоюють загальні основи будівництва не тільки будинків, а й мостів, машин, пароплавів тощо. Після того як діти оволодіють основами будівництва, вихователь учить їх вибирати тему, визначати послідовність зведення будови: з чого починати, як продовжувати, чим завершити її.

Дітей спонукають оцінювати зроблене, намічати варіанти використання його в сюжетно-рольовій грі, пропонувати зміни й доповнення.

Отже, керуючи будівельними іграми дітей цього віку, слід збагачувати їхні враження про навколишнє життя, передбачати можливість використання в грі уявлень, які на той час уже мають діти. Доцільно навчати їх будівельних прийомів, використовуючи зразок і виконану спільно з вихователем будову, способом вправляння в повторних, уже відомих будівельних іграх. Педагог повинен тактовно допомагати дітям у самостійному виборі сюжетів будівельних ігор.

Для старшої групи «Програмою виховання в дитячому садку» передбачено розширення колективних будівельних ігор, навчання дітей попереднього планування їх, ставлення цілі, визначення учасників за домовленістю, застосування конструктивно-будівельних умінь не тільки за зразком, а й за малюнками, фото різних споруд.

Керування іграми старших дітей спрямовано більше на поєднання інтелектуальної і практичної діяльності. Вихователь учить їх обдумувати майбутні ігрові дії, порівнювати одну з одною, розвиває кмітливість, заохочує здогад, спонукає втілювати в життя прийняте рішення.

Для старших дошкільнят рекомендуються різноманітні будівельні матеріали. Слід показати дітям, як ними користуватись, як з'єднувати окремі частини, блоки, як робити споруди рухомими, міцними, гарними.

Розвиток змісту гри визначається обсягом, ясністю, чіткістю дитячих вражень про навколишнє життя. Показуючи дітям складні будови (великі житлові будинки, бокзали, театри, пристані тощо), вихователь звертає їхню увагу на загальний вигляд будинків, розкриває

відповідність архітектурних особливостей їхньому призначенню, вчить виділяти окремі частини, вказує на симетрію, контрасти. Дошкільнят навчають також «читати» зображення (фото, малюнки), виділяти в них загальне, головне, частини тощо.

Зоровий аналіз допомагає дітям глибше запам'ятати особливості споруди, яку вони розглядають, скласти про неї уявлення, потім скористатись ним як основою в будівельній грі.

У старшій групі великого значення набуває слово. Так, джерелом задуму і змісту будівельної гри іноді стає розповідь вихователя. Він повідомляє дітям мету гри, послідовність ігрових дій, розповідає про розподіл обов'язків, заохочує до обговорення ігрового задуму, підтримує цікаві пропозиції, критичні зауваження. Все це розвиває в дітей самостійність думки і пошуку.

Правильністю керування грою й активною участю в ній усіх дітей визначається задоволення від неї, інтерес і тим самим її тривалість.

З дітьми старшої групи вже можна обговорювати хід будівельної гри, дії учасників її, оскільки вони вже прагнуть виконувати дії добре і самі дістають задоволення, коли їх похвалять за діло, здатні врахувати критичні зауваження.

У керуванні будівельними іграми дітей підготовчої групи настають істотні зміни, зумовлені тим, що в цей період підсумовується, узагальнюється все те, що набуто дітьми в попередніх групах. Це стосується знаць: як їх засвоїли діти; способів відображення їх в іграх, досвіду будівництва.

Будівельні ігри в підготовчій групі відрізняються від таких ігор у молодших групах різноманітністю задумів, оскільки старші діти ширше ознайомлюються з явищами навколишнього життя, з технікою будівництва під час цільових екскурсій, перегляду кінофільмів, читання книжок. В іграх вони часто наслідують будівельну діяльність дорослих, причому відтворюють не окремі явища, а комплекс їх. Наприклад, діти, зображуючи процес будівництва, розподіляють свої обов'язки: одні підвозять і підносять матеріал, другі зводять стіни, треті керують всією роботою і т. ін. Іноді частина групи будує допоміжні приміщення, пов'язані з основними: їдальню, клуб, медичний пункт тощо.

Характерними особливостями ігор дітей з підготовчої групи є більш повне і точне здійснення задуму і змісту, чітка організація розподілу обов'язків, взаємна відповідальність. Чіткіше, ніж у старшій групі, тут проступає власне будівельна діяльність. Якщо виникає потреба виготовити які-небудь предмети, іграшки для гри, діти тимчасово припиняють її, проте гра не розпадається, бо діти повертаються до неї, виготовивши все, що їм було потрібно. Трудова діяльність розвивається, не завдаючи шкоди фізичним силам дітей, бо відповідає їй, вона спонукає їх щось майструвати, робити своїми руками.

Багато будівельних ігор спрямовано на задоволення пізнавальних інтересів дошкільнят. Прагненням до точності дещо знижується ігрова умовність. Діти хочуть, щоб будова була схожа на справжню.

Схожість з реальною зображуваною будовою, відносна масштабність, декоративність, художня виразність є для них критеріями правильності конструювання.

Інтереси дітей підготовчої групи, їхні можливості відповідно до їхнього віку відносно широкі, а отже, й керування має бути на рівні. Вихователь повинен мати необхідні знання, виявляти інтерес до техніки, винахідництва. З великої різноманітності будинків, споруд, видів будівництва він відбирає небагато — те, що доступно для дітей, і дає поради під час організації й проведення гри, тобто чинить виховний і навчальний вплив (скажімо, серед усіх будівництв вибирають культурно-побутове).

У навчанні конструювання велике значення має вміння втілити (перевести) площинне зображення (фото, малюнок) в об'ємну будову. Це ставить перед дитиною значні вимоги, сприяє розвитку аналітичної діяльності. У підготовчій групі педагог привчає дітей аналізувати результати гри, в тому числі й будівництва, що входить до неї. Такий аналіз дисциплінує розум, навчає дітей співвідносити мету і процес будівництва з результатом.

Отже, важливою умовою навчального і виховного впливу будівельних ігор є керівництво ними при збереженні творчої самодіяльності дітей, розвиток їхнього інтересу до техніки, використання наочних посібників (ілюстрацій, фото, простих технічних рисунків), навчання способів переведення (втілення) площинного зображення в об'ємну будову.

Вихователь приділяє велику увагу тому, як зберігається будівельний матеріал, як ним користуються діти, як вони беруть участь у збиранні матеріалу після гри. Великий (порівняно) будівельний матеріал зберігається в певному, постійному місці групової кімнати. Деталі слід складати акуратно, стійко, тому що від випадкового поштовху вони можуть розсипатись і завдати травм дітям. У молодших групах діти беруть матеріал і складають його після гри тільки з допомогою вихователя, під його наглядом. Старші дошкільнята повинні добре знати порядок зберігання великого будівельного матеріалу і складати його самостійно.

Матеріал середнього розміру зберігається на відкритих полицях у стелажках так, щоб діти могли його взяти для гри самі. Дрібний будівельний матеріал для малюків краще зберігати в неглибоких ящичках, щоб можна було побачити всі деталі і легко дістати їх. У старших групах дрібний матеріал зберігається в більш глибоких дерев'яних ящичках, куди його акуратно складають кількома рядами.

Вихователь ознайомлює дітей з порядком зберігання будівельного матеріалу, вчить акуратно поводитися з ним, самостійно користуватися в іграх.

Дошкільнята не відразу засвоюють усі вимоги. Тож педагог поступово привчає їх додержувати порядку, хвалить за правильне виконання його вимог, перевіряє, як складено матеріал після гри, допомагає дітям. Старші дошкільнята засвоюють його вказівки швидко,

але не завжди виконують їх. Вихователь роз'яснює, чому не можна допускати порушення правил зберігання й використання будівельного матеріалу, настійно вимагає наведення належного порядку.

Будівельні ігри з природним матеріалом і керування ними

Для будівельних ігор у дитячому садку широко використовують не тільки придбані будівельні, а й природні матеріали: сніг, воду, пісок, камінці, гілочки, шишки, очерет тощо.

Пісок насипають у спеціальний ящик з бортиками, на які діти ставлять іграшки. Малюкам для ігор дають звичайно формочки, маленькі совочки і іграшки з підставкою, яку можна віткнути в пісок.

Місце на ділянці, де зберігається пісок, обгороджується, щоб не розсипався; ящички-пісочниці на ніч і на той час, коли діти не граються, слід закривати сітками, щоб пісок не забруднювався і разом з тим провітрювався.

Старші діти споруджують із піску гірки, тунелі, русла річок, будують греблі, водоспади, фортеці. Такими іграми діти набагато охочіше займаються в природних умовах: на пляжі, на березі річки, озера. Тут є можливість використати великий простір.

Граючись із снігом, молодші діти розгрібають його лопатками, совають по доріжці кольорові (заздалегідь приготовлені) крижинки, насипають гірки. Старші дошкільнята будують із снігу будинки, фортеці, пароплави, човни, мости, прикрашають майданчик скульптурами з льоду і снігу. Вихователь учить їх будувати з снігу різними способами (із снігових куль, із снігових цеглин), спонукає до виявлення ініціативи, вигадки. Заохочуючи ігри з снігом, він стежить, щоб діти достатньо рухались, не мерзли, і разом з тим запобігає надмірній активності, щоб не перегрівались.

Вихователь учить дітей викладати візерунки з камінців на доріжці, майданчику. Для візерунків можна дати зразок, запропонувати сюжет, спосіб викладання камінців. Такі ігри корисні для розвитку й уточнення просторового орієнтування. Старші діти під керівництвом вихователя роблять із шишок чоловічків; звірят, споруджують для них хатинки з гілля, очерету.

Отже, будівельні ігри, якщо ними правильно керувати, стають важливим засобом виховання і навчання. Вони розвивають у дітей здатність творчо відображувати явища навколишнього життя, інтерес до техніки, конструктивне мислення, художній смак, формують дружні взаємини.

Своєрідність дидактичних ігор

Дидактична гра є водночас і формою навчання, найбільш характерною для маленьких дітей. Джерела її в народній педагогіці, якою створено багато навчальних ігор на основі поєднання гри з пісню, з рухами. У забавках, ігрових пісеньках, в іграх «Ладусі», «Сорока-білобока», в іграх з пальчиками мати привертає увагу дитини до навколишніх предметів, називає їх.

У дидактичній грі є всі структурні елементи (частини), характерні для ігрової діяльності дітей: задум (завдання), зміст, ігрові

дії, правила, результат. Проте виявляються вони в дещо іншій формі і зумовлені особливою роллю дидактичної гри у вихованні й навчанні дітей дошкільного віку.

Наявність дидактичного завдання підкреслює навчальний характер гри, спрямованість її змісту на розвиток пізнавальної діяльності дітей. На відміну від прямого завдання, на заняттях у дидактичній грі воно виникає і як ігрове завдання самої дитини. Важливість дидактичної гри полягає в тому, що вона розвиває самостійність і активність мислення і мови дітей.

Наприклад, у грі «Розкриємо таємницю чарівних ковпачків» (старша група) вихователь ставить завдання вчити дітей розповідати про предмет, розвивати їхню зв'язну мову. Ігрове завдання — дізнатись, що під ковпачком. В разі правильної відповіді дитина одержує заохочувальний значок. Як учасник гри педагог першим піднімає ковпачок і, розповідаючи про іграшку, що там була (наприклад, мотрійку), дає зразок опису її. Якщо дитина не в змозі складно і повно розповісти (називає мало ознак), педагог говорить: «А ковпачок, що його підняв Вова, сказав, що Вова ще мало розповів про те, що ховав ковпачок».

Ігрове завдання часом закладене в самій назві гри: «Дізнаємось, що в чарівному мішечку», «Хто в якому будиночку живе» та ін. Інтерес до неї, прагнення виконати її активізуються ігровими діями. Чим вони різноманітніші і змістовніші, тим цікавіша для дітей сама гра і тим успішніше розв'язуються пізнавальні й ігрові завдання.

Ігрових дій дітей треба навчати. Тільки при цій умові гра набуває навчального характеру і стає змістовною. Навчання ігрових дій здійснюється через пробний хід у грі, показ самої дії, розкриття образу та ін.

Ігрові дії не завжди мають видимий характер. Це й розумові дії, виражені в процесах цілеспрямованого сприймання, спостереження, порівняння, іноді пригадування раніш засвоєного, обдумування. За складністю ігрові дії різні, зумовлені рівнем пізнавального змісту та ігрового завдання, віковими особливостями дітей.

В іграх молодших дітей ігрові дії однакові для всіх учасників. Наприклад, у грі «Прокоти кульку у ворітця» дидактичне завдання полягає в навчанні дітей координації рухів, розвитку просторового орієнтування (далеко, близько тощо). Ігрове завдання для дітей — прокотити з певної дистанції кульку у ворітця так, щоб задзвонив дзвоник під ними.

Якщо дітей розподіляти на групи або коли є ролі, то й ігрові дії будуть різні. Наприклад, у грі в «магазин» ігрові дії покупців інші, ніж у продавців; в іграх із загадуванням і відгадуванням загадок різні ігрові дії у тих, хто загадує, і в тих, хто відгадує.

Різний і обсяг ігрових дій. У молодших групах — це найчастіше повторювані дії (одна-дві), у старших — більше дій (п'ять-шість). В іграх спортивного характеру ігрові дії старших дошкіль-

ників з самого початку розчленовані в часі і здійснюються послідовно. Пізніше, оволодівши ними, діти діють цілеспрямовано, чітко, швидко, погоджено і в уже відпрацьованому темпі розв'язують ігрове завдання.

Одним з елементів дидактичної гри є правила. Вони визначаються завданням та змістом гри і, в свою чергу, визначають характер і спосіб ігрових дій, організовують і спрямовують поведінку дітей, взаємовідносини між ними і з вихователем. За допомогою правил вихователь формує у дітей здатність орієнтуватись у змінних обставинах, уміння стримувати безпосередні бажання, виявляти емоційно-вольове зусилля. В результаті цього розвивається здатність керувати своїми діями, співвідносити їх із діями інших учасників гри.

Правила гри мають навчальний, організаційний і дисциплінуючий характер. Навчальні правила допомагають розкривати перед дітьми, що і як треба робити; правила співвідносяться з ігровими діями, посилюють їхню роль, уточнюють спосіб виконання; організуючі визначають порядок, послідовність і взаємовідносини дітей у грі; дисциплінуючі попереджають про те, чого і чому не можна робити.

Вихователь повинен обережно користуватись правилами, не переважувати ними гру, застосовувати тільки необхідні. Впровадження багатьох правил, примусове виконання їх веде до негативних наслідків. Надмірне дисциплінування знижує в дітей інтерес до гри і навіть руйнує її, а часом породжує хитрощі, щоб уникнути виконання правил.

Буває, що немає потреби нагадувати про правила або включати додаткове. Достатньо дещо змінити ігрові дії і тим самим виправити порушення. Наведемо приклад.

❖ Під час гри в «магазин» (старша група) ставилось дидактичне завдання розвивати пояснювальну мову і закріпити знання про властивості паперу. Діти мали купувати іграшки тільки з паперу, але при цьому обов'язково сказати, з якого матеріалу іграшка зроблена і чому її можна було виготовити саме з нього. На полицях магазину виявився білий гумовий зайчик. Маринка взяла його і тим самим порушила умову гри — купувати іграшки тільки з паперу. Треба було або вказати на порушення правила, або ввести додаткове. Але при цьому виникла небезпека порушити хід гри і засмутити дівчинку. Вихователька доброзичливо сказала: «Ти купила зайчика, а тепер купиш для нього кошика, якщо скажеш, з якого він матеріалу і чому кошик можна було зробити з цього матеріалу».

Правила гри, встановлювані вихователем, поступово засвоюються дітьми. Орієнтуючись на них, вони оцінюють правильність дій своїх і товаришів, взаємовідносини в грі. Протестуючи проти порушення правил, діти зауважують: «Він грає не за правилами».

Результат дидактичної гри — показник рівня досягнень дітей у засвоєнні знань, у розвитку розумової діяльності, взаємовідносин, а не просто виграш, здобутий будь-яким способом.

Ігрові завдання, дії, правила, результат гри взаємозв'язані, і брак хоч однієї з цих складових частин порушує цілісність її, знижує виховний і навчальний вплив.

Педагогічна цінність дидактичних ігор

У дидактичних іграх перед дітьми ставляться ті або інші дидактичні завдання. Щоб розв'язати їх, потрібна зосередженість, довільна увага, розумове зусилля, вміння осмислити правила, послідовність дій, перебороти труднощі. Вони сприяють розвитку в дошкільнят відчуттів і сприймання, формуванню уявлень, засвоєних знань. Ці ігри дають змогу навчати дітей різних економічних і раціональних способів розв'язання тих або інших розумових і практичних завдань. У цьому їхня розвивальна роль.

О. В. Запорожець, оцінюючи роль дидактичної гри, пише: «Нам необхідно добиватись того, щоб дидактична гра була не тільки формою засвоєння окремих знань і вмінь, а й сприяла б загальному розвитку дитини, служила формуванню її здібностей»¹.

Дидактична гра сприяє вирішенню завдань морального виховання, розвитку в дітей товариськості. Вихователь ставить дітей в такі умови, в яких їм доводиться гратися разом, регулювати свою поведінку, вміти поступитися, бути справедливим і чесним, вимогливим.

Керування дидактичними іграми

За успішного керування дидактичними іграми передбачається передусім добір і продумування програмного змісту їх, чітке визначення завдань, місця і ролі в цілісному виховному процесі, взаємозв'язок з іншими іграми і формами навчання. Керування має бути спрямованим на розвиток і заохочення пізнавальної активності, самостійності й ініціативи дітей, застосування (дітьми) різних способів розв'язання ігрових завдань, забезпечувати доброзичливі взаємини між учасниками, готовність допомогти товаришам.

Малі діти в ході гри з іграшками, предметами, матеріалами повинні мати можливість постукати, переставити, перекласти їх, розібрати на складові частини, знову скласти їх і т. ін. Проте діти можуть багато разів повторювати ті самі дії, тому вихователь має поступово переводити гру дітей на більш високий рівень.

Наприклад, дидактичне завдання: «Навчити дітей розрізняти кільця за розміром» реалізується через ігрове завдання: «Збери башточку правильно». Діти хочуть знати, як це «правильно». Показуючи спосіб дії, вихователь водночас розвиває саму ігрову дію і вводить нове ігрове правило. Вибираючи кільце за кільцем і надіваючи на стержень, він дає наочний зразок ігрової дії. Вихователь проводить рукою по надітих кільцях і звертає увагу дітей на те, що башточка стає гарною, рівненькою, бо зібрана правильно. Так він наочно показує нову ігрову дію — як перевірити правильність збирання башточки — і пропонує дітям зробити це самим.

Розвиток інтересу до дидактичних ігор, формування ігрової діяльності в старших дітей (в середній і наступних групах) досягаєть-

¹ Психологія и педагогика игры дошкольника. Материали симпозиума, / Под ред. А. В. Запорожца и А. П. Усовой. М., 1966, с. 347.

ся тим, що вихователь ставить перед ними поступово ускладнені завдання, не поспішає підказувати ігрові дії. Ігрова діяльність дітей стає усвідомленішою, більш спрямованою на досягнення результату, а не на самий процес. Проте і в старших групах керування грою має бути таким, щоб у дітей зберігався відповідний емоційний настрій, невимушеність, щоб вони переживали радість від участі в ній і відчуття задоволення після розв'язання поставлених завдань.

У кожній групі вихователь намічає послідовність ігор, які мають ускладнюватись за змістом, дидактичними завданнями, ігровими діями і правилами. Деякі ізольовані ігри можуть бути дуже цікавими, проте, якщо використовувати їх поза системою, не можна досягти навчального і розвивального результату. Тому слід чітко визначити взаємодію навчання на заняттях і в дидактичній грі.

Для дітей раннього віку дидактична гра — найбільш придатна форма навчання. Проте вже на другому, а особливо на третьому році життя малюків приваблює багато предметів і явищ навколишнього життя, відбувається інтенсивне засвоєння рідної мови. Щоб задовольнити пізнавальні інтереси дітей третього року життя, сприяти розвитку їхньої мови, треба поєднувати дидактичні ігри з цілеспрямованим навчанням на заняттях відповідно до певної програми знань, умінь і навичок. На заняттях більш успішно, ніж під час гри, формуються і способи навчання: довільна увага, вміння спостерігати, дивитись і бачити, слухати й чути вказівки вихователя та виконувати їх.

У старшій і підготовчій до школи групах безпосереднє навчання на заняттях також пов'язано з навчанням у дидактичних іграх, проте співвідношення їх змінюється: основним стає навчання під час занять, де діти оволодівають систематизованими знаннями, елементарними формами навчальної діяльності.

Слід враховувати, що в дидактичній грі необхідно правильно поєднувати наочність, слова вихователя і дії самих дітей з іграшками, ігровими посібниками, предметами, картинками тощо. До унаочнення належать: 1) предмети, якими граються діти і які становлять матеріальний центр гри; 2) картинки з зображенням предметів і дій з ними, де чітко виділено призначення, основні ознаки предметів, властивості матеріалів; 3) наочний показ і пояснення словами ігрових дій та виконання ігрових правил.

Створено спеціальні типи дидактичних ігор: з парними картинками, типу картинкового лото, доміно, з тематичними серіями картинок і т. ін. Початковий показ ігрових дій вихователем, пробний хід, заохочувально-контрольні значки, жетончики, фішки — все це також належить до фонду наочних засобів, які використовуються для організації ігор і керування ними.

За допомогою словесних пояснень, вказівок вихователь спрямовує увагу дітей, впорядковує, уточнює їхні уявлення, розширює досвід. Мова його сприяє збагаченню дитячого словника, оволодінню різноманітними формами навчання, сприяє удосконаленню ігрових дій. Недопустимо давати докладні і багатослівні пояснення, часті зауваження, вказувати на помилку, якщо навіть це викликано прагненням

виправити гру. Такі пояснення і зауваження розривають живу тканину ігрової діяльності, і діти втрачають інтерес до неї.

Керуючи іграми, вихователь вдається до різноманітних засобів впливу на дошкільнят. Наприклад, включаючись в гру як її учасник, він непомітно для дітей скеровує її, підтримує їхню ініціативу, переживає з ними радість гри. Іноді педагог розповідає про якусь подію, створює відповідний ігровий настрій і підтримує його в ході гри. Він може й не включитися в гру, але як умілий і чутливий режисер, зберігаючи й оберігаючи її самостійний характер, керує розвитком ігрових дій, виконанням правил і непомітно для дітей веде їх до певного результату. Підтримуючи й спонукаючи дитячу діяльність, педагог робить це найчастіше не прямо, а опосередковано: виражає здивування, жартує, вдається до різних ігрових сюрпризів тощо.

Проте слід остерігатися, що, посилюючи навчальні моменти, з одного боку, можна ослабити ігрове начало і надати дидактичній грі характеру занять і, з другого боку, захопившись грою, відійти від навчання.

Розвиток гри багато в чому визначається темпом розумової активності дітей, більшим або меншим успіхом у виконанні ними ігрових дій, рівнем засвоєння правил, емоційними переживаннями, захопленістю. В період засвоєння нового змісту, ігрових дій, правил і початку гри темп її, природно, уповільнений. Далі ж, коли гра розгортається і діти захоплюються, темп прискорюється. Під кінець гри емоційне піднесення дещо спадає і темп уповільнюється. Не слід допускати надмірного сповільнення і зайвого прискорення темпу гри. Прискорений темп може спричинити розгубленість серед дітей, невпевненість, несвоєчасне виконання ігрових дій, порушення правил. При цьому дошкільнята не встигають втягнутися в гру, надміру збуджуються. Сповільнений темп гри виникає тоді, коли вихователь починає давати дуже докладні пояснення, багато дрібних зауважень. Це призводить до того, що ігрові дії ніби віддаляються, правила вводяться несвоєчасно, і діти не можуть керуватися ними, допускають порушення, помиляються. Вони швидше стомлюються, а одноманітність знижує емоційне піднесення.

Керуючи дидактичною грою, педагог вдається до різних форм організації дітей. Якщо, скажімо, потрібен близький контакт із ними або одного з одним, то дітей садять на стільчики півколом, а педагог сідає в центрі. Часом дітей треба поділити на групи і розмістити їх в різних місцях або, якщо вони їдуть у подорож, вивести їх з групової кімнати. Використовується й така форма організації, коли діти сидять за столиками.

У дидактичній грі завжди є можливість несподівано розширити і збагатити її задум у зв'язку з виявленою дітьми ініціативою, їхніми запитаннями, пропозиціями. Уміння втримати гру в межах встановленого часу — неабияка майстерність. Вихователь ущільнює час, скорочуючи передусім свої пояснення. Ясність, чіткість описів, розповідей, реплік — головна умова успішного розвитку гри і виконання розв'язуваних завдань.

Закінчуючи гру, педагог повинен так скерувати її, щоб у дітей виникло бажання продовжити її, тобто створити радісну перспективу. Звичайно він говорить: «Наступного разу гратимемося ще краще» або: «Нова гра буде ще цікавішою». Педагог розробляє варіанти відомих дітям ігор і створює нові — корисні й цікаві.

Дидактична гра як одна з форм навчання проводиться в час, відведений для цього в розпорядку дня для занять. Важливо встановити правильне співвідношення між цими двома формами навчання, визначити взаємозв'язок між ними і місце в єдиному педагогічному процесі. Дидактичні ігри іноді передують заняттям; в такому разі мета їх зацікавити дітей, привернути увагу до того, що буде на заняттях. Гра може чергуватися з заняттями, коли треба посилити самостійну діяльність дітей, включити вже засвоєне в ігрову діяльність, підбити підсумок, узагальнити вивчений на заняттях матеріал.

Дидактичні ігри проводять у груповій кімнаті, в залі, на ділянці, в лісі, в полі і т. ін. Цим забезпечується широка рухова активність дітей, різноманітність вражень, безпосередність переживань і спілкування.

Ігри з іграшками та ігровими посібниками

Матеріальним центром дидактичної гри є іграшки та ігрові посібники. Педагог з цією метою добирає іграшки, картинки, різні предмети. Все це зберігається в певному місці.

Ще Є. І. Тихеева рекомендувала в кожному дитячому садку мати дидактично оснащену ляльку — з комплектами всіх предметів вжитку. Лялька має бути 40—50 см розміром, щоб під час гри її було видно всім дітям групи. До предметів її вжитку входять такі:

- а) білизна: сорочки денні, трусики, колготки, шкарпетки;
- б) плаття: байкове, сатинове, шовкове; фартушки; пальта зимо-
ве, демісезонне, літнє, лижний костюм;
- в) головні убори: шапочка, панама, капелюшок, хусточка;
- г) взуття: чобітки, туфельки, сандалики, м'які тапочки;
- д) постіль та столова білизна: матрац, подушка, ковдра, простирадло, підодіяльник, наволочка, рушничок, скатерка, серветка.

Всі ці предмети мають бути різного кольору і відповідних для них відтінків (червоний, жовтий, зелений, світло-зелений та ін.), з матеріалу різної якості (тонкий, м'який, товстий, блискучий, матовий та ін.), а застібки, гудзики, гачки, зав'язки відповідати призначенню і бути розрахованими на зусилля дитячих рук. Різноманітність кольорів відкриває широкі можливості для ігор з лялькою з метою сенсорного виховання і розвитку мови дітей. Простота і доцільність прикрас формує їхній естетичний смак, зручність пристосувань сприяє удосконаленню різноманітних дій з предметами, розвитку самостійності дітей.

Крім ляльки до гри включається багато інших іграшок, що зображують транспорт, тварин, птахів, посуд тощо. Ці іграшки становлять обов'язкове обладнання ігор з «чарівною торбинкою», ігор в магазин, ігор-загадок, коли за описом треба впізнати, про яку іграшку йдеться, добирати іграшки за тією чи іншою ознакою.

Треба також використовувати різноманітні технічні іграшки і технічні засоби: аლოსкоп, кіно, телевізор, магнітофон, програвач тощо. Всі вони мають бути дібрані відповідно до запитів сучасної дитини, підносити зміст ігор на вищій щабель, урізноманітнювати правила та ігрові дії і допомагати педагогові більш успішно розв'язувати дидактичні завдання.

Багато так званих словесних ігор проводять без іграшок і матеріалів. Вони засновані на використанні слова і тих уявлень, які вже є в дітей. Це ігри-загадки, ігри на протиставлення, на класифікацію та ін.

Отже, керування дидактичною грою полягає в правильному визначенні дидактичних завдань пізнавального змісту; у визначенні ігрових завдань і реалізації через них дидактичних завдань: в продумуванні ігрових дій і правил, у передбаченні навчальних результатів.

Настільні ігри-посібники

До настільних ігор належать різноманітні ігри-посібники типу картинок, предметного лото, доміно; тематичні ігри («Де що росте», «Коли це буває», «Кому це потрібно» та ін.); ігри, що передбачають рухову активність, спритність тощо («Летючі ковпачки», «Гусачок», «Попади в ціль» та ін.); ігри типу мозаїки. Всі ці ігри відрізняються від ігор з іграшками тим, що, як правило, проводяться вони за столиками, для них потрібно 2—4 партнери. Настільно-друковані ігри сприяють розширенню світогляду дітей, розвивають кмітливості, увагу до дій товариша, орієнтування в змінних умовах гри, вміння передбачити результати свого ходу. Участь у грі потребує витримки, суворого виконання правил і приносить дітям багато радості.

Для малюків потрібні ігри з доступним змістом. На картках лото, парних картинках, книжках-ширмах зображено іграшки, предмети вжитку, найпростіші види транспорту, овочі, фрукти. Добір картинок парами, відповідних картинок до основної картки, називання зображуваного предмета, тієї чи іншої його якості сприяють розвитку словника, вмінню коротко пояснити (яблуко червоне, морква оранжева, росте на грядці). Для малюків цікаві ігри «Картинки малюкам» (автор Н. Р. Ейгес).

Для дітей старших груп цікаві настільно-друковані ігри, в яких відображено явища природи, показано різні види транспорту («Хто на чому їздить, плаває, літає»), діють герої казок («Казки Пушкіна», «Сміливі і вправні» та ін.). У цих та подібних до них іграх діти пригадують і застосовують знання, засвоєні на заняттях, у ході спостережень під час екскурсій. Цінними й цікавими для старших дітей є ігри, у змісті, ігрових діях та правилах яких є елемент змагання у вправності, точності, швидкості, кмітливості («Настільний кільцемет», «Настільні кеглі», «Дзига», ігри-бирюльки та ін.). У кожному дитячому садку мають бути набори найрізноманітніших ігор, а крім того, створено умови для вільного доступу всіх дітей до них в час, відведений для самостійної діяльності.

Особливу групу становлять ігри-забавки. В них яскраво виражений елемент незвичайного, несподіваного, смішного, вони містять

жарт, доброзичливий гумор. Основне призначення цих ігор поведати, потішити, порадувати дітей. Зміст і правила багатьох ігор передбачають або швидку ігрову дію, або відстрочену. Одні з них спричинюють швидку, часто несподівану реакцію, інші вчать дітей виявляти волюве зусилля. До ігор-забавок належать такі відомі серед них, як «Піймай зайчика», «Піджмурки з дзвони́ком» (визначати напрям за звуком), «Хто швидше збере картинку» (на координацію рухів) та ін.

Рухливі ігри з правилами

Рухливі ігри — це передусім засіб фізичного виховання дітей. Вони дають змогу розвивати й удосконалювати рухи, вправлятися в бігові, стрибках, лазінні, метанні, ловінні тощо. Різноманітні рухи спричинюють активну діяльність великих і дрібних м'язів, сприяють кращому обміну речовин, кровообігу, диханню, тобто посиленню життєдіяльності організму.

Великий вплив мають рухливі ігри й на нервово-психічний розвиток дитини, формування важливих якостей особистості. Вони збуджують позитивні емоції, розвивають гальмівні процеси: в ході гри дітям доводиться реагувати рухом на одні сигнали і втримуватись від руху на інші. В цих іграх розвиваються воля, кмітливість, сміливість, швидкість реакції та ін. Спільні дії в іграх згуртовують дітей, приносять їм радість від переборення труднощів і досягнення успіху.

Джерелом рухливих ігор з правилами є народні ігри, для яких характерні ясність задуму, змістовність, простота і цікавість.

Зміст гри визначається певними рухами. У «Програмі виховання в дитячому садку» для кожної вікової групи дітей передбачено рухливі ігри, в яких розвиваються рухи різного виду: біг, стрибки, лазіння та ін. Ігри добираються з урахуванням вікових особливостей дітей, їхніх можливостей виконувати ті чи інші рухи, додержувати ігрових правил.

Правила в рухливій грі мають організаційну роль: ними визначається хід її, послідовність дій, стосунки гравців, поведінка кожної дитини. Правила зобов'язують підкорятися цілі та змістові гри; діти повинні вміти ними користуватися в різних умовах.

У молодших групах вихователь пояснює зміст і правила гри в ході її, в старших — перед початком.

Рухливі ігри організуються в приміщенні й під час прогулянки з невеликою кількістю дітей або з усією групою. Ці ігри входять також до складу фізкультурних занять. Після того як діти засвоять гру, вони можуть проводити її самостійно.

Керування рухливими іграми з правилами полягає в тому, що, добираючи рухливу гру, вихователь враховує відповідність характеру рухової діяльності, яка передбачається нею, доступність ігрових правил і змісту дітям певного віку. Він стежить за тим, щоб у грі брали участь всі діти, щоб вони виконували всі передбачені грою рухи, проте без надмірної рухової активності, яка може спричинити надмірне збудження, перевтому.

Старших дошкільнят треба навчити гратись в рухливі ігри са-
мостійно. Для цього слід розвивати в них інтерес до цих ігор, нада-
вати можливість організувати їх під час прогулянки, на дозвіллі,
на свята і т. ін.

§ 7. ІГРАШКА ТА ЇЇ МІСЦЕ В ЖИТТІ ДІТЕЙ

Іграшка — предмет, спеціально призначений для дитячих ігор.
Використання іграшок сприяє розширенню дитячого світогляду, ви-
хованню інтересу до відображених у них предметів і явищ дійсності,
розвитку самостійності. У спільних іграх з ними в дітей формуються
дружні взаємини, уміння погоджувати свої дії.

Велику роль іграшки в житті дітей підкреслювала Н. К. Круп-
ська. В статті «Про іграшки для дошкільнят» вона писала: «Ми
не можемо підходити до питання про дитячу іграшку з точки зору
того, яка іграшка подобається дорослій людині. Ми повинні підійти
до питання про іграшку з точки зору того, що подобається дитині
і що їй потрібно»¹.

Н. К. Крупська вказувала на те, що в іграшці мають бути прав-
диво відображені конкретні явища життя, образи людей, тварин.
Вона закликала вивчати вікові особливості дитини і відповідно до
них створювати й добирати іграшки. «Дорослий повинен старанно
вивчати особливості дитячого віку. Повинен це робити і виготовлю-
вач іграшки, бо без цього іграшка не буде радувати по-справжньому
дитину, не буде допомагати їй росту, розвитку»².

О. М. Горький, говорячи про необхідність дати дітям знання
про світ, про свою країну, писав: «Це цілком досяжне, якщо є ці-
кава, розумна і просто написана книжка, і цього ще легше можна
досягти цікавою іграшкою»³.

Історія іграшки та іграшкового виробництва

Іграшка — досить крихка тендітна річ, і
життя її коротке, тож час виникнення ігра-
шок визначити дуже важко. Цілком очевид-
но, що перші іграшки наближались до зна-
рядь праці і були пристосовані до сил дитини. Маленький лук і
стріли нагадували справжні. Їх виготовляли дорослі, щоб розвинути
в дітей вправність, чіткість і координацію рухів. Діти використо-
вували їх в іграх у полювання, ловіння звірів і птахів. Значно піз-
ніше було виявлено іграшки, що зображували звірів, птахів, фігур-
ки людей.

Довгий час іграшки створювались у сім'ї дорослими на доз-
віллі «для втіхи» дітям. Іграшки відображували любов до дітей,
бажання порадувати їх, втішити, чомусь навчити. У виготовленні
іграшок виявлялась творча вигадка, розуміння інтересів дитини,
її бажання. Іграшка відображувала характерні риси людської пра-
ці, любов до природи, знання її, відтворювала особливості і поведки

¹ Крупська Н. К. Вибрані пед. твори. К., 1961, с. 313.

² Там же, с. 315.

³ Горький А. М. О молодеч. М., 1949, с. 67.

тварин, птахів. Іграшки були яскравими, чіткої форми, виразні і дохідливі.

Найталановитіші умільці почали робити іграшки не тільки для своїх дітей, а й для збуту. Поступово виник іграшковий промисел. У Росії досить великий іграшковий промисел був у с. Богородському під Москвою (в історичних документах про нього вперше згадується в 1663 р.). Особливо улюбленою іграшкою богородських різьбярів був ведмідь. В іграшці йому надавали характерних рис неповороткого, клишоногого лісового мешканця, а також людських рис: працелюбності, цікавості, любові до танцю, музики.

У с. Бабенки Подільського району Московської області в 1911 р. організувалась артіль російських умільців, які прославились тим, що виготовляли токарно-поліровані іграшки: конуси, башточки з кілець різного кольору, іграшки-вкладочки, бочечки, бирюльки тощо. Бабенківські іграшки вирізняються своєю окресленістю форм, чистотою і соковитістю барв. Завдяки простій конструкції цих іграшок ними можна виконувати різні дії.

У Нижегородській губернії (тепер Горьковська область) у с. Хохлома майстри, що виготовляли дерев'яні іграшки (самовари, чашки тощо), розмальовували їх в золотаво-червоні кольори. В с. Городець вирізали коників, козликів, бичків; у с. Семенове виготовляли мотрійок. Цінність їх в ошатній декоративності, цікавості. У Вятській губернії (тепер Кіровській області) в с. Димкове з давніх-давен ліплять глиняні (димковські) іграшки, які відзначаються пластичністю форм, яскравістю. «Веселі димки» — так називають в народі ці іграшки. Першою їх створила селянка Ганна Мездріна (1853—1938). Відома й талановита самобутня художниця іграшки О. Кошкіна. Мездріна і Кошкіна відображували в іграшках те, що бачили в житті: паній — поважних, огрядних, в широких спідницях, капелюшках, з парасольками, а також франтів, гусарів.

У веселих фігурках немає подробиць, проте відбито характерні риси прототипів — одяг, рух, настрої; їх схоплено тонко і точно, передано яскраво.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції виробництво іграшок почало швидко розвиватися. У виробках майстрів-художників відображується нове життя, появилася сучасна тематика: «Чапавська тачанка», «Колгоспне село», «Річкова пристань», «Космодром» та ін. В іграшках зберігаються справжні народні традиції: яскравість, образність, умовність, привабливість для дітей.

Створення іграшок у нашій країні стало справою державною. Розроблення тематики іграшок, оформлення їх поставлено на наукову основу з урахуванням психології дітей, виховного і розвивального впливу іграшки на дитину. В 1932 р. в м. Загорську створено Науково-дослідний інститут іграшки, в якому працюють художники, скульптори, інженери, педагоги. До завдань інституту входять технічна і консультативна допомога підприємствам, які виготовляють іграшки.

При Міністерстві освіти РРФСР створено художньо-технічну раду, яка координує роботу підприємств і контролює якість

виготовлюваних іграшок. При республіканських міністерствах освіти, автономних, крайових, обласних відділах народної освіти є художньо-технічні комісії в справах іграшок, які сприяють розвитку виробництва іграшок на місцях.

Вимоги до іграшки Одна з головних вимог — ідейна спрямованість іграшки, відповідність завданням комуністичного виховання. В іграшках відображується життя радянського народу: боротьба за мир, творча праця, гуманне ставлення до людини, взаємини людей, засновані на дружбі й товарищескості, розвиток культури, науки, техніки. Так, серед іграшок багато ляльок, які зображують представників різних народів нашої країни, інших країн, чимало технічних іграшок, за допомогою яких діти мають змогу ознайомлюватися з сучасними засобами пересування, зв'язку (літаки, електровози, телефон, телевізор і т. ін.).

У доступній і цікавій формі іграшка має спонукати дітей до творчого відображення явищ, життєвих подій, до сучасних ігор, в яких формуються дружні стосунки, вміння погоджувати свої бажання з бажаннями товаришів, організованість, взаємодопомога, справедливість, чесність.

Іграшка має бути динамічною, давати дітям змогу виконувати різноманітні дії. Цю вимогу не задовольняють іграшки з сталою, непорушною позою тварин, ляльок та ін.

В іграшках може відбиватись і здоровий гумор, веселе, жартидливе ставлення до оригіналу, але без висміювання, карикатури. Іграшка повинна відображувати типові, бути добре оформленою.

У гігієнічних вимогах щодо іграшок передбачають безпечність користування ними. Фарбують їх стійкими і нешкідливими фарбами, передбачають можливість легкої гігієнічної обробки (щоб їх можна було мити, протирати дезінфікуючими розчинами, прасувати).

Види іграшок Найбільш яскраво виступає в іграшці її прототип (образ), тобто те, що вона відображує і чим приваблює до себе дитину: іграшка-лялька, іграшки-звірі, домашні тварини, іграшкові машини, посуд, меблі і т. ін. Ці іграшки й становлять велику групу образних іграшок. Іноді їх називають сюжетними, сюжетно-образними, тому що вони визначають сюжет гри.

В групі сюжетно-образних іграшок чільне місце належить ляльці. З нею пов'язані найрізноманітніші переживання дітей. Під час гри вони ніби одушевляють ляльку, розмовляють з нею, звіряють свої таємниці і радощі, турбуються про неї.

Діти одушевляють ляльку тому, що вірять у правдивість гри. Поза грою вони, звичайно, знають, що лялька — це іграшка, а не жива істота.

Дві дівчинки (5,5 і 6 років) взяли ляльку на прогулянку, проте захопилися іншою грою, і лялька випала з санок. На це звернув увагу хлопчик із середньої групи. «Лялька впала на сніг, вона захворіє, буде кашляти, їй треба буде давати ліки», — стурбовано сказав він. Старша дівчинка відповіла: «Костику, ти ще малий і не знаєш, що лялька не жива — це іграшка».

Ляльки бувають різні, та найчастіше — це зображення дітей. У дитячому садку мають бути також ляльки, які зображують дорослих людей різних професій, національностей.

Ігри з ляльками стають змістовнішими, коли для них ще в їй квартира, меблі, посуд, прикраси, предмети побутової техніки, одяг і т. ін.

До сюжетно-образних належать також іграшки, які зображують звірів, домашніх тварин. Улюблена іграшка малюків — ведмежатко з хутра або з плюшу — тепле, ласкаве. Дітей приваблює в цій іграшці образ неповороткого, добродушного мепшканця лісу, персонажа багатьох казок. Вони називають іграшку ласкавими іменами: «Мишкою», «Мишунею», «Дружком». Своїх ведмедиків, зайчиків, котиків, собачок, козеняток діти годують, кладуть спати, лікують, водять гуляти.

Особливе місце серед сюжетно-образних іграшок належить зображуваним персонажам казок («Ріпка», «Три ведмеді», «Семеро козенят» та ін.). Під час гри з такими іграшками казка оживає. Вони є джерелом видикнення гри-драматизації.

Дедалі більше входять у життя технічні іграшки. Багато які з них приводяться в рух за допомогою пружини (завідні іграшки), електрики, інерційного двигуна; є іграшки з дистанційним керуванням. Технічні іграшки різноманітні за змістом. Вони відображують засоби пересування (автомашини, кораблі, літаки), техніку, застосовувану в праці (трактори, комбайни, підймальні крани, самоскиди), засоби зв'язку й інформації (телефони, радіо, телевізори, телеграф). До них належать також кіноапарати, фільмоскопи, епідіаскопи. Дуже поширені іграшки типу конструкторів, іграшки, створювані самими дітьми з наборів деталей. Технічні іграшки сприяють розвитку допитливості, конструктивного мислення, творчості дітей.

Іграшки - з а б а в к и — кумедні фігурки звірів, тварин, людей. Вони беруть початок від народних іграшок, частково від народних театральних вистав. В основі їх лежить рух, сюрприз, несподіванка. Призначення таких іграшок — забавити дітей, викликати веселий сміх, співпереживання радості, заклопотаності, виховати почуття гумору і т. ін.

Спостерігаючи за бичком, що не дуже зграбно спускається похилою дошкою, діти весь час хвилюються: «Він упаде!». А коли він благополучно закінчує свій шлях, весело сміються, радіють. В такт з поросятком, що танцює, діти плещуть в долоні і самі пританцювують. Іграшки-забавки цікаві для малюків самі по собі; старшим же хочеться дізнатись, чому бичок ходить, жаба плигає, музикант грає.

М а с к а р а д н о - я л и н к о в і іграшки пов'язані з святкуванням Нового року. Діти з ранніх літ розуміють, що ці іграшки — дарунок ялинці, і намагаються зробити її гарною, опатною. Ялинкові іграшки викликають у них радість, захоплення і разом з тим сприяють розвитку тонких рухів, обережному поводженню з крихкими речами.

Маскарадні іграшки лише нагадують чимось того або іншого персонажа (хвостик, вушка, дзьобик), проте цього досить, щоб діти грали — жили в образі.

Особливим типом є спортивно-моторні іграшки, призначені передусім для здійснення завдань фізичного виховання. Вони сприяють посиленню рухової активності дітей, розвитку координації рухів, орієнтування в просторі, спритності, сміливості. Ці іграшки можна поділити на кілька груп.

1-ша група — це іграшки, що розвивають сенсорно-моторний апарат, зміцнюють дрібні м'язи, які сприяють розвитку координації рухів кисті руки і пальців, розвитку спритності й окоміру, цілеспрямованості рухів і кмітливості (дзиги, блішки, щиглі, намистинки).

2-га група — іграшки для зміцнення м'язів передпліччя і плеча, для розвитку сили, спритності, координації рухів руки і корпусу (більбоке, серсо, обручі, м'ячі, пропелери, кільцемети, кеглі та ін.).

3-тя група — іграшки, що сприяють розвитку бігу, стрибків, зміцнюють м'язи ніг і тулуба (обручі, скакалки, різні візки, коні-палички, ковзани, ролики, велосипеди, педальні автомобілі тощо). Візки з мотузочком і візки з паличкою люблять переважно малюки. Ці іграшки сприяють вправлянню в ходьбі й бігові. Вони приваблюють дітей яскравим оформленням (іноді вони прикрашені кольоровими кульками, бубонцями, зображують пташку, млинок і т. ін.) і можливістю побігати.

4-ту групу становлять іграшки для групових ігор, де діти змагаються в точності, швидкості, спритності рухів (настільні крокети, баскетбол, пінг-понг). Вони сприяють розвитку колективних стосунків, розвивають спритність рухів, уміння розрахувати силу удару, узгодити свої рухи з рухами товариша.

У дитячому садку мають бути дібрані спортивно-моторні іграшки всіх груп. Тільки при такій умові ігри можна проводити в певній системі.

Велике значення для естетичного виховання дітей мають музичні й озвучені іграшки: брязкальця, дзвіночки, бубонці, дудочки, органчики тощо; іграшки, що зображують музичні інструменти (піаніно, рояль, балалайки, цимбали та ін.). Вони задовольняють інтереси дітей до звуків, мелодії, спонукають їх відтворювати мелодії пісень, маршів. Вихователь стежить за тим, щоб звуки, породжувані іграшкою, були чисті, мелодія відтворювалась точно, не допускає різких, надто голосних, неприємних для слуху звуків.

Театральні іграшки за змістом є образними, проте в них своє педагогічне призначення — служити цілям естетичного виховання, розвитку мови і мислення, уяви, здатності відтворення. Вони досить різноманітні. Найпопулярнішим ляльковим актором є Петрушка — веселий супутник дитячого життя, учасник багатьох ігор і розваг. Він жартівник, пустун, він же й вимогливий наставник, який розповідає дітям про те, що добре, а що погано.

Широко використовується в театральних іграх також лялька бібабо — м'яко-жорстка рухома іграшка-рукавичка, яку надівають на руку так, щоб один палець тримав головку, два інших — руки. Щоб маніпулювати іграшкою, потрібне вміння, якого досягають тренуванням. Напочатку ця лялька — для дітей, а не їхня, проте поступово старші дошкільнята оволодівають найпростішими навичками водіння ляльки над шпирмою.

Показ театральних ляльок супроводжується проказуванням тексту, тому ігри з такими іграшками сприяють розвитку правильної й інтонаційно виразної мови, вмінню слухати, своєчасно вставляти репліку.

Особливе місце відводиться дидактичним іграшкам. Вони призначені для сенсорного і розумового розвитку і навчання дитини. Це й народні дидактичні іграшки — різнобарвні кулі, піраміди, мотрійки, гриби, бочонки, дрібні іграшки (вкладіші, бирюльки тощо), і різноманітні іграшки для конструювання — мозаїка, палички і т. ін. Окремий вид становлять настільні й друковані ігри: лото, парні картинки, квартети, кубики.

Дидактичні іграшки добрі тим, що дитина, граючись з ними, розв'язує задачу, умова якої в конструкції самої іграшки, і перевіряє саму себе в ході гри (наприклад, зібрати й розібрати мотрійки, піраміду). Вона не завжди в змозі помітити всі властивості дидактичної іграшки, і вихователь у спеціальних іграх навчає бачити їх.

Готова іграшка ознайомлює дітей з багатьма предметами, підготовляє до розуміння призначення їх у житті людини, вчить поводитися з ними. У кожній грі до іграшки ставляться особливі вимоги, породжені задумом і уявою дитини. Готова іграшка часто завважає дитині виявити ініціативу, самостійність у здійсненні задуму гри. В цьому допомагають будівельні матеріали, які входять до асортименту іграшок і посібників для ігор. Призначення таких ігор — розвинути увагу, кмітливість, конструктивні здібності дітей. Ігри з будівельними ігровими матеріалами згуртовують дітей єдністю задуму і спільністю дій, прагненням до мети — створення будови.

Оснoву майже всіх конструктивно-будівельних наборів становлять геометричні тіла: куб, призма, конус, циліндр — вони найбільш стійкі. З'єднавши їх, можна здійснювати найрізноманітніші будови. Якщо є достатня кількість допоміжних форм (арок, дощок, перекладок, кругів, вірок тощо), діти складають цікаві будови, навколо яких організують ігри. Для молодших груп беруть кольоровий будівельний матеріал, який тішить дітей своєю барвистістю. Отже, можна сподіватись, що робота з ним буде успішною. Діти ладнають лави, ворітця, парканчик, будиночок тощо. Старші діти споруджують уже більш складні будови: метро, вокзал, клуб та ін.

Іграшки-саморобки виготовляють діти самі, або їхні батьки, або вихователь. Це супутники дитинства багатьох поколінь, коли не було ще промислового іграшкового виробництва. Не втратили вони свого значення й тепер. Виготовляючи найпростішу іграшку,

дитина мислить, переборює труднощі, радіє успіху. В своїй творчій діяльності вона шукає спілкування з товаришами, пропонує їм гратися разом.

Виготовлення іграшки — праця для дитини посиљна і радісна. Процес перетворення матеріалу в іграшку супроводжується різними переживаннями — відчуттям здивування, радісного сподівання, задоволення від зусиль думки і практичної дії, від усвідомлення своїх можливостей, самостійності. Створюючи іграшку і навіть будучи тільки свідком або учасником виготовлення її дорослими, дошкільня відчуває радість, прагнення творчої діяльності. Готовність, що формується при цьому, зробити іграшку не тільки для себе, а й для інших має велике значення в моральному вихованні.

Для іграшок-саморобок широко використовується природний матеріал. Діти під час прогулянок до лісу, парку уважно приглядаються, шукають лісові знахідки і, додаючи до основного образу окремі деталі, створюють іграшки, яким потім щиро радіють. Так, березовий сучок може нагадати казкового птаха, а якщо приладнати до нього пір'їнки, то образ і зовсім оживає. З шишечок, жолудів діти майструють птахів, чоловічків. Конструювання іграшок із природного матеріалу — захоплююче і дуже корисне для дошкільнят заняття.

Зручним матеріалом для створення іграшок-саморобок є глина. Діти ліплять із неї чоловічків, тварин, предмети вжитку. Якщо ці іграшки випалити, вони стануть міцними, їх можна ширше використовувати, дарувати іншим. Звичайно, випалює іграшки вихователь, і його участь у виготовленні іграшки, його порада, допомога породжують у дітей гордість тим, що він усе вміє.

Для виготовлення іграшок придатний і такий матеріал, що вже не потрібен дорослим, — коробки, котушки від ниток, ролики, дощечки тощо. Всі ці дитячі скарби мають бути чистими, зберігатися в ящиках, великих коробках. Останнім часом дітям для виготовлення іграшок дають дрібні шматки пінопласту, поролону. Це гнучкий, зручний для обробки, гігієнічний матеріал.

Іграшки-саморобки виготовляють на заняттях з праці та під час дозвілля під керівництвом вихователя.

Добір іграшок для різних вікових груп У молодших групах мають бути іграшки, за допомогою яких можна розвивати рухи, удосконалювати їх: великі м'ячі для котіння, перекочування, кидання; різноманітні кольорові вантажні автомобілі, каталки, візки, які діти перевозять з місця на місце і на яких вносять кубики, ляльок.

Сюжетно-образні іграшки (ляльки, тваринки, предмети вжитку) за змістом і оформленням відображують навколишній світ, близький дітям. Ігрові дії з ними доступні, прості.

Добір дидактичних іграшок визначається завданнями сенсорного виховання і розвитку мови. Іграшки повинні сприяти розвитку сприйняття предметів, кольору їх форми, розміру тощо, розуміння і вживання слів, що означають різні властивості та якості.

З іграшками-забавками малюки ще не вміють діяти самі, вони тільки дивляться і радіють рухам кумедних завідних іграшок (мавпочка танцює, іде бичок, пташка стрибає і т. ін.).

У дітей середньої групи ролі в грі вирізняються чіткіше, і крім іграшок їм необхідні додаткові предмети: матроські безкозирки, прапорці, барабан, бінокль, трубка лікаря і т. ін. Із будівельного матеріалу чотирирічні діти створюють більш складні споруди, ніж малюки, тому треба, щоб він був різних наборів. Іграшки-забавки вихованці середньої групи самі приводять в дію.

Діти 4—5 років уміють гратися колективно і користуватись комплексними іграшками. Наприклад, комплект іграшок «Домашні тварини» викликає бажання разом будувати стайню, пасти череду в полі і т. ін.

Дошкільнята старшої підготовчої групи ширше стикаються з життям. З їхніми уявленнями, досвідом спілкування, вмінням організувати гру вони здатні користуватись іграшками, які дають змогу розвивати складні сюжети: ігри в подорожі, театр, школу, зоосад тощо. Широко мають бути представлені технічні іграшки з яскраво вираженими ознаками і способами пересування. Набори комплектів «Будівельник», «Маленька кравчиня», «Маленький художник» та ін. сприяють формуванню навичок і спілкування дітей.

Діти 6—7 років виявляють великий інтерес до ігор спортивного характеру. Рухи у них більш координовані, тому потрібні не тільки великі, а й менші м'ячі для ігор, для влучення в ціль та інші спортивні іграшки, які б розвивали дрібні м'язи, удосконалювали координацію, точність рухів. Дітей цікавлять ігри, де потрібні спритність, зусилля, натренованість. Для цього потрібні такі іграшки, як дитячий крокет, більбоке, кеглі, городки. Влітку дітям дають спорт-ролер, узимку — лижі і коньки.

Великого значення набувають театральні іграшки, що є необхідним реквізитом для оформлення ігор-вистав, ігор-драматизацій: костюми й окремі деталі до них, маски, іграшки, які зображували б біноклі, труби, знаряддя праці та ін.

У «Програмі виховання в дитячому садку» дається вказівка про добір іграшок відповідно до вікових груп.

Методика ознайомлення дітей з новою іграшкою Поява в групі нової іграшки — завжди радісна подія. Методика ознайомлення з нею дітей визначається передусім тими завданнями, які хоче розв'язати педагог. Якщо він ставить завдання привернути увагу дітей до того або іншого предмета, відтвореного в іграшці, він показує її й підкреслює притаманні їй властивості, якості.

Пропонуючи іграшку, що зображує дорослого, дитину, звірятко, вихователь виявляє своє позитивне ставлення до неї, тим самим збуджуючи симпатію до неї і в дітей.

Вдаючись до сюжетно-моторних іграшок, вихователь має розкрити їхнє призначення, способи дії з ними.

Появі веселої, кумедної іграшки передують інтригуюче попередження. Чекання дітей на щось нове збуджує їхню цікавість, настроює на радісне сприйняття іграшки.

Якщо іграшка крихка, ламка тощо, якщо механізм її такий, що з нею слід поводитись обережно, вихователь має попередити дітей, показати, як нею користуватись, щоб не поламати і не плакати потім.

Будь-яку іграшку не можна відокремлювати від гри, перетворювати її на наочний посібник. Діти освоюють іграшку в грі, в ігрових діях, приймають її в свій світ.

Процес обігрування іграшки, засвоєння дітьми способів поведінки з нею неоднаковий щодо різних іграшок. Одні іграшки діти швидко включають у свої самостійні ігри, інші повільніше, і їх треба обігрувати не раз.

Наприклад, під час ознайомлення з лялькою, в образі якої відображено привабливу, але маловідому людину, діти переймаються почуттям симпатії до неї, проте як нею гратись — не знають. Їхні ігри зводяться до того, що вони виконують тільки типові ігрові дії: годують ляльку, кладуть спати, зодягають і т. ін. Щоб розширити уявлення дітей, педагог не раз показує різні іграшки — «супутники» ляльки: її одяг, предмети побуту, праці. Ознайомлюючи дошкільнят з новою іграшкою, вихователь уже користується елементами гри: від імені ляльки розповідає, звідки вона приїхала, як і де жила, які знає казки, пісні, ігри тощо. Зацікавивши іграшкою, повідомивши про неї все необхідне, на що слід звернути увагу дітей, педагог організовує гру з новою іграшкою.

Зберігання іграшок

Особливості зберігання іграшок зумовлені необхідністю забезпечити:

- а) доступність іграшок для дітей і можливість самостійно розпоряджатися ними;
- б) загальний порядок у розміщенні іграшок, збереження привабливості кожної іграшки;
- в) збереження самими дітьми порядку в іграшковому господарстві, акуратне поводження з іграшками.

Щодо першої вимоги, то тут найзручніше обладнати стелажі з відкритими полицями. Полиці мають бути розміщені так, щоб діти діставали і клали (або розставляли) іграшки легко, без особливих пристосувань. На полицях відвести постійні місця для різних іграшок. Для великих будівельних матеріалів доцільніш виділити нижні полиці, для іграшок сюжетно-образних — полиці над ними, для настільно-друкованих ігор — верхні. Треба іграшки розмістити так, щоб їх було добре видно, щоб одні не заступали інших.

Істотну роль відіграє й час, затрачений на підготовку ігор до гри та прибирання їх. Великий будівельний матеріал доцільно складати недалеко від місця, де звичайно проводять будівельні ігри. Для дидактичних і сюжетно-образних іграшок добре мати таці, іноді — м'які кошики, щоб іграшки було легко переносити на столи або до місць гри і збирати після тощо. Разом з тим такий спосіб виховує в дітей бережливе ставлення до іграшок, організованість дій, чуття порядку.

Музичні іграшки краще вміщувати в засклені шафочки, щоб краще зберегти їхнє звучання. Дидактичні іграшки зберігаються в окремих шафі.

Розміщення іграшок має бути не тільки доцільним, а й привабливим. Народні дидактичні іграшки, розміщені разом, мають привабливий вигляд щодо кольору, розміру, форм. Сюжетно-образні іграшки — ляльки, звірята, домашні тварини — ніби кличуть до себе і ждуть дітей.

Порядок зберігання іграшок слід підтримувати до певної міри постійним, тобто не допускати змін. Дітей, особливо старших дошкільнят, час від часу залучають до обговорення того, як розмістити іграшки, щоб ними було зручно користуватись, щоб розташування було естетичним, не порушувало загального оформлення групи.

Після гри в іграшковому царстві має бути наведено повний порядок. Привчати дітей залишати іграшки після гри в порядку — означає виховувати з ранніх років розумну бережливість, організованість, акуратність і повагу до праці людей.

Розділ 17

СВЯТА І РОЗВАГИ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

§ 1. ЗНАЧЕННЯ СВЯТ І РОЗВАГ. ВИМОГИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІ І ПРОВЕДЕННЯ ІХ

Значення свят і розваг Свята і розваги — яскраві і радісні події в житті дітей дошкільного віку. Поєднуючи в собі різні види мистецтва, свята і розваги дуже впливають на почуття і свідомість дітей. Н. К. Крупська підкреслювала: «Треба допомогти дитині через мистецтво глибше усвідомлювати свої думки й почуття, ясніше мислити і глибше відчувати...»¹.

Підготовка й проведення свят і розваг служать моральному вихованню дітей: вони об'єднуються спільними переживаннями, у них виховуються основи колективізму; твори фольклору, пісні та вірші про Батьківщину, про рідну природу, працю формують патріотичні почуття; участь у святах і розвагах виховує в дошкільнят дисциплінованість, культуру поведінки. Розучуючи пісні, вірші, танці, діти пізнають багато нового про свою країну, природу, про людей різних національностей. Це розширює їхній світогляд, розвиває пам'ять, мову, уяву, сприяє розумовому розвитку.

Святкова атмосфера, краса оформлення приміщення, костюмів, вміло дібраний репертуар, мальовничі виступи дітей — все це важливі фактори естетичного виховання.

Учась дітей у співах, іграх, таночках, танцях зміцнює й розвиває дитячий організм, поліпшує координацію рухів.

Підготовка до свят і розваг здійснюється планомірно і систематично, не порушуючи загального ритму життя в дитячому садку. Якщо вихователь добре знає дітей, їхні інтереси, індивідуальні особливості, він зуміє кожен день перебування дітей у дитячому садку зробити для них радісним і змістовним.

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 3, с. 308.

**Вимоги
щодо організації
і проведення свят
і розваг**

В основу кожного свята, розваги покладено певну ідею, яку треба донести до кожної дитини. Наприклад, свято Жовтня — це день народження нашої Батьківщини, свято 1 Травня — День міжнародної солідарності трудящих і т. ін. Ця ідея має проходити через увесь зміст свята. Ідея розкривається в піснях, віршах, музиці, танцях, таночках, інсценівках, художньому оформленні.

Ідея свята дійде до кожної дитини, якщо вона розкривається на доступному дітям художньому матеріалі, з урахуванням їхніх вікових та індивідуальних особливостей. Цього можна досягти передусім старанним добором репертуару (віршів, пісень, танців і т. д.) для кожної вікової групи, рекомендованим «Програмою виховання в дитячому садку». При цьому враховується репертуар, який уже є в дітей, рівень розвитку їхніх вокальних і рухових навичок, інтереси.

Нарешті, коли йдеться про доступність свята, слід пам'ятати й про час проведення його. У дітей молодших і середніх груп утомлюваність настає набагато раніш, ніж у старших, з дошкільної групи. Малюки спроможні сприйняти значно менше віршів, пісень тощо. Тож тривалість свята для них має бути не більш ніж 20—30 хв. Для старших дошкільнят тривалість його збільшується до 45—55 хв, і репертуар у них, відповідно, багатший і різноманітніший.

Бажано, щоб у програмі свята гармонійно поєднувались різні види мистецтва, колективне й індивідуальне виконання. Доповнюючи одне одного в розкритті однієї теми, вони збільшують силу емоціонального впливу на дітей: тим часом кожен з видів по-своєму, особливо впливає на дитину. Зважаючи на порівняно швидку втомлюваність і збуджуваність дітей, слід правильно чергувати різні види їхньої художньої діяльності.

Свято несе радість усім дітям. Тому важливо, щоб кожна дитина брала в ньому посильну участь.

Для дітей дошкільного віку характерна потреба в повторенні добре відомих пісень, таночків, танців. Це вони роблять з особливим задоволенням і виразністю. Тому до програми свята треба обов'язково включити значну частину такого матеріалу, внісши до нього деякі зміни (варіанти, інше оформлення таночка, гри і т. ін.). І, звичайно ж, потрібні й нові номери.

§ 2. ВИДИ СВЯТ ТА ЇХНІЙ ЗМІСТ

У радянських дошкільних закладах встановилася чудова традиція — урочисто відзначати свята. За ідейною спрямованістю й побудовою розрізняють свята трьох видів:

1. Суспільно-політичні: свята Великого Жовтня, 1 Травня, День народження В. І. Леніна, 8 Березня, День Радянської Армії, свято Перемоги.

2. Побутові, до яких належить новорічне свято, свято випуску дітей до школи та ін.

3. Сезонні: проводи зими, День птахів, літнє свято.

Суспільно-політичні свята

Суспільно-політичні свята проводяться особливо урочисто. Починається таке свято парадним виходом дітей до залу з червоними прапорцями, кольоровими кульками, квітами. Потім вони вишиковуються обличчям до гостей. Розпочинається святкова перекличка, за якою йде концерт. Урочистість змінюється веселими розвагами, іграми, танцями, таночками. Дитячі виступи чергуються іграми-атракціонами, які вносять поживалення, веселощі і не потребують попередньої підготовки. Дошкільнята змагаються в спритності, кмітливості. Завершується свято знов урочисто, чим підкреслюється незвичайність, радісність події. Лунають привітання дорослих, перекличка дітей.

У кожному дитячому садку святковий ритуал доповнюється своїми цікавими знахідками. Ця особливість (різноманітність варіантів) характерна також для проведення інших видів свят.

Побутові і сезонні свята

Побутові й сезонні свята відрізняються від суспільно-політичних своєю тематикою, пов'язаною з побутом, життям дітей, художнім оформленням і побудовою, в яких більше безпосередності, менше урочистості. Особливе місце серед них відводиться святові Нового року, одному з найулюбленіших у дітей. Це казкове, сповнене чарівних перетворень свято, яке дарує дошкільнятам чимало хвилюючих несподіванок.

Центр новорічного святкування — сяюча вогнями й іграшками ялинка. Краса ялинки так захоплює дітей, що свято можна розпочинати вже з неї самої. Під звуки веселої музики діти разом з вихователем входять до залу і розглядають ялинку, її святкове вбрання. Обійшовши її кілька разів, вони сідають на свої місця. Діти співають веселих пісень, водять таночки навколо ялинки. Та основне розпочинається з появою Діда Мороза й Снігуроньки. Вони приходять із жартами, іграми, розвагами, загадками, казковими чудесами і звичайно ж приносять подарунки.

Ялинка стоїть у залі ще кілька днів. На прохання дітей звичайно повторюються фрагменти свята: кожне вибирає собі роль, яка особливо сподобалась, знов лунають пісні, проводяться ігри. Потім ялинку виносять на майданчик. Там вона стоїть ще якийсь час, але з новими прикрасами з льодових іграшок, кольорових крижинок, виліплених із снігу звіряток. Коли інтерес дітей до ялинки спадає, її вивозять, а не викидають десь у куток двору: вона не повинна ваятись або стояти покинутою, з поламаними гілками. У пам'яті дітей ялинка має зберегтиє прекрасною, чарівною.

Темами сезонних свят є життя й діяльність самих дітей. Наприклад, під час літнього свята вони показують, якими стали спритними, скільки вивчили нових пісень, віршів тощо. Свято відбувається звичайно на майданчику або на лісовій галявині. Прикраси здебільшого створюються руками вихователів і дітей. Це можуть бути гірлянди із зелені, квітів, якими обрамляють майданчик, розмальовані кульки, ліхтарики, фігурки звіряток, що крутяться

на вітрі, великі яскраві, зроблені з картону і пофарбовані гриби, хатинки і т. ін.

Літнє свято звичайно проходить у формі концерту, який закінчується казковою інсценівкою та заздоровницями на честь нашої Батьківщини.

Головна мета такого свята — показати щасливе життя дітей, досягнуті ними успіхи в розвитку.

Свята, веселі і радісні, є важливим засобом гармонійного виховання дітей. Справжня, повноцінна підготовка до них і вдале проведення їх залежать від серйозної, розумної творчої роботи вихователя.

§ 3. РОБОТА ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ В ПІДГОТОВЦІ ДО СВЯТА. ПРОВЕДЕННЯ СВЯТА

Відповідальність за підготовку й проведення свята покладається на весь колектив дошкільного закладу. Програма свята складається музичним керівником разом з вихователями з урахуванням «Програми виховання в дитячому садку» і затверджується на одній з педагогічних нарад. Тут же визначають відповідальних за кожну ділянку роботи: оформлення залу, підготовку костюмів, виготовлення атрибутів і т. ін. Обирають ведучого на святі. До цього слід поставитись особливо серйозно й відповідально, оскільки від ведучого багато в чому залежить успіх проведення свята. Ведучим має бути педагог, висококультурний, винахідливий, веселий, що знає дітей та їхні особливості, вміє вільно й невимушено триматись.

Свято є не тільки засобом виховання дітей, а й формою педагогічної пропаганди серед батьків. Тому батьків також слід залучати до підготовчої роботи до свята (підготовляти костюми, атрибути тощо), запрошувати на свято.

Результати проведення свята обговорюються потім на педагогічній нараді. Тут визначається й робота над поглибленням вражень дітей у післясвяткові дні. Як правило, з дітьми проводять бесіду про минуле свято в дитячому садку, уточнюють уявлення і враження про нього. Дитячі відповіді бажано записати і вмістити на стенд для батьків. Святкове оформлення груп і залу можна зберегти протягом кількох днів після святкового ранку, а потім з допомогою дітей акуратно прибрати.

На наступних заняттях слід повторити святковий матеріал, дати дітям для творчих ігор прапорці, шапочки, платочки і т. ін. Під час занять з образотворчої діяльності дошкільнята малюють, ліплять на тему «Наше свято», знов переживаючи враження від нього.

§ 4. ВИДИ І ЗМІСТ ВЕЧОРІВ РОЗВАГ

У радянському дитячому садку вже склався цікавий досвід роботи з проведення вечорів розваг. Їх організують не рідше ніж один раз на 10 днів у кожній групі в другій половині дня. За

характером участі в них дітей і дорослих ці вечори поділяють на три види:

1. Вечори розваг, підготовлені силами дорослих для дітей.
2. Вечори, підготовлені силами дітей.
3. Мішані вечори розваг, в яких беруть участь і дорослі, і діти.

За формою організації вечори розваг поділяють також на кілька типів: видовищного характеру, концерти і тематичні вечори, дитячої самодіяльності, вечори-забави і спортивних розваг.

Завдяки різноманітності варіантів вечорів розваг, створюваних творчістю самих вихователів, кожен із них сповнений неповторної своєрідності.

На вечорах видовищного характеру інсценують відомі дітям казки, читають оповідання, розповідають вірші, звучать пісні. Діти старших груп можуть підготувати лялькову виставу. У ній охоче беруть участь навіть несміливі діти, хоч звичайно вони виступати соромляться (але в цьому разі вони знаходяться за завісою). Беручи участь у таких виставах, діти стають сміливішими, впевненішими в собі, товариськими.

Під час вечорів-концертів організовується серйозне слухання дітьми музики. Проводять їх здебільшого в старших групах. Концерт складається з 4—5 творів, в основному відомих дітям. Проте ці твори можна подати в незвичайному виконанні, щоб внести в них елементи новизни. У концерті можуть прозвучати й нові твори. Таких концертів може бути не більш як 5—6 на рік.

Зміст тематичних вечорів становлять пісні, вірші, ігри, об'єднані спільною темою. Наприклад, концерт «Осінь» можна провести так: діти на прохання вихователя заздалегідь підготовляють осінні малюнки. Потім за ними проводиться концерт.

Теми концертів можуть бути найрізноманітнішими: «Ми — дружні діти», «Без праці не проживеш», «Політ на Місяць», «Весна, весна надворі», «Корній Чуковський» та ін.

У підготовчій групі, наприклад, вирішили провести вечір «Ми — будівельники». Діти з вихователькою відвідали будівництво, спостерігали за спорудженням будинку, познайомилися з робітниками різного фаху. Потім дітям прочитали кілька оповідань про будівельників, розучували відповідні вірші, пісні, відображували те, що взнали, в малюнках, іграх. Батьки зробили для них молоточки, кельми та ін. Допомогли оформити приміщення групи.

На свій вечір діти запросили будівельників. Для них виконали пісні «Ми працюємо» (В. Вітліна), «Неслухняний молоток» (Ю. Чичкова), інсценівку вірша С. Баруздіна «Хто для нас збудував дім?». Сюрпризом для дошкільнят були загадки, які їм загадували гості.

На вечорах самодіяльності діти виконують відомі їм ігри, пісні, таночки, вірші. Тематика їх може бути найрізноманітнішою, залежно від інтересів, знань і вмінь дошкільнят.

Виступи дитячої самодіяльності можна приурочити й до днів народження дітей, які за традицією проводять у дитячих садках раз на місяць. Дошкільнята разом з вихователями та батьками таємно готують, а потім дарують іменинникам подарунки (малюнки,

вироби), виконують для них вірші, пісні, танці. Закінчується такий вечір чаюванням з іменинним пирогом. На дні народження бажано запрошувати батьків іменинників.

До репертуару вечорів розваг включають загадки, жарти, ігри-атракціони, веселі інсценівки, ігри-драматизації, музичні ігри-казки і т. ін.

Під час спортивних вечорів, які проводяться починаючи з середньої групи, діти виконують різноманітні фізкультурні завдання, беруть участь в рухливих іграх. У старших групах організуються також вечори змагань, атракціонів тощо. Триває такий вечір близько півгодини.

Завдяки такій різноманітності вечорів, їх можна чергувати, сповнюючи дитяче життя цікавими й радісними подіями. Намічаючи той чи інший вечір розваг, вихователь разом з музичним працівником продумує і здійснює підготовку до нього (робота з дітьми, виготовлення необхідних атрибутів, оформлення тощо).

Розділ 18

НАСТУПНІСТЬ У РОБОТІ ДИТЯЧОГО САДКА І ШКОЛИ

§ 1. ПІДГОТОВКА ДІТЕЙ ДО ШКОЛИ

Необхідність наступності

Наступність у системі народної освіти — це встановлення взаємозв'язку між суміжними ланками її з метою послідовного розв'язання завдань навчання і виховання.

Наступність дитячого садка і школи передбачає взаємозв'язок змісту їхньої виховно-освітньої роботи, методів її здійснення. Н. К. Крупська, відмічаючи органічний зв'язок дитячого садка і школи, підкреслювала: «Якщо ми поставимо правильно дошкільне виховання дітей, ми тим самим піднесемо школу на більш високий щабель...»¹.

Необхідність наступності між дитячим садком і школою посилюється ще більше в зв'язку з тим, що нині значно зросла роль суспільного виховання в нашій країні. Дошкільне виховання — перша ланка єдиної системи народної освіти.

Наступністю дитячого садка і школи передбачається, з одного боку, передавання дітей до школи з таким рівнем суспільного розвитку і вихованості, який відповідав би вимогам шкільного навчання, з другого — спірання школи на ті знання, уміння, якості, якими вже збагатилися вони в дошкільному закладі, активне використання цих надбань для подальшого всебічного розвитку учнів.

Працівники дошкільних закладів повинні добре знати вимоги, які ставляться до дітей у I класі, і відповідно до цього готувати старших дошкільнят до систематичного навчання.

Наступність між дитячим садком і школою здійснюється як у змісті навчання й виховання, так і в методах, прийомах, організаційних формах навчально-виховної роботи. Учитель початкової

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 6, с. 236.

школи, щоб підвищити ефективність навчання, вдається до ігрових прийомів, які часто застосовуються в дитячому садку, а вихователь дитячого садка включає до процесу навчання спеціальні навчальні завдання, вправи, поступово ускладнюючи їх, формуючи тим самим у дошкільнят передумови навчальної діяльності. Заняття як форма навчання в дитячому садку передувє урокові в школі.

Шестирічних дітей, які не відвідують дитячого садка, готують до навчання в школі в підготовчих класах, організованих при школах. Для підвищення ефективності виховання і навчання маленьких громадян нашої країни в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (грудень 1977 р.) висунуто завдання розширити прийом дітей до підготовчих класів при загальноосвітніх школах.

Готовність дітей до навчання в школі

Формування готовності до навчання в школі — це створення в дітей передумов для успішного засвоєння навчальної програми і вливання в учнівський колектив. Це тривалий процес, мета якого — всебічний розвиток дошкільників.

Слід розрізнити спеціальну і загальну готовність дитини до навчання в школі. Спеціальна готовність визначається її знаннями, уявленнями і вміннями, які й становлять основу вивчення передусім таких шкільних навчальних предметів, як рідна мова, математика. Загальна готовність визначається фізичним і психічним розвитком дитини.

Фізична готовність — це добрий стан здоров'я дитини, витривалість, опірність несприятливим впливам; нормальні антропометричні дані (зріст, маса, обхват грудної клітки), достатній рівень розвитку рухової сфери, готовність руки до виконання тих дрібних, точних і різноманітних рухів, які необхідні, щоб оволодіти письмом; достатній розвиток культурно-гігієнічних навичок та ін. Фізично розвинута дитина легше справляється з труднощами, які виникають при систематичному навчанні в школі.

Психологічна готовність — це насамперед рівень інтелектуального розвитку. На кінець старшого дошкільного віку діти володіють значним колом знань про навколишній світ, про життя людей, про природу. Обсяг цих знань визначений програмою дитячого садка. Важливо, щоб дошкільники засвоїли не окремі відомості, а оволоділи системою взаємозв'язаних знань, на основі яких можна вести предметне навчання в школі. Велике значення має розвиток у них пізнавальних інтересів, допитливості. Це основа для формування в дітей у школі різноманітних навчальних інтересів.

Важливим компонентом психологічної готовності дитини до навчання в школі є морально-вольова готовність. Навчальна діяльність передбачає довільну увагу, цілеспрямоване запам'ятовування, уміння контролювати свою поведінку, дисциплінованість, відповідальність, самостійність, організованість і т. ін. До поняття морально-вольової готовності входять також ті моральні якості, з допомогою яких дитина вйде в новий, шкільний колектив, активно включиться в

громадську роботу жовтенят і піонерів. Це чуйність, доброзичливість, взаємодопомога, організаторські здібності.

Дитина має бути готовою не тільки до нової діяльності в школі, а й до нового соціального становища учня, що має свої права і обов'язки.

**Особливості
виховно-освітньої
роботи з дітьми
в підготовчій групі**

Робота в дитячому садку над підготовкою дітей до школи розпочинається задовго до переходу їх до підготовчої групи. Всією системою виховно-освітньої роботи в дитячому садку передбачається формування готовності дитини до шкільного навчання. Підготовча передшкільна група відрізняється від інших вікових груп тим, що в ній завершується виконання всіх завдань виховно-освітньої роботи, передбачених «Програмою виховання в дитячому садку».

У підготовчій групі значно зростає вимога до дітей щодо виконання режиму дня. Якщо вони тривалий час відвідують дитячий садок, то в них уже виробилась звичка до занять тими самими видами діяльності в певний час. Діти добре знають зміст і особливості цих видів діяльності, підготовлені до їх виконання.

Головне завдання вихователя — посилити контроль і допомогу дітям, щоб вони добре і вчасно виконували ці завдання, вимагати, щоб кожна дитина досягла поставленої перед нею мети. Ускладнення змісту діяльності в підготовчій групі має поєднуватися з високою ефективністю її.

Важливо, щоб дошкільники змілі розподіляти свою діяльність у часі, відразу братись за роботу, виконувати її в заданому темпі і вчасно завершувати. Дітей, не привчених у попередніх вікових групах до потрібного для тієї чи іншої діяльності темпу, вихователь змушений підганяти, а поспіх у завершенні роботи відбивається на якості.

У підготовчій групі дитячого садка продовжується робота з формування самостійності у дітей. Самостійність характеризується необхідними для тієї чи іншої діяльності знаннями, вміннями і навичками, свідомим ставленням до неї, до умов, що складаються в процесі здійснення її, до результатів. Розвиток самостійності в дошкільному віці є важливою основою успішного навчання дитини в школі.

Навчальна діяльність, виконання домашніх завдань займають більшість дня першокласника. Чи то збирається він до школи, чи працює під час уроку або виконує перші громадські доручення — в усьому цьому необхідно проявити самостійність. Вранці першокласник сам робить зарядку, не забуває взяти все потрібне для школи. Маючи навички самостійної роботи, він легше справляється з завданнями в класі, та особливо вони потрібні у виконанні домашніх завдань. Першокласник повинен уміти планувати й контролювати свою роботу, бачити свої досягнення й помічати недоліки; використовувати досвід, набутий під час виконання одних завдань, для розв'язання інших. Цими вимогами визначаються завдання розвитку самостійності у дітей підготовчої до школи групи.

На сьомий рік життя у дітей нагромаджується певний досвід виявлення самостійності в певних видах діяльності. Наприклад, у самообслуговуванні, праці в природі рівень самостійності в дітей достатній, а тим часом розвиток цієї якості особистості в навчальній та ігровій діяльності, як і раніш, потребує постійної уваги вихователя.

Діти підготовчої групи повинні вміти самостійно виконувати окремі доручення: організувати групу товаришів для ремонту книжок, виступити в ролі помічника вихователя під час прогулянки, провести рухливу гру тощо. Діти цілком справляться з такими дорученнями, якщо їх підготувати, показати й розповісти, як це зробити. За успішно виконане доручення дитину слід заохотити.

Керуючи розвитком самостійності в дітей, вихователь навчає їх без нагадування, допомоги і контролю розв'язувати поставлене завдання, свідомо ставитись до виконуваної роботи, контролювати свої дії.

Розвиток самостійності пов'язаний з ускладненням мотивів діяльності. У підготовчій групі мотивація її виявляється, наприклад, у тому, що дитина хоче не тільки намалювати добре, як учить вихователь, а й дістати високу оцінку, впевнитися в тому, що завдання вона виконує правильно.

Діти оцінюють результат своєї діяльності, порівнюючи з результатами товаришів. На кінець перебування в дитячому садку вони набувають достатнього досвіду в аналізі виконаного завдання, вміють критично поставитися до своєї роботи.

Формування в дошкільників самостійності в дитячому садку здійснюється в усіх видах діяльності під керівництвом вихователя.

Виконанням програми фізичного виховання дітей передбачено не тільки розв'язання загальних його завдань, а й формування стійких звичок щодо різних видів загартовування, потреби у вранішній гімнастиці та фізичних вправах, прагнення до вдосконалення рухів, уміння проводити їх із своїми однолітками. При цьому важливо забезпечити в дитячому садку виконання рухового режиму, який сприяє поліпшенню стану здоров'я та фізичного розвитку дітей, розвитку їхнього опорно-рухового апарату, тренуванню й удосконаленню фізіологічних функцій організму, засвоєнню доступних для віку дітей рухів, формуванню витривалості організму. Недостатня рухова активність — гіподинамія — перешкоджає успішному розв'язанню завдань фізичного виховання, створює несприятливі умови для розумового розвитку дітей, знижує їхню інтелектуальну активність і працездатність.

У роботі з дітьми підготовчої до школи групи особливе місце відводиться спортивним видам фізичних вправ. Ходіння на лижах, катання на ковзанах, санках, велосипеді, плавання — все це рухи, при яких необхідна участь різних груп великих м'язів і які забезпечують добре фізичне навантаження.

Якщо дитина в дошкільному віці опанує всі ці види фізичних вправ, полюбить спортивні ігри й розваги, то все це стане передумовою того, що і в школі вона буде займатися ними на дозвіллі.

Це буде для учня і відпочинком у роботі, і засобом подальшого оздоровлення організму. Навчання дітей спортивним видам фізичних вправ — це особлива ланка в роботі вихователя. Щоб її проводити послідовно, ефективно, він повинен сам володіти технікою катання на лижах, ковзанах тощо і, звичайно, методикою навчання дітей цих видів рухів.

У роботі з дошкільниками підготовчої групи не можна недооцінювати і рухливу гру. У ній відточуються основні рухи, виховуються такі риси характеру, як сміливість, винахідливість, витримка. Рухливі ігри мають колективний характер, тому вони передбачають злагодженість рухів і дій, виконання певних правил. Діти самі доходять висновку, що гра без виконання правил нецікава. Хвилювання, яке дитина переживає в грі, мобілізує її сили і сприяє досягненню добрих результатів у виконанні рухів; таких результатів в інших умовах, поза грою, вона, може, й не добила б. Чергування ігор з різними видами вправ — важлива умова рівномірного розвитку всіх рухів.

Значну увагу в фізичному вихованні дітей відводять прогулянці. У правильно організованій прогулянці великі можливості для розвитку самоорганізації в різних видах діяльності, виявлення ініціативи. До підготовки прогулянки вихователь залучає самих дошкільнят. Наприклад, разом з ними перевіряє готовність лиж, ковзанів, робить прапорці, бере стрічки для катання з гори на санках, лопати для снігових споруд. Розмови з дітьми про зміст прогулянки (чим займатимемося, в що гратимемо, що візьмемо з собою, як краще організувати гру тощо) націлюють, вчать їх обдумувати майбутню діяльність, планувати її. Можна запропонувати деяким дітям розповісти, що вони робитимуть на прогулянках, що їм для цього потрібно. Така робота сприяє формуванню навички планування виконання завдань.

Вихователь дбає про повноцінний, достатній сон дітей, який є профілактикою передчасної нервової перевтоми. Говорить батькам про доцільність, бажаність денного сну й для першокласників.

Основоположним принципом сучасного навчання в школі є виховне і розвиваюче навчання, що може стати запорукою розвитку в дітей пізнавальних процесів, інтересу до знань. У реалізації цього принципу в дитячому садку особливо важлива роль відводиться для занять, в ході яких планово й систематично удосконалюється елементарна навчальна діяльність дітей. Це дає змогу вихователю формувати в них розуміння навчального завдання і готовність, прагнення виконати його, вміння діяти за планом і вказівками дорослого, використати здобуті раніш знання і вміння в новій діяльності, володіння способами виконання завдання, здатність до самоконтролю, оцінювання і самооцінювання. Велике значення при цьому має правильне визначення програмного змісту кожного з занять.

Педагог дбає про розумове виховання і розвиток кожної дитини, робить так, щоб вона змушена була, розв'язуючи розумові завдання, дбккладати певних зусиль. Поступово в ході навчання у дітей вини-

кає усвідомлене ставлення до завдань, уміння вслухатися, вникати в пояснення вихователя, прагнення добиватися результатів не заради того, щоб похвалили, а щоб мати задоволення від результатів праці. У дошкільнят формується вміння працювати зосереджено, в певному темпі, підвищується працездатність.

Вихователів треба добре знати дітей своєї групи, їхні можливості, здібності. Свні діти уважні, добре розуміють його вказівки й орієнтуються в них, інші не вислуховують їх до кінця; деякі ж, перш ніж приступити до виконання завдання, обдумують його, інші кидаються до роботи відразу; одні діти працюють з задоволенням, виявляючи інтерес до знань, інші пасивні і включаються в діяльність тільки тому, що всі це роблять, і т. д. Завищені або занижені вимоги гасять пізнавальні інтереси дітей, перешкоджають формуванню елементів навчальної діяльності. Вихователь, проводячи заняття, враховує індивідуальні особливості дошкільників, рівень їхніх знань і вмінь. Наприклад, одним дітям він дає завдання скласти творче оповідання за картиною, інших, для яких таке завдання на цьому етапі складне, залучає до описових оповідань.

Індивідуальний підхід у ході навчання передбачає поступове ускладнення розумових завдань, способів виконання їх. Наприклад, дітям, які не вміють складати описові оповідання, педагог дає план, а потім пропонує виконати завдання вже самостійно. Якщо ж він в основному орієнтується на дітей активніших, а соромливі, повільні залишаються поза його увагою, це породжує в них огріхи в знаннях, уміннях, загальмовує їхній розвиток. Такі діти потім важко засвоюють програму I класу, не справляються з вимогами, які ставить школа до розумової діяльності учня. Приділяючи ж мало уваги дошкільникам, що добре і швидко засвоюють матеріал, не авантажуючи їх завданнями, що спонукали б їх активно мислити, діяти, педагог загальмовує їхній розвиток, а в результаті у них пропадає інтерес до знань.

У роботі з дітьми підготовчої групи певної специфіки набуває використання наочних методів і прийомів навчання: вихователь більше застосовує їх для активізації мислительної діяльності, а не для формування способів дії. Так, до показу зразка він найчастіше вдається для того, щоб нагадати дітям про попередній досвід, щоб оживити образи в їхній пам'яті, уяві. Наприклад, на занятті з образотворчої діяльності діти розмальовують іграшку, виліплену з глини. Для зразка їм дають добре відомі кіровські орнаменти. Разом з дітьми педагог розглядає особливості орнаменту, способи його виконання, а потім пропонує їм придумати візерунок і правильно його намалювати. Наприкінці заняття всі разом розглядають намальоване, критично оцінюють його.

В іншому разі взірець (іграшка, картина, муляж) дають дітям після закінчення роботи — для порівняння з ним свого виробу, щоб перевірити правильність виконання завдання. Якщо вони роблять це постійно, то в них формується самоконтроль, уміння слухати вказівки вихователя і керуватись ними, спостерігати, порівнювати, діяти самостійно, робити відповідні висновки.

Слід зазначити, що в роботі з дітьми підготовчої до школи групи велике значення мають словесні методи навчання (оповідання вихователя, бесіда, що включає заздалегідь продумані запитання, і т. ін.). Педагог уважно ставиться до вибору словесних методів, правильного поєднання їх з іншими (наочними, практичними), щоб процес навчання був якнайактивніший, а знання засвоювалися свідо.

У підготовчій групі зберігають свою значущість ігрові прийоми (ігри-вправи, ігри-драматизації, рухливі ігри, загадки тощо).

Особлива увага приділяється дидактичним іграм. Навчальне завдання, поставлене в ігровій формі, зрозуміле дитині, вона бачить, для чого їй потрібні знання, тобто ціль, а це підвищує довільну увагу, активізує діяльність, розвиває пізнавальні інтереси.

Велике значення у здійсненні розвиваючого навчання має керування процесом виконання завдання, оцінка його. Оцінюючи роботу, вихователь має цікавитись не тільки результатом її (малюнком, аплікацією, складеним оповіданням і т. ін.), а й розумовими зусиллями, які витрачає дитина, її старанністю, самостійністю, захопленням справою. Правильна оцінка завжди виховує. Важливо також враховувати рівень оволодіння певним видом діяльності, щоб не тільки відзначати собі, як просувається дитина у виконанні завдання, а й сказати їй про це. Продуманий аналіз, якщо його провести в тактовній формі, допоможе дошкільникові зрозуміти свої успіхи й помилки, добитись кращих результатів.

Аналіз і оцінювання роботи спільно з виконавцями сприяють формуванню в них важливих навичок, необхідних для навчальної діяльності в школі (порівняння, зіставлення, самоконтроль і т. ін.). Навчаючи дітей аналізувати відповіді своїх товаришів і результати власної роботи, педагог спершу дає їм зразок аналізу, потім пропонує план його, і, нарешті, далі вони самі аналізують роботу товаришів і оцінюють її. В іншому варіанті вихователь пропонує дошкільникові розповісти, про що він дізнався, як виконував роботу. Це дуже важливий шлях формування самоконтролю.

У підготовчій групі щодо організації діяльності дітей на заняттях ставляться підвищені вимоги. Продумане, доцільне розміщення матеріалів, додержання послідовності окремих етапів виконання роботи — все це сприяє формуванню навичок розумової праці. Тож дітей вчать підготовляти робоче місце відповідно до змісту й характеру майбутньої діяльності, правильно користуватись посібниками й обладнанням, планувати свою роботу, додержувати послідовності виконання її, раціонально витрачати час, працювати в певному темні і т. ін. Підвищуються вимоги й до поведінки дітей на заняттях: правильно сидіти, бути підібраним, уважно слухати, не перебивати інших, доповнювати відповідь товариша тощо.

Ускладнюється в підготовчій групі й програма морального та трудового виховання дітей, формування їхніх взаємин з однолітками й дорослими; посилюється робота над вихованням громадянських почуттів. Формуючи моральний досвід дитини, вихователь в основному спирається на розуміння нею норм і правил поведінки, вправ-

ляє її в морально корисних вчинках, навчає самостійно розв'язувати етичні завдання в конкретних щоденних ситуаціях (допомогти товаришеві, зупинити кривдника, запобігти конфлікту і т. ін.). Враховуючи вікові й індивідуальні особливості дітей, вихователь створює необхідні умови для формування системи взаємин з іншими людьми.

Більш складною стає й організація колективної праці. Діти можуть працювати побригадно під керівництвом бригадира, призначеного вихователем або обраного самими дошкільнятами. Необхідно, щоб бригадирами побували всі діти: це виховує в них почуття відповідальності за групу товаришів, за доручену справу, створює можливість виявити колективізм, увагу, чуйність, можливість вступати в різні контакти з учасниками спільної праці (наприклад, допомогти зрозуміти помилку, дати пораду, зробити зауваження одноліткові, що вчинив неправильно, тощо). Використовується й така організація праці, як тривалі чергування (по ідальні, на заняттях, в куточку природи) з наступними звітами дітей.

Після екскурсії в бібліотеку, бесід про працю лікаря або після читання відповідних художніх творів можна впровадити на певний час чергування в куточку книги, чергування санітарів з метою закріплення уявлень, нових умінь і виховання інтересу до тієї галузі знань, з якою дошкільників ознайомили.

Правильно поставлене трудове виховання в підготовчій до школи групі багато в чому сприяє успіху навчання в початкових класах.

Не слід забувати, проте, що основною діяльністю дітей підготовчої групи все-таки залишається гра. Тематика ігор розширюється, ускладнюється структура ігрової діяльності, вдосконалюється керівництво розвитком контактів, взаємовідносин у грі.

Дбаючи про повноцінну підготовку дітей до школи, педагог допомагає батькам організувати правильний режим життя дитини в сім'ї, ознайомлює їх з орієнтовним обсягом знань, якими повинен володіти дошкільник перед вступом до I класу, з тим, як розвивати його пам'ять, увагу, здатність аналізувати, порівнювати, узагальнювати, робити висновки, з тими вимогами, які ставляться до навчальної діяльності дитини в I класі, розповідає про можливості розумового навантаження дітей, про ставлення до результатів їхньої праці.

Батькам треба знати, що і як треба читати дітям, як ставитись до їхніх ігор. Вихователь рекомендує придбати настільні друковані ігри, які сприяють розвитку уваги, пам'яті, орієнтуванню в просторі, розвитку органів чуттів, мислення, мови, за допомогою яких дитина уточнює свої уявлення про навколишню дійсність.

Педагог повідомляє батькам, які вимоги ставляться в школі до поведінки дитини, рекомендує, на що їм слід звернути особливу увагу, що робити: про що говорити з дітьми, що їм читати, як використати з виховною метою твори мистецтва.

Важливо, щоб в результаті цієї роботи в батьків склалася система знань про підготовку дітей до школи.

§ 2. НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА В І КЛАСІ ШКОЛИ

Зміст навчально-виховної роботи в школі визначається навчальним планом і програмою.

Навчальний план — державний документ, в якому дано перелік навчальних предметів, обов'язкових для того чи іншого типу навчального закладу відповідно до його цілей і завдань. Планом визначається взаємозв'язок навчальних дисциплін, послідовність вивчення їх, питома вага кожної дисципліни в загальній сумі знань і умінь. Навчальний план складається і затверджується міністерством освіти союзної республіки. У навчальному плані I класу передбачено вивчення таких предметів, як російська мова, математика, трудове навчання, образотворче мистецтво, музика, фізкультура.

Програма — це державний документ, в якому розкриваються завдання і зміст навчальної дисципліни, визначається обсяг і послідовність вивчення тем. Програмі передує пояснювальна записка, де розкриваються мета і завдання предмета, специфіка навчального матеріалу, основні принципи методів роботи з учнями. Так, у пояснювальній записці до програми, скажімо, з російської мови для початкової школи (I—III класи) РРФСР зазначається, що початковий курс російської мови, що є органічною частиною систематичних курсів російської мови і літератури, які вивчаються в середній ланці загальноосвітньої школи, «переважно практичний курс мови, тому на розвиток мови дітей звертається увага у всіх розділах програми»¹.

Далі в пояснювальній записці характеризуються основні розділи початкового курсу мови в I—III класах: «Навчання грамоти і розвиток мови», «Читання і розвиток мови», «Програмове читання», «Позакласне читання», «Граматика, правопис і розвиток мови».

До програми з російської мови для I класу включено два великих розділи: «Навчання грамоти» і «Граматика, правопис і розвиток мови». У кожному з них розкриваються основні завдання навчання, характеризуються вимоги щодо знань, умінь і навичок, якими учні мають володіти на кінець навчання в I класі.

Аналогічно будуються програми й інших навчальних предметів I класу школи: математика, трудове навчання, образотворче мистецтво, музика, фізкультура.

Основною формою навчально-виховної роботи в школі є урок. Тим часом учителі використовують різноманітні форми позакласної виховної роботи, спрямовуючи їх на подальший всебічний розвиток особистості.

Є орієнтовний зміст виховної роботи в школі. У ньому вказано всі завдання і зміст виховної роботи з урахуванням вікових особливостей дітей і передбаченням активної діяльності кожної дитини.

Зміст виховної роботи конкретизується в планах, які складаються за розділами: «Налагодження колективного побуту», «Політико-

¹ Програма восьмилетней школи на 1979/80 учебный год. Начальные классы (I—III). М., 1977, с. 3.

виховна робота», «Робота з книжкою», «Фізкультурно-оздоровча робота», «Робота в природі», «Розвиток інтересу до техніки», «Художнє виховання», «Ігри». Всі розділи взаємопов'язані, і завдання їх — забезпечити відповідний рівень виховання і розвитку дітей.

Форми зв'язку дитячого садка і школи

У практиці дошкільних закладів склався певний досвід зв'язку дитячого садка і школи. Проступають дві лінії, по яких встановлюється цей зв'язок: тісний контакт педагогічних колективів дитячого садка і школи та безпосереднє зближення дошкільнят і першокласників.

Вихователі ознайомлюються із змістом та специфікою навчально-виховної роботи в початкових класах школи, визначаючи перспективи розвитку дітей і забезпечуючи той рівень його, якого вимагає школа. В свою чергу, вчителі дістають уявлення про зміст виховної освітньої роботи, яка провадиться в дитячому садку, щоб спиратися на той досвід і знання дітей, які вони здобули там.

Форми зв'язку між цими педагогічними колективами різноманітні:

спільне обговорення і вивчення програми I класу і «Програми виховання в дитячому садку», глибоке осмислення їхньої наступності;

ознайомлення вчителів з формами роботи в підготовчій групі, а також із рівнем знань та вмінь, здобутих дітьми на кінець старшого дошкільного віку. З цією метою доцільно, щоб педагоги початкових класів відвідували заняття в дитячому садку (на початку, в середині і наприкінці року), спостерігали за дошкільниками, проводили індивідуальні бесіди з деякими з них, відвідували педагогічні наради в дитячому садку за підсумками роботи в підготовчих групах;

спостереження вихователів за своїми вихованцями під час перших місяців навчання в школі, щоб побачити, як вони поведуться в новому колективі, як засвоюють програму I класу, на які труднощі натрапляють; відвідування педагогічних рад у школі за підсумками успішності учнів перших класів;

проведення конференцій і педагогічних читань з проблем всебічної підготовки дітей дошкільного віку до школи, спільні обговорення новинок у педагогічній та психологічній літературі й ознайомлення з передовим досвідом роботи дошкільних закладів та шкіл у спільній підготовці дітей до навчання в школі.

В результаті таких контактів педагогів дитячих садків і шкіл досягається їхнє взаєморозуміння. Вихователі чіткіше усвідомлюють вимоги школи, завдання підготовки дітей до навчання і успішніше розв'язують їх. Учителі, в свою чергу, глибше вникають у завдання, зміст і методи роботи дитячого садка, що допомагає їм встановити наступність у методах виховного впливу.

Зв'язок між дітьми підготовчої групи і школярами підтримується протягом навчального року. Ознайомлення дошкільнят із школою, навчальним і громадським життям школярів дає змогу розширити уявлення вихованців дитячого садка, розвинути в них інтерес до

школи, бажання вчитись, наслідувати піонерів і жовтенят. Форми цієї роботи різноманітні: екскурсії до школи, відвідування шкільного музею, піонерської кімнати, бібліотеки, майстерні, проведення спільних занять, ранків, музично-літературних вечорів, організація виставок малюнків і виробів, зустрічі й бесіди з колишніми вихованцями дитячого садка. Встановлення зв'язку і творчої співдружності між дитячим садком і школою — необхідна умова успішного розв'язання завдань підготовки до систематичного навчання.

Розділ 19

ПЛАНУВАННЯ ТА ОБЛІК ВИХОВНОЇ Й ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

§ 1. ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПЛАНУВАННЯ

Планування виховно-освітньої роботи в дитячому садку — один з найважливіших здобутків радянської дошкільної педагогіки. В багатьох буржуазних педагогічних системах минулого й тепер заперечується навіть можливість такого планування. Стверджуючи можливість і необхідність планування виховної роботи з дітьми, радянська дошкільна педагогіка спирається на основні закономірності виховання й розвитку особистості дитини.

Виховання є вирішальним фактором розвитку. В процесі виховання дитина здобуває знання, набуває навичок і вмінь, засвоює способи дій, моральні норми і правила поведінки, вчиться оцінювати і т. ін. Добір змісту виховання здійснюється відповідно до його мети. Тим самим виховання набуває програмного характеру, а отже, його можна планувати. У своєму впливі на дітей вихователь використовує різноманітні методи й прийоми, які він планує на підставі знання загальних закономірностей виховання, розвитку та індивідуальних особливостей вихованців.

План педагогічної роботи визначає конкретні завдання, форми і методи роботи з дітьми на певний період. Це надає педагогічному процесу організованого характеру, а роботі вихователя цілеспрямованості й результативності, посилює керівну роль дорослих у вихованні дитини.

Головна мета планування педагогічної роботи — забезпечити виконання «Програми виховання в дитячому садку» в кожній віковій групі. А щоб цієї мети було досягнуто, планування має задовольняти ряд вимог.

1. Планування сприяє забезпеченню ідейної спрямованості всієї виховної роботи з дітьми. Зміст виховання і навчання, форми організації життя дітей, методи і прийоми педагогічного впливу добирають і відображують у плані, виходячи з мети і завдань комуністичного виховання — всебічного, гармонійного розвитку дитини.

Передусім передбачається робота, спрямована на формування ідейно-моральної спрямованості особистості, на розвиток активності й самостійності, виховання любові до Батьківщини й інтернаціо-

нальних почуттів, колективізму, гуманістичних рис характеру, за-
своєння моральних норм, правил і навичок поведінки. Вирішення
цих завдань забезпечується зв'язком виховання і навчання дітей
з життям радянського народу, з сучасністю. Цей зв'язок здійсню-
ється під час ознайомлення дошкільників у доступній для них формі
з важливими подіями і явищами суспільного життя нашої Бать-
ківщини: суспільно-політичними святами і святами праці, трудо-
вою діяльністю дорослих тощо.

До плану включається робота з виховання любові й поваги до
В. І. Леніна.

2. Планування має сприяти організації виховного процесу в тій
або іншій групі в цілому. Воно конкретизує завдання навчання і
виховання на певний період з урахуванням вже досягнутого рівня
розвитку дитячого колективу й кожного зокрема. У плані передба-
чаються різні види дитячої діяльності (навчання на заняттях, ігри,
праця), визначаються основні методи й прийоми організації та ке-
рування дітьми. Колективні (фронтальні й групові) форми роботи
з дошкільниками раціонально поєднуються з індивідуальними. Особ-
лива увага приділяється дітям з тимчасовим відставанням у роз-
витку.

3. У плані необхідно передбачати поступове ускладнення змісту
і методів виховання, форм організації діяльності дітей з урахуван-
ням їхніх досягнень. Планом забезпечується системність педагогіч-
ної роботи — встановлення зв'язку між окремими видами і формами
її: між змістом занять з різних розділів навчання; між заняттями
і роботою вихователя з дітьми в повсякденному житті; між занят-
тями, грою і працею дошкільнят тощо. Всім цим створюються умови
для повноцінного виховання і навчання дітей.

4. План може бути керівництвом до дії, якщо він реальний і
конкретний. Цього можна досягти, якщо ставити в плані конкретні
завдання з урахуванням рівня розвитку дітей, їхніх інтересів, сту-
пеня виконання вимог «Програми виховання в дитячому садку»,
поточних суспільних подій, праці й побуту дорослих, типових явищ
тощо.

§ 2. ЗМІСТ ПЛАНУВАННЯ ВИХОВНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ

Безпосередньою основою планування роботи дошкільного закладу
в цілому і кожної вікової групи є «Програма виховання в дитя-
чому садку». Зміст її конкретизується в планах виховно-освітньої
роботи в той чи інший період.

Планування навчання Основною формою організації навчання в ди-
тячому садку є заняття. Система занять, рекомендована тією чи іншою методикою (ознайомлення дітей з
навколишнім середовищем, формування елементарних математичних
уявлень тощо), відбивається в плані роботи з урахуванням кон-
кретних її умов, ступеня і темпу розвитку дітей. Так, система за-
нять на ознайомлення з сезонними змінами природи буде різною
в дитячому садку, розміщеному в приміській зоні або в сільській

місцевості, і в дитячому садку в центрі великого міста. На засвоєння правильних способів виконання одного з видів основних рухів у теорії й методиці фізичного виховання відводиться 2—3 заняття (цей рух планується як основний зміст заняття); у плані ж кількість занять можна змінювати відповідно до темпів засвоєння дітьми цієї навички.

При плануванні занять враховуються основні етапи засвоєння (первинне заняття, розширення й узагальнення знань і вмінь, використання їх у житті — перенесення в нові умови), передбачається повторення матеріалу і поступове ускладнення його. Заняття в кожного розділу навчання погоджують із заняттями з інших розділів. Наприклад, ознайомлюючи дітей з навколишнім середовищем, з природою, розв'язують також деякі завдання з розвитку мови. За допомогою зв'язків між розділами програми можна показати те чи інше явище з різних боків, поглибити й закріпити уявлення про нього, навчити використовувати знання і вміння в різних умовах.

Навчання триває і без занять, у ході повсякденного життя, в іграх, праці. У різні години дня (вранці і ввечері) планують проведення спостережень для збагачення знань і дитячих уявлень про навколишнє середовище, про природу. У плані відображаються програмні завдання й основні прийоми цих спостережень. Проводять їх всією групою дітей (фронтально), з підгрупами або окремими дітьми.

Вихователь планує й організовує освітню роботу з дошкільнятами і в формі дидактичних ігор, вправ з дидактичними матеріалами (наприклад, з метою розвитку звукової культури мови, формування математичних уявлень).

Отже, в плані відображається і зміст навчання, і форми організації його, основні методи і прийоми.

Планування роботи в вихованні поведінки і культурно-гігієнічних навичок

Формування моральних рис особистості здійснюється в процесі всієї виховно-освітньої роботи з дітьми: на заняттях, у повсякденному спілкуванні, в іграх, праці тощо. Тому моральне виховання як самостійний розділ не планують. Однак формування навичок поведінки (ввічливого й турботливого ставлення до людей, акуратності й бережливості в поводженні з речами, культурно-гігієнічних навичок і т. ін.) включає в себе оволодіння певними способами дій. Цього досягають показом способів дії, вправами, тобто навчанням, привчанням. Тож виховання поведінки й культурно-гігієнічних навичок треба планувати (обсяг навичок, послідовність формування їх, а також прийоми, які застосовуватиме вихователь). Наприклад, педагог намітив проведення дидактичної гри «Одягнемо яльку» для того, щоб ознайомити новеньких із послідовністю одягання і роздягання.

Формування навичок — процес тривалий, ті самі завдання можуть багато разів повторюватись. В оволодінні навичок культурної поведінки діти виявляють досить помітні індивідуальні відмінності. Тому в плані вихователь передбачає й індивідуальну роботу з дітьми.

Планування керування дитячими іграми

Щоб планування керування іграми дітей було повноцінним, вихователь повинен добре знати кожного, а також мати уявлення про те, які ігри особливо люблять діти його групи, зміст ігор, хто з ким любить гратися, наскільки діти самостійні в іграх, яким іграшкам віддають перевагу і т. ін. Треба знати, як розвиваються дитячі ігри відповідно до віку дітей: як змінюється й збагачується зміст ігор, ускладнюється поведінка дітей у грі, наростає самостійність. Усе це важливо знати тому, що планується не ігрова діяльність дітей, а педагогічне керування іграми.

Плануючи керування творчими рольовими та будівельно-конструктивними іграми, вказують конкретні завдання впливу педагога на гру: збагачення змісту її, формування в дітей уміння гратися з тими чи іншими іграшками, встановлювати правильні стосунки одне з одним, навчання їх нових ігрових дій, уміння будувати сюжет, створювати обстановку для гри тощо. При цьому вихователь приділяє увагу не тільки спільним, колективним, а й індивідуальним іграм дітей. Ставиться й завдання виховувати поведінку дошкільників у грі: доброзичливо ставитись одне до одного, вміти зважати на інтереси інших, ділитись іграшками, справедливо розв'язувати конфлікти, що можуть виникнути в грі, і т. ін.

Усі ці завдання намічаються на тривалій строк і повторюються в плані багато разів.

Збагачення змісту дитячих ігор — одне з головних завдань керування ними. У плані воно відбивається по-різному. Наприклад, можна поставити завдання збагачувати зміст дитячих ігор, не вказуючи конкретної теми (скажімо, «взяти участь в іграх Ніни, Тетянки, Володі. Допомогти їм вибрати іграшки і показати, як гратися ними»). Найчастіше так формулюється завдання в молодших групах. У середніх групах і старшого дошкільного віку педагог, добре знаючи, в що і як граються його вихованці, може намічати збагачення змісту конкретних ігор, наприклад: «Допомогти дітям збагатити зміст гри в дитячу бібліотеку: працівники бібліотеки не тільки видають книжки дітям, а й розповідають їм про цікаві твори, дбають про порядок, про збереженість книжок, дістають нові видання».

Плануючи завдання виховання взаємин і поведінки дітей у грі, вихователь враховує їхню активність та ігрові навички. Наприклад: «Зробити так, щоб під час гри в школу діти виконували роль учителя по черзі. Допомогти Тетянці порадою у виконанні цієї ролі», «Взяти участь у грі з Сашком. Протистояти його бажанню грати тільки головні ролі. Зацікавити виконанням і другорядних ролей».

У плані передбачаються й основні прийоми керування творчими іграми, і непрямі способи впливу на гравців: розширення їхніх знань, уявлень, виготовлення нового ігрового матеріалу і т. ін. Вихователь може запланувати свою участь у грі на певну тему і здійснити її, якщо гра виникне. Наприклад: «У ролі пасажира на кораблі взяти участь у грі «Моряки» — допомогти появі нових

ролей (лікаря на кораблі, повара). Допомогти дівчаткам включитися в гру хлопчиків саме в цих ролях».

Збагачуючи ігрові інтереси дітей, педагог періодично планує нові теми для ігор, вдаючись для цього до різноманітних прийомів (створенням ігрової обстановки або елементів її, вносячи деякі іграшки, розповіддю про бачену гру, розглядом ілюстрацій з зображенням гри дітей тощо). Основна умова включення нової теми: наявність у дітей достатніх знань про явища, пов'язані з темою гри.

Керування грою-драматизацією планується дещо по-іншому, ніж творчими рольовими й будівельно-конструктивними іграми. До плану включається попередня робота над засвоєнням дітьми художнього твору (казки, оповідання): ознайомлення з ним, повторне читання, розповідь від імені героїв тощо. Тут слід запланувати виготовлення разом з дітьми нескладних ігрових атрибутів (елементів костюмів, декорації), а потім і проведення самої гри. Гру-драматизацію повторюють багато разів, і вона може стати змістом вечора розваг, її можна показати дітям інших груп, включити до сценарію того чи іншого свята. Все це слід передбачити в плані.

Протягом дня вихователь часто організовує дітей на різноманітні рухливі й дидактичні ігри, і керування ними необхідно планувати. Він передбачає послідовність внесення дидактичних ігор, враховуючи їхній зміст, характер правил і розумових завдань.

Настільно-друкованими іграми та дидактичними іграшками діти користуються вільно, проте внесення нової гри або іграшки слід намічати заздалегідь.

У плані немає потреби докладно викладати зміст дидактичних ігор (він вихователеві відомий), проте доцільно продумати ті прийоми, за допомогою яких можна зацікавити дітей грою, визначити правила або ігрові дії, на які особливо слід звернути їхню увагу. Повторно гру планують у тому разі, коли педагог ознайомлює дітей з новим варіантом її або ставить конкретні виховно-освітні завдання щодо окремих дітей. Наприклад: «Залучити до гри в мозаїку Дмитрика й Мишка, щоб розвинути їхню увагу, зосередженість».

Розучування нової рухливої гри найчастіше припадає на заняття фізкультурою. Проте ознайомити дітей з цією грою можна й на прогулянках, і під час гри в приміщенні. Характер планування рухливих ігор той самий, що й дидактичних.

Планування трудової діяльності дітей

У керуванні працею дітей перед педагогом постає дві групи завдань: виховання навичок і вмінь у різних видах праці (господарчо-побутова, праця в природі і т. ін.); виховання позитивного ставлення до праці та якостей особистості, необхідних для успішного виконання трудової діяльності: любові до праці, відповідальності, самостійності, взаємодопомоги тощо.

У плані слід відобразити обсяг і зміст праці дітей, за різними видами її (самообслуговування, господарчо-побутова, праця дітей у природі, ручна і т. ін.), форми організації, основні прийоми керування, добір обладнання та інструментів.

Найбільш раціонально плапувати трудову діяльність дітей за формами її організації.

Плануючи навіть найпростішу форму організації праці — доручення, вихователь вказує в плані зміст цих доручень, намічає дітей, яких для цього залучатиме. В міру того як виконання кожного нового доручення стає доступним для всіх дітей, педагог наживає в плані тільки прізвища тих, хто при цьому потребує особливої його уваги.

У планах систематично відображується робота з керування в чергуванні. Обов'язково планується (найчастіше в формі окремого заняття) запровадження в тій чи іншій групі нового виду чергування. У плані вказується обсяг і зміст праці дітей під час чергування, розподіл між ними обов'язків, необхідне обладнання, методи і прийоми, які буде використано для ознайомлення дошкільнят із завданнями чергових (спостереження за працею дорослих і своїх товаришів, показ, пояснення тощо). Відображуються в плануванні чергувань також ускладнення праці дітей (наприклад, до куточка природи вмістили нову тваринку, за якою діти ще не вміють доглядати), випадки, коли дехто з дошкільників, залучених до чергування, потребує особливої уваги вихователя (не досить володіє навичками, не вміє організувати спільну діяльність, намагається перекласти свої обов'язки на інших). З виховною метою педагог періодично планує бесіду з дітьми під час передавання черговими однієї групи своїх обов'язків черговим іншої групи (в групах старшого дошкільного віку).

Плануючи колективну працю дітей, вихователь зазначає час проведення її, зміст, структуру (розподіл обов'язків, послідовність трудових дій), визначає, яке буде потрібно обладнання і як розмістити його. Педагогові-початківцеві доцільно продумати і записати в плані й основні прийоми, за допомогою яких він навчатиме дітей трудових навичок, організуватиме взаємодію під час праці, передбачити форму оцінки результатів її. Намічає педагог також індивідуальну роботу з дітьми в процесі керівництва їхньою трудовою діяльністю.

У плані слід передбачити ознайомлення дітей з працею дорослих: спостереження за діяльністю співробітників дитячого садка (це можна робити в повсякденному житті, але попередньо спланувавши), ознайомлення з іншими видами суспільно корисної праці радянських людей.

Планування свят у дитячому садку

Свята радянського народу, пов'язані з революційними і пам'ятними датами та найважливішими подіями в житті країни — річниця

Великої Жовтневої соціалістичної революції, День Радянської Армії, День народження В. І. Леніна, 8 Березня, 1 Травня, свято Перемоги, — є важливим засобом виховання, тому їх слід детально спланувати. Відобразити в плані докладно підготовку до проведення свята, в якому беруть участь весь колектив садка й діти. У щоденному плані вихователь намічає різні заняття, на яких дошкільнята в доступній для них формі розповідають про значення того чи іншого свята або пам'ятної дати. Планує підготовку дітей до

святкового ранку (розучування віршів, пісень, танців, виготовлення костюмів та інших атрибутів і т. ін.). Розробляється й затверджується на педагогічній раді сценарій свята, продумуються форми організації дітей як у ході його підготовки, так і в день проведення.

Вихователь планує строки підготовки й проведення з дітьми побутових свят (Новорічна ялинка, випуск дітей до школи, сезонні свята, проведення колективного дня народження дітей, річниця відкриття дитячого садка тощо) та різноманітних розваг (вистави лялькового, тіньового театру, демонстрування розважальних діа- та кінофільмів, перегляд телевізійних передач, проведення свята ляльок і т. ін.).

Планування роботи з батьками

Вихователі проводять педагогічну пропаганду серед батьків, залучаючи їх для допомоги дитячому садку, ознайомлюють із змістом його роботи з метою встановлення контактів і наступності у вихованому впливі сім'ї і дитячого закладу на дошкільників, вивчають, узагальнюють і поширюють передовий досвід виховання дітей у сім'ї. Всю цю роботу вихователі проводять систематично, і планує її як завідуючий дитячим садком (у річному плані), так і вихователі кожної групи. Планують, загалом, конкретний зміст і форми організації роботи з батьками в різних напрямках: проведення батьківських зборів, консультацій, відвідування сімей, проведення відкритих днів, занять, організація виставок дитячих робіт, оновлення куточка для батьків тощо.

§ 3. ФОРМИ ПЛАНУВАННЯ І ОБЛІКУ ВИХОВНОЇ Й ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ

Виховно-освітню роботу в дитячому садку планують у двох обов'язкових формах, що взаємно доповнюють одна одну: а) в річному плані дитячого садка, б) в календарному (на 6—12 днів) плані роботи вихователя.

Виховно-освітня робота в річному плані дошкільного закладу

У річному плані роботи дошкільного закладу планується робота з дітьми, адміністративно-господарча діяльність, робота з кадрами тощо.

Виходячи з аналізу підсумків попереднього року, визначаються виховно-освітні завдання для дитячого садка в цілому і для кожної вікової групи дітей, на які слід звернути особливу увагу педагогічного колективу (спільні завдання виховання і навчання визначено «Програмою виховання в дитячому садку», виконання якої обов'язкове). При цьому враховуються досвід і кваліфікація вихователів, особливості контингенту дітей. Так, коли в садку є певна кількість ослаблених дітей, планують оздоровчу роботу; в іншому разі особливу увагу звертають на розв'язання завдань розумового або морального виховання, розвиток мови в дітей і т. ін.

У річному плані може бути передбачено узагальнення досвіду в дитячому садку з того або іншого розділу виховання і навчання.

У зв'язку з визначеними в плані завданнями виховно-освітньої роботи планують також інші розділи діяльності дошкільного закладу: намічають зміст і форми методичної роботи з вихователями, тематику педагогічних рад, консультацій, поповнення обладнання, а також зміст роботи з батьками.

Річний план розробляють завідуючий дошкільним закладом разом із методистом та лікарем. Затверджує план педагогічна рада і загальні збори співробітників закладу.

Завдання, намічені в плані, відображуються в конкретних планах роботи вихователів.

Календарний план роботи в групах дошкільного віку

Календарний план складають на 6—12 днів. У ньому відображуються й конкретизуються загальні вимоги «Програми виховання в дитячому садку», завдання, визначені в річному плані дошкільного закладу. На ранок (до сніданку) планують гігієнічну гімнастику (кожний комплекс на 10—12 днів), формування в дітей культурно-гігієнічних навичок і навичок самообслуговування, а також проведення індивідуальних занять із дошкільниками (з розвитку мови, математичних уявлень та ін.); розучування нових або варіантів уже відомих дидактичних ігор, керування працею в куточку живої природи (показ нових прийомів догляду за тваринами й рослинами); організація роботи чергових, короткі бесіди з батьками.

Заняття з дошкільнятами в молодших групах проводяться вранці й увечері, а в середніх і старших групах тільки вранці, що й відображується в плані.

В групах, де проводять два або три заняття у вранішні години, слід продумати, як поєднати їх. Так, заняття, на яких передбачається значне розумове напруження і увага (розвиток мови і навчання рідної мови, формування математичних уявлень тощо), треба проводити першими і поєднувати їх із заняттями рухливого характеру (фізкультурними, музичними), що знімає розумове напруження.

Плануючи заняття, вихователь має передусім намітити їхні завдання: освітні (зміст знань, навичок і вмінь) і виховні (формування пізнавального інтересу, ставлення до змісту знань, стосунки дітей і т. ін.). Чим докладніше й конкретніше буде вказано ці завдання, тим легше здійснити їх у ході заняття.

У плані має відбитись структура заняття, його хід. Ось приклад планування структури природознавчого заняття за методом спостереження: «Спостереження за новим мешканцем куточка живої природи провести за таким планом: а) спостереження — розгляд зовнішнього вигляду і поведінки тварини, б) порівняння її з іншими мешканцями куточка живої природи, в) ознайомлення з способами догляду за новою твариною».

Чимало занять потребує великої підготовчої роботи. Вона також зазначається в плані (наприклад, проведення спеціальних спостережень перед заняттями з образотворчої діяльності або бесідою, підготовка матеріалу й обладнання, участь у ній дітей тощо).

У плані зазначаються основні методи і прийоми проведення заняття (запитання до дітей під час проведення бесіди і т. ін.). Передбачається матеріал, потрібний для заняття. Для дуже складних занять треба розробляти конспект.

До режиму дня в групах дошкільного віку включають дві прогулянки — денну і вечірню. Прогулянка — час відпочинку дітей і водночас продовження виховної роботи з ними. Тривалість денної прогулянки така, що вихователь має змогу організувати різноманітну діяльність дітей. До плану прогулянки може входити проведення спостережень з метою збагачення знань і уявлень дітей — про доступні для їхнього розуміння явища суспільного життя, ознайомлення з явищами природи, праця на ділянках, колективна рухлива гра, а також індивідуальна і групова робота з дітьми з розвитку рухів (різноманітні рухи).

Вибір змісту спостережень і праці визначається загальним планом занять на певний час, проте залежить і від поточних обставин (погода, сезон). Це стосується й планування роботи з розвитку рухів.

Вихователь планує й той матеріал, який буде використано для індивідуальних ігор і вправ. До плану прогулянки включається керування творчими іграми дітей (пропонування нової теми, розмова з приводу гри тощо), участь в іграх деяких груп дітей.

Щодо проведення вечірніх прогулянок, то кількість видів діяльності скорочується. Педагог найчастіше планує ігри малої й середньої рухливості, продумує умови для самостійних ігор. Планує спостереження за явищами природи (захід сонця, зоряне небо і т. ін.), а влітку — працю (поливання рослин на городі, в квітнику тощо).

Вечір (час після підвечірку) відводиться в дитячому садку для різноманітних ігор, праці і розваг. Вихователь планує керування творчими іграми, уточнюючи конкретні прийоми керування ними (без визначення змісту). Наприклад: «Включитися в домовленість дітей щодо гри, спрямувати їхню увагу на попередню підготовку ігрового матеріалу». На цей час планується підготовка й проведення ігор-драматизацій, дитяча праця, прибирання куточків, виготовлення іграшок, ремонтування книжок (в молодших групах епізодично, в середніх і старших — раз на тиждень). Не менше двох-трьох разів на місяць проводять розваги.

У вечірній час, якщо є необхідність, можна проводити індивідуальну роботу з дітьми з різних розділів програми.

Ось вибірка з плану роботи в підготовчій до школи групі дитячого садка.

2 лютого. Понеділок

Ранок. Робота з Славою Т. і Олесем В. над виправленням звука «Ш». Повторити загальну артикуляційну гімнастику. Доручити Сашкові О., Володі М. і Женькові К. навести порядок на полиці з іграшками, перевірити, як складено в коробках карточки ігор, будівельний матеріал. Привчати дітей акуратно й сумлінно виконувати роботу.

Розглянути з дітьми гілочки тополі в куточку живої природи: звернути увагу на колір кори, форму і розміщення бруньок. Дати помацати, понюхати

бруньки. Перед сніданком обійти з дітьми куточок природи, оцінити роботу чергових.

Заняття 1. Лічба: знаходження суміжних чисел до названого.

Програмовий зміст: вправляти дітей у визначенні більшої і меншої множин, називанні їх числами; у визначенні того, на скільки одне число більше або менше від другого. Вправляти у відтворенні множин «більше (менше) на одиницю» з участю різних аналізаторів. Привчати уважно вслухатися у відповідь товариша, доповнювати відповідь або виправляти помилки.

Хід заняття:

1. Визначити, яких кружечків більше (поставити 7 великих і 8 менших кружечків на панно). Яких кружечків більше, менше? На скільки число 8 більше за 7, на скільки число 7 менше від 8?

2. Поставити 9 кружечків без інтервалу і 8 кружечків — з інтервалами. Визначити, де більше (менше), на скільки?

3. Порівняти дві числові фігури: з 7 кружечками, розміщеними по колу, і з 6 кружечками, розміщеними в ряд. Де кружечків більше (менше), на скільки одне число більше (менше) за друге?

4. Відтворити в русі на 1, 2 більшу кількість сприйнятих звуків.

Заняття 2. Екскурсія до парку.

Програмовий зміст: відмітити особливості снігового покриву; сніг глибокий, на його поверхні тонка льодова кірка; встановити причину цього. Вправляти дітей у розпізнаванні дерев по корі та бруньках; вчити порівнювати за цими та іншими ознаками. Визначити плоди дерев, що лежать на снігу (берези, липи). Вчити помічати зміни в поведінці птахів (пожвавлені рухи, щебетання). Звернути увагу дітей на красу зимового парку.

Хід екскурсії:

1. Розглянути картину зимового парку, помилуватись ним. Запропонувати пригадати вірші про зимовий ліс, парк.

2. Знайти відомі (дітям) дерева. Встановити, за якими ознаками їх можна розрізнати.

3. Пошукати плоди липи і берези, зібрати їх і розглянути.

4. Виміряти глибину снігового покриву (метровою рейкою).

5. Розглянути сніговий покрив: чому так блищать сніг? Як могла утворитися льодова кірка? Підняти гілочки і розглянути сніг під ними.

6. Провести гру «Взнай, яке це дерево» (бігти до названих дерев стежинками парку).

Вечір. Ігри й розваги для двох старших груп: а) драматизація творів К. Чуковського «Мийдодір» і «Федорине горе», б) показ тіньового театру «Лікар Айболить».

Прогулянка. Відмітити, що дні стали довші. Провести гру «Хитра лисиця». Показати, як правильно стояти, замахуватись і метати вдалину, повправляти в цьому дівчаток.

Домовитися з дітьми про завтрашню роботу в куточку живої природи: хто що робитиме, що треба буде для роботи.

Календарний план роботи в різновіковій групі дітей

Календарний план роботи в різновіковій групі дитячого садка складається відповідно до загальних вимог, проте дещо своєрідний. При плануванні колективних форм роботи слід врахувати відмінність у змісті (за ступенем складності) і тривалості діяльності дітей кожного віку. Перше заняття (наприклад, з малювання) слід планувати як спільне для дітей різного віку, проте програмні завдання різні, відповідно до кожного віку; діти дістають різні завдання. Молодші дошкільнята закінчують заняття раніш. Наступне заняття планується тільки для дітей старшого віку. Для малюків на цей час організують спокійну гру, або вони під керівництвом няні збираються на прогулянку.

Планують різний зміст праці дітей, коли її організують фронтально. Передбачається й така організація праці, коли в ній беруть

участь тільки старші або тільки молодші діти. В цей час дошкільників іншого віку організовують для самостійного заняття або гри.

Окремо планують (за підгрупами) проведення спостереження і рухливих ігор на прогулянці.

Ось, скажімо, план роботи вихователя в різновіковій групі на один день (склад групи: молодших дітей — 10, середнього віку — 8, старшого — 8).

15 листопада

Для ранкової гімнастики взяти другий варіант комплексу «Літаки».

Ранок. Показати черговим по куточку живої природи, як поливати кімнатні рослини. Молодших дітей залучити до спостереження за роботою чергових.

Молодшим дітям показати гру «Парні картинки». Залучити до гри Тетянку й Олега.

Заняття 1 (для всіх дітей). Спостереження за котом.

Програмовий зміст: для молодших — пізнавати kota за зовнішнім виглядом (у kota вуса, м'яка шерсть, він нявкає, хлепче молоко, вмивається лапкою).

Для середніх і старших дітей: кіт — домашня тварина, він ловить мишей, на ланках у нього кігтики і м'які подушечки, у kota добрий слух.

Погодувати kota. Послухати, як він нявкає, муркоче, старшим дітям запропонувати розповісти про свого котика.

Відповідно до нових уявлень дати нові слова. Зацікавити і викликати бережливе ставлення до тварини. Основні запитання: 1) Хто це? 2) Яка в kota шерсть? 3) Що у нього на голівці? 4) Чи чути, як ходить кіт? 5) Що він їсть?

Заняття 2. Конструювання човника з паперового квадрата (для старших і середніх).

Програмовий зміст: вчити діяти за вказівкою вихователя. Навчити рівно згинати папір. Показати готовий човник, показати і пояснити послідовність згинання листка.

Прогулянка. З усіма дітьми обійти ділянку, звернути увагу на ознаки осені: відцвілі літні квіти на клумбах (для старших), мало птахів, на берегах багато жовтих листочків, немає комах (для старших). Рухлива гра для молодших «Доженіть мене» — вправляти в швидкому бігу в одному напрямі. Рухлива гра для старших (повторно) «Гуси-гуси». На роль водія призначити Тетянку, дати їй на допомогу Олега.

Для самостійних ігор вивести вівки і ляльки з колясочками, заохотити до спільних ігор старших і малюків, стежити за тим, щоб ініціативу малюків не пригнічували старші.

Вечір. Внести нову гру для старших «Росте, цвіте і зріє». Малюкам показати, як зробити будиночок із настільного будівельного матеріалу.

На прогулянці погратися з дітьми середнього і старшого віку в гру-танок «Хто в нас хороший». З дітьми молодшого віку повторно провести гру «Пухирець», до гри залучити Тетянку й Олега.

Облік педагогічної роботи

Планування нерозривно пов'язане з обліком виховно-освітньої роботи. Облік дає основу для подальшого планування, допомагає вихователю добирати найефективніші способи впливу на дітей, форми організації їхньої діяльності, підводить до узагальнення свого досвіду.

Педагог проводить облік своєї роботи за виконанням календарного плану, аналізує й оцінює проведене, зіставляє здійснене й замислене, визначає причини невдачі або особливого успіху, ступінь засвоєння програмового матеріалу дітьми (наприклад: «Завдання на визначення кількісного складу числа 5 з одиниць виконано всіма

дітьми, крім Мишка й Тетянки»), оцінює застосовувані форми, методи й прийоми щодо ефективності, результативності, відповідності особливостям дошкільнят певного віку. Допільно відзначити розвиток деяких дітей, особливості їхньої поведінки, виявлені на заняттях, в іграх, у повсякденній діяльності. Особливе значення при цьому має оцінка ступеня активності дітей, її характеру і спрямованості.

Аналіз взаємин дошкільнят, вияв тих чи інших рис їхнього характеру дає змогу вихователю більш цілеспрямовано здійснювати виховну роботу над формуванням особистості дитини.

Наприклад: «Сьогодні Олег А. проявив себе організатором роботи чергових: запропонував розподілити обов'язки, допоміг дібрати знаряддя і обладнання (для розпушування землі й підживлення рослин), проте найцікавішу роботу взяв для себе» або: «Мишко К. вперше з власної ініціативи взявся допомогти новенькій дівчинці швидко зібратись на прогулянку, опікувався нею на прогулянці. Проте агресивно поставився до інших дітей, що спробували погратися разом з нею».

Оцінка розвитку дітей має бути максимально об'єктивною, бо тільки знаючи справжній стан тих чи інших знань, умінь, навичок і властивостей особистості, можна визначити способи подальшого педагогічного впливу. Тому вихователь у цьому повинен спиратись не тільки на свої особисті враження, а й на аналіз продукції дитячої діяльності (малюнки дітей, вироби, оповідання, записи своїх спостережень за грою дітей, зображення їхніх будов тощо). Результати аналізу важливо обговорити з іншими дорослими, які спілкуються з цими дітьми.

Особливе місце відводиться аналізу дитячих ігор. Слід вести систематичні записи, в яких зазначити ступінь і характер самоорганізації дітей, зміст гри, наявність стійких об'єднань дітей у грі, те нове, що виникає в ній, характер і ефективність втручання вихователя в ігри дітей і т. ін.

До річного звіту дитячого садка включають розділ про стан і підсумки виховно-освітньої роботи з дітьми. У ньому аналізують виконання завдань, які ставились у річному плані, реалізацію вимог «Програми виховання в дитячому садку». Підсумки звіту кладуть в основу розроблення нового річного плану (розділу виховно-освітньої роботи).

Умови й методика планування виховної роботи

Правильного планування виховної роботи з дошкільниками можна досягти, якщо додержати ряду умов. Однією з вирішальних умов є добре знання вимог «Програми виховання в дитячому садку» не тільки щодо завдань і змісту роботи з певною віковою групою, а й з суміжними групами. Це дає змогу об'єктивно оцінювати успіхи дітей, правильно визначити конкретні завдання і зміст роботи з ними. Послідовне оцінювання відповідності знань, навичок і вмінь, якими оволодівають діти, вимогам програми дає змогу більш точно визначити подальший напрям і чергові перспективи виховної діяльності, спланувати конкретний зміст її.

Важливо в плануванні глибоко знати методику роботи з дітьми в окремих розділах програми.

Обізнаність педагога в поточних подіях і явищах трудового і громадського життя дає змогу пов'язати виховання і навчання дітей з сучасністю.

Плануючи окремі розділи (ознайомлення дітей з природою, працею тощо), вихователь повинен знати природне оточення дитячого садка, особливості сезонних змін у природі, характерних для цієї місцевості, інтереси дітей групи, їхні індивідуальні особливості, умови сімейного виховання.

План слід складати обов'язково разом з обома вихователями, а не по черзі з участю одного, а потім другого, як це часом буває на практиці. Спільне планування забезпечує узгодженість роботи, вироблення єдиного підходу і вимог до дітей, що значно полегшує педагогічну працю, підвищує якість її.

Перед тим як складати план на наступний період, вихователям слід переглянути й обговорити роботу за попередній період: що і наскільки вдалося виконати з наміченого, як засвоїли діти зміст програми, в що і як вони гралися, які методи і прийоми впливу були найбільш ефективними. Таке обговорення допомагає уточнити зміст і методи подальшої роботи, визначити необхідне повторення й ускладнення матеріалу. Слід відмітити й обговорити досягнення в розвитку і вихованні деяких дітей, особливо тих, хто турбує чимось вихователя; намітити і визначити індивідуальний підхід, якого вони потребують.

Планування треба розпочинати з визначення переліку занять на тиждень і розробки програмового змісту їх. У багатьох дитячих закладах розроблено сітку занять з різних розділів навчання в кожній віковій групі, де намічено дні проведення цих занять. Це дає змогу раціонально використати обладнання, допоміжні приміщення (фізкультурний і музичний зали). При визначенні кількості занять враховується й орієнтовний перелік їх за «Програмою виховання в дитячому садку».

Далі доцільно перейти до планування вранішнього часу, а потім до змісту денних прогулянок. Саме на ці періоди вихователь може запланувати підготовчу роботу для деяких занять.

Нарешті, планують роботу на вечірній час.

**Особливості
планування
виховної роботи
в групах раннього
віку¹**

Робота в групах раннього віку організовується на основі перспективного планування. Перспективний план у першій групі раннього віку складається на місяць, в другій — на 2—3 місяці (тут його доповнюють поденним планом).

Складанню перспективного плану роботи передує медико-педагогічна нарада (у ній беруть участь лікар, завідуючий, педагог-методист, вихователі), на якій докладно обговорюється стан здо-

¹ Розділ написано на основі матеріалів і досвіду роботи активу з питань раннього дитячого віку при Ленінградському міському методичному кабінеті дошкільного виховання, а також матеріалів С. М. Кривіної (Центральний інститут удосконалення лікарів, кафедра розвитку і виховання дітей).

ров'я кожної дитини, показники її фізичного і нервово-психічного розвитку. Особливу увагу при цьому приділяють дітям із тимчасовою затримкою розвитку. На підставі такого аналізу на нараді розробляються основні завдання і напрями роботи з кожною групою (а на першому році життя — і для підгрупи дітей, для індивідуальної роботи), які потім конкретизуються в перспективному плані.

Перспективний план для обох вікових груп розробляється за такою схемою: 1-й розділ — «Фізичне виховання і зміцнення здоров'я дітей»; 2-й розділ — «Завдання і зміст педагогічного процесу, які забезпечують нервово-психічний розвиток дітей»; 3-й розділ — «Загальні питання організації самостійної діяльності дітей. Робота з батьками».

Планування роботи в першій групі раннього віку

Основну увагу в перспективному плані для цієї групи приділяють зміцненню здоров'я і фізичному вихованню дітей. Відповідно до плану включають: а) визначення режиму дня дитини (переведення на новий режим); б) вказівку про своєрідність гігієнічного обслуговування на певний період часу; при цьому зазначають ті гігієнічні потреби і звички, які слід формувати; в) характеристику загартувальних процедур, масажу; г) завдання з розвитку рухів (вчити плавати, сидати, вставати, а потім ходити тощо).

Для забезпечення нормального нервово-психічного розвитку дітей першого року життя в плані передусім передбачають організацію умов для активного неспання дітей: які іграшки треба дати їм, де їх розмістити (почепити, розкласти в манежі тощо); на кінець першого року слід створити умови для гри й активного руху дітей на підлозі.

Основними розділами, за якими планують роботу з дітьми першого року життя, є такі:

а) розвиток зорового й слухового зосередження, а потім зорового й слухового сприймання;

б) розвиток предметних дій дитини (захоплення предмета, маніпулювання, цілеспрямовані дії і т. ін.); у плані вказують ті іграшки й обладнання, які використовуватимуть для цієї мети в певний період;

в) формування позитивних емоцій у спілкуванні з дорослими і ровесниками;

г) розвиток голосових і мовних реакцій і далі — формування розуміння мови й активного мовлення.

До кожного розділу намічають конкретні завдання. Для вирішення їх добирають необхідні матеріали, визначають методичні прийоми, які вихователь, застосовуватиме в індивідуальній роботі з дитиною або в роботі з 2—3 дітьми в години їхнього неспання. Оскільки розвиток дітей першого року життя за темпами може бути різний, слід вказувати їхні імена.

З 9—10-місячного віку можна вже об'єднувати дітей для занять невеличкими підгрупами. В цьому разі перспективний план доповнюють сіткою занять на тиждень.

Протягом дня проводять 3—4 коротких заняття (не більш як на 10 хв). Перше заняття (вранці, до першого денного сну) — це, як правило, показування дітям знайомих іграшок, їх відшукування, демонстрування завідної іграшки. Друге і третє заняття (під час другого неспання з інтервалом 45—50 хв) відводяться на розширення орієнтування дітей в оточенні, розвитку рухів, предметних дій; проводяться також музичні заняття. Четверте заняття планується на вечірній час — це заняття-гра, розвага.

Заняття повторюють багато разів. Спершу застосовують той самий матеріал, потім його замінюють (наприклад, показ завідного курчати через 1—2 заняття замінюють показом танцюючого ведмежати).

Колективні заняття доповнюються індивідуальною роботою, яку зазначають у перспективному плані за тією самою формою, що й для дітей до 9—10-місячного віку.

Планування роботи в другій групі раннього віку

До перспективного плану для другої групи раннього віку, як і для першої, включають певні завдання і зміст роботи, спрямованої на фізичне виховання і зміцнення здоров'я дітей та їхній нервово-психічний розвиток. При плануванні враховують нові вікові можливості малюків.

Плануючи роботу з фізичного виховання, чільне місце відводять для розвитку основних рухів (ходьба, біг, лазіння). Планують вранішню гімнастику і спеціальні заняття з розвитку рухів, загартувальні процедури для дітей, а також обсяг культурно-гігієнічних навичок та навичок самостійності.

Роботу, спрямовану на загальний нервово-психічний розвиток дитини, в перспективному плані конкретизують відповідно до «Програми виховання в дитячому садку»: а) розширення орієнтування в оточенні і розвиток мови; б) розвиток дій з предметами; в) розвиток гри як самостійної діяльності дитини; г) формування навичок спілкування з однолітками і дорослими.

Додатково до плану розробляють на 1—1,5 місяця заняття за типом орієнтовної сітки для першої групи раннього віку. Кількість занять протягом дня скорочується до трьох, проте тривалість їх збільшується.

На основі перспективного плану і сітки занять вихователь складає поденний план роботи.

Орієнтовна схема поденного плану

Ранок. Зазначають зміст роботи з батьками (бесіда про стан здоров'я дитини, поведінку, стосунки з іншими дітьми, поради щодо виховання і т. ін.).

Планують індивідуальну роботу з дітьми під час режимних процесів (прищеплення культурно-гігієнічних навичок, виховання самостійності, розвитку мови, рухів тощо).

Заняття. Заняття планують за сіткою. Зазначають програмні задачі, матеріал, який використовуватиметься. Протягом дня під час неспання — 2 заняття (з перервою 40—50 хв) до 14 год. 3-тє заняття — після 16 год.

В окремому розділі планують організацію самостійної діяльності дітей під час занять з певною підгрупою. Заняття повторюють багато разів.

Орієнтовна сітка занять із дітьми 9—10, 5-місячного віку

Дві тижня	1-ше заняття	2-ге заняття	3-тє заняття	4-тє заняття
Понеділок	Показати знайому іграшку, називати її, спонукати дітей до наслідування	Показати дії з знайомою іграшкою. Спонукати до наслідування, показуючи дії	Зібрати в мисочку кольорові кульки, розкидані по підлозі манежу (повторювати кілька разів)	Гра в хованку. Викликати радість і пожвавлення в дітей
Вівторок	Показати іграшку, клачучи в різних місцях. Вчити відшукувати поглядом, показувати на запитання «де?»	Музичне заняття. Співання пісеньки з показом рухів і дій	Розвиток орієнтування в оточенні — «Погодуємо кошеня»	Показати завідну іграшку
Середа	Показати іграшки, розкладені в різних місцях. Привчати чути запитання «де?»	Розвиток рухів у дітей. Вчити вилазити на гірку і спускатися з неї рачки	Нанизування кілець на палець, розвиток рухів пальців, розвиток зосередженості	Зібрати кольорові кульки з підлоги в коробочки
Четвер	Показати різноманітні дії з однією іграшкою. Викликати наслідувальні дії	Одягти ляльку, нагодувати її, посадити на стільчик	Зібрати з підлоги розкидані кульки. Розкидати і зібрати знов	Показати завідну іграшку. Виховувати зосередженість
П'ятниця	Показати нову іграшку «Коник», кілька дій (погладити, погодувати)	Музичне заняття. Повторення пісеньки з рухами	Показ іграшки, що плаває	Показати, як літають мильні пухирці. Викликати радість і пожвавлення

Самостійна діяльність дітей. Планують збагачення ігрових дій з іграшками, картилками (настільно-друковані ігри), ігри з піском, водою, розглядання книжок, картинок, повторні спостереження, виконання нескладних трудових доручень.

Прогулянка. Зазначають зміст спостережень за дітьми, проведення рухливих ігор, індивідуальної роботи з розвитку моторики, організації самостійних ігор дітей з природним матеріалом, сюжетних ігор з іграшками. Визначають набір іграшок та ігрових матеріалів.

Вечір. Проводять 3-тє заняття — як правило, ігрове. Основний час відводять для індивідуальної роботи з дітьми — ігор, індивідуальних занять з розвитку мови. На вечірній прогулянці — керування самостійними іграми дітей.

У поденному плані відображують також конкретний зміст роботи з батьками.

Облік роботи в групах раннього віку Основою обліку роботи в групах раннього віку є нормативи фізичного і нервово-психічного розвитку дітей. На кожную дитину заводять щоденник. У ньому відмічають стан здоров'я за кожен день: температура тіла, стан слизової оболонки зів, стан шкіри і т. ін. Вносять до щоденника дані про поведінку дитини протягом дня, її реакцію під час режимних процесів, занять, а також тривалість сну і прогулянки.

Окремо ведуть облік проведення занять. В другій групі раннього віку це зазначають в окремій графі плану. Вихователь оцінює досягнення мети занять, реакцій і поведінки дітей, свої методичні прийоми.

Крім цих видів обліку ведеться окрема картка розвитку дитини, куди щомісяця для дітей першого року життя і раз на три місяці для дітей другого року вносять показники фізичного і нервово-психічного розвитку. Картку веде лікар разом з вихователькою.

Розділ 20

РОБОТА ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ З СІМ'ЄЮ

§ 1. РОЛЬ СІМ'І У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ

Виховання підростаючого покоління в соціалістичному суспільстві — одне з найважливіших завдань. Успіх його визначається єдністю і погодженістю виховних впливів суспільного виховання, здійснюваного в державних виховних закладах, сім'ї і громадськості. Основою цієї єдності є збіг інтересів держави і сім'ї у вихованні нового покоління, що полягає у формуванні всебічно гармонійно розвинених, корисних суспільству, відданих Батьківщині громадян.

Єдність суспільного і сімейного виховання в умовах провідної ролі суспільного є одним з головних принципів системи комуністичного виховання, що зафіксовано у важливих партійних і державних документах. «Комуністична система народної освіти, — зазначено в Програмі КПРС, — ґрунтується на суспільному вихованні

дітей. Виховний вплив сім'ї на дітей повинен все більш органічно поєднуватися з їх суспільним вихованням»¹.

Провідна роль суспільного виховання зумовлюється тим, що виховання дитини здійснюється в колективі однолітків, де вони набувають перших навичок суспільної поведінки; воно має науково обгрунтований характер, відбувається в спеціально створеному педагогічному середовищі і провадиться професійно підготовленими фахівцями.

Визнання провідної ролі суспільного виховання зовсім не при-
нижує величезного значення сім'ї у формуванні особистості дитини. Сім'я — первинний осередок суспільства, де появляється нова людина; ця невеличка соціальна група — перша життєва школа для дитини. Батьки — перші її вчителі і вихователі. Сила їхнього впливу на особистість, що тільки-но формується, особливо велика. Основою впливу батьків на дитину є їхня безкорислива любов до неї, турбота про неї, поєднана з вимогливістю. На цю любов і турботу дитина відповідає почуттям глибокої прихильності й любові до батьків, визнанням їхньої переваги, авторитету, прагненням наслідувати їх в усьому. Сила впливу сім'ї зумовлюється піддатливістю дитини виховним впливам, здатністю наслідувати.

Радянська держава оцінює виховну роль батьків як їхній важливий суспільний і громадський обов'язок. «Громадяни СРСР, — сказано в ст. 66 Конституції (Основному Законі) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, — зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, рости гідними членами соціалістичного суспільства. Діти зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу».

Особливо велике значення сім'ї у вихованні малих дітей. Під керівництвом батьків вони оволодівають первісними уявленнями про навколишній світ.

У радянських сім'ях нагромаджено позитивний досвід успішного виховання дітей відповідно до вимог соціалістичного суспільства: формування у них любові до Батьківщини, основ моральної поведінки. Проте трапляються сім'ї, де допускаються серйозних помилок у вихованні малюків, і це негативно відбивається на їхньому подальшому розвитку, а звідси виникає складна проблема перевиховання. Основною причиною цих помилок є недостатній рівень педагогічної культури батьків. Самого тільки бажання виховати з своєї дитини хорошу людину, майбутнього громадянина — мало. Треба ще вміти це зробити.

Хто ж повинен допомогти батькам оволодіти наукою й мистецтвом виховання? Важлива роль у цій роботі відводиться педагогам дошкільних закладів. Прагнучи встановлення єдності і взаємодії виховного впливу на дитину в сім'ї і в дитячому садку, вони здійснюють, по суті, педагогічну освіту батьків, подають їм практичну допомогу. Йдучи за мудрою вказівкою Н. К. Крупської про те, що «поєднання суспільного виховання, яке дається в наших дошкільних

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., с. 110.

закладах... в вихованням сімейним, де серця матерів гаряче б'ються за справу соціалізму, створить чудове покоління людей»¹, вихователі проводять велику роботу з сім'єю, добиваючись єдності суспільного і сімейного виховання.

§ 2. УМОВИ ПРАВИЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'І

Усвідомлення батьками відповідальності за виховання дітей перед суспільством

Батькам треба усвідомити думку А. С. Макаренка про те, що «виховання дітей — найважливіша галузь нашого життя... Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми, перед усією країною»².

Виховання своєї дитини слід розглядати не як особисту справу, а як виконання громадянського обов'язку перед суспільством. Виховуючи дітей, батьки формують особистість майбутніх трудівників, громадян, в успіху зацікавлені не тільки вони самі, а й суспільство в цілому. У виняткових випадках, коли батьки не можуть створити необхідних умов для виховання дітей, їм допомагає держава.

Педагогічні знання

Успішним виховання дітей у сім'ї може бути тільки тоді, коли батьки добре розуміють його мету і завдання, шляхи і способи розв'язання їх. Це необхідно для встановлення єдності виховних дій у сім'ї і дитячому садку. «Треба ясно усвідомлювати свої власні батьківські бажання», — говорив А. С. Макаренко³. Він підкреслював, що батьки повинні чітко уявляти собі, кого вони хочуть виховати з своєї дитини, яку людину, якими якостями наділити її. Щоб правильно виховати дитину, треба добре знати і розуміти її, а для цього потрібні педагогічні знання. Вони допоможуть батькам правильно аналізувати поведінку дитини, вибрати правильні шляхи для виховання її.

Правильна організація сімейного життя

Важливу роль у вихованні дітей відіграє загальний уклад життя сім'ї: рівність подружжя, правильні взаємини між членами сім'ї, загальний тон доброзичливості, взаємної поваги і турботи, атмосфера патріотизму, любові до праці, загальний порядок і сімейні традиції, єдність вимог дорослих до дитини. Життя сім'ї має бути організоване так, щоб якомога повніш задовольнялись і розвивались не тільки матеріальні потреби (в їжі, одязі, тепли тощо), а й духовні.

Авторитет батьків

Батьки повинні бути авторитетом для дітей, — без цього виховання неможливе. На чому ґрунтується авторитет батьків? У деякого з батьків щодо цієї проблеми трапляються хибні уявлення. Про них переконливо говорив А. С. Макаренко в лекціях для батьків⁴. Основою батьківського авторитету є громадянське обличчя батьків, їхнє життя, робота,

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 5, с. 547.

² Макаренко А. С. Книга для батьків, с. 260.

³ Там же, с. 263—264.

⁴ Див.: там же, с. 274.

поведінка, почуття відповідальності за свою сім'ю перед суспільством. Найбільшим авторитетом користуються батьки, які успішно поєднують трудову й громадську діяльність із сімейними обов'язками, цікавляться і виявляють увагу до життя своїх дітей, уміло й тактовно керують їхнім життям і розвитком,— все це стосується однаково і матері, і батька.

Правильне ставлення батьків до дитини

В основі ставлення батьків до дитини лежить природне й прекрасне почуття любові до неї. «Любов — творець усього доброго, піднесеного, сильного, теплого й світлого», — писав Ф. Е. Дзержинський¹. Весь секрет у відчутті міри вияву батьківської любові, в поєднанні її з вимогливістю й повагою до особистості дитини. Безмірна любов до дитини, що проявляється в безоглядному задоволенні всіх її бажань і вимог «хочу», «дай», «купи», милування нею, демонстрування її ледь помітних здібностей — все це завдає шкоди малюкові, він стає вередливим, егоїстичним, слабовільним. Таку любов до дитини називають сліпою. А. С. Макаренко характеризував таке ставлення батьків до дитини як «козячу дозу любові».

Правильне ставлення батьків до дітей полягає в умінні поєднувати ласку, м'якість і ніжність з суворою послідовною вимогливістю, з урахуванням можливостей дитини, особливостей віку її. А. С. Макаренко радив батькам «бути хоч яким ласкавим з дитиною, жартувати з нею, гратися, але коли виникає потреба, треба вміти розпорядитися коротко, один раз...»². Отже, тон взаємин батьків з дітьми має поєднувати спокій, урівноваженість, привітність з рішучістю й діловитістю. Правильно ставитись до дитини — означає поважати в ній людину, хай поки що маленьку, з малим життєвим досвідом і знаннями, поважати її права на увагу до неї дорослих, на спілкування з ними, на умови для різноманітної діяльності.

§ 3. ЗАВДАННЯ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У РОБОТІ З СІМ'ЄЮ

Робота з сім'єю — важлива і складна ланка діяльності вихователя та інших працівників дошкільного закладу. Вона спрямована на розв'язання таких завдань:

встановлення єдності у вихованні дітей;
педагогічна освіта батьків;

вивчення й поширення передового досвіду сімейного виховання; ознайомлення батьків з життям і роботою дошкільного закладу.

Встановлення єдності у вихованні дітей

На виконання цього завдання спрямовано всю роботу, яка провадиться в дошкільному закладі з сім'єю. Єдність у вихованні дітей забезпечує вироблення правильної поведінки дітей, прискорює процес засвоєння навичок, знань і вмінь, сприяє зростанню авторитету

¹ Дзержинский Ф. Э. Дневник заключенного. Письма. М., 1966, с. 31.

² Макаренко А. С. Книга для батьків, с. 283.

дорослих — батьків і вихователів — в очах дитини. Основою такої єдності є педагогічні знання батьків, їхня обізнаність з роботою дошкільних закладів.

Педагогічна освіта батьків

Допомогти батькам в оволодінні знаннями про дитину, про закономірності її розвитку, шляхи впливу на неї з метою всебічного гармонійного розвитку, підготовки до цвчання в школі — завдання вихователів дошкільного закладу. Для цього батьків ознайомлюють з основними проблемами психології, педагогіки, анатомії, фізіології й гігієни. Поряд з теоретичними знаннями вони здобувають деякі методичні знання і вміння, наприклад: як керувати іграми дітей, як відповідати на їхні запитання, як загартовувати дітей тощо. Батьків треба навчити основ педагогічної техніки: як слід розмовляти з дитиною, як розпорядитися, поставити вимогу до неї, які застосувати міри заохочення й покарання і т. ін.

Педагогічні знання і вміння можна передати батькам, якщо вони засвоїли специфіку кожного вікового періоду і вміють враховувати індивідуальні особливості дітей.

Вивчення й поширення досвіду сімейного виховання

Н. К. Крупська настійно радила працівникам дошкільних закладів не тільки вчити матерів, а й учитися в них. Вихователь, відвідуючи сім'ї, бесідуючи з батьками, спостерігаючи за дітьми, відмічає позитивний досвід організації життя дітей у вечірній час, у вихідні дні, вмілий вплив батьків на їхні інтереси, вчинки. Буває так, що в одних сім'ях більш успішно здійснюється трудове виховання, в інших — естетичний розвиток дитини і т. ін. Важливо не тільки помітити позитивне в досвіді сімейного виховання, а й підтримати його і на цій основі спрямувати увагу батьків на слабкі ланки виховання дитини.

Нагромадження фактів, що свідчать про позитивний досвід виховання дітей у добрих сім'ях, дає підставу для узагальнення висновків і рекомендацій для всіх батьків. Знаючи, хто з них успішно розв'язує ті або інші завдання виховання в сім'ї, тісно взаємодіє з дошкільним закладом, вихователь влаштовує виступи цих батьків на зборах, конференціях з обміну досвідом виховання в сім'ї. Позитивні приклади із життя сімей вихованців садка, групи, використані у бесідах з батьками, роблять аргументи педагога особливо переконливими.

Ознайомлення батьків з життям і роботою дошкільного закладу

Для встановлення єдності у вихованні дітей в дошкільному закладі й сім'ї необхідно, щоб батьки чітко уявляли собі, що таке дитячий садок, ясла-садок, як організовано в них життя дітей, які завдання розв'язують вихователі, чим займаються діти протягом дня, які вимоги ставляться до їхньої поведінки, які правила є для батьків, чим вони зумовлені і т. ін.

Вихователі та інші працівники дошкільного закладу — завідувачий, музичний керівник регулярно розповідають батькам про організаційні й педагогічні основи життя і роботи дошкільного закладу, особливо підкреслюючи необхідність взаємодії з сім'єю. По змозі

батькам треба наочно показувати різні боки життя дошкільного закладу. Впевнені в тому, що батьки знають і розуміють, яку роботу проводять з дітьми в дитячому садку, вихователі мають підставу вимагати від них продовження і закріплення цієї роботи дома.

§ 4. УМОВИ УСПІШНОЇ РОБОТИ ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ З СІМ'ЄЮ

Для того щоб робота дошкільного закладу з сім'єю давала дійові результати, сприяла підвищенню рівня її педагогічної культури і встановленню єдності у вихованні дітей, треба щоб ця робота провадилась цілеспрямовано, планомірно, систематично. Не менш важливо при цьому, щоб вона була конкретною, щоб був диференційний підхід на основі знання кожної сім'ї і дитини. Велике значення має й характер взаємин вихователя та інших працівників дошкільного закладу з батьками.

Цілеспрямованість у роботі з сім'єю полягає в тому, щоб будь-який захід — бесіда, доповідь, стенд, оформлений для батьків, — був спрямований на досягнення певної мети. Наприклад, на стенді вивішують поради на тему: «Як одягати дитину весною». Мета порад запобігти типовій для батьків помилці, що дитину треба одягти тепло, як узимку, незважаючи на зміни погоди весною. Внаслідок цього діти перегріваються, рухи їхні сковані.

Планомірність і систематичність роботи з сім'єю — це передусім її неперервність, послідовне ускладнення і розширення кола проблем, комплексний підхід до формування особистості дитини як до процесу всебічного розвитку її, єдність і взаємодія фізичного, розумового, морального, трудового й естетичного виховання.

Педагогічна освіта батьків найбільш дійова тоді, коли вона має конкретний характер. Вихователі допомагають батькам зрозуміти, як слід застосовувати сім'ї загальні теоретичні й методичні положення, викладені в доповідях, лекціях, бесідах і порадах. Щоб давати батькам поради й рекомендації, вихователь повинен добре знати вікові й індивідуальні особливості кожної дитини, умови життя і виховання в сім'ях. Мають сенс, скажімо, бесіди з групою батьків, яких об'єднує щось спільне (наприклад, те, що в їхніх сім'ях по одній дитині), зустрічі-бесіди вихователів з батьками, бабусями і дідусями; окремо збирають матерів, які одні виховують своїх дітей. Конкретизувати загальні вимоги і рекомендації сім'ї з урахуванням можливостей, умов, рівня педагогічної культури батьків, підходити до сімей своїх вихованців диференційовано — така одна з умов успішної роботи дитячого садка з сім'єю.

Неабияке значення має характер взаємин працівників дошкільного закладу з батьками. Ці взаємини мають бути доброзичливими й дружніми. Адже вони засновані на збігу інтересів сім'ї і дошкільного закладу в повноцінному розвитку дітей. Якщо батьки бачать, що вихователь — це людина, особисто зацікавлена в долі їхньої дитини, вони ставляться до нього як друга і близької людини, переймаються до нього довір'ям і повагою. Вихователь

матиме авторитет у батьків тоді, коли вони бачитимуть у ньому висококваліфікованого фахівця своєї справи, культурну, доброзичливу і делікатну людину. В основі ставлення вихователя до батьків лежить повага до них як до трудівників, батьків і матерів його вихованців.

Ось чому недопустимі в поведінці вихователя повчання, нотації, нетактовність щодо батьків. Висока культура взаємин педагога з батьками створює сприятливу атмосферу для взаєморозуміння і єдності в складній справі виховання дітей. Такими є умови, що сприяють успішній роботі дошкільного закладу з сім'єю.

§ 5. ФОРМИ І ЗМІСТ РОБОТИ ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ З СІМ'ЄЮ

Індивідуальні форми роботи з сім'єю

Щоб краще взнати кожную сім'ю, побут її, систему виховання дитини, щоб встановити необхідні взаєморозуміння і довір'я, працівники дошкільних закладів вдаються до різноманітних форм індивідуальної роботи з батьками: бесід, консультацій, відвідування сімей, запрошення деяких матерів, батьків до дитячого садка, індивідуальних пам'яток і папок-пересувок.

Бесіди з батьками та іншими членами сім'ї можна проводити вранці і увечері, коли дітей приводять у дитячий садок або забирають додому. Вихователь може й спеціально запросити батьків або інших членів сім'ї для бесіди з ними.

Уранішні зустрічі-бесіди вихователя з батьками короткочасні, проте мають неабияке значення для з'ясування самопочування дитини, а також для створення у її близьких доброго настрою, відчуття довір'я до вихователя. Після розпитування про те, як провела дитина вечір і як вона спала, вихователь по змозі коротенько інформує батьків про все те цікаве, що чекає на дітей сьогодні: екскурсія до парку, музичне заняття тощо.

Вечірні бесіди з батьками також обмежені в часі. Педагог інформує декого з них, як минув у дитини день в дитячому садку, чим вона займалась, як проявила себе, на що слід звернути увагу. Наприклад, розповідає батькам про те, що їхній син добре чергував, що йому дано завдання ознайомитися з вулицею, на якій він живе, і в цьому треба йому допомогти. Не слід нарікати батькам на дитину, оскільки їхня реакція може виявитись педагогічно неспроможною. А часті нарікання лише свідчать про педагогічну безсилість вихователя.

Під час вечірньої бесіди з батьками можна висловити зауваження щодо зовнішнього вигляду дошкільника (довге волосся, тісне взуття тощо). Робити зауваження слід тактовно, обгрунтовуючи свої поради турботою про малюка.

Бесіди з батьками, хоч і короткочасні, мають бути змістовні, корисні для них. Цьому сприяє підготовленість вихователя, доброзичливий тон.

З батьками бесідує і завідуючий дитячим садком, і медичний працівник.

Консультації для батьків проводяться тоді, коли назріває необхідність більш докладної розмови з ними, скажімо, щоб проаналізувати якісь помилки чи промахи, що їх припускаються батьки у вихованні дитини, і дати кваліфіковані поради та рекомендації, як виправити становище. Наприклад, вихователь, переконавшись у тому, що причиною вередування дитини є неправильне виховання в сім'ї, запрошує матір чи батька на консультацію з певною метою: роз'яснити їм причини вередування і як їх перебороти.

Проводять консультації для батьків вихователь, лікар, завідуючий закладом, логопед, юрист. Важливо при цьому створити спокійну, ділову обстановку, щоб батьки уважно вислухали сказане про їхню дитину, звернулися з запитаннями, записали деякі поради.

Ініціатива в проведенні консультації може належати і педагогові, і батькам. Позитивний результат консультації залежить від того, наскільки знає педагог систему виховання дитини в тій або іншій сім'ї, наскільки кваліфіковані будуть поради і рекомендації. Мине якийсь час після проведеної консультації, і педагог має поцікавитись, як батьки використовують поради у вихованні своїх дітей.

Одним з дійових шляхів вивчення сімей вихованців, встановлення тісного контакту з батьками, конкретної допомоги є відвідання їх. Педагог приходить у сім'ю не як обстежувач, а як друг і помічник у складній справі виховання дитини. Головна мета тут — побачити умови, в яких виховується дитина, і подати необхідну допомогу батькам. Вихователь має бути тактовним, делікатним, рекомендації його — конкретними. Ось чому так важливо готуватись до кожних відвідин сім'ї: ставити перед собою чітку мету, продумувати запитання, на які педагог хотів би дістати відповідь, пропозиції і поради, які він висловить батькам.

Особливо відповідальні перші відвідини. Від того, як вони відбудуться, багато в чому залежить встановлення взаєморозуміння, довір'я і контакту між дошкільним закладом і сім'єю. Ще до відвідання сім'ї слід уточнити відомості про склад її, професію батьків, місце їхньої роботи, відстань від дому до дитячого закладу та місця роботи. Відвідини сім'ї будуть ефективнішими, якщо вихователь перед цим складе для себе характеристику рівня розвитку і вихованості дитини, виділивши в ній моменти, які слід з'ясувати й обговорити з батьками. Наприклад, якщо дитині п'ять років і вона в дитячому садку проявляє недостатню самостійність, погано володіє навичками самообслуговування, то вихователь під час відвідин сім'ї з'ясуватиме такі питання: що дитина робить дома сама, які доручення і обов'язки виконує? Поради і пропозиції педагога впливатимуть за ходом бесіди. Вже в перші відвідини вихователь складає собі досить повне уявлення про уклад життя цієї сім'ї, сімейний «клімат», систему виховання дитини.

Під час наступних відвідин педагог має змогу глибше розібратись у конкретних питаннях виховання дитини, наприклад: органі-

зація і керування ігровою діяльністю її дома, трудове виховання і т. ін. Як правило, вихователь домовляється з батьками про час свого приходу, що сприяє створенню більш-менш невимушеної обстановки під час перебування його в сім'ї.

Способом особистих спостережень, запитань, звернених до батьків та інших членів сім'ї і дитини, у ході бесіди, що має відбуватися у доброзичливому тоні, вихователь дістає необхідні уявлення й відомості, що сприяють кращому пізнанню дитини, її сім'ї, а отже, більш ефективному вихованню.

Зміст бесід у сім'ї визначається також віком дітей. З батьками малюків розмова може бути про виховання самостійності, гігієнічних навичок, розвитку мови; з батьками дітей старшого дошкільного віку — про керування грою, працею, про використання книги, формування морально-вольових якостей.

Під час повторних відвідин сім'ї вихователь цікавиться, як виконують його поради і пропозиції. Результати відвідування сімей доцільно фіксувати в спеціальному зошиті або в щоденнику-обліку.

Декого з батьків або інших членів сімей варто запросити до дитячого закладу для того, щоб наочно показати їм деякі особливості поведінки їхньої дитини і вказати шлях педагогічного впливу на неї. Наприклад, Миколку дома вважають нездатним до самообслуговування, ним надто опікуються, все за нього роблять. Спостерігаючи ж, як син поводить у групі, батьки бачать, як він виконує обов'язки чергового, як самостійно одягається на прогулянку. Переконавшись у можливостях своєї дитини, вони й дома продовжують виховувати в неї самостійність.

У практиці роботи з сім'єю виправдовують себе й такі елементи зв'язку, як окремі доручення і прохання, з якими вихователі звертаються до батьків: пошити національні та професійні костюми для ляльок, налагодити іграшку, побудувати на ділянці будиночок для гри, допомогти оформити приміщення до свята, написати статтю до стінної газети і т. ін. Виконання таких доручень наближає батьків до життя дошкільного закладу.

Враховуючи умови життя і виховання дітей у деяких сім'ях, трудності, з якими стикаються їхні батьки, їхні помилки й огріхи у вихованні, педагог складає пам'ятки, в яких лаконічно викладає поради і рекомендації на певну тему, наприклад: як виховувати в дитини ввічливість, любов до праці, вольові риси характеру, як використати дома книгу і т. ін. Матеріал, де докладно висвітлюється одна з проблем виховання і який розрахований на допомогу батькам, можна оформити в папку і передати на деякий час у сім'ю. У папці кілька текстів, що розкривають суть, наприклад, розумового розвитку дитини, список літератури, рекомендованої батькам для вивчення, наочно-ілюстративні матеріали.

У той період, коли дитина перебуває на порівняно далекій відстані від сім'ї (виїжджає з дитсадком на дачу, скажімо), вихователь листується з батьками. Разом з дитиною він пише короткі листи, де повідомляє про те, як дитина себе почуває, які в неї успіхи тощо. Батьки цінують у листах виявлену увагу і

вдячні вихователеві. Листи-відповіді діти сприймають з великою радістю.

Умілий добір, поєднання і використання різноманітних форм індивідуальної роботи з сім'єю дають змогу виявити позитивний досвід сімейного виховання для подальшого вивчення його і поширення, а також подати батькам конкретну допомогу у вихованні дитини, враховуючи умови життя сім'ї.

Робота з колективом батьків

У роботі з сім'єю є такі проблеми, які доцільніше ставити на обговорення колективу батьків. Це питання, що цікавлять усіх батьків, незалежно від віку дітей, умов життя сім'ї. До таких проблем належать: авторитет батьків; роль сім'ї у вихованні дитини; радянське законодавство про обов'язки батьків; про підготовку дітей до школи; про план роботи дошкільного закладу на рік; про роботу батьківського активу і т. ін. Колективне обговорення цих питань сприяє згуртуванню батьків, створенню правильної громадської думки і, нарешті, більш раціональному використанню часу й сил працівників дошкільного закладу.

До колективних форм роботи належать: збори батьків — групові й загальні, групові консультації, конференції, вечори для батьків.

Батьківські збори

На батьківські збори запрошують матерів і батьків або всіх дітей дошкільного закладу, або дітей паралельних вікових груп, або однієї вікової групи. Мета таких зборів — педагогічна освіта батьків, підвищення рівня їхньої педагогічної культури, подання їм допомоги у вихованні дітей. Увагу батьків, як правило, зосереджують на певній виховній проблемі, яку й розкривають в основній доповіді і обговорюють потім у виступах.

Як планують тематику батьківських зборів? Вибір теми визначається завданнями виховання дітей, що ставляться перед дитячим садком і сім'єю, аналізом рівня їхнього розвитку та вихованості, стану сімейного виховання.

З метою кращої педагогічної освіти матерів та батьків тематику батьківських зборів планують перспективно, на кілька років наперед. В результаті за ті роки, що дитина відвідує дошкільний заклад, батьки здобувають досить повні знання з основних питань її виховання.

Тематика загальних батьківських зборів відрізняється від групових. На групових зборах обговорюються питання більш актуальні для батьків дітей певного віку. Наприклад, тема загальних зборів «Моральне виховання дітей, роль сім'ї в успішному здійсненні його», а в середній групі цю тему можна конкретизувати: «Спільна робота дитячого садка і сім'ї у вихованні в дітей любові до праці», «Виховання в дітей поваги до старших» і т. ін. Успіх і дійовий результат кожних зборів визначається передусім тим, як підготуються до них вихователі і батьки. Підготовка вихователя — це робота над доповіддю, добір і оформлення наочно-ілюстративного матеріалу, оповіщення батьків тощо. Наприклад, готуючись до доповіді на тему «Природа як фактор виховання дітей», вихователь

вивчає літературу з цього питання, аналізує роботу, що проводиться в дитячому закладі в цьому напрямі, досвід сімейного виховання. Він домовляється з кількома батьками, які вміло використовують прогулянки для виховання дітей, про їхні виступи на зборах. В групі тим часом готують виставку дитячих малюнків про природу, літературних творів для дітей на цю тему, репродукції пейзажів, платівок із записом музичних творів. Усе це допомагає зробити збори цікавими й продуктивними.

Доповідь вихователя розраховується на 20—25 хв спокійного викладу. Зміст її має бути логічним, супроводжуватись наочним демонструванням посібників, дитячих робіт, літератури, переглядом кінофільму, діапозитивів, слайдів на відповідну тему. Вдаючись до прикладів, важливо враховувати психологію батьків: переважати мають позитивні факти; що ж до негативних, то тут необхідні обережність і такт. Краще в другому разі не називати імен, а в індивідуальній бесіді після зборів продовжити розмову про те, як подолати недоліки в поведінці дитини або неправильне ставлення до неї в сім'ї.

Після зборів вихователь обов'язково цікавиться, як батьки реалізують поради і пропозиції, висловлені на зборах.

Перші збори батьків тих дітей, що тільки-но прийшли до дитячого закладу, проводять за особливим планом. Завідуюча показує цим батькам приміщення, устаткування закладу, знайомить з працівниками. Вихователі коротко розповідають про «Програму виховання в дитячому садку», про план роботи з дошкільнятами на найближчий час. Батьків ознайомлюють із правилами, яких їм треба буде дотримуватися відповідно до вимог і режиму дитячого садка.

На перших після літа групових батьківських зборах вихователі звітують про результати виховно-освітньої роботи з дітьми за минулий рік, повідомляють завдання, які розв'язуватимуться в наступному році і в яких не обійтись без спільних зусиль працівників дошкільного закладу і сім'ї. На цих зборах звітує про свою роботу батьківський актив, обирають новий його склад. Для батьків, що не були на зборах, влаштовують відповідну консультацію.

Доповіді і лекції для батьків на теми виховання і навчання дітей організують як у самому дитячому садку, так і за його межами. Іноді ними охоплюють батьків кількох дошкільних закладів одного мікрорайону. Ці доповіді і лекції не повинні бути повторенням тематики батьківських зборів, а доповнювати їх.

Групові консультації Вихователі проводять консультації для батьків з певних питань, які виникають в результаті вивчення сімейного виховання. Наприклад, на консультацію «Керування образотворчою діяльністю дітей дома» запрошують тих батьків, які не приділяють цьому достатньої уваги. Завідуючий, лікар, логопед, музичний керівник також консультують батьків з питань своєї компетенції. Проведенню консультацій передують ретельна підготовка, наступний контроль за тим, як батьки застосовують рекомендації у вихованні дітей.

Вечори і гуртки для батьків

Вечори для батьків та інших членів сім'ї, що проводяться в дошкільних закладах, мають тематичний характер, наприклад: «Музика і діти», «Книга в житті дитини», «Дитина і природа». Своєрідність цієї форми роботи полягає в тому, що після короткого повідомлення батькам пропонують подивитись художні виступи дітей, співробітників дитячого закладу, самих батьків. Наприклад, після виступу музичного керівника діти виконують вивчені в садочку пісні, танці.

Цікавий досвід проведення вечорів, скажімо, на такі теми: «Як треба любити своїх дітей», «Роль батька у вихованні дітей», «Чи знаємо ми своїх дітей», вечір запитань і відповідей. Корисні також зустрічі батьків з дитячими письменниками, композиторами.

Щоб допомогти батькам в оволодінні практичними вміннями, необхідними у вихованні дітей, для них організують короткочасні гуртки. На заняттях цих гуртків батьки навчаються кроїти і шити дитячий одяг, плести, готувати різноманітні страви; з ними розучують дитячі пісні, вчать виготовляти саморобні іграшки і т. ін.

Наочність у роботі з сім'єю

Найбільш переконливою і дійовою став робота з сім'єю при використанні комплексу наочних засобів: показу роботи вихователя

з дітьми, використання технічних засобів, оформлення виставок, стендів, фотовітрин і т. ін.

До практики дошкільних закладів увійшли так звані відкриті дні для батьків (батьківські дні), які планують на рік. У ці дні батьки спостерігають заняття, ігрову й трудову діяльність, прогулянки дітей: якими прийомами користується вихователь у навчанні і вихованні їх; як вони вчать, працюють, поведуться в колективі. Крім спеціально планованих відкритих днів, практикують показ батькам окремих фрагментів із життя дошкільного закладу. Часом це роблять до доповіді на певну тему. Наприклад, якщо тема доповіді «Математична підготовка дітей до школи», батькам показують, як проводиться заняття з математики і т. ін.

Дуже допомагають батькам кінофільми на теми виховання, вони часто стають початком жвавого обговорення, диспуту з питань, що особливо хвилюють батьків і матерів.

Звукозаписи використовуються для демонстрування мови дітей, їхніх пісень, віршів, оповідань, а також для ознайомлення з музичними творами дитячого репертуару.

Вихователі оформляють тематичні виставки, де батьки ознайомлюються з творчими роботами своїх дітей: малюнками, ліпленням, аплікаціями, виробами з природного матеріалу. Доцільно також оформляти стенди і вітрини, зміст яких можуть становити текстові та фотоілюстративні матеріали на певну тему, наприклад: «Виховуємо інтернаціоналістів» або «Готуємо дітей до школи». «Вихідний день удома» — так можна назвати стенд, в матеріалах якого розповідається про спільну працю дорослих і дітей, прогулянки дітей на природу, про сімейні читання, домашні ігри і заняття. Окремі стенди мають інформаційний характер: режим дня

в дошкільному закладі, результати зважування дітей, плани роботи вихователів з дітьми на один-два тижні, дні й години консультацій для батьків тощо.

Щоб наочний матеріал батьки активно сприймали, слід повертати до нього їхню увагу, цікавитись, як його використовують у вихованні дітей.

Батьківська громадськість

Батьківській громадськості відводиться значна роль у житті дошкільного закладу, зокрема в роботі з сім'єю. У кожному дитячому садку є батьківський комітет, який обирають на загальних зборах батьків. До нього входять представники від батьків дітей з усіх вікових груп.

Батьківський комітет організовує свою роботу відповідно до «Положення про батьківський комітет у дитячому садку». Робота його планується на рік; зміст її спрямовано на подання допомоги працівникам дошкільного закладу у вихованні дітей, а також у роботі з сім'єю. У кожній віковій групі є батьківський актив, який подає всіляку допомогу вихователям: допомагає в підготовці батьківських зборів, вечорів, залучає батьків до виконання окремих доручень і завдань.

Батьківський комітет і актив дитячого садка приділяють особливу увагу неблагополучним сім'ям: відвідують їх, впливають на батьків, які не досить відповідально ставляться до виховання своїх дітей, не виконують вимог дошкільного закладу. Разом з вихователями батьківський актив вивчає кращий досвід сімейного виховання і бере участь у поширенні його.

Батьківський комітет організовує чергування батьків у дошкільному закладі з метою здійснення громадського контролю і подання допомоги вихователям. Комітет має підтримувати тісний зв'язок із радою батьківської громадськості, яка є в кожному районі, місті та на окремих підприємствах, брати активну участь у її роботі.

Особливо велика роль батьківського активу в організації педагогічної освіти батьків; спільно з працівниками дошкільного закладу активісти-батьки добиваються здійснення батьківського всеобучу, показують приклад наполегливого оволодіння педагогічними знаннями.

Педагогічна пропаганда серед населення

Піднесення педагогічної культури населення — важлива складова частина комуністичного виховання. Все доросле населення, передусім батьки, мають бути підготовлені до виховання дітей і молоді. З цією метою в нашій країні організовується широка пропаганда педагогічних знань серед населення. Організаторами цієї роботи є Педагогічне товариство, Всесоюзне товариство «Знання», Академія педагогічних наук СРСР, інститути педагогіки союзних республік. У країні провадиться батьківський всеобуч, мета якого охопити всіх матерів і батьків педагогічною освітою, забезпечити кожного системою знань з вузлових проблем виховання. Стосовно батьків своїх вихованців це завдання розв'язують дошкільні заклади. Щоб ширше охопити населення педагогічною освітою, в країні організована і дедалі більше розширюється мережа народних уні-

верситетів педагогічних знань, де є дошкільні факультети, факультети сімейного виховання. Координує їхню роботу рада сприяння народним університетам педагогічних знань при Міністерстві освіти СРСР.

Пропаганда педагогічних знань здійснюється через телевізійні та радіопередачі під рубрикою «Для вас, батьки», через періодичну пресу, журнали «Дошкільне виховання», «Сім'я і школа». Для батьків виходить бібліотечка «Педагогічний факультет» (вид-во «Знання»), велика кількість художньо-педагогічної, науково-популярної і методичної літератури.

Дедалі більшого поширення набувають школи молоді сім'ї, клуби молодих батьків, сімейні клуби вихідного дня, усні журнали на теми виховання, наприклад, «У чому щастя наших дітей?», «Чи завжди ми праві?». Сторінки таких журналів ведуть педагоги, лікарі, юристи. Бібліотеки організують читацькі конференції і диспути за художньо-педагогічними творами.

Працівники дошкільних закладів, і насамперед вихователі, беруть активну участь у педагогічній пропаганді як організатори, лектори і консультанти з питань виховання дітей дошкільного віку.

ДОШКІЛЬНИЙ ЗАКЛАД, ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЯ І КЕРУВАННЯ НИМ

Розділ 21

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ І КЕРУВАННЯ НИМ

Дошкільні заклади всіх типів створюються з метою суспільного виховання дітей раннього і дошкільного віку. Вони діють відповідно до «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту», «Статуту дитячого садка», а також програмно-методичних, інструктивних та нормативних документів Міністерства освіти СРСР та міністерств освіти (народної освіти) союзних республік.

У кожному дошкільному закладі має бути створена ділова атмосфера, спрямована на творче вирішення завдань, передбачених «Програмою виховання в дитячому садку». Кваліфікація його педагогічних кадрів, ступінь їхньої відповідальності і сумлінності у виконанні своїх обов'язків визначають ефективність і якість всієї роботи.

§ 1. ПОРЯДОК ВІДКРИТТЯ ДИТЯЧИХ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

В «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» (ст. 15) зазначається: «Дитячі дошкільні заклади організуються виконавчими комітетами районних, міських, сільських і селищних Рад народних депутатів, а також із їх дозволу державними підприємствами, установами та організаціями, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями».

Порядок відкриття різних типів дошкільних закладів, вимоги щодо їх організації та керування визначені інструктивними документами міністерств освіти (народної освіти) й охорони здоров'я СРСР та союзних республік: «Статутом дитячого садка», «Тимчасовим положенням про дошкільний дитячий заклад — ясла-садок», «Положенням про колгоспний дитячий садок», «Типовим положенням про дошкільні заклади і групи дітей з вадами слуху», «Типовим положенням про дошкільні заклади і групи дітей з вадами мови» та іншими документами. Там визначено завдання і структуру кожного з типів дошкільних закладів, наповнюваність груп, особливості комплектування їх, тривалість перебування дітей у них.

«Статутом дитячого садка» передбачено організацію дошкільних закладів у спеціально збудованих для цього будинках. Будівництво здійснюється за типовими проектами, розробленими для певного контингенту дітей та кількості вікових груп з урахуванням особливостей їхнього режиму, кліматичних зон, на основі санітарних, будівельних норм і правил.

Підготовка до відкриття дошкільного закладу розпочинається за 2—3 місяці до того, як його буде прийнято в експлуатацію. Завідуючий перевіряє якість виконання опоряджувальних робіт, планує розміщення груп, особливо малюків.

Після закінчення будівельних робіт будинок приймає державна комісія. Новому закладу наказом обласного (крайового), міського (і т. ін.) відділу народної освіти присвоюється порядковий номер або назва, надаються юридичні права державної організації.

Кошторисом на будівництво дошкільного закладу передбачено бюджетні асигнування на обладнання його. Виходячи з цих асигнувань і керуючись відповідними інструктивними документами, завідуючий складає перелік необхідного обладнання й інвентаря. Обладнання й меблі мають задовольняти гігієнічні й педагогічні вимоги, сприяти нормальному розвитку дітей.

Для кожного дошкільного закладу відводять земельну ділянку, щоб забезпечити систематичне і тривале перебування дітей на повітрі у всі пори року.

Приміщення, ділянка й обладнання є необхідними матеріальними умовами правильної організації життя і навчально-виховного процесу з дітьми. Будинок, споруди, майно дошкільного закладу становлять державну або колгоспно-кооперативну власність.

§ 2. ФІНАНСУВАННЯ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Кошторис Дитячі дошкільні заклади фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, з фондів суспільного споживання.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу товариш Л. І. Брежнєв зазначав: «Одна з найхарактерніших рис радянського способу життя — зростаючі блага, які люди одержують із суспільних фондів споживання»¹.

На утримання мережі дитячих закладів та розширення її держава щорічно виділяє величезні кошти, що є яскравим свідченням великої турботи Комуністичної партії і Радянської держави про жінку-матір, про виховання дітей.

На виконання рішень XXVI з'їзду Комуністичної партії ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей» (березень, 1981 р.).

У витратах на утримання дітей у дошкільних закладах є частка батьків. Розмір їхньої плати визначається залежно від загальної суми заробітку батька і матері (або осіб, що їх заступають). Багатодітні батьки, самотні матері, інваліди Великої Вітчизняної війни користуються пільгами, встановленими державою. Плата батьків становить в середньому 15—20% загальних витрат на утримання дитини.

Потреби дошкільного закладу в коштах визначаються фінансовим планом-кошторисом. Кошторис — це державний планово-фінан-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 71.

совий документ, в якому визначено кількість асигнувань на утримання закладу протягом календарного року. Витрати на утримання щойно відкритого закладу облічуються з часу (моменту) здання його в експлуатацію.

Кошторис складають за формою, встановленою Міністерством фінансів СРСР, затверджує його вищестояща організація, якій підпорядкований дошкільний заклад (відділ народної освіти або відомство). У ньому враховуються всі витрати і джерела покриття їх (кошти держбюджету і батьків). До основного кошторису не включають витрат на проведення літньо-оздоровчих заходів. Для цього складають додатковий кошторис.

Витрати в кошторисі планують відповідно до статей бюджетної класифікації на основі державних норм витрат по кожній статті, з розрахунку на одну дитину на рік. Визначальними є виробничі показники, що ними характеризується обсяг діяльності дошкільного закладу: контингент дітей (ясельного й дошкільного віку); кількість груп, наповнення їх; тривалість роботи закладу; планова кількість днів перебування в ньому однієї дитини протягом року. Крім того, зазначаються розміри і об'єм приміщення, що його займає заклад, розрахунки на опалення, освітлення, водопостачання тощо.

Кошторис включає в себе всі статті витрат, передбачені на утримання дошкільного закладу, включаючи сюди й заробітну плату, соціальне страхування, канцелярські, навчальні й господарські витрати, харчування дітей, відрядження і службові поїздки, придбання обладнання й інвентаря, капітальний ремонт будинків і споруд. Завідуючий дошкільним закладом зобов'язаний забезпечити суворе додержання штатно-фінансової дисципліни при витратах коштів відповідно до кошторису.

Фінансову діяльність дошкільних закладів систематично контролює контрольно-ревізійне управління міністерства фінансів союзної республіки та органи його на місцях, а також вищестоящі організації, які видають цими закладами.

Штати

Порядок комплектування дошкільного закладу педагогічними, медичними кадрами та обслуговуючим персоналом здійснюється на основі «Статуту дитячого садка» і «Тимчасового положення про дошкільний дитячий заклад — ясла-садок» відповідно до типових штатів.

Організатором і керівником дошкільного закладу є завідуючий, призначений наказом міського (районного) відділу народної освіти або відомства (після погодження з органами народної освіти).

Серед перших співробітників нового дошкільного закладу за один-два місяці до відкриття його завідуючий оформляє на роботу завгоспа і бухгалтера (якщо немає централізованої бухгалтерії), складає разом з ними проект кошторису на утримання закладу і приступає до його устаткування. За місяць до відкриття закладу завідуючий через відділ народної освіти добирає кадри вихователів.

В цей самий період (до відкриття закладу) провадиться оформлення обслуговуючого персоналу: прибиральниць-нянь, працівни-

ків кухні, прачки та ін. Кожен співробітник ознайомлюється в «Правилах внутрішнього розпорядку для працівників дитячих садків», «Інструкцією по організації охорони життя і здоров'я дітей у дитячих садках та на дитячих майданчиках»¹.

До відкриття закладу всі працівники, незалежно від посади, наймаються устаткуванням і оформленням його, готуючись до прийому дітей. В організаційний період завідуючий уважно вивчає ділові й особисті якості кожного співробітника, розставляє кадри, намагаючись поєднати на ділянках роботи досвідчених вихователів з початківцями. Ознайомлює працівників з режимом роботи дитячого садка.

§ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРИЙОМУ ДІТЕЙ ДО ДИТЯЧИХ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

В «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» зазначається: «Влаштування дітей у дитячі дошкільні заклади провадиться за бажанням батьків або осіб, що їх замінюють»².

Порядок прийому дітей до дитячих дошкільних закладів визначений «Статутом дитячого садка», «Тимчасовим положенням про дошкільний дитячий заклад — ясла-садок», «Положенням про колгоспний дитячий садок» та типовими положеннями про дошкільні заклади і групи для дітей з вадами мови і слуху³.

В першу чергу до дитячих садків та ясел приймають дітей батьків, що працюють, навчаються, та дітей багатодітних матерів. Зараховує дітей завідуючий дитячого садка (ясел-садка) за направленням районного (міського) відділу народної освіти або адміністрації підприємства, установи, правління колгоспу за погодженням із фабричним, заводським, місцевим комітетом профспілки. Направлення видається на підставі заяви батьків або осіб, що їх замінюють.

Якщо дошкільний заклад знаходиться далеко від районного центру, районний відділ народної освіти з метою поліпшення обслуговування населення дозволяє завідуючому приймати дітей за заявами батьків з наступним оформленням путівки.

Щоб уникнути далеких переїздів з дітьми, тобто «наблизити» дошкільний заклад до місця проживання сім'ї, відділам народної освіти надано право заповнювати 10—15% місць у дошкільних закладах підприємств та відомств (крім колгоспних) дітьми, батьки яких не працюють на цьому підприємстві (в установі), але мешкають недалеко від дошкільного закладу, що належить відомству.

Ще до відкриття дошкільного закладу завідуючий з'ясовує у відділі народної освіти або у відповідному відомстві кількість дітей, їхній вік і з урахуванням цих даних організовує вікові групи.

¹ Див.: Письмо Міністерства просвещения РСФСР от 14.XII. 1964 г. № 297.— В кн.: Справочник по дошкольному воспитанию. 3-е изд., испр. и доп. М., 1972, с. 132, 426.

² О состоянии и мерах по дальнейшему совершенствованию народного образования в СССР. М., 1973, с. 67.

³ Див.: Справочник по дошкольному воспитанию.

Комплектування дошкільного закладу суворо за віковим принципом дає змогу забезпечити всебічний розвиток усіх дітей відповідно до «Програми виховання в дитячому садку»,

Приймають дітей поступово протягом двох тижнів вересня. Цієї вимоги особливо слід дотримуватися в молодших групах, щоб вриділити більше уваги кожній дитині і допомогти їй освоїтися з новими умовами життя, познайомитися з вихователями й однолітками.

§ 4. ДОКУМЕНТАЦІЯ ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Згідно з «Статутом дитячого садка»¹ в дошкільному закладі має вестись певна документація.

Книга наказів оформляється після того, як дитячому садку присвоєно порядковий номер. Усі сторінки її нумерують, наприкінці зазначають кількість аркушів.

Книга обліку дітей (форма ДП-2) містить відомості про дітей і батьків, домашню адресу, дату вступу і вибуття дитини.

У кожній групі ведеться облік щоденного відвідування дітей (форма ДП-3).

Ведуться також особові справи працівників, дітей, медичні картки, складається графік роботи співробітників, таблиць обліку їхнього робочого часу; книга для запису зауважень і пропозицій осіб, що проводять інструкції, інспектують і ревізують дошкільний заклад; санітарний журнал; протоколи педагогічних, виробничих нарад і батьківських зборів; книги обліку інвентаря і продуктів харчування; річний план роботи закладу тощо.

§ 5. ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕКТИВ І ЙОГО СКЛАД

На чолі педагогічного колективу стоїть завідуючий дошкільним закладом. Під його керівництвом здійснюється комуністичне виховання дітей. Вихователі, сестри-виховательки — центральні фігури організації і проведення педагогічного процесу з дітьми відповідно до «Програми виховання в дитячому садку».

У дошкільному закладі з великою кількістю груп на допомогу завідувачу призначають вихователя-методиста, як правило, з вищою дошкільною освітою і стажем роботи не менш ніж два роки¹. Вихователь-методист спрямовує педагогічну роботу вихователів, сприяє вдосконаленню її.

Музично-естетичне виховання дітей здійснюють музичний керівник, а також вихователі.

Медичне обслуговування забезпечує лікар і старша медсестра.

Основне завдання керівника дошкільного закладу — очолити педагогічний колектив, мобілізувати його на творче втілення в життя рішень Комуністичної партії і Радянського уряду в галузі суспільного виховання. Вся діяльність завідувачого має бути підпорядкована

¹ В яслях-садку, де 6—7 груп, виділяють 0,5 ставки вихователя-методиста; де 8 груп — одну ставку; в дитячому садку, де 8—9 груп, 0,5 ставки вихователя-методиста, 10—12 груп — одну ставку.

на завдання створення злагодженого, цілеспрямованого, творчого колективу, здатного успішно розв'язувати поставлені перед ним завдання. Такому колективу притаманна свідомість своєї причетності до загальної справи будівництва комунізму, прагнення удосконалювати навчально-виховний процес, підвищувати ефективність методів виховання і навчання дітей.

§ 6. ВИХОВАТЕЛЬ ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Значення праці вихователя

Вихователь дошкільного закладу здійснює комуністичне виховання дітей і підготовку їх до успішного навчання в школі. Характерними рисами висококваліфікованого вихователя є глибоке знання теорії марксизму-ленізму, педагогічна майстерність, активна участь у суспільно-політичному житті країни.

Ідейно-політичне виховання працівників дошкільних закладів здійснюється в душі ленінських вимог до педагогічних кадрів. «Тепер ми повинні, — вказував В. І. Ленін, — виховати нову армію педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути проїнятий її духом...»¹.

Н. К. Крупська завжди підкреслювала суспільне значення праці вихователя, закликала дошкільних працівників жити інтересами соціалістичної держави, вносити свій трудовий внесок у справу побудови соціалізму в нашій країні.

Політична зрілість вихователя допомагає йому усвідомити свою відповідальність перед Батьківщиною і суспільством за якість виховання дітей, творчо підходити до розв'язання педагогічних завдань, постійно удосконалювати свою майстерність і допомагати зростанню товаришів по роботі.

Знання марксистсько-ленінської теорії, розуміння закономірності розвитку природи і суспільства, суспільно-політична активність, володіння загальною і дошкільною педагогікою, дитячою психологією й фізіологією дають змогу вихователю з справжніх наукових позицій аналізувати педагогічні явища і успішно здійснювати всебічний розвиток дитини.

Кращі вихователі узагальнюють свій досвід і діляться ним на науково-практичних конференціях, Педагогічних читаннях, виступають із статтями в пресі. Своєю творчою працею вони сприяють розвитку теорії і практики дошкільного виховання.

Підтримуючи постійний зв'язок з сім'єю, педагог-дошкільник допомагає батькам у вихованні дітей.

Вихователь — це член трудового колективу, де наочно проявляються його ділові та особисті якості. Злагоджений колектив дошкільного закладу, згуртований єдністю мети і завдань, сприяє розвитку творчої ініціативи, підвищенню ефективності виховного процесу, впливає на удосконалення морального обличчя і педагогічної майстерності кожного співробітника. Для радянського педагога характер-

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 384.

ні почуття професійного обов'язку розуміння свого високого призначення і відповідальності, комуністичне ставлення до праці, творчість, цілеспрямованість і наполегливість, уміння критично оцінювати свою діяльність. Це людина високої культури і моральних якостей, якій притаманні: громадянськість, принциповість, товариська вимогливість, чесність і правдивість.

Широке коло громадських справ вихователя — від доручень у дошкільному закладі до активної участі в державному управлінні як народний депутат.

**Педагогічна
майстерність
вихователя**

Педагогічна майстерність вихователя багатогранна. Вона складається з фахової підготовки, постійного поглиблення теоретичних знань, досвіду роботи, любові до дітей.

Н. К. Крупська розглядала майстерність педагога в тісному зв'язку з його світоглядом, ідейною спрямованістю, загальною і спеціальною підготовкою.

Мистецтвом виховання і навчання може оволодіти лише людина великої культури, що добре знає психологію і методику роботи з дітьми, високоавторитетна, якій притаманний педагогічний такт. Для роботи з дітьми дошкільного віку важливо також уміти співати й танцювати, гарно рухатись, правильно говорити, володіти навичками художнього читання. Великим авторитетом у дітей користується вихователь із вправними, вмілими руками.

А. С. Макаренко писав: «Майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом, що вимагає таланту, але це спеціальність, якої треба навчить, як треба навчати лікаря його майстерності, як треба навчати музиканта»¹.

Майстерність вихователя формується поступово. Ще в педагогічному училищі майбутні вихователі вчать застосовувати здобуті теоретичні знання на практиці. Молодий фахівець, який з інтересом заглиблюється в роботу, дістає від неї велике задоволення. Це стимулює його до удосконалення професійної майстерності.

З метою підвищення ідейно-політичного рівня і педагогічної кваліфікації працівників у дошкільному закладі організують і систематично проводять суспільно-політичні і методичні заходи (політзаняття, семінари, засідання педагогічної ради тощо), які є важливою умовою зростання фахової майстерності.

Глибоке вивчення праць класиків марксизму-ленінізму озброює вихователів діалектичним підходом до педагогічного процесу, допомагає проникнути в його зміст.

Вихователі, беручи активну участь у методичних заходах, переймають досвід кращих дошкільних закладів, ознайомлюються з новими дослідженнями в галузі психології, дошкільної педагогіки і спеціальних методик.

Дуже важливе значення в становленні педагога-майстра має систематична робота над підвищенням своєї кваліфікації. В «Положенні про систему підвищення кваліфікації вихователів і заві-

¹ Макаренко А. С. Твори, т. 5, с. 246.

дуючих дитячими садками» вказуються такі шляхи для цього, як самостійна робота, заняття на курсах, а також участь у методичних заходах району, міста.

Все це допомагає дошкільним педагогам оволодівати теорією і практикою комуністичного виховання, творчо підходити до реалізації «Програми виховання в дитячому садку», застосовувати різноманітні методи і способи виховання і навчання дітей.

Цінною властивістю педагога-майстра є вміння аналізувати результати своєї праці й об'єктивно оцінювати її. Якщо діти здобули стійкі знання, уміння і навички відповідно до всіх розділів «Програми виховання в дитячому садку», то це означає, що вихователь ефективно володіє педагогічно обгрунтованими методами і способами впливу.

Роль вихователя у формуванні особистості

Радянський педагог, формуючи нову людину, сам має бути передовим громадянином нашого суспільства. Комуністична переконаність, професійна майстерність, любов до дітей виявляються в справах, вчинках, взаєминах з людьми і є засобом виховання дітей. Н. К. Крупська, вказуючи на той великий вплив, який чинить на дітей педагог як особистість, писала: «Поганий вихователь той, який вчить дітей стримуватись, а сам не стримується, вчить дітей товаришування, а сам тримається з ними не як товариш, а як начальство... Для дітей ідея не відокремлена від особи»¹. «Вихователька повинна бути дітям близьким другом»².

Особливо великий вплив має дорослий на дитину в дошкільному віці, коли тільки закладаються основи особистості. «...Дитина виховується, розвивається розумово й морально тільки під прямим впливом людської особи,— зазначав К. Д. Ушинський,— і ніякими формами, ніякою дисципліною, ніякими статутами і розкладами часу занять неможливо штучно замінити вплив людської особи. Це плідотворний промінь сонця для молодої душі, який нічим замінити неможливо»³.

У дошкільному закладі дитина перебуває протягом перших семи років свого життя, і для неї вихователь — це незаперечний приклад і авторитет. Тому такі високі вимоги до педагога як особистості.

Вплив вихователя на дитину відбувається в повсякденному житті, в іграх, на заняттях, у спільній трудовій діяльності і спілкуванні. Він повинен уважно вивчати кожну дитину, знати індивідуальні особливості її, ставитись до всіх дітей об'єктивно, виявляти педагогічний такт, справедливо оцінювати їхню поведінку і результати діяльності, вміти вчасно прийти на допомогу, цікавитись їхнім життям у сім'ї. Тільки тоді педагог зможе цілеспрямовано впливати на розвиток дитини як особистості.

¹ Крупська Н. К. Пед. твори, т. 3, с. 256.

² Там же, т. 11, с. 535.

³ Ушинський К. Д. Твори, т. 1. К., 1954, с. 254.

Неодмінною умовою успішної діяльності вихователя є любов до дітей, поєднана з розумною вимогливістю до них. Його щирість, людяність, ласкавість, добрість викликають у дітей прихильність, довіру.

§ 7. ДЕРЖАВНА СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДОШКІЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У нашій країні підготовка кадрів дошкільних працівників проводиться в педагогічних училищах і на факультетах дошкільного виховання педагогічних інститутів.

До підготовки фахівців дошкільного профілю ставляться високі вимоги. «Радянський спеціаліст сьогодні — це людина, яка добре оволоділа основами марксистсько-ленінського вчення, ясно бачить політичні цілі партії і країни, має широку наукову і практичну підготовку, досконало володіє своєю спеціальністю»¹.

У «Статуті дитячого садка» говориться, що вихователь дошкільного закладу повинен мати спеціальну освіту. Підготовка вихователів з середньою спеціальною освітою здійснюється на денних, вечірніх та заочних відділеннях педагогічних училищ на базі неповної і повної середньої школи.

Навчальний план педагогічних училищ затверджується Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР диференційовано для кожного відділення (денного, вечірнього, заочного) з урахуванням загальноосвітньої підготовки учнів. Ним передбачається достатня ідейно-теоретична і загальноосвітня підготовка учнів через вивчення суспільствознавства, історії, основ наукового атеїзму, економічної географії, літератури, російської і національної мови, математики, фізики, хімії, загальної біології, іноземної мови. Професійна підготовка майбутніх вихователів здійснюється в процесі вивчення анатомо-фізіологічних, психологічних, педагогічних дисциплін, необхідних для кращого розуміння вікових особливостей дітей, змісту й методики виховно-освітньої роботи з ними.

Істотне місце в формуванні висококваліфікованих спеціалістів дошкільного профілю відводиться для педагогічної практики.

В результаті теоретичного і практичного навчання вихователь дошкільного закладу повинен глибоко оволодіти основами марксистсько-ленінського вчення, методикою виховання і навчання дітей, набути фахової ерудиції й успішно застосовувати здобуті знання, уміння і навички в практичній роботі з дітьми. Після закінчення педагогічних училищ випускників направляють на роботу в дошкільні заклади, де вони вже покликані стати майстрами педагогічної праці.

Кращі учні педагогічних училищ і вихователі дошкільних закладів мають змогу продовжувати свою освіту на факультетах дошкільного виховання педагогічних інститутів. Після закінчення ін-

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3. К., 1972, с. 407—408.

ституту випускникам присвоюють кваліфікацію викладача дошкільної педагогіки і психології, методиста з дошкільного виховання.

Найбільш талановиті вихователі, керівники дошкільних закладів, що здобули вищу педагогічну освіту і мають досвід практичної роботи, можуть продовжувати навчання в аспірантурі, займатись науковою роботою.

§ 8. ЗАВІДУЮЧИЙ — ОРГАНІЗАТОР І КЕРІВНИК ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Завідуючий — це організатор і керівник дошкільного закладу, кваліфікований педагог. Права і обов'язки його визначено «Статутом дитячого садка».

Завідуючого дошкільним закладом призначають з осіб, що мають середню або вищу педагогічну освіту і стаж практичної роботи в ньому не менш ніж два-три роки. Вся діяльність завідуючого спрямована на успішне розв'язання завдань комуністичного виховання дітей дошкільного віку. Він забезпечує необхідні умови для успішного здійснення виховно-освітнього процесу в дитячому садку в повній відповідності з педагогічними й гігієнічними вимогами; створює в його колективі обстановку діловитості, цілеспрямованості й злагодженості, здійснює загальне керівництво ним.

Вимоги до завідуючого дитячим дошкільним закладом

Завідуючий у своїй роботі керується рішеннями Комуністичної партії і Радянського уряду з питань народної освіти і дошкільного виховання, творчо втілює їх у життя.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду КПРС товариш Л. І. Брежнєв зазначав: «Сучасний керівник повинен органічно поєднувати в собі партійність з глибокою компетентністю, дисциплінованістю з ініціативою й творчим підходом до справи. Разом з тим на будь-якій ділянці керівник зобов'язаний враховувати і соціально-політичні, виховні аспекти, бути чуйним до людей, до їхніх потреб і запитів, бути прикладом у роботі і в побуті»¹.

Висока свідомість і політична зрілість, принциповість, вимогливість до себе і підлеглих, поєднані з повагою до них, — ось неодмінні вимоги до завідуючого дошкільним закладом. Правильні взаємини в колективі сприяють додержанню кожним працівником трудової і виробничої дисципліни.

Становище керівника зобов'язує завідуючого постійно підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень і фахову майстерність, володіти міцними педагогічними знаннями, теорією і практикою виховання і навчання дітей, знати завдання, які стоять перед дошкільним вихованням на сучасному етапі, і застосовувати свої знання в практичній діяльності.

Керування дошкільним закладом слід здійснювати так, щоб у центрі уваги співробітників завжди були діти, постійна турбота про їхнє всебічне виховання і розвиток.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 78—79.

Завідуючий повинен добре знати програмно-методичні, інструктивні, нормативні документи і керуватись ними в своїй роботі. Він має глибоко вникати в суть педагогічного процесу, ясно бачити досягнення і невдачі, вживати негайних заходів до усунення недоліків.

Керівник дошкільного закладу зобов'язаний систематично контролювати роботу працівників, практично допомагати їм, об'єктивно оцінювати працю кожного з них, виховувати нетерпиме ставлення до хиб, створювати всі умови для розгортання ділової критики і самокритики, використовувати цей випробуваний метод керівництва з метою підвищення якості всієї роботи. Сучасний керівник має підтримувати все нове, передове, бачити перспективи діяльності закладу.

Стиль керівництва завідуючого визначається державним підходом до справи, створенням у закладі обстановки діловитості, творчості, взаємодопомоги, взаємоповаги.

Зміст роботи завідуючого

Зміст роботи завідуючого впливає з завдань дитячого закладу й охоплює такі розділи: керування адміністративно-господарською й організаційно-педагогічною діяльністю; керування методичною й виховною роботою, а також роботою з батьками. Всі розділи роботи закладу взаємопов'язані і важливі для нормального функціонування його.

Керування адміністративно-господарською й організаційно-педагогічною роботою спрямоване на створення й удосконалення матеріальних умов, необхідних для життя і діяльності дітей, виховання і навчання їх (достатнє і різноманітне харчування, правильний режим дня і т. ін.). Завідуючий забезпечує обладнання і благоустрій всіх приміщень, ділянки, проведення ремонтних робіт, придбання педагогічних посібників та іграшок. Він керує всією планово-фінансовою діяльністю дошкільного закладу, добирає і розставляє кадри, організовує літньо-оздоровчі заходи, підготовку до нового навчального року, проведення дитячих свят, контроль за санітарно-гігієнічним станом приміщення тощо.

Важливе місце в керуванні відводиться питанням організації роботи педагогічного й обслуговуючого персоналу відповідно до «Статуту дитячого садка» і «Правил внутрішнього розпорядку для працівників дитячих садків».

Розподіляючи вихователів по групах, керівник має врахувати рівень їхньої освіти, досвід практичної роботи з дітьми, особисті якості. Вихователь, як правило, має вести групу дітей аж до передавання їх до школи.

До обслуговуючого персоналу дошкільного закладу належать: завідуючий господарством, бухгалтер, повар, помічник повара, няньки-прибиральниці, комірник, прачка, столяр та ін. На завідуючого господарством покладається керівництво роботою обслуговуючого персоналу і матеріальна відповідальність за збереження майна дошкільного закладу.

Обслуговуючий персонал створює умови, без яких неможливо здійснювати процес виховання дітей: його турботами підтримується

в дитячому садку чистота і порядок, забезпечується повноцінне харчування, догляд за дітьми.

Вихователі й обслуговуючий персонал становлять єдиний, злагоджений колектив, здатний вирішувати завдання комуністичного виховання дошкільнят.

Дуже важливим розділом діяльності завідуючого дошкільним закладом є керування методичною і виховною роботою в колективі. Він організовує різноманітні форми її, спрямовані на підвищення ідейно-теоретичного рівня й педагогічної кваліфікації всіх співробітників. Методичні заходи озброюють педагогічний колектив новими знаннями, уміннями, раціональними методами й прийомами виховання та навчання дітей і сприяють поліпшенню якості роботи.

Методичне керування здійснюється в різних формах: педагогічні ради, відкриті огляди занять, прогулянок, ігор тощо; організація роботи педагогічного кабінету; цільове відвідування вікових груп, фронтальні і тематичні перевірки їхньої роботи; перегляд і аналіз планів виховної роботи; індивідуальні і колективні консультації.

Педагогічна рада дошкільного закладу — це колегіальний, постійно діючий організаційно-методичний орган, що є однією з найважливіших форм підвищення фахової майстерності вихователів. До завдань ради входить: обговорення актуальних питань виховання і навчання дітей у світлі рішень партії і уряду, визначення конкретних заходів для їх виконання; впровадження в практику «Програми виховання в дитячому садку»; вивчення, узагальнення і поширення передового досвіду тощо.

Зміст роботи педагогічної ради визначається річним планом. На раді обговорюються питання, що мають важливе значення для поліпшення виховання дітей і визначають перспективи діяльності дошкільного закладу. Ефективність роботи педагогічної ради залежить від того, як буде підготовлено кожне її засідання, від активності вихователів, що беруть участь в обговоренні розглядуваних питань, від конкретності рішень і перевірки виконання їх.

До складу педагогічної ради входять: завідуючий, вихователь-методист, вихователі, сестри-виховательки, музичний керівник, лікар (або старша медсестра), голова батьківського комітету. Всі члени ради мають право вирішального голосу. Головою ради є завідуючий; секретаря обирають постійного на весь навчальний рік. Засідання педагогічної ради провадять не рідше ніж один раз на 2 місяці.

Огляди занять, прогулянок, ігор, режимних процесів здійснюють з метою обміну досвідом роботи. Проводять огляд під керівництвом завідуючого або вихователя-методиста і обов'язково закінчують його обговоренням, в ході якого відзначають позитивне в роботі вихователя, дають рекомендації для усунення помічених недоліків. Кращий досвід рекомендують для запозичення з урахуванням умов роботи в конкретній віковій групі та можливостей дітей.

Педагогічний кабінет дошкільного закладу організовують для подання методичної допомоги вихователям у здійсненні «Програми

виховання в дитячому садку», а також для узагальнення й поширення кращого досвіду їхньої роботи. У кабінеті має бути вся необхідна політична, методична і дитяча література, наочні посібники, зразки педагогічної документації (річний, календарний план роботи, звіти), матеріали з досвіду роботи вихователя, музичного керівника (доповіді, конспекти занять, зразки планів і звітів про виховну роботу, записи дитячих ігор, протоколи батьківських зборів, обговорення відкритих занять, кращі дитячі роботи, фотостенди тощо).

Цільове відвідання вікових груп завідуючий здійснює систематично відповідно до річного плану роботи закладу для того, щоб виявити, як поставлено в них навчально-виховну роботу, кращий досвід, запобігати недолікам і усувати їх.

Спостерігаючи й аналізуючи роботу з дітьми, завідуючий має змогу перевірити виконання «Програми виховання в дитячому садку», ефективність прийомів і методів, до яких вдається вихователь, рівень знань, умінь і навичок дітей. Він оцінює результати підвищення кваліфікації вихователя, його вміння застосовувати здобуті знання в практичній роботі. Разом з тим завідуючий під час відвідування різних вікових груп виявляє дієвість свого керівництва роботою окремих вихователів і всього педагогічного колективу.

Велику увагу приділяє завідуючий дитячим садком плануванню навчально-виховної роботи вікових груп, переглядає й аналізує плани. Завдяки плану систематично і послідовно виконується «Програма виховання в дитячому садку», здійснюється єдність вимог вихователів, що працюють у кожній групі, наступність у їхній діяльності.

Перевіряючи й аналізуючи плани, завідуючий звертає увагу на відповідність освітньо-виховної роботи програмовим вимогам, ідейність, доступність і системність подання матеріалу, доцільність вибраних методичних прийомів, здійснення індивідуальної роботи з дітьми, зв'язок запланованого з попередніми результатами. Плани завідуючий перевіряє не рідше ніж раз на місяць і затверджує.

Колективні і індивідуальні консультації завідуючий організовує за результатами вивчення стану навчально-виховної роботи у вікових групах, перевірки педагогічної документації і дитячих робіт, а також на прохання одного або кількох вихователів.

Постійну увагу має приділяти завідуючий молодим вихователям. Він допомагає їм оволодіти педагогічною майстерністю, встановити контакт з батьками, вселяє впевненість у своїх силах. Для цього він вдається до різноманітних методів: наочно показує, як краще організувати дитячий колектив, провести заняття, ігри, допомагає в складанні педагогічної документації, рекомендує методичну літературу тощо. Дуже ефективним є наставництво, яке може набирати різних форм.

Скеровуючи й контролюючи роботу вихователів, завідуючий захоплює творчу ініціативу, цікаві починання, відзначає найбільш вдалі методи і прийоми, сприяє різнобічному вихованню дітей, організовує обмін досвідом роботи, щоб успіхи кращих вихователів стали надбанням всього колективу.

**Організація роботи
з підвищення
кваліфікації
вихователів**

Підвищення ідейно-теоретичного рівня і педагогічної кваліфікації вихователів здійснюється передусім безпосередньо в дошкільному закладі під керівництвом завідуючого.

Вихователі на семінарах і в гуртках при райвно вивчають основи марксистсько-ленінського вчення, документи й матеріали, де розкривається діяльність Комуністичної партії і Радянського уряду, життя нашої країни, слухають лекції про міжнародні становища тощо. Підвищення фахової кваліфікації вихователів здійснюється на педагогічних радах, відкритих заняттях, у ході обговорення педагогічних новинок, журналів, посібників. З цією ж метою кожен вихователь зобов'язаний брати активну участь в суспільно-політичних і методичних заходах, які організовує методичний кабінет району. Завідуючий контролює цю роботу вихователів, ознайомлюється з її змістом, вживає заходів до того, щоб все цінне у вихованні і навчанні дітей стало надбанням педагогічного колективу.

За існуючим положенням кожен вихователь повинен підвищувати свою кваліфікацію на курсах при відділі народної освіти раз на 5 років.

**Керування роботою
з батьками**

Дошкільні заклади здійснюють комуністичне виховання дітей в тісній співдружності з сім'єю.

Роботу з батьками скеровує завідуючий. Він знає соціальний склад батьків, професії, місце роботи, освіту й культурний рівень, склад сім'ї й побутові умови, інтерес до питань виховання. Зміцнення зв'язку і контактів з сім'єю залежить від уміння завідуючого й педагогів організувати цю роботу змістовно, дохідливо, використовуючи всі відомі форми і знаходячи нові.

Завідуючий проводить загальні батьківські збори, керує підготовкою групових зборів, організацією виставок, консультацій, лекцій та інших заходів для батьків. Під безпосереднім керівництвом завідуючого працює батьківський комітет.

**Планування роботи
дошкільного закладу**

Робота дошкільного закладу потребує чіткої організації і вміння керування: вміння правильно розставити кадри і добиватись

високої відповідальності кожного члена колективу за доручену справу. Це забезпечується чітким плануванням і здійсненням контролю за виконанням наміченого.

Річний план роботи дитячого садка складається відповідно до рішень партії і уряду в галузі народної освіти і дошкільного виховання та програмово-методичних документів Міністерства освіти СРСР і союзних республік. До плану входять такі розділи: 1. Вступна частина. 2. Основні завдання. 3. Організаційно-педагогічна робота. 4. Заходи підвищення ідейно-теоретичного рівня і педагогічної кваліфікації. 5. Робота з батьками. 6. Адміністративногосподарська робота. 7. Підвищення кваліфікації обслуговуючого персоналу. 8. Медичні заходи. 9. Виробничо-масові заходи.

Приступаючи до планування роботи на навчальний рік, завідуючий разом з громадськими організаціями дошкільного закладу аналізує й оцінює стан роботи минулого року, враховує наявні умови, склад педагогічних кадрів та їхні ділові якості. Виходячи з цього, намічає основні завдання, над розв'язанням яких працюватиме колектив. Чітко сформульовані, вони створюють ясну перспективу діяльності колективу, зосереджують увагу на ще невирішеному. Кожне завдання плану має бути розкрито в конкретних заходах. Обов'язково зазначаються строки виконання кожного з них, відповідальні виконавці. План складається на навчальний рік (від першого вересня поточного року). Він обговорюється і затверджується на виробничій нараді або розширеній педагогічній раді і є обов'язковим для кожного члена колективу.

На основі річного плану складають плани роботи на місяць. Зміст річного та місячного планів має охоплювати всі сторони життя і діяльності закладу.

Для послідовного і чіткого керування всіма розділами роботи завідуючий встановлює постійні дні перевірки планів, відвідання груп, прийому батьків, вирішення господарських питань. Така система організації роботи завідуючого дисциплінує колектив і забезпечує цілеспрямоване керування.

Наприкінці навчального року підбиваються підсумки зробленого. Для цього завідуючий використовує звіти вихователів, записи особистих спостережень і протоколи проведення методичних і виробничих заходів. Висновки звіту стають вихідними даними у визначенні завдань на наступний рік.

**Роль громадських
організацій
у керуванні
дошкільними закладами**

Завідуючий дошкільними закладами повинен вміло поєднувати лєнінський принцип єдиноначальності з колективністю керування. Діловий контакт з партійною, комсомольською, профспілковою організаціями, приймання

спільних рішень у виробничих і кадрових питаннях є запорукою успішної роботи дитячого садка. У Програмі КПРС записано: «В період розгорнутого будівництва комунізму підвищується роль громадських організацій. Особливо зростає значення професійних спілок як школи управління, школи господарювання, школи комунізму»¹.

Громадські організації дошкільного закладу виконують свою авангардну роль у вихованні колективу і активно впливають на підвищення ідейно-теоретичного рівня та ділової кваліфікації працівників, виховують у них комуністичне ставлення до праці. Так, завдання профспілкової організації як найбільш масової — підтримувати все нове, передове, сприяти пропаганді кращого досвіду, допомагати завідуючому регулювати взаємини в колективі. Профспілкова організація сприяє кращій організації праці, вимагає від кожного співробітника відповідального ставлення до дорученої справи, виражаючи це у формі товариської вимогливості. Велику

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 95.

роботу вона проводить у напрямі підвищення громадської активності членів профспілки, мобілізації колективу на розв'язання завдань, поставлених перед закладом.

Комсомольці і члени КПРС показують приклад творчого розв'язання завдань, що стоять перед дитячим закладом, повсякденно допомагають завідувачу в піднесенні ідейно-теоретичного рівня всієї виховно-освітньої роботи.

§ 9. ОРГАНІЗАЦІЯ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Провідним типом дошкільного закладу в колгоспах є постійно діючі дитячі садки, організовані відповідно до «Положення про колгоспний дитячий садок» (1954). Вони покликані розв'язувати завдання комуністичного виховання дітей і успішної підготовки їх до навчання в школі.

Дитячі сезонні майданчики створюються на період сільськогосподарських робіт. У «Положенні про колгоспні сезонні дитячі заклади» говориться: «Сезонні дитячі заклади (дитячі майданчики і ясла) організовуються... з метою створення умов для активної участі жінок-колгоспниць у сільськогосподарському виробництві, для забезпечення правильного догляду за дітьми та їх виховання»¹.

Дитячі садки і сезонні майданчики створюються відповідно до рішення загальних зборів колгоспників і утримуються за рахунок фондів колгоспу і часткової участі батьків. Тривалість перебування дітей у них визначається тривалістю робочого дня матері. Якщо батьки працюють на польовому стані, далеко від центральної садиби, дитячі майданчики, ясла і дитячі садки працюють цілу добу.

Завідуючого дошкільним закладом призначає правління колгоспу, погодивши це з відділом народної освіти, завідуючий звітує перед ними за свою роботу.

Комплектують групи залежно від того, скільки є дітей. На дитячому майданчику в одну групу доцільно брати дошкільників суміжного віку; дітей раннього віку бажано виділяти в окрему групу.

Виховна робота з дітьми здійснюється відповідно до «Програми виховання в дитячому садку».

Велике значення для розвитку дошкільного виховання в сільській місцевості має постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого розвитку мережі дитячих закладів у колгоспах» (1973). Відповідно до нього здійснюються заходи, спрямовані на забезпечення сільських дитячих садків, майданчиків і ясел необхідним обладнанням, іграшками, навчальними посібниками. Їхнім працівни-

¹ Справочник по дошкільному вихованню, с. 119.

кам, які не є членами колгоспів, надаються безплатно, за рахунок колгоспів, квартири, комунальні послуги тощо.

Велику допомогу в доборі педагогічних кадрів, налагодженні виховної роботи в сільському дитячому садку подають відділи народної освіти, педагогічні училища, факультети дошкільного виховання педагогічних інститутів.

§ 10. СИСТЕМА КЕРУВАННЯ ДОШКІЛЬНИМ ВИХОВАННЯМ В СРСР

Відповідно до «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» (1973) педагогічне керування і забезпечення дошкільних закладів кадрами педагогічних працівників (незалежно від відомчої підпорядкованості закладів) здійснюють Міністерство освіти СРСР, міністерства освіти (народної освіти) союзних і автономних республік та їхні місцеві органи¹.

У Міністерстві освіти СРСР є Управління в справах дошкільного виховання, яке безпосередньо керує справою дошкільного виховання в країні через відповідні управління (відділи) міністерств народної освіти союзних республік.

Управління в справах дошкільного виховання Міністерства освіти СРСР керується в своїй роботі постановами Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток і вдосконалення суспільного дошкільного виховання. На основі партійно-урядових документів Управління в справах дошкільного виховання керує уточненням і поглибленням змісту виховання та навчання дітей у дошкільних закладах, у сім'ї, удосконаленням «Програми виховання в дитячому садку», подає допомогу союзним республікам у поліпшенні методичного керування дошкільними закладами, контролює їхню діяльність.

У союзних республіках керує дошкільним вихованням управління (відділи) у справах дошкільного виховання міністерства народної освіти цих республік через обласні, крайові, міські (в містах республіканського підпорядкування) відділи народної освіти і міністерства освіти автономних республік.

Управління (відділи) в справах дошкільного виховання при міністерствах освіти союзних республік виконують ті самі функції — керівну, координуючу, контролюючу — в межах території республіки.

Обласні, крайові, міські відділи народної освіти та міністерства освіти АРСР підпорядковуються міністерствам освіти союзних республік і керують роботою дошкільних закладів через районні відділи народної освіти. В обласних, крайових, міських відділах народної освіти створено дошкільні сектори, на які покладено

¹ Див.: О состоянии и мерах по дальнейшему совершенствованию народного образования в СССР. М., 1973, с. 67.

керування діяльністю районних відділів народної освіти та підпорядкованих їм закладів, а також контроль, підвищення кваліфікації дошкільних працівників.

Районний відділ народної освіти здійснює методичне керування всіма дошкільними закладами, розміщеними на території району, в тому числі й відомчими, систематично контролює їхню діяльність, стежить за правильним розміщенням мережі дошкільних закладів відповідно до розвитку продуктивних сил у районі (області).

Безпосереднє керівництво роботою дошкільних закладів покладається на інспектора-методиста дошкільного виховання при відділі народної освіти. На допомогу відділу народної освіти для поліпшення виховної роботи і посилення контролю за роботою дошкільних закладів широко залучається громадськість: громадські інспектори, методисти, керівники медичних об'єднань, створюється рада сприяння сім'ї.

Зміст роботи інспектора дошкільного виховання

Робота інспектора дошкільного виховання складна і багатогранна. Інспектор у своїй діяльності керується рішеннями Комуністичної партії і Радянського уряду в галузі дошкільного виховання, «Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту», а також інструкційними і програмово-методичними документами міністерства народної освіти.

Інспектор — це організатор і керівник дошкільної справи в районі; кваліфікований педагог-методист, державний контролер. Він має бути політично грамотним, морально стійким, по-державному підходити до справи, оперативно вирішувати питання керівництва дошкільними закладами, об'єктивно і диференційовано оцінювати їхню роботу, поєднуючи вимогливий контроль з поданням практичної допомоги, повинен уміти працювати з людьми, виявляючи педагогічний такт.

Щоб успішно керувати всіма ділянками роботи дошкільних закладів, інспектор зобов'язаний чітко планувати свою діяльність, широко спиратись на громадськість.

Особливою турботою для інспектора є задоволення потреби населення в дошкільних закладах. З цією метою він бере участь в складанні поточних і перспективних планів розширення мережі і систематично контролює введення в експлуатацію нових закладів.

Інспектор суворо контролює виконання дошкільними закладами народногосподарського плану, добиваючись їхньої рентабельності, приділяє велику увагу будівництву дитячих садків на селі, дбає про поліпшення їхньої матеріальної бази.

Інспектор повинен бути компетентним в питаннях фінансування, знати нормативні документи про устаткування дошкільних закладів, харчування дітей, систематично контролювати своєчасність і правильність витрачання коштів на утримання закладу, працювати в контакт з централізованою бухгалтерією.

Відвідуючи дошкільні заклади, інспектор вивчає стан методичної, виховної й адміністративно-господарської роботи, виявляє передовий досвід, недоліки в роботі, подає необхідну допомогу. Він контролює виконання «Програми виховання в дитячому садку», вивчає склад і розстановку педагогічних кадрів, вживає заходів до підвищення рівня їхньої кваліфікації.

Важливе місце в роботі інспектора відводиться керуванню діяльністю батьківських комітетів і організації роботи з питань пропаганди педагогічних знань серед населення; він визначає зміст і форми цієї роботи відповідно до умов району. Інспектор приймає населення, уважно вислуховує відвідувачів, задовольняє їхні прохання щодо влаштування дітей до дошкільних закладів.

Керування методичною роботою

У нашій країні створено систему методичного керування дошкільним вихованням. Це керування здійснюється через республіканський, обласний (крайовий), міський, районний методичний кабінети.

Створюються кабінети при відповідному відділі народної освіти, вони є його методичною базою. При міністерствах народної освіти союзних республік і міністерствах освіти АРСР створюються республіканські методичні кабінети.

Районний дошкільний методичний кабінет займається підвищенням кваліфікації всіх категорій дошкільних працівників. Кожен вихователь, завідуючий обов'язково повинен брати участь у його роботі.

Зміст діяльності кабінету визначається черговими завданнями, поставленими перед дошкільними закладами, станом методичної і виховної роботи в закладах та рівнем кваліфікації вихователів. Тож співробітники кабінету систематично вивчають роботу дошкільних закладів і відповідно скеровують її.

Основною формою підвищення фахової майстерності вихователів є методичні об'єднання, на яких педагогічний склад дитячих садків і ясел озброюється теоретичними знаннями, практичним умінням, що допомагає йому успішно виконувати «Програму виховання в дитячому садку». Методичний кабінет організовує також гуртки, семінари, участь у роботі яких сприяє глибшій спеціалізації в обраній проблемі, розвиває наукові й пізнавальні інтереси вихователів і завідуючих.

Для підвищення кваліфікації дошкільних працівників велике значення має обмін досвідом педагогічної роботи на Педагогічних читаннях, науково-практичних і підсумкових конференціях, а також лекції з актуальних проблем виховання і навчання дітей.

Методичний кабінет вивчає, узагальнює й поширює передовий досвід, використовуючи для цього різні шляхи: методичні об'єднання, наради по обміну досвідом роботи, пресу, радіо, виставки, фотовітрини, стенди і т. ін.

Обласні (крайові), міські (республіканського підпорядкування) дошкільні методичні кабінети діють самостійно або при інститу-

тах удосконалення вчителів: Вони організують підвищення ідейно-теоретичного рівня та ділової кваліфікації керівного складу дошкільних працівників (інспекторів, методистів, керівників методичних об'єднань, гуртків, семінарів при районних відділах народної освіти). Методичні кабінети ознайомлюють їх із партійно-урядовими документами з дошкільного виховання, а також з новими програмово-методичними матеріалами, рекомендують шляхи і способи впровадження їх у практику роботи дошкільних закладів; організують навчання прийомів керування методичною роботою, методів інспектування, складання педагогічної документації, способів подання допомоги завідуючим і вихователям, перевірки рівня знань і навичок дітей, організації обміну досвідом керівництва методичною роботою, контролю за роботою районних методичних кабінетів.

При міністерствах освіти союзних республік створюються республіканські науково-методичні кабінети. Вони розробляють методичні рекомендації щодо змісту, форм і методів виховання і навчання дітей у дошкільних закладах, подають методичну допомогу дошкільним методичним кабінетам АРСР, обласним (крайовим), міським, районним, вивчають досвід їхньої роботи.

Республіканський кабінет керує роботою з підвищення ідейно-теоретичного рівня і педагогічної кваліфікації через підпорядковані йому обласні (крайові), міські кабінети. Він вивчає результативність виконання «Програми виховання в дитячому садку», якість знань, умінь і навичок дітей; бере участь у розробці наочних посібників, навчальних планів курсів, семінарів, гуртків; вивчає ефективність роботи з підвищення кваліфікації в областях (краях), містах, районах, подає кращий досвід роботи для експонування на всесоюзних, республіканських виставках, розробляє рекомендації до впровадження його.

Республіканський кабінет працює з керівним складом міністерств освіти автономних республік, обласних (крайових), міських відділів народної освіти (інспекторами, методистами, керівниками гуртків, семінарів та ін.).

Передовий досвід роботи дошкільних закладів, відділів народної освіти, республіканських, обласних (крайових), міських, районних методичних кабінетів демонструється в павільйоні «Народна освіта» та ВДНГ СРСР. Тут представлено також нові наукові дослідження в галузі дошкільного виховання («Наука — практиці»).

На ВДНГ СРСР проводяться всесоюзні семінари, науково-практичні конференції з обміну досвідом.

**Участь
громадськості
в роботі відділів
народної освіти**

Роль громадськості в нашій країні дуже значна. Трудящі на громадських засадах беруть активну участь в культурному і господарському будівництві, охороні громадського порядку.

Велику роль відіграє громадськість у керуванні дошкільним вихованням. При відділах народної освіти створено ради сприя-

ня дошкільному вихованню, спеціальними положеннями визначено права громадського інспектора та методиста дошкільного виховання.

Зусилля громадськості спрямовані на підвищення якості виховання і навчання дітей, творче впровадження передового досвіду і подання практичної допомоги працівникам дошкільних закладів.

Актив відділу народної освіти — це кращі вихователі, досвідчені завідувачі, ветерани дошкільного виховання і батьки. Своєю безкорисливою працею вони вносять неоціненний вклад у справу комуністичного виховання дітей дошкільного віку.

Загальні основи педагогіки

Розділ 1. Предмет і завдання педагогіки	6
Розділ 2. Розвиток і виховання	26
Розділ 3. Мета і завдання комуністичного виховання	40
Розділ 4. Система народної освіти в СРСР	63
Розділ 5. Розвиток суспільного дошкільного виховання	80
Розділ 6. «Програма виховання в дитячому садку»	105

Розвиток і виховання дітей раннього віку

Розділ 7. Особливості періоду раннього дитинства та його значення	110
Розділ 8. Виховання дітей першого року життя	112
Розділ 9. Розвиток і виховання дітей другого року життя	122
Розділ 10. Розвиток і виховання дітей третього року життя	134

Виховання і навчання дітей дошкільного віку

Розділ 11. Фізичне виховання дітей дошкільного віку	145
Розділ 12. Розумове виховання дітей дошкільного віку. Навчання в дитячому садку	165
Розділ 13. Моральне виховання дітей дошкільного віку	205
Розділ 14. Трудове виховання дітей дошкільного віку	243
Розділ 15. Естетичне виховання дітей дошкільного віку	257
Розділ 16. Гра в дитячому садку	264
Розділ 17. Свята і розваги в дитячому садку	301
Розділ 18. Наступність у роботі дитячого садка і школи	306
Розділ 19. Планування та облік виховної й освітньої роботи в дитячому садку	316
Розділ 20. Робота дошкільного закладу з сім'єю	332

Дошкільний заклад, його організація і керування ним

Розділ 21. Організація роботи дошкільного закладу і керування ним	346
---	-----

ДОШКОЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА

*Под редакцией
В. И. Ядешко и Ф. А. Созина*

(На украинском языке)

*Допущено Министерством просвещения СССР
в качестве учебного пособия для учащихся
педагогических училищ по специальности № 2010
«Воспитание в дошкольных заведениях»
и № 2002 «Дошкольное воспитание»*

Киев, Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»

Редактор *Э. М. Книш*
Художній редактор *Є. В. Чурій*
Технічний редактор *Є. Л. Світлова*
Коректор *Л. Г. Батшєєва*

Информ. бланк № 5990

Здано до набору 19.12.80. Підп. до друку 17.08.81.
Формат 60×90/16. Папір друк. № 2. Звич. нова гарн.
Вис. друк. 23 друк. арк. 23,37 фарб.-відб. 27,56 обл.-
вид. арк. Тираж 20 000 пр. Вид. № 4880. Зам. 1-56.
Ціна 1 крб.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища
школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Харківська книжкова фабрика «Комуніст», 310012,
Харків-12 Енгельса, 11